

«En Lærd af Guds Naade»

Carl Paul Caspari 1814–1892: En påbegynt biografi
som bidrag til norsk teologi- og lærdomshistorie

Oskar Skarsaune

Oslo 1989/2021

Innhold

Forord 2021	4
Forord 1989	6
<i>I. Ouverture</i>	
Tradisjonens Caspari	8
Kildene og biografene	20
<i>II. Dessau (1814–34): Barndom og ungdom</i>	
Fortellingen (1)	23
Nærbildene:	
‘En tysk jøde’	26
‘Opplysningen’	32
<i>III. Leipzig (1834–39): Studium, omvendelse, dåp</i>	
Fortellingen (2)	39
Nærbildene:	
Jødisk student i Leipzig	47
Arabisten	49
Rasjonalisten	52
Romantikeren	56
Den vakte	62
«Først nå følte jeg meg som jøde»	76
<i>IV. Berlin – Leipzig (1839–47): Lære- og ventear</i>	
Fortellingen (3)	77
Nærbildene:	
Hengstenbergs elev	85
Delitzsch' våpenbror	90
<i>V. «Mitt norske Ararat» (1847–72): Lektor og professor</i>	
Fortellingen (4)	95
Nærbildene:	
Casparis forelesningsprogram	110
Bruddet med Franz Delitzsch	112
Tyskland kaller	114
En symbolforsker står fram	116

VI. «Den kogende norske Gryde» (1872-92): Siste år

Fortellingen (5)	118
Nærbildene:	
«Splittelsen, Virvaret og Opløsningen i de kirkelige Forhold»:	
Kirkemannen Caspari	119
Bjørnson, Ibsen og ‘de frisindede’: Kulturmennesket Caspari	124
1883/84: Opprøret mot den gudgitte øvrighet: Politikk-kommentatoren ...	129
VII. Casparis forelesningsprogram	134
VIII. Bibliografi og Kilder	142
Tillegg: Sytti brev til og fra Carl Paul Caspari transkribert og annotert	185

Forkortelser: De fleste anses selvforklarende, men

MfI står for *Missions-Blad for Israel*

NB: Nasjonalbiblioteket, Solli Plass (Tidligere Universitetsbiblioteket, Oslo, Håndskriftsamlingen).

NUSA: *Norske Universitets- og Skole-Annaler*

RAO: Riksarkivet i Oslo

RE: *Real-Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 3. Aufl. 1896–1913.

RGG: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. Aufl., 1956–65.

Str.-Bill.: Hermann L. Strack og Paul Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash*, München 1922–61.

Ved henvisninger til brev til og fra Caspari, viser brevnummeret til sist i henvisningen til brevets nummer i Tillegget (fra side 185).

Forord 2021

Denne boken har to deler. Første del er en biografi om professor Carl Paul Caspari, en uvanlig mann med et svært uvanlig livsløp, særlig med tanke på tiden han levde i. Andre del er en transkribert og annotert første-utgave av 66 håndskrevne brev fra og til ham, supplert med ytterligere 4 brev som tidligere er trykt i ulike bøker og artikler.

Første del har to komponenter. Kapitlene fra begynnelsen og til og med første del av kapittel V (til side 117 i denne versjonen av manuskriptet), samt kapitlene VII og VIII ble innlevert som del av bedømmelsesmaterialet, da jeg i 1989/90 skulle bedømmes for professor-kompetanse. Brevsamlingen ble innlevert som del av biografien.

I den versjon av bokmanuskriptet som her gjøres digitalt tilgjengelig, og fysisk tilgjengelig som innbundet utprint i arkivet ved MF Vitenskapelig høyskole og i biblioteket ved Caspari Center i Jerusalem, er kapittel V fortsatt ufullført. Det mangler en full beskrivelse av Casparis epokegjørende forskningsinnsats med hensyn til trosbekjennelsenes opprinnelse og utvikling, og av de mange motinnlegg som norske og danske grundtvigianere forsøkte seg med, uten nevneverdig hell. Det mangler også planlagte underkapitler om «Familieliv i Homansbyen»; «Professoren og hans studenter»; «Formann i «Jødemissionen».

Til de to første av disse underkapitlene vil Theodor Casparis *Fra mine unge aar*, Oslo 1929, være den primære kilde, men dessuten flere av Casparis egne brev i «Tillegg» nedenfor. Om Casparis rolle i «Comitteen for Jødemissionen i Christiania» har jeg skrevet ganske utførlig i Skarsaune, «Israels Venner»: *Norsk arbeid for Israelmisjonen 1844–1930*, Oslo 1994, 90–100; 104–119; 191–195.

Kapittel VI er en resirkulert og lett bearbeidet tekst opprinnelig publisert som artikkel («Fra 'mit norske Ararat' til 'den kogende norske Gryde': Det moderne omsving sett med Carl Paul Casparis øyne» i *Kirkens skole – statens kirke: Festskrift til professor, dr. philos. Brynjar Haraldsø*, Trondheim: Tapir 1995, 61–79). Her finner man omtrent det jeg i 1989 hadde tenkt å skrive i underkapitlet «Kirkemannen og politikeren». De andre planlagte underkapitlene var disse: «Bibeloversetteren»; «Kirkehistorikeren»; «Tolkeren av Det nye Testamente».

Om Caspari som bibeloversetter kan man lese en del i hans egne brev, se «Tillegg» nedenfor, men særlig i Åge Holter, *Det Norske Bibelselskap gjennom 150 år*, Oslo 1966, særlig ss. 279-321. «Kirkehistorikeren» sikter til siste del av Casparis forfatterskap, årene 1880–

1891. Han beveget seg da utenfor trosbekjennelsenes historie i streng forstand, og framstod som en dyktig forsker og kilde-utgiver av oldkirkelige og middelalderske tekster.

Kildematerialet til underkapitlet «Tolkeren av Det nye testamentet» finner man i kapittel VIII nedenfor, avsnittet 1. C: «Studentnedskrifter av Casparis forelesninger», ss. 144–47. Jeg har ikke lest igjennom dette materialet – det jeg særlig ville vært nysgjerrig på, er om Casparis talent for litterær tilnærming til de bibelske tekstene også gjør seg gjeldende her. Men det må nok en annen enn jeg undersøke.

Siste del av Casparis liv, kapitlene V og VI, er med andre ord mye «tynnere» fortalt enn i første del av denne biografien; det er derfor jeg kaller den «påbegynt.» I noen grad er, som nevnt, Casparis eget materiale i brevene i «Tillegg» et godt supplement til udekkede tema i biografien. Jeg viser ellers til note 360 på side 117 nedenfor.

For øvrig tenker jeg at kapitlene VII og VIII kan fungere som en ressursbank for fremtidig forskning på Caspari – her finnes langt flere kilder enn dem jeg selv har benyttet.

Etter at jeg i 1989 hadde levert inn det ufullførte manuskriptet til biografien og samlingen av de transkriberte brevene, ble begge deler gjort tilgjengelig som innbundne utprints ved biblioteket ved MF Vitenskapelig høyskole. Biografien ble nevnt i min artikkel om Caspari i det nye *Norsk Biografisk Leksikon* (2000), men jeg fikk henvendelser fra lesere av leksikonartikkelen som kunne opplyse at biografien ikke lengre var å oppdrive i MFs bibliotek. Etter litt nervøs leting fant jeg heldigvis disketter med både biografien og brevene inntastet i WordPerfect 4.1, og med god hjelp av min sønn Martin og sønnesønn Andreas, og ikke minst advokat Helge Olav Bugge, satt jeg med to filer i Word-format som jeg kunne arbeide videre med. Jeg sier alle tre hjertelig takk for uvurderlig hjelp. Videre vil jeg takke professor em. Karl William Weyde ved MF Vitenskapelig høyskole, som nylig leste igjennom biografens kapitler om Casparis bidrag til tolkningen av Det gamle testamente, og ga meg nyttige innspill fra den seneste forskning på området.

Som en slags «Innledning» til biografien gjengis nedenfor forordet fra 1989.

Oslo/Rygge november 2021

Oskar Skarsaune

Innledning: Forord 1989

Hvorfor en biografi om Caspari? Det spørsmålet har blitt stilt meg noen ganger, og jeg har naturlig nok måttet stille meg det selv også. Det er vanskelig å gi et kort svar. Det er lettere å gi svaret i form av en historie – min historie med Caspari.

I Colletts gt. 43, Oslo, hadde Den norske Israelsmisjon sitt hovedkontor. På generalsekretærens kontor hang noen store portretter. Det ene var av Caspari. Som medlem av Israelsmisjonens teologiske nemd hadde jeg siden slutten av 70-tallet vanket forholdsvis regelmessig på dette kontoret. Casparis runde og livlige ansikt skuet ned på oss fra veggen – og hans rolle i denne forbindelse var klar nok: Han var Israelsmisjonens annen store høvding i vårt land; etter grunnleggeren, foged Søren Daniel Schiøtz. Fra 1861 til sin død i 1892 var Caspari den norske jødemisjonskomites formann; dens selvskevne formann. For han var jøde selv – jøde og luthersk teolog. En fascinerende kombinasjon.

Og da jeg i 1983 tilbrakte et drøyt halvår som Israelsmisjonens ansatte i Jerusalem, fulgte Caspari med. Jeg arbeidet ved 'Caspari Center' i Jerusalem, Israelsmisjonens studiesenter og brevskole, en pionerinstitution med hensyn til utviklingen av en kristen teologi med jødisk-kristen profil.

Naturlig nok ble jeg nysgjerrig: Hvem var han egentlig, denne Caspari? Litt visste jeg om ham, for blant norske teologer i generasjonen før meg levde det fremdeles et fond av fortellinger om Caspari. Og i de mest brukte standardverkene om 1800-tallets norske kirke- og teologihistorie er det nesten alltid et kapittel om ham. Det gikk raskt opp for meg at de fleste av oss skylder ham mer enn vi umiddelbart er klar over: Den bibeloversettelsen vi er vokst opp med, 1930-Bibelen, er i det vesentlige hans verk, hva Det gamle testamente angår. Kapittelsummariene, som preget og formet vår forståelse av bibelteksten, er hans.

Jeg ble snart konfrontert med ham på et annet felt også: Han er norsk teologis største navn innenfor utforskningen av oldkirkens bekjennelsesdannelse. Ja, han er mer enn det: Han er grunnleggeren av den moderne 'symbolforskning' – forskningen på trosbekjennelsen, 'trossymbolenes', historie. Ettersom jeg selv ble interessert i dette forskningsfeltet, ble han en spennende lærefader.

Og dette er i grunnen alt jeg har å si til forsvar for at denne boken i det hele tatt ble til. Jeg kan naturligvis tilføye at det å følge et menneske på hans vei gjennom livet alltid vil føre en gjennom interessante landskaper, og at utsikten underveis i høy grad kan gjøre krav på en viss interesse i seg selv. Caspari tilbakela en uvanlig distanse: Den begynner i et lite jødisk samfunn i et tysk fyrstedømme ved begynnelsen av 1800-tallet, og den ender i et Christiania som i løpet av det siste tiåret Caspari levde ble snudd omtrent opp-ned i kulturell og politisk henseende. Underveis passerer vi først den jødiske emansipasjons- og opplysningsbevegelsen, dernest den lutherske vekkellesbevegelsen i Sachsen og dens ledende teologer. Så føres vi inn i vekkelles-årene i Christiania i århundrets midte, år som preget norsk kirkeliv i lang tid fremover. Og til slutt gjennomlever vi det tiår da ‘den moderne tid’ kom til vårt land: 1880-årene. Gjennom fortellingen om Caspari åpner det seg utsikter til disse utsnittene av historien. Jeg synes den fortellingen er verd å bli fortalt – på nytt.

Jeg sa at det blant norske teologer i generasjonen før meg fremdeles levde et fond av fortellinger om Caspari. Ja, jeg tror man med atskillig rett må kunne si at det har eksistert en ‘tradisjonens Caspari’ helt opp til vår tid. Ingen annen norsk teologs livshistorie har vært nedskrevet og gjentatt så mange ganger på trykk som hans. Men så var den også uvanlig; han var jo heller ikke norsk. Ikke uten videre. Han var jødisk og tysk, og så ble han kristen og norsk. Begge deler fascinerte hans nye landsmenn – *personen* og hans historie fascinerte dem, mer enn vanlig er med teologiske professorer.

Jeg har funnet det naturlig å innlede min egen fortelling om Caspari med å presentere denne ‘tradisjonens Caspari’. Indirekte sier denne tradisjonen noe om hvem han var, direkte sier den noe om hvilket inntrykk han etterlot; hvordan han ble husket. Deretter forsøker jeg å fortelle Casparis livshistorie så langt den kan rekonstrueres på grunnlag av det foreliggende kildematerialet. Denne kronologisk orienterte fortellingen utgjør den sammenbindende tråd i fremstillingen, og innleder hvert av bokens kapitler. Til disse fortellingsavsnittene knytter jeg så i hvert kapittel noen mer reflekterende betraktninger om faser eller sider ved Casparis liv og virksomhet, og om det miljø som omga ham, preget ham – og ble påvirket av ham. Disse avsnittene har jeg kalt ‘nærbildene’.

Caspari var en uhyre produktiv forfatter; det er også skrevet mye om ham. Allikevel var det nok det utrykte kildematerialet som fikk meg til å føle at jeg kom personen på nært hold. I Universitetsbibliotekets (nå Nasjonalbibliotekets) håndskriftsamling finnes i alt 61 brev fra Caspari, de fleste av dem (46) skrevet til sønnen Theodor. Ikke alle er like

betydningsfulle og informative, men de aller fleste er morsomme å lese, og noen av dem gir fine innblikk i mannens tanker og følelser. Siden ingen av disse brevene har vært offentliggjort før, fant jeg det hensiktsmessig å inkludere en utgave av dem i denne boken. Så kan man også på egen hånd kontrollere min fremstilling på grunnlag av disse primærkildene. Jeg har ordnet brevene i kronologisk rekkefølge, til sammen utgjør de en slags fragmentarisk selvbiografi fra Casparis hånd. Og de kan ha betydelig interesse også som tidsdokumenter for dem som er opptatt av perioden som sådan. I samlingen har jeg også inkludert noen tidligere trykte brev, slik at det totale antall er blitt 70. Kildene for disse har jeg angitt i fotnotene.

Flere har hjulpet meg i gang med Caspari, og har gitt meg fruktbare impulser underveis. Professor Åge Holter, professor Bernt T. Oftestad, prost Geir Sørebo, akademilektor Oddvar J. Jensen og professor Otto Krogseth, har alle, hver på sin måte, bidratt med impulser og ideer. Menighetsfakultetet innvilget meg ett års permisjon, og Den norske Israelsmisjon bidro med et halvt års lønn. Jeg sier samtlige min hjerteligste takk.

I. Ouverture

Tradisjonens Caspari

Saa kom Caspari. Der var gaaet stort Ry af hans Lærdom; ikke mindst var vi spændt paa at høre en luthersk Theolog, der, født og opdragen som Jøde og fanatisk for sin Fædrenetro, i en moden Alder og staaende paa Videnskabens Højder, var bleven greben af det Evangelium, han som Jøde havde hadet, og, som det hedte, havde studeret for at bestride det. Jeg mindes endnu levende hans Tiltrædelses-Forelæsning. Der traadte en liden Mand op paa Kathedret, et karakteristisk Ansigt med et svært, langt Haar, som under hans livlige Bevægelser idelig faldt ned over Panden, og som han derfor hvert Øjeblik med Haanden skjøv tilbage. Der var over hans Ansigt et spillende Liv og et Udtryk af Aand og Godhed, som allerede ved første Øjekast maatte indtage. I utrolig kort Tid tilegnede han sig vort Sprog; og det varede ikke længe, før han bevægede sig i det med en Frihed og Sikkerhed, som mangan indfødt Normand kunde misunde ham.¹

I dette snapshot av den nyansatte ‘Lector i Theologi’ ved Det Kongelige Fredriks Universitet i Christiania, Carl Paul Caspari, står han nesten levende for oss. Men bare nesten, for man kan tydelig fornemme at her beskrives en mann som allerede i sin samtid ble sett, hørt og

¹ N. Hertzberg, *Fra min Barndoms og Ungdoms Tid* (Christiania 1909), 125.

opplevd gjennom det man kunne kalle legenden om Caspari. De unge studentene som i begynnelsen av vårsemesteret 1848 for første gang hørte ham forelese, visste neppe særlig mye om hans – etter norske begreper – høyst uvanlige herkomst. Men de visste nok til at han i deres øyne måtte fremtre i spennende silhuett mot en dunkel, fascinerende, ja eksotisk bakgrunn. Ryktet hadde løpt foran ham: Han hadde – «som det hedte» – vært en arg kristendomsfiende.

For han var jøde. Allerede det var jo nokså eksotisk i et Norge der paragraf 2 i Grunnloven fremdeles inneholdt denne setning: «Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget.» Først i 1851 ble denne paragrafen opphevet – en posthum seier for Henrik Wergeland i hans årelange kamp mot 'jødeparagrafen'.² Enkelte geistlige hadde talt for å beholde den.³ Men det var også en betydelig filosemittisk strømning, både i presteskabet og i visse kretser i legfolket. For begge parter var imidlertid 'jødene' vesentlig en litterær, for ikke å si en bibelsk eller teologisk størrelse. Så lenge § 2 gjaldt, ble jo det praktiske resultatet at de aller færreste i Norge noen gang hadde sett en lys levende jøde.

Nå stod han der på det teologiske fakultets kateter, «greben av det Evangelium, han som Jøde havde hadet». Ja – var han da ikke lenger jøde, når han nå var blitt grepet av evangeliet? Det later ikke til at hans jødiske herkomst har skapt noen som helst problemer i forhold til 'jødeparagrafen' da han ble ansatt.⁴ Ingen ved universitetet eller i departementet synes å ha falt på den tanke at søknaden til den ledige lektorpost i Christiania fra Dr. philos. Carl Paul Caspari impliserte en delikat innvandringssak. Og de har ganske sikkert vært i overensstemmelse med lovens ånd når de her ikke så noe problem, for det var den lutherske konfesjon Grunnloven ville verne: ikke bare jøder, men også jesuitter og munkeordener var utelukket fra riket.⁵

² Om 'Jødeparagrafen' i 1814, og om Wergelands kamp mot den og debattene om den i 1840- og 50-årene, se Oskar Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 1: 1660–1940*, (Oslo/Bergen/Stavanger/Tromsø 1987), 42–275.

³ Jfr. Mendelsohn, anf. skrift, 232–34; 250–51. Ved avstemningene om jødeparagrafen i 1842 og 1845 delte prestene på Stortinget seg i to omtrent like store grupper, i 1848 var bare en tredjedel av prestene mot opphevelse; i 1851 stemte alle for.

⁴ Så sent som i 1844 hadde jødiske deltakere på en naturforskerkonferanse i Christiania fått egne «leidebrev» for å kunne delta! Mendelsohn, anf. skr., 160–67, med faksimile s. 162–63.

⁵ Riktignok argumenterte enkelte også ut fra økonomiske hensyn når det gjaldt jødene, se Mendelsohn, anf. skr., 48–49. I en interessant debatt mellom den døpte jøde Heinrich Glogau i Bergen og Christian Magnus Falsen, grunnlovens «far», i 1817, angir Falsen følgende om bakgrunnen for § 2: «Saa taabeligt det vilde være, at antage, at der ikke blandt Jøder skulde kunne findes retskafne Mennesker ... saa vist anseer jeg det derimod, at en Religion der ikke aander andet end Had og Foragt mod hver den, som ikke bekjender sig til den, tvinger Jøden, saa at sige, til en bestandig Opposition mod hvad der ikke hylder Jødedom. Han lever i en uophørlig

Caspari var «luthersk theolog». Altså: en jødisk luthersk teolog! I Grunnlovens ånd måtte det bety: en forhenværende jøde. Men kan man slutte å være jøde? En jurist ville antakelig ha gitt det enkle svaret: Ja, i religiøs forstand kan man det. Man kan forlate den mosaiske religion.⁶ Men både jødene selv og de fleste kristne vil hevde at dette er for enkelt. Spørsmålet stikker dypere, og det som det egentlig handler om, er et identitetsspørsmål. Det ligger gjemt i ordet «jødekristen». For de jødekristne selv kan dette spørsmålet være dypt pinefullt, for jøder er ordet en selvmotsigelse, som ‘firkantet sirkel’. For utenforstående er det kanskje nettopp denne doble og paradoksale identiteten som gjør den så fascinerende.

Slik var det nok også med studentene i 1848: De var fascinert av Caspari allerede før de møtte ham. Jøde og luthersk professor i teologi, ja, en mann «greben af Evangeliet», det evangeliet som hans folk for øvrig avviste mer enn noen.

Og så var han så eventyrlig lærd. «Paa Videnskabens Højder» var han blitt grepet av evangeliet. Caspari var ikke bare lærd – jeg hadde nær sagt: etter vanlig norsk målestokk. Det sto ry av Casparis lærdom, – *i utlandet!* Selve den viten at Caspari var internasjonalt kjent som forsker den gang han ble kalt til Christiania, må fra begynnelsen ha gitt ham en nimbus som bare tiltok med årene. Han ble jo ikke mindre berømt etter hvert. Alle som fulgte litt med innen Akademia visste at Caspari mot slutten av sitt liv feiret store vitenskapelige triumfer internasjonalt – riktignok innen en vitenskap som de fleste sikkert hadde vage begreper om: utforskningen av trosbekjennelsens, ‘symbolets’, eldste historie. Det var også kjent at flere tyske universiteter gjorde gjentatte forsøk på å kapre ham tilbake til Tyskland.

Nordmenn var ikke vant til slikt. Og det gjorde selvsagt intet avbrekk i Casparis lærdoms ry at de aller, aller fleste hadde svært vage forestillinger om hva hans forskning og lærdom egentlig handlet om. – Caspari selv klaget i sine senere år over at han faglig sett ble ensom og isolert i Norge. Men det var hans personlige problem. Kanskje bidro det snarere til å øke hans ry som lærd at hans største faglige bedrifter ble gjort på områder som for de fleste var helt utilgjengelige.

For en hel generasjon norske skolebarn ble Caspari selve det arketypiske bildet på en lærd professor – gjennom sønnen Theodors fornøyelige skildring i Nordahl Rolfsens lesebok.

Fejde-Tilstand med enhver Nation der optager ham, og hans Religion selv gjør ham det til Pligt, at arbejde paa at ødelægge den ... Jeg har blot villet angive Dem den Grund-Idee, som, saavidt mig bekjendt, motiverede Rigsforsamlingen paa Eidsvold til at indføre den paaankede Bestemmelse i Grundloven...» (her sitert etter Mendelsohn, anf. skr., 54–55).

⁶ I den siterte debatten mellom Glogau og Falsen betegner Glogau seg som «forhenværende Israelitt» (!) – og sier for øvrig at han som sådan «føler mig oprørt i mit Inderste» over jødeparagrafen, Mendelsohn anf. skr., 54.

Her kunne de lese om ‘den gamle professor’ og hans katt, Mucius, som begge stod opp presis kl. 3 om morgenen og begynte sitt arbeid.

Slæpende tøfler indefra kontoret. Jo sandelig var han ikke der alt! Døren blev aapnet, og et rundt venlig ansigt med langt svart haar nedover skuldrene kom tilsyne: «Mucius! ach Mucius! Bist du's? Herein, alte Mize!» – Og Mucius steg mjauende ind, skjød sin lubne graa ryg høit i veiret, gned sig kjælent ind til professorens brune slaabrok, og malte det bedste den kunde. For idag hadde professoren snakket til den paa tysk, og det var en stor ære. Det gjorde han bare, naar han var i ekstra godt humør. Saa tok de da sin frokost sammen, de to. Professoren sin svarte kaffe med julekake, Mucius sin kavring med melk. Og dermed gik de hver til sit arbeide. Professoren til sine latinske og græske kirkefædre, Mucius til sine stille betraktninger. For sandelig! Hadde professoren *sit* stræv, der han sat bøiet over bøkene, saa hadde Mucius ikke mindre at grunde over derborte i kakkellovnskroken. Hvad skulde de nu være godt for, alle disse stygge tingestene langs veggene! Hylde ved hylde helt op til taket, stappende fulde av stygge gamle bøker! Ja, helt ned paa gulvet stod de, rad bak rad, digre gamle folianter, saa svære, at Mucius kom rent bort immellem dem. Ja, selv professoren blev rent borte mellem dem fra og til, for han hadde den sære skikken nu og da, professoren, at lægge sig ned paa gulvet og læse.

. . . Det første, gammelprofessoren pleiet at gjøre, naar han hadde tændt arbeidslampen og faat det til at brænde i kakkellovnen og under kaffeapparatet, var at ta sig et slag over gulvet, bort til havevinduet ... Tvers over haven og gaten bodde en av hans kolleger ved universitetet, professoren i fysik. Denne mand hadde sin bedste arbeidstid til klokken tre om natten. Da slukket han gjerne sin arbeidslampe, akkurat som gammelprofessoren tændte sin. Alt som aarene gik, hadde de to lærde mænd vænnet sig til at holde utkik med hverandre. Bort til vinduet maatte de begge: «Nu gaar fysikken tilsengs,» mumlet den ene, «nu staar theologien op,» kom det fra den anden.

Saa gik da professoren til sit arbeide. Svære folianter med tykke skindpermer og spænde til at hegte sammen laa opslaat foran ham. Papirer med latinsk, græsk og hebraisk skrift laa og fløt omkring ham paa bordet, i sofaen, ja utover gulvet. Fjærpenen – han brukte aldrig staalpen, professoren, kradset bortefer papiret eller sat til avveksling og hvilte bag øret. Den lærde videnskapsmand var med ett rykket ut av sin egen tid – og flyttet hundreder av aar tilbake. Til hine urolige tider, da germanerne brøt ind over det gamle romerriket, og biskoper og abbeder sat i sine bispedømmer og klostre som paa øer og skjær midt i vaarflommen. Det var kristendommens historie i disse dunkle aarhundreder, han prøvde at læse sig til i de svære bøkene. Saa glad han var i dette arbeidet, den gamle professor! Saa det lyste av ham naar han fik det til. Naar han hadde fundet ut noget nyt om en gammel biskop eller abbed. Da gav han sig til at spasere op og ned paa gulvet, saa slaabrokken føk, og Mucius reiste sig og saa forundret efter ham: «Ach Mucius, Mucius!» ropte professoren og strøk katten over ryggen. «Glæd dig med mig' Nu vet jeg hvem som har forfattet dette skrift. Kan du gjette, Mucius? Nei, det kan du aldrig, dit kattedyr! Det er biskop Martin av Bracara, Mucius!» Og Mucius malte og spandt av glæde over, at Martin av Bracara hadde forfattet skriftet, men endda mere over den nye skaal melk og julekaken, den fik i den

anledning.⁷

Vel så kjent var kanskje anekdoten om Casparis legendariske språkkyndighet. Sønnen Theodor gjengir også den i sin «klassiske» form:

Han sat engang i en jernbanekupe nede i. Tyskland, min far, og ligeoverfor ham sat to tysktalende herrer og talte sammen om teologiske emner. Min far fulgte interessert med, og blandet sig i samtalen. Merkelig nok likte de to herrer ikke indblandingen og slog straks over i det latinske sprog. Det varte ikke længe, før min far fulgte efter og snakket latin, han ogsaa. Herrene trak paa skulderen og skiftet over i græsk, men deres paatrængende vis à vis lot sig ikke avvise, og gik straks over til at tale græsk, han med. Herrene saa ærgerlig paa den besværlige person og tænkte: «Ja ja, vi skal nu døive ham tilslutt allikevel da.» Og saa gav de sig til at snakke hebraisk sammen. Men hebraisk var jo paa sæt og vis min fars morsmaal. Det sproget kjendte han alt fra sit sjette aar av. Og han til at tyne dem med hebraisk, saa de sat der helt stumme. Men endda vilde den ene av herrene ikke gi sig. Han kunde en smule arabisk, og de smulene prøvde han at anbringe saa godt han formaadde. Men arabisk var min fars specialstudium, og i dette sprog hadde han ... i sine unge dage utgit en grammatik, som i en aarrække var den almindelig brukte. Og han til at snakke arabisk, saa det kost. Men da reiste den ene av de to herrer sig og sa: «Entweder sind Sie der leidige Teufel oder der Herr Professor Caspari aus Christiania.» – «Der letztere bin ich,» sa min far, reiste seg og bukket for de to.⁸

Historien forutsetter jo at det bare var ett menneske i verden som behersket disse gamle og fjerne språk så godt som Caspari – og det sier vel i hvert fall litt om hva man i Christiania forestilte seg om den sak.

⁷ Her gjengitt etter Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, Oslo 1929, 64–66. Jfr. bibliografiens nr. 209, s. 172.

⁸ Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 74–75. Theodor Caspari gjør selv oppmerksom på at historien virker konstruert, og man skulle nærmest tro at det dreide seg om en typisk vandrehistorie som har festet seg bl.a. til Caspari. Men høyst sannsynlig har anekdoten en historisk opprinnelse nærmere Caspari enn som så – nemlig som en autentisk historie fortalt av Caspari om den selvlærte, meget språkmektige bibeloversetter Christian Thistedal. Dens opprinnelige poeng var imidlertid ikke Thistedals språkkunnskaper, men det forhold at den ytterst beskjedne og fåmælte mann likevel blandet seg i en samtale for å markere et teologisk standpunkt. «C.P. Caspari hadde hørt af sin Ven Franz Delitzsch fra Thistedahls Reise i Tyskland i 1838–1839: Thistedahl kom en Dag i Kupe med nogle af Tysklands mere fremragende Theologer, som Delitzsch, Hengstenberg o.A.; ingen af dem kjendte Thistedahl. Der opstod nu en theologisk Discussion mellem disse; Samtalen førtes paa Latin. Den Maade, hvorpaa Forsvaret førtes for den Opfatning, som ogsaa var Thistedahls, forekom denne utilfredsstillende, og hans Samvittighed drev ham til at kaste sig ind i Debatten, og det saaledes, at Delitzsch (siden) sagde til Caspari, at det var den fineste Latin, han havde hørt. De Reisende blev yderlig forbausede og spurgte denne, hvad den ydre Apparition angik, ubetydelige Mand, hvor han var ifra. Thistedahl sagde da, at han var en theologisk Kandidat fra Christiania, hvorpaa der yderligere spurgtes, om der var mange theologiske Studenter i Christiania, som talte saa flydende, smuk Latin. Jo, mente den beskedne Thistedahl, det var der sikkert.» (Gjengitt etter Oluf Kolsrud, *Bibeloversætteren Christian Thistedahl 1813–1876* (Fra Det Norske Bibelselskap III), Christiania 1913, 195–96. Kolsrud angir som kilde: «meddelt af Joh. von der Lippe efter Casparis Fortælling», dessuten også gjennom J.H.H. Brochmand og Prof. A Seippel.)

Færre forestillinger hadde man nok om det andre område der Caspari etter hvert ble *mer* kjent enn som orientalist: hans forskninger om trosbekjennelsens – «symbolets» – opprinnelse og historie. «Ja, hvis du visste, hvor tungt det føles, at det i hele Europa knapt findes fem-seks videnskabsmænd, som *helt* forstaar mig,» skal han en gang ha klaget til Theodor.⁹ Det man til alle praktiske og kirkelige formål behøvde å vite om denne side ved Casparis forskning, var at han hadde levert det historisk-vitenskapelige dødsstøt mot grundtvigianernes påstand om trosbekjennelsen (den apostoliske) som et ord direkte fra Jesu munn. Men allerede i samtiden het det at den eneste mann som virkelig hadde *lest* de store og tallrike avhandlinger som Caspari fylte størstedelen av alle årganger av *Theologisk Tidsskrift* med, var sokneprest – senere prost – Peder Vinsnes på Hamar.¹⁰

Dette var noen trekk i den nimbus som omgav Caspari. Men så er det som mannen selv slår igjennom bildet og blir helt kongruent med sin egen legende: Det skjer i de mange skildringer av *foreleseren* Caspari.

Navnlig gjorde det paa os et stærkt Indtryk, naar han med bevæget Stemme læste op den hebraiske Text hos Profeterne, f. Ex. de højt pathetiske Steder hos Jesaja. Vi forstod da først, hvor melodios det hebraiske Sprog er, og, hvad Luther, naar han stred med at oversætte Salmene, mente, naar han klagede over, hvor svært det var at faa 'den tyske Gjøk til at synge som den hebraiske Nattergal'.¹¹

Slik ble foreleseren Caspari opplevd omkring 1850. Og omkring 1868:

Jeg (maatte) naturligvis først og fremst høre professor *Caspari*, hvis fag dette (Det gamle testamente) var, og ham hørte jeg da ogsaa stadig baade i hans utlæggelse av avsnit av det gamle testamente og i hans forelæsninger over indledning til det. Og det var i sandhet herlige timer! Det som her virket saa tiltrækkende, ja, likefrem betagende, var ikke blot hans store lærdom just paa dette omraade, men fornemmelig hans aandrighed, hans varme og hans umaadelige begeistring for sit emne, der uvilkaarlig maatte smitte alle av hans tilhørere som var mottagelige for det. Bare at høre ham læse op den hebraiske yekst var baade en nydelse og en opbyggelse. Jeg kan aldrig glemme den første gang jeg hørte ham... Det gjorde et saadant indtryk paa mig at selve den hebraiske teksts ordlyd satte sig saaledes fast i min hukommelse at den sitter der den dag i dag. Og naar han saa begyndte at forklare teksten, hvor hadde man ikke da et levende indtryk av hvorledes de gamle profeters aand var over ham, og hvorledes han

⁹ Theodor Caspari, anf. skr., 76.

¹⁰ Peder Vinsnes (ektemannen til den berømte kokebokforfatteren Hanna Vinsnes) skrev trofast lange omtaler av Casparis anti-grundtvigianske symbolstudier i *Norsk Kirketidende*, han ble i realiteten Casparis autoriserte popularisator og formidler i Norge, jfr. bibliografien sist i første del av denne boken.

¹¹ Niels Herzberg, anf. skrift, 126.

levet med dem, saa han paa en maate blev deres samtidige! Og under utviklingen av deres tanker kunde han glemme sig selv saa ganske, og undertiden kunde han ogsaa glemme sine tilhørere, saa det hændte at han vendte os ryggen og vændte ansigtet mot væggen bak katetret. Av og til naar han kom til noget riktig floket, syntes han at se det for sig paa katetret, saa han holdt paa at greie ut det med fingrene, mens han med sine ord greiet det ut for os. Til dels sank han formelig hen i sin indvortes betraktning av de profetiske syner, saa han lukket sine øine for likesom desto mere uforstyrret at kunne se indvortes.¹²

Jeg gjengir ogsaa et tredje vitne, sokneprest Th. G.B. Odland, som ble teologisk kandidat i 1874:

I sine eksegetiske forelæsninger betroede han sig helst og mest til det frie foredrag uden at bindes af noget haandskrift; under sine forberedelser til disse forelæsninger nedskrev han righoldige notitser, som han benyttede paa kathedret, men han udformede aldrig sin forelæsning ord for ord. ... Gjennomgaaende var hans foredrag i høi grad beaandet, ordene faldt med kraft og vægt, med tændende ild i tilhørernes sind. Hans eiendommelige foredrag gav ofte hans tale en merkelig emfase; naar han – paa én gang med sprudlende liv og med det dybeste alvor – i høieste affekt ligesom hviskende henaandede ordene. Anede man uendelige vidder og dybder; der var vingeslag og poetisk kraft, varm og rig stemning i hans religiøse følelse. Man følte saa levende, at der stod en stor, aandfuld personlighed bag ordet.¹³

Det er ingen tvil om at Caspari som foreleser gjorde et sterkt inntrykk på de aller fleste av sine studenter. De oppgitte tilhørertall i universitetets årsmeldinger bekrefter at det i hele hans karriere var slik som han selv skrev i ett av sine siste leveår: «Mine Forelæsninger i de sidste to til tre Aar har været overordentlig stærkt besøgte, og, hvad jeg lægger mest Vegt paa, Tilhørerantallet har i Slutningen af Forelæsningerne været vel saa stærkt som i Begyndelsen.»¹⁴

At hans innlevelse og innføling i den hebraiske bibelteksten ikke bare var et inntrykk skapt hos beundrende studenter, men virkelig svarte til en dyp fortrolighet og en ualminnelig språkbegavelse, bekreftes av en fagmann på området, som ogsaa først var hans student, og senere hans etterfølger – professor Simon Michelet:

At gammeltestamentlige skriftstykker, som salmerne, eier rytme og poetisk velklang –

¹² Lars Dahle, *Tilbakeblik paa mit liv – og særlig paa mit missionsliv, I: Indtil ankomsten til Madagaskar 1870* (Stavanger, 1922), 81–82.

¹³ Thor Georg Bernhard Odland, «Professor Dr. theol. C. P. Caspari» (Minnetale), i: 76. *Beretning om Det norske Bibelselskab* (Kristiania 1892), 94–95.

¹⁴ Se i «Tillegg» brev nr. 63, til Theodor Caspari mars 1888.

endog i meget høy grad – det er fra gammel tid af en anerkjendt sag. Særlig ogsaa blant norske theologer; det mest virkningsfulde i afdøde professor Casparis forelæsninger turde just være hans udtryksfulde oplæsning af den hebraiske salmetext, som gav et umiddelbart indtryk af rytmisk velklang. Men ethvert forsøg paa med egne øine og læber at gribe og følge en slig textens rytme, har vistnok snart gaaet træt overfor de, som det syntes, uoverkommelige vanskeligheder: ganske vist kunde man gjennem et kortere stykke følge ordenes rytme; men før eller senere stod man ubehjælpelig fast. Og om man havde bedet Caspari om veiledning, er det jo nok at forudsætte, at han med sit fine øre vilde kunne læse stykket saaledes, at vanskelighederne blev borte; men han vilde ikke kunnet give den theoretiske løsning...¹⁵

Derfor: På det punkt hvor hans studenter gir oss det mest direkte, samstemte og inntrykksfulle bilde av ham – på det punktet unnslipper han oss, for her hadde hans muntlige foredrag en dimensjon som hans studenter var enige om ikke slo igjennom i hans skriftlige arbeider.

Ved skrivebordet arbeidede professor Caspari meget tungt. Allerede hans haandskrift – han skrev altid med fjærpen – bærer vidnesbyrd derom. Og i hans literære produktioner lider stilen af en vis tunghed og bredde i fremstillingen. Dels kom vel dette af hans store samvittighedsfuldhed, dels og fornemmelig af en eiendommelighed ved hans begavelse; han var i grunden med sin livlige aand og levende fantasi langt mere en ordets mand end den skriftlige fremstillings mand. Det maa derfor kunne siges, at Caspari i mange henseender danner en undtagelse fra den bekjendte regel, at «stilen er manden»; den som kun kjender Caspari fra hans skrifter, vil ikke kunne gjøre sig begrep om, med hvilken spillende livlighed han kunne udkaste aandfulle tanker, vittige indfald, træffende bemærkninger.¹⁶

Ytterligere ett trekk ved tradisjonens Caspari-bilde må nevnes for at bildet skal bli komplett. Han var den selvskevne formann for «Komitéen for Jødemissionen» i Christiania, fra dens opprettelse i 1861 og til han døde i 1892. I løpet av denne lange formannsperioden skjedde det avgjørende gjennombruddet for jødemisjonssaken i det norske kristenfolk, og for ettertiden kom Caspari til å stå som Israelsmisjonens andre «far» i Norge, ved siden av ham som begynte den første Israelsmisjonsforening i Norge i Stavanger, 1844: Søren Daniel Schiøtz.

Med dette skulle vi så noenlunde ha omskrevet tradisjonens Caspari-bilde. Men en særdeles viktig dimensjon mangler ennå. Casparis navn opptrer svært ofte som den ene halvparten i det som allerede i 1860-årene synes å ha festnet seg som et slags teologisk

¹⁵ Simon Michelet, «Det gamle testamentes metrik», *Norsk Theologisk Tidsskrift* 6 (1905, 253–77), 253–54.

¹⁶ T. G. B. Odland, anf. skrift, 113–14.

begrep: «Johnson og Caspari». Eller omvendt:

Caspari og Johnson! Det er de to Navne, som altid vil komme til at staa i uudslettelig Skrift i den norske Kirkes Historie. Og den Kirkehistoriker, som skal skrive og forklare den norske Kirkes Historie i den sidste Halvdel af det nittende Aarhundrede, maa ofre mange Blade paa Caspari og Johnson; thi de har sat dybe Spor i den norske Kirkes Liv, Caspari og Johnson! De hørte sammen fra Ungdommen, fra de som unge Mænd begyndte at arbeide for den Kirke, hvis dygtige og trofaste Tjenere de blev hele sot lange Liv. De hørte sammen i et langt Livs Venskab. ... Og de fik leve og virke sammen længere, end det forundes de fleste; og de fik næsten ogsaa dø sammen, fik nedlægge Vandringsstaven og gaa ind til sin Herres Glæde nogenlunde samtidig. Og saa hørte de da ogsaa sammen for os. De stod sammen for vore Tanker og i vaar Kjærlighed. Caspari og Johnson! Hvilken Klang har ikke disse to Navne i vore Øren, og hvor mange ædle og skjønne Minder vækker de ikke hos os fra de Dage, da vi sad under deres Lærestol...¹⁷

De fleste som har skrevet 1800-tallets teologi- og kirkehistorie i Norge har da ogsaa behandlet Caspari og Gisle Johnson som et teologisk tvillingpar. Casparis skrift-tolkning og Johnsons dogmatikk ble betraktet som komplementære og gjensidig utfyllende, og det kan virke som de gjensidig forsterket hverandres påvirkningskraft. Caspari var garanten for at Johnsons dogmatikk var bibelsk fundert; Johnsons dogmatikk ga den systematisk-teologiske overbygning over Casparis bibeltolkning. ‘Den caspari-johnsonske kristendom’ var ogsaa et etablert begrep for den ‘moderne’ tids menn i 1870- og 1880-årene. Johnson og Caspari representerte alt det som fremskrittets menn og kvinner var imot; i tiåret forut hadde grundtvigianerne sett på dem som ‘Ortodoksismens og Pietismens’ doktrinære representanter.¹⁸

Johnson har fått sin biografi, og i den spiller Caspari en viss rolle.¹⁹ I biografien om Caspari må bildet nødvendigvis bli speilvendt: Johnson hører med. I norsk teologihistorie har de for lengst – sammen – gitt navn til en epoke.

• • •

¹⁷ S. Smedal, «Caspari og Johnson», i *Evangelisk-luthersk Kirketidende* (Decorah, USA) 21 (1894), 639–40.

¹⁸ Uttrykkene stammer fra et foredrag av Vilhelm Birkedal på det skandinaviske, grundtvigiansk-dominerte kirkemøte i Christiania i 1861, jfr. W.A. Wexels (utg.), *Forhandlinger paa det 3. skandinaviske eller nordiske Kirkemøde i Christiania 1861* (Christiania 1862).

¹⁹ Godvin Ousland, *En kirkehøvdning. Professor Gisle Johnson som teolog og kirkemann – en undesøkelse* (Oslo 1950), især 40–53 og 244–58.

De har gitt navn til en *forgangen* epoke. Det siste hele tiåret de levde – 1880-årene – skulle komme til å omskape det gamle samfunnet i Norge, så man ikke helt kjente seg igjen da disse turbulente årene var omme. Den moderne tid kom til Norge: moderne frihets- og likhetsideer, tanken om de medfødte menneskerettighetene. Ja, endog fritenkeriet, den ‘nye moral’ – og *bibelkritikken*, ‘den moderne teologi’ – alt dette fikk sine talsmenn og -kvinner i de ledende kretser i Christiania.

Våkne studenter fornemmet at en ny tids spørsmål og problemer presset på – også i teologien. Og noen opplevde at de gamle hederskronte lærerne deres ikke hadde svar, at de var *passé*. Mest gjaldt nok dette Johnson. Men ikke alle var fornøyde med Caspari heller.

Professor Caspari havde jo Navn af en europeisk Videnskabsmand af Rang, og det maa ogsaa indrømmes, at han i saa Henseende ragede over sine Kolleger. Han var fremfor alt Hebræer og gammeltestamentlig Skriftfortolker, og her var han hjemme som ingen anden. Det var en Fest at høre ham læse op Davids Salmer! Men, en «men» kommer der ogsaa her. Hans Sprog var mangelfuldt, og hans Foredrag ikke ret godt. Men det værste var, at han ikke havde fulgt med i Udviklingen i den gammeltestamentlige Videnskab i sit Fædreland. Han var blevet staaende paa Hengstenbergs, sin Lærers, Standpunkt, hvor han stod, da han forlod Hjemlandet, og nu var Tiden og Udviklingen løbet fra ham, og han var blevet staaende alene. Jeg forstod ikke dette den gang, og det traadte heller ikke saa klart frem endnu, men jeg havde dog en svag Fornemmelse heraf. ... Dernest merkede jeg, at hans Indledning til det gamle Testamente ikke var *Videnskab*. I det hele begyndte jeg at nære lidt Mistanke, men det var dog først længe efter, at mine Øine aabnedes, og jeg saa, hvilket Bedrag det hele var. Det er en utilgivelig Feil hos en Lærer for Teologer, at han ikke følger med i Videnskabens Udvikling. Caspari følte det vistnok selv, men var nu blevet for gammel til at optage Arbeidet. Jeg skjøndte dette derpaa, at han aldrig berørte i mindste Maade de nye Spørgsmaal; han kritiserte dem heller ikke; han levde i Ubekjendtskab med dem. Saa simple og ligefremme Ting som Spørgsmaalet om *Kilderne og Kildeforskningens* Ræsultater blev ikke nævnt med et Ord. Alt gik du fra, at den gamle overleverede Opfatning af det Gamle Testamente var korrekt i alle Dele. Det er et trist Syn at se en stor Videnskabsmand blive staaende igjen som agterudseilet af Tiden og sin egen Videnskab! Som Undskyldning for denne Mand tjener, at han reves bort fra sit Fædreland og isoleredes i en saadan Ravnekrog, som vor Hovedstad omkring 1850. I Videnskaben vil hans Navn kun nævnes for hans Arbeider om det *apostoliske Symbol*. Her har han ydet virkelig videnskabeligt Arbeide.²⁰

²⁰ Olaf Olafsen, *Mit Liv gjenoplevet i Mindet* (Bibliotheca Norvegiae Sacrae XVI, Oslo 1947), 76–77; jfr. også 175, der Olafsen forteller at Caspari aldri nevnte *Delitzsch* i sine forelesninger; «man fik let det Indtryk, at han ikke vilde inlde sig med ham, eller med andre Ord, at han var bange.» Om forholdet mellom Caspari og Franz Delitzsch, se nedenfor ss. 92–96 og 115–116.

Dette nokså kritiske omdømme fra en student som tok embetseksamen allerede i 1873,²¹ kan på sett og vis sies å ha blitt stående som ettertidens dom over forskeren Caspari. Hans yngre kollega Elias Blix fant det nødvendig i sine forelesninger å ta stilling til Julius Wellhausens epokegjørende arbeider;²² men i forelesningsreferatene etter Caspari leter man forgjeves etter Wellhausens navn. Casparis etterfølger, Simon Michelet, representerte en moderat wellhausenianisme, og Wellhausens synspunkter ble popularisert og gjort kjent for et bredt publikum av presten Mikael Færden.²³

Det nye synspunkt som derved etablerte seg, var at Mosebøkene – eller mer presist *Loven* i Mosebøkene – *ikke*, slik som Det gamle testamentes historiebilde forutsetter, hørte hjemme i tiden *før* profetene trådte fram. Wellhausen argumenterte for det motsatte synspunkt: Loven i Mosebøkene ble til *etter* profetene og forutsetter dem. Mosebøkene er historiske kilder for tiden under det babylonske eksil på 500-tallet f. Kr., og tiden etterpå, ikke for den langt tidligere tidsperiode de foregir å handle om. Mosebøkene er sammensatt av kilder som er blitt skrevet i ulike perioder av Israels sene historie, ikke i ørken- og landnåmstiden, slik en likefram lesning av bøkene kunne få en til å tro, og som man hadde trodd.

På den unge generasjon teologer fram mot århundreskiftet virket det som Caspari overhodet ikke hadde noe å si til dette spørsmålet – verken spørsmålet eller noe svar på det var å finne hos ham. Han hørte hjemme i en tid før Wellhausen og var dermed akterutseilt. I Einar Mollands autoritative uttalelse i Norges kirkehistorie i det 19. århundre har dette omdømme fått kirkehistorikerens sanksjon: Det var vitenskapelig sett en lykke, sier Molland, at Caspari ble avsporet fra sin gammeltestamentlige forskning og i stedet ble symbol- og kirkehistoriker, «for i GT kunne han med all sin lærdom og skarpsindighet ikke yte noe av blivende verdi. Hans gammeltestamentlige arbeider var foreldet allerede da de utkom. Han satt fast i den gamle ortodokse skriftoppfatning – han var og ble ‘en hårdkokt Hengstenbergianer’, sa han selv. Han stod uforstående overfor sin samtids historisk-kritiske bibelforskning, som for ham måtte fortone seg som utslag av en nå foreldet rasjonalistisk vantro.»²⁴

²¹ Olafsen, anført skrift, 79.

²² Jfr. forelesningsreferat fra Blix's gjennomgåelse av Genesis, MFA.

²³ Mikael J. Færden, «Kampen om det gamle Testament I–IV» i *Morgenbladet* årgang 85 (1903), nr. 167 (25. mars); 198 (9. april); 216 (19. april), 230 (26. april); samme forf., «Udviklingstanken overfor den ældre og indenfor den nyere bibelforskning», i *For Kirke og Kultur* 10 (1903), 468–80.

²⁴ *Norsk kirkehistorie i det 19. århundre*, bind 1 (Oslo 1979), 281.

Det er *skrifttolkeren* Caspari som blir stående i et merkelig dobbeltlys, om man holder den panegyriske tradisjonen opp mot den etterfølgende generasjonens nærmest totale avskrivning av denne siden ved hans forskerinnsett. På den ene siden har vi de senere kritikernes totale avskrivning av Caspari; han hang fast i ortodoksiens skriftsyn, i likhet med sin lærer Hengstenberg. På den annen side en atskillig mer nyansert betraktning av hans biograf Odland:

Den videnskabelige betragtning, som Hengstenbergs skole, hvortil Caspari hørte, [gjorde gjældende,] betegner et betydningsfuldt fremskridt fra den gammelorthodokse betragtning. For denne sidste skulde den nye pagts sandhedsaaenbaring i den forstand ligge skjult i det gamle testamente, at naar man bare havde de rette øine at se med, skulde man kunne læse hele det nye testaments fuldkomne, helt udfoldede aabenbaring ut af det gamle testamente. Hvad der fattedes denne betragtning, var *historisk* sans og forstaaelse. Ligeoverfor denne ældre opfatning, der ikke havde tilstrækkeligt øie for historiens strøm og udviklingens love, virkede det nye lys, som [nå, ved Hengstenberg] kastedes over den gammeltestamentlige aabenbaring, befriende og befruktende. Dette var også i høi grad tilfældet med Casparis fortolkning af det gamle testamente. Det er bleven sagt om ham, at han aabnede det gamle testamente for theologisk forstaaelse hos os, først fordi han gav os skjøn paa, at der findes en hellig *historie*, der har sin udvikling og sine forskjellige tider med forskjellige krav, saa vi lærte at se paa de gammeltestamentlige aabenbaringstrin, som de var, naturligt og sandt, dernæst fordi han lærte os at see på det gamle testamente som det ord, hvorved Gud havde næret i hine tider sine fromme, sit folk, havde opholdt det og opdraget det i længsel og tro.²⁵

Disse to nokså ulike bedømmelsene lar seg selvsagt harmonisere: For Molland er forskjellen mellom den lutherske ortodoksiens skriftsyn og Hengstenbergs ubetydelig. Det store vannskillet går mellom forskningen før og etter Wellhausen. Men denne summariske avskrivning av Caspari som «før-kritisk» bibeltolker har medført at ingen, siden 1910, har beskjeftiget seg med Casparis eksegetiske forfatterskap overhodet. Det er og blir et faktum at da Caspari ankom Christiania i 1847, hadde han internasjonalt ry også på det gammeltestamentlige fagfeltet, og denne siden av hans forfatterskap fortjener en mer inngående undersøkelse. Den vil jeg presentere senere i denne boken. Foregripende kan jeg si at jeg tror Odland hadde noen gyldige poenger. Ja, faktisk mer enn det: Jeg tror man kan si at

²⁵ T. G. B. Odland, anf. skrift, 93–94.

Caspari var tidlig ute med innsikter som nå har blitt løftet fram i den helt moderne, mer litteraturvitenskapelige forskningen på Det gamle testamente: *intertekstualitet*. For Caspari var det viktig å påpeke de mange interne sitatene i denne del av Bibelen. Noen bibelbøker har sitater fra og allusjoner til andre bibelbøker (se nedenfor, kapittel IV).

Kildene og biografiene

Det foreligger en bred og fyldig dokumentasjon til hele Casparis virke som lærd og universitetslærer; først og fremst hans egen, svært omfattende litterære produksjon;²⁶ dernest tallrike studentreferater fra hans forelesninger.²⁷ Hans forelesnings-aktivitet for hele perioden 1848–1891 kan detaljert rekonstrueres på grunnlag av det eldre og yngre *Theologisk Tidsskrift*, *Norske Universitets- og Skole-Annaler* og Universitets årsberetninger (se kapittel VII nedenfor). Hans ansettelse ved Universitetet, hans tilbud om tyske professorater, hans forskjellige utmerkelser, reisestipender, gasjeforhøyelser, og så videre – alt dette kan detaljert dokumenteres gjennom notiser i tidsskriftene, universitetsannalene, *Departements-Tidende* og *Storthings Forhandlinger*. Professorer levde et langt mer offentlig liv den gang enn nå til dags. Casparis søknader om gasjeforhøyelse ble behandlet i Stortinget, og selv søknadenes nokså private bakgrunn ble gjengitt i full offentlighet i Stortingets trykte *Forhandlinger*!

Det foreligger også flere erindringsbilder av Caspari som foreleser og akademisk lærer fra hans studenter, hvorav noen allerede er sitert ovenfor; dessuten sønnen Theodors mange minnebilder i den selvbiografiske boken *Fra mine unge Aar*.²⁸

Denne siste kilden gir oss også noen glimt av Casparis liv *før* hans akademiske virke i Christiania tok til. Her kommer to viktige kilder i tillegg, desto viktigere fordi det for denne delen av hans liv har vært vanskelig å oppspore originalt dokumentasjonsmateriale.²⁹

Den første av disse to kildene er hans *brev* fra denne perioden, først og fremst et langt brev til E. W. Hengstenberg i Berlin fra 1839, som inneholder en ganske utførlig selvbiografi. Men også brev fra vennen Franz Delitzsch i samme periode inneholder tallrike omtaler av Caspari.

²⁶ Se den samlede bibliografi bak i boken, sidene 151–175.

²⁷ Hvorav de fleste befinner seg i arkivet på MF vitenskapelig høyskole, ordnet og katalogisert av meg. (Ett ble i 1989 gitt til arkivet av Dagfinn Rian, Trondheim.) Det vises til dette materialet med forkortelsen MFA i denne boken.

²⁸ Se nøyaktige referanser i bibliografiens avdeling 2D bak i boken.

²⁹ Jeg har ikke hatt anledning til å besøke Casparis føde- og oppvekstby Dessau for å oppspore eventuelt arkivmateriale der.

Den andre sentrale kilden er en anonym biografi i Paul Botten Hansens *Illustreret Nyhedsblad*, årgang 10 (1861), nr. 1. Det er ikke usannsynlig at Botten Hansen selv er forfatteren.³⁰ Han var på denne tid amanuensis ved Universitetsbiblioteket³¹ og skrev flere utmerkede biografier, især over historikere, i *Nyhedsbladet*.³² Til hans nære venne- og medarbeiderkrets hørte flere av Norges ledende historikere.³³ Kort sagt: Biografiene i *Nyhedsbladet* holdt generelt en meget høy standard, og en jevnføring mellom Nyhedsbladets biografi og Casparis selvbiografi i brevet til Hengstemberg – som Nyhedsbladets forfatter umulig kan ha kjent – bekrefter at Nyhedsbladets forfatter generelt er svært godt informert. Direkte eller indirekte må Caspari selv være hans kilde, da det i 1861 forelå lite eller intet publisert om Caspari.

Nyhedsbladets biografi utgjør den ikke erkjente kilden for Thor Georg Bernhard Odlands mer utførlige biografi i *Skillings-Magazin* fra 1879.³⁴ Der de to biografiene overlapper, er Odlands en litt omformulerende avskrift. Odland skrev senere – som minneord – den mest utførlige Caspari-biografien som foreligger,³⁵ og sier her om sin første biografi: «(Undertegnede) har en gang før – for vel 13 aar siden – skrevet hans biografi for ‘Skillings-Magazin’, ved hvilken leilighed Caspari aabnede for ham sin indre udvikling og den vei, hvorpaa han fandt sin frelser.³⁶ Alt, hvad der i hin og i denne skizze vedrører Casparis sjæleliv, er ikke alene bygget paa Casparis egne meddelelser, men endog for en ikke liden del søgt gjengivet med hans egne udtryk.»³⁷ Dette kan blant annet bety at Caspari selv henviste til Nyhedsbladets biografi som en god kilde (for Odland 1879). Men også Odlands egen biografi 1879 fikk et slags imprimatur fra Caspari selv da den litt senere ble gjenoptrykket i *Missions-Blad for Israel*.³⁸

³⁰ Jfr. J. B. Halvorsen, *Norsk Forfatter-Lexikon 1814–1880* (Kristiania, 1885–1908), bind 1, 420: «I dette Blad skrev han ... de fleste biografier...»

³¹ Fra 1860 til han ble fast ansatt som Universitetsbibliotekets sjef i 1864. I 1856–60 var han assistent ved Riksarkivet. Jfr. Halvorsen, *Norsk Forfatter-Lexikon*, 1, 417–18.

³² Jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen 1* (Bull, Paasche, Winsnes, *Norsk Litteraturhistorie* 4, Oslo 1937), 194: «Til det bedste han har skrevet, hører en række biografier av norske historikere...»

³³ Om Botten Hansen (‘Hollænderen’) og hans vennekrets, ‘hollænderne’, se særlig Francis Bulls fremstilling i 4. bind av *Norsk Litteraturhistorie* (forrige note), 189–229.

³⁴ 45. Årgang (1879), nr. 7, 15. Februar, 98–103. T. G. B. Odland var en fem år eldre bror av senere professor Sigurd Wilhelm Odland.

³⁵ I 76. *Beretning om det norske Bibelselskap*, Kristiania 1892, 78–120.

³⁶ Jfr. Odland, «Prof. Casparis Omvendelse til Kristendommen», i *Missions-Blad for Israel*, årgang 66 (1892), 166–172.

³⁷ Odland i *Beretning*, 80.

³⁸ 1883, 65–74.

De fleste senere biografier bygger – for tiden før 1847 – på Nyhedsbladets og/eller Odlands; slik J. Belsheims i *Real-Encyklopädie für Theologie und Kirche*³⁹ og Andreas Brandruds i *Norsk Biografisk Leksikon*.⁴⁰ Gustav H. Dalmans utførlige nekrolog over Caspari,⁴¹ og hans kortbiografi i *Allgemeine Deutsche Biographie* viser også tegn på ordrett avhengighet av Odland, men for Casparis Dessau- og Leipzig-tid virker det som Dalman har hatt tilgang til tradisjon uavhengig av Odland.

Det kildemateriale som nok bringer oss tettest på *mennesket* Caspari, særlig i den siste delen av hans liv, er hans *brev*, hvorav de fleste befinner seg i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling. Så langt jeg kan se, er Åge Holter den eneste som hittil (1989) har benyttet dette kildematerialet, i sitt biografiske avsnitt om Caspari i Bibelselskapets 150-års historie.⁴²

³⁹ «Caspari, Carl Paul», i *Real-Encyklopädie für Theologie und Kirche* (3. Aufl.; Band 3; Leipzig 1897), 737–42.

⁴⁰ «Caspari, Carl Paul», i *Norsk Biografisk Leksikon* (bind 2, Oslo 1925), 493–97.

⁴¹ «Carl Paul Caspari», i *Der Freund Israels* 1893, 195–201. Norsk oversettelse i *Evangelisk Luthersk Kirketidende* (Decorah), årgang 20 (1893), 209–212.

⁴² Åge Holter, *Det Norske Bibelselskap gjennom 150 år* (Oslo 1966), 296–300.

II. Dessau (1814–34): Barndom og ungdom

Fortellingen (1)

Carl Caspari ble født 2. februar 1814 i Dessau, hovedstaden i fyrstedømmet Anhalt-Dessau.⁴³ Av i alt 9136 innbyggere (i 1818) i byen var 807 jøder. Denne jødiske minoriteten hadde ikke vanlige borgerlige rettigheter, men bodde i bydelen Sandstadt under beskyttelse av individuelle ‘Schutzbriefe’ fra fyrsten.⁴⁴

Blant disse jødiske innbyggerne i Sandstadt var Casparis foreldre, kjøpmannen *Joseph Caspari* og hans hustru *Rebekka*, født *Schwabe*. Foruten Carl, deres eldste sønn, fikk de sønnen *Bernhard* og en datter; hennes navn har jeg ikke funnet i de tilgjengelige kildene, heller ikke fødselsdata for Casparis foreldre. Disse var i Casparis yngre år velstående, men sank senere ned i dyp fattigdom, ifølge ham selv.⁴⁵ Casparis mor døde i 1859; hun hadde da i de siste 20 år av sitt liv vært nesten blind.⁴⁶ Faren levde fremdeles da Casparis biografi i *Illustreret Nyhedsblad* ble skrevet i 1861; jeg har ikke kunnet oppspore hans dødsdato. Casparis bror *Bernhard* fulgte ham senere til Leipzig, og ble der lærer ved ‘Burgerschule’, Leipzigs gymnas. Han forble ugift og døde i Leipzig i 1897, fem år etter sin bror.⁴⁷ Om søsteren får vi vite at hun giftet seg med en misjonær i Ostindia og døde der.⁴⁸ I likhet med sin eldre bror Carl, ble begge søsknene døpt; *Bernhard* ikke lenge etter broren.⁴⁹

Når Caspari etter sin dåp i 1838 alltid omtales som *Carl Paul*, betyr det utvilsomt at det var ved sin dåp han tok navnet Paul, etter apostelen. I den eneste boken han publiserte før sin dåp, en øvelsesbok i arabisk, kaller han seg bare Carl.⁵⁰ Men når han senere i livet ble omtalt med bare ett av sine navn, var det alltid Paul. Det var ikke uvanlig at jøder som lot seg

⁴³ «8/1 1814» i Andreas Brandruds biografi i *Norsk Biografisk Leksikon* må være en trykkfeil.

⁴⁴ Disse opplysningene har jeg fra ekskurset «Die jüdische Gemeinde in Dessau», i Franz Brückner, *Häuserbuch der Stadt Dessau, Heft 11*, (uten årstall), 935–58.

⁴⁵ Brev til Hengstenberg 19.3.39, nr. 1 (her og i det følgende vises til Casparis brev på denne måten, nummeret til slutt refererer til nummereringen i brev-tillegget i denne boken); *Storthings Forhandlinger* 1857, III, No. 64, 1–2 (søknad fra Caspari om gasjepålegg, bl.a. med den begrunnelse at han nå må understøtte sine gamle foreldre «der ere nedsunkne i dyb Fattigdom.»

⁴⁶ Jfr. Casparis brev til Hengstenberg, nr. 1; og *Illustreret Nyhedsblad* årg. 10 (1861), Nr. 1, 1.

⁴⁷ Jfr. notis om hans død i *Saat auf Hoffnung* årg. 35 (1898), 179, note 1.

⁴⁸ Jfr. J. F. A. de le Roi, *Die evangelische Christenheit und die Juden* bind 2 (Schriften des Institutum Judaicum in Berlin No. 9; Berlin 1891), 189.

⁴⁹ Han omtales som døpt allerede i Carls brev nr. 1 til Hengstenberg 19.03.1839.

⁵⁰ *Borhân-ed-Dîni es-Serrnûdij Enchiridion studiosi* (Lipsiae 1838). Casparis forord er datert 7. mai; dåpen

døpe, tok nye dåpsnavn, som erstatninger for eller supplementer til sine tidligere jødiske.

Det navnet hans foreldre ga ham ved fødselen, Carl, lyder vel ikke umiddelbart svært jødisk, men var langt fra uvanlig blant jødene i Europa på denne tiden, i likhet med andre konge- og fyrstenavn. Jødene var vant til at fyrster og konger beskyttet dem mot fiendtlighet i befolkningen, og gjennom denne navneskikken bekreftet de overfor fyrstene at de var lojale undersåtter. Bak navnet Carl kan selveste Karl den Store, Carolus Magnus, skjule seg.

Casparis biograf i *Illustreret Nyhedsblad* sier at han ble satt i den jødiske skolen i Dessau «fra sit 6te til sit 14de Aar», altså fra han var ca. fem og et halvt år gammel ved høstterminens begynnelse i 1819. Denne opplysningen, som Caspari selv bekrefter i brevet til Hengstenberg, sier atskillig om hvilken retning innenfor jødedommen hans foreldre tilhørte. Den jødiske skolen i Dessau – den såkalte ‘*Franzschule*’, oppkalt etter hertugen av Anhalt-Dessau, Leopold III. Friedrich *Franz* (regjerte 1758–1817), på folkemunne Fürst Franz eller Vater Franz – var en skole preget av den jødiske *opplysningsbevegelsen*. Fyrst Franz selv var en av tidens fremste eksponenter for opplysningen; det var ikke uten grunn byens jøder oppkalte skolen sin etter ham. Den jødiske varianten av opplysningsbevegelsen var grunnlagt av Moses Mendelssohn, og jødene ga den et hebraisk navn, det hebraiske ordet for visdom, *Haskalah*. *Franzschule* ble opprettet i 1799, og knyttet til seg noen av den tyske jødedomms fremste pedagoger og opplysningsmenn. Undervisningen omfattet naturligvis hebraisk – Bibelens språk – men også tysk, engelsk, fransk, geografi og historie. Av disse fagene var bare hebraisk tradisjonelt for en jødisk skolegutt. «Hebraisk begyndte han paa i sit 6te Aar og læste fra sit 8de til sit 14de Aar særlig de fem Mosebøger engang igjennem, – og i de sidste Aar med de jødiske Kommentarer. Desforuden stiftede han i de samme Aar ogsaa Bekjendtskab med en Deel af de øvrige gammeltestamentlige Bøger, især med Jesajas Spaadomme.»⁵¹ Er denne opplysningen presis, merker vi oss den manglende omtale av *Talmud* (den store samlingen av rabbiniske diskusjoner om hvordan Lovens forskrifter konkret er å forstå, ofte belyst ved eksempler og anekdoter, og noen lengre fortellinger). Dette stemmer med det faktum at talmud-jødedommen var *Haskalah*-bevegelsens motstander. Og det stemmer med det vi kan observere hos Caspari selv: Det er svært lite i hans samlede litterære produksjon som vitner om noen særlig dyptgående jødisk skolering i Talmud.

fant sted 4. juni. Han kaller seg «Carolus Caspari Dessaviensis».

⁵¹ *Illustreret Nyhedsblad*, anført sted.

Alle de andre fagene ved Franzschule var *nye* innenfor det jødiske undervisningssystemet – også tysk! Tradisjonelt var *jiddisch* – et slags «jødetysk» med utspring i middelalderen – jødernes talespråk. Det er stor sannsynlighet for at jiddisch fremdeles var dagligspråket hjemme hos Casparis. Sitt egentlige morsmål fikk Caspari altså aldri brukt senere i livet; alle de språkene han da skrev og snakket hadde han lært i skolen.

Ifølge Caspari selv varte skolegangen i Franzschule «et tiår»; dette er antakelig en omtrentlig angivelse. Det synes å stå fast at han var 15 år da han begynte på latinskolen i Dessau, altså i høstterminen 1829.⁵² Men hans biograf i *Ill. Nyhedsblad* sier meget bestemt at det var ett år mellom hans dimisjon fra Franzschule og hans skolestart i latinskolen, og i så fall har han gått ni år i Franzschule og dimitterte derfra etter endt vårtermin 1828, drøyt 14 år gammel. Hans norske biograf har også såpass presise opplysninger om hva som foregikk dette året, at det må være grunn til å feste tiltro til dem: Faren forsøkte å få ham inn i handelen, men Caspari foretrakk å begynne å lese latin på egen hånd da han var 14 år gammel, og gresk da han var 14 1/2. Det var således hans egen vilje og vitebegjærighet som førte ham inn på latinskolen.

Her leste han latin og gresk, og ble til å begynne med så fengslet av disse språkene at han planla å spesialisere seg i klassisk filologi. Men i gymnasetes øverste klassetrinn ble det også gitt undervisning i hebraisk, og for første gang fikk Caspari her undervisning i språkets grammatikalske struktur. Dette fascinerte ham i høy grad, og han besluttet seg for å studere orientalske språk ved universitetet i Leipzig. Ifølge Caspari selv var han elev i fem år ved gymnaset, men hans biograf i *Ill. Nyhedsblad* virker igjen litt mer pedantisk presis: skolegangen varte fire år, det femte året tilbrakte han i 'Privatstudium'. Det hersker i hvert fall ingen tvil om at Caspari reiste til Leipzig og skrev seg inn som student der ved begynnelsen av høstterminen 1834, drøyt 20 år gammel.

I gymnaset (latinskolen) gikk også en annen ungdom, Karl Graul, født i landsbyen Wörlitz ved Dessau bare to dager før Carl Caspari.⁵³ De to kan ha 'funnet' hverandre allerede i gymnasårene i Dessau; i hvert fall ble de bestevenner da de samtidig begynte sitt studium i Leipzig. Karl Graul ble en av dem som skulle komme til å få avgjørende innflytelse på Caspari, og ble hans nære venn og fortrolige livet ut.

En annen mann med en viss betydning for Caspari oppholdt seg også i Dessau i

⁵² *Ill. Nyhedsblad*, 1; samme opplysning hos Odland, *Skilling-Magazin*, 98, og *Beretning*, 82.

⁵³ Om Karl Graul, se bl.a. Ernst Otto, *Hundert Jahre Missionsarbeit. Der Sächsische Haupt-Missionsverein 1819*

Casparis gymnasår: jødemisjonæren Carl Becker (1803–1874).⁵⁴ Ifølge misjonshistorikeren de le Roi «hadde gymnasiasten (Caspari) mye omgang med Becker. ... Han mottok her sine første inntrykk» (av kristendommen).⁵⁵ Caspari selv sier at han hadde møtt den kristne lære om synden og forsoningen før han begynte å studere i Leipzig; det er således intet i veien for at de le Rois informasjon kan være riktig, selv om han ellers gjør seg skyld i enkelte omtrentligheter i omtalen av Casparis biografiske data.⁵⁶

‘En tysk jøde’

I 1742 satt en 13-årig pukkelrygget jødisk gutt i Dessau og leste en bok som nettopp var kommet fra det nystartede jødiske trykkeriet i landsbyen Jessnitz like i nærheten. Boken var Moses Maimonides’ *Veileder for de tvilrådige* – den jødiske religionsfilosofiens klassiske verk fra 1190. Det vil si: *i vår tid* regnes den som klassisk. Men i de første 450 år etter utgivelsen ble Maimonides’ bok sett på med stor skepsis av de jødiske autoritetene. Den var knapt nok å få tak i. Den eneste trykte utgaven som i det hele tatt forelå var fra 1500-tallet, men den hadde i praksis vært uoppdrivelig i snart 200 år.⁵⁷ Maimonides og hans filosofi hadde derimot vært grundig studert av *kirkens* teologer helt fra de store skolastikernes dager; blant jødene i Tyskland var han nesten ukjent. Da nyutgaven av hans filosofiske hovedverk ble utgitt i 1742 i Elia Wulfs trykkeri i Jessnitz, var tidens ledende rabbiniske autoritet, Jakob Emden i Hamburg, meget oppbrakt, ja, han fordømte trykkingen!⁵⁸

Men Dessaus rabbiner, David Hirschel Fränkel, en slektning av trykkeren Wulf, var av en annen mening, og denne rabbineren hadde en lærevillig elev i den pukkelryggede 13-åringen, som fortsatte å lese Maimonides på egen hånd etter at Fränkel samme år var blitt forflyttet til Berlin.

Lesningen av Maimonides var en åpenbaring for gutten. Her møtte han en jødisk

bis 1919, Dresden 1919, 61–67. Jfr videre nedenfor.

⁵⁴ Jfr. nekrolog i *Missions-Blad for Israel* 48 (1874), 113–118; og de le Roi, anf. skr., 166.

⁵⁵ Anf. skr., 188.

⁵⁶ Carl Becker skrev 29. mars 1873 et brev til Sentralkomiteen for Jødemissionen i Christiania og tilbød seg å bli den norske misjons agent i Tyskland. I dette brevet sier han bl. a.: «Überlegen Sie doch gefälligst mit dem Herrn Dr. Caspari, den ich herzlich zu Grüßen bitte, und der mich ja seit *vielen* Jahren sehr genau kennt.» (Den norske Israelmisjons arkiv, D 1). Understrekingen er Beckers, men behøver i seg selv naturligvis ikke peke helt tilbake til Dessau-tiden. Becker besøkte Leipzig under de store messene der, og var i Berlin da Caspari studerte der 1839–41.

⁵⁷ Jfr. Heinz Moshe Graupe, *The Rise of Modern Judaism. An Intellectual History of German Jewry 1950–1942*, New York 1978, 57–58.

tenker som ikke rygget tilbake for noe kritisk spørsmål man kunne stille til den jødiske troslære og etikk. Alle de spørsmålene som ble avvist som uvedkommende, unyttige og farlige av den lokale Talmud-lærer – her var de ikke bare stilt, her var de også drøftet og besvart. Frem av bokens sider trådte for guttens blikk bildet av jødedommen som en *fornuftens* religion, en religion bygget på de universale fornufts sannheter som var tilgjengelige for alle mennesker; bare den av Gud åpenbarte spesielle observans var særegent for jødedommen.

Gutten satt oppe om nettene og leste, han knekket sin fra før skrøpelige helse for livet; men han sa senere at boken var verd det. Han fattet den beslutning å oppsøke sin lærer Fränkel i Berlin, og han gikk dit til fots, utmagret og utsultet. Han kom til Berlin vestfra, men ble avvist ved porten fordi jøder bare hadde adgang gjennom Rosentaler Tor i nord. Han går rundt halve byen og kommer til Rosentaler Tor, der vaktene først ikke vil slippe ham inn fordi han knapt kan et ord tysk og ikke har gyldig leidebrev. På spørsmål hva han vil i Berlin, stammer han frem ett av de få tyske ord han kan: «lernen!» Vaktene gir seg til slutt, og den dagen, i oktober 1743, noteres i vaktprotokollen: «Heute passierten das Rosenthaler Tor sechs Ochsen, sieben Schweine, ein Jude.»

Jøden var *Moses Mendelsohn* – og det bildet jeg nettopp har tegnet,⁵⁹ gir oss i sammentrengt form de viktigste momentene når vi skal anskueliggjøre for oss Casparis barndoms- og oppvekstmiljø: det jødiske Dessau.

Først: jødernes *ytre kår*. Dessau var residenshovedstad i det lille hertugdømmet Anhalt, en satellitt til den langt større nabo i nord: Kurfyrstedømmet Brandenburg, med Berlin som hovedstad. Disse to statene var av de mest vennligstemte overfor jødene i hele Tyskland; de åpnet begge sine porter for jødene som ble fordrevet fra Wien i 1671.⁶⁰ Men denne relative jødevennlighet var meget relativ – den sier mest om hvor ytterlig dårlig jødene ble behandlet andre steder. I 1621 hadde fyrsten tillatt de tre første jødiske familier å slå seg ned i utkanten av Dessau – i den såkalte Sandvorstadt – under meget restriktive betingelser.⁶¹ Men 30-årskrigen (1618–48) gjorde slutt på deres opphold, og den første varige jødiske bosetning kom i 1672, da fyrst Johann Georg II under tvil, og etter å ha rådført seg med sin

⁵⁸ Graupe, anf. skr. 62; om Emden, samme sted 61–70.

⁵⁹ Etter Otto Zarek, *Moses Mendelsohn. Ein jüdisches Schicksal in Deutschland*, Amsterdam 1936, 54–75.

⁶⁰ Kurfyrstens 'Aufnahme-Edikt' av 21. Mai 1671, gjengitt i E.L. Ehrlich, *Geschichte der Juden in Deutschland* (Geschichtliche Quellenschriften; Düsseldorf 1968), 67–68; jfr. Zarek, anf. skr., 22.

⁶¹ Dette og det følgende er i stor grad hentet fra Franz Brückner *Häuserbuch der Stadt Dessau, Heft 11*, Dessau u.å., Exkurs «Geschichte der Juden und der jüdischen Gemeinde in Dessau», 935–58.

regjering, ga leidebrev til to jødiske familier som bosatte seg i Sandvorstadt. Det var dem tillatt å livnære seg ved handel og pengeutlåning (til strengt regulert og lav rente). Med årene kom flere familier til. Et jødisk samfunn og en jødisk menighet oppstod i Sandvorstadt. Allerede i 1674 fikk de sin egen jødiske gravplass tilvist av fyrsten – den eneste i mils omkrets, og den som var nærmest Leipzig, dit mange jøder søkte under de store handelsmessene. I 1687 ble den første synagogen reist; også den den eneste i et ganske stort omland. Dermed hadde Dessau fått to viktige jødiske ‘attraksjoner’, og den jødiske innvandringen tiltok. Men prisen var høy; hver jødisk familie måtte betale 5 Taler årlig i ‘Schutzgeld’ til fyrsten; nyinnflyttede 7 Taler. Ofte var det umulig for jødene å betale disse pengene punktlig. Da gjorde fyrsten menighetens eldste personlig ansvarlig for inndrivningen av restansene, en raffinert teknikk for intern splittelse og ydmykelse innad i det jødiske samfunn.

I 1735 – seks år etter Moses Mendelsohns fødsel – bestemte likegodt fyrst Leopold (1698–1747) at alle jødene skulle utvises «wegen häufig begangener Ungebührlichkeiten». Dette var et vanlig middel for å skjerpe jødene ‘yteevne’, og de oppskremte jødene forsøkte å avverge ulykken ved rause gaver til de høyeste herrer ved hoffet og i regjeringen. Dette førte – naturligvis – fram, og ti av de høye herrer fikk hver sin gås og et mål sukker som nyttårgave. «Aus dieser einmaligen Dankesgabe anlässlich der Aufhebung des Befehls der Landesverweisung wurde eine ständige Einrichtung, aus den 10 Beschenkten mit der Zeit über 30.»⁶² Denne ordningen bestod fremdeles i de første tiår av 1800-tallet, og Casparis foreldre har sikkert måttet bidra til at fyrstens gamle embetsmenn fikk gås og sukker til jul.⁶³

Under hertug Leopold Friedrich Franz (1758–1817) ble det holdt folketelling i Dessau (1787). Av i alt ca 8000 innbyggere var 705 jøder, alle bosatt i Sandvorstadt. Fyrsten syntes dette var mye, og fastsatte nye restriksjoner som skulle holde antallet nede.⁶⁴ Dette lyktes; i

⁶² Brückner, anf. skr., 942.

⁶³ I 1807 beløp denne ‘nyttårgaven’ seg samlet til 250 Taler, og jødene søkte fyrsten om å få ordningen avviklet. Fyrst Franz bestemte 30.8.1808 – seks år før Casparis fødsel – «Solange die jetzigen Teilhaber an der Zucker- und Gänse-Abgabe der hiesigen Judenschaft leben und ihre Stellen behalten werden, müssen sie dasjenige ferner davon bekommen, was sie bisher gehabt haben. Sowie sie aber durch den Tod oder sonst von ihren Posten abgehen, sollen ihre Nachfolger im Dienst nicht weiter an jener Abgabe teilhaben, da ich will, dass sie in Zukunft solcher Gestalt gänzlich aufhören soll» (Brückner, anf. sted).

⁶⁴ Hver familie betalte årlig 5 Taler i Schutzgeld (denne avgift var nå i mange år betalt kollektivt som en rund sum av 600 Taler, fra ca 200 familier); bare eldste sønn fikk Schutzbrief, mot en avgift av 10 Taler; nyinnvandrede måtte betale 100 Taler eller mer for å få Schutzbrief – «Beträge bis zu 500 Talern in Gold wurden nachweisbar gefordert»! Bofaste familier måtte dessuten kunne dokumentere en formue på minst 500 Taler, nyinnflyttere en formue på 1000 Taler. Barn var bare dekket av farens Schutzbrief inntil eget giftermål; enker bare inntil nytt ekteskap. Ved manglende betaling av Schutzbriefgeld kunne brevet bli trukket tilbake, eller familien beordret til arbeidstjeneste. Etter forslag fra presten i Sandvorstadt, som på grunn av det høye antall jøder fikk mindre inntekter gjennom

1784 var tallet på jødiske familier sunket fra ca 200 til 171. Under hans etterfølger Franz Leopold Friedrich ble det i 1818 holdt en ny folketelling, med følgende resultat: Av 9136 innbyggere i Dessau var 807 jøder; alle fremdeles bosatt i Sandstadt i kraft av forbudet mot å bosette seg noe annet sted i byen (dette ble først opphevet i 1834). Hertugen innførte nå *numerus clausus*: I Dessau skulle antallet jødiske familier begrenses til 146. Da bestemmelsen ble gitt (13.8.1818) var antallet familier ca 160.⁶⁵ Bare *en* sønn i hver familie ville få Schutzbrief. Tiltaket virket. I 1830 var antallet jøder i Dessau sunket til 763.

Denne virkeligheten er det som skjuler seg bak den enkle setning Caspari begynner sin livshistorie med: «Jeg er født av jødiske foreldre i Dessau.»⁶⁶

Senere i livet har Caspari åpenbart ikke villet fortelle mye om sin barndom og oppvekst, og heller ikke mye om foreldrene. I sin erindringsbok har sønnen Theodor mye å fortelle om sin mors familie, mange generasjoner tilbake, men nesten ingenting om sin fars.

Det har sin nærliggende grund i, at jeg vet saa lite om den. Skjønt den gaar tilbake – ikke til 30-aarskrigen, men til Abraham, Isak og Jakob, saa er der dog ikke bevaret nogen familieannaler. Min bedstefar paa fædrene side, og længer tilbake gaar ikke mit kjendskab, var en fattig jødisk kjøbmand i Dessau. Mit absolut første barndomsminde har jeg fra hans hus. Jeg husker, at jeg som femaars gut stod i en kjølig svalgang og drak et glas gjetemelk. Det er alt.⁶⁷

Det må ha vært i 1858 at Carl Paul Caspari med sin 5 år gamle sønn besøkte sine foreldres hus i Dessau. De hadde da sunket ned i ytterste fattigdom. Allerede 20 år tidligere – i 1839 – klager Caspari i sitt brev til Hengstenberg over at han ikke har økonomisk evne til å hjelpe dem: «Mine foreldre, som tidligere var velhavende, har etterhvert blitt særdeles fattige, og behøver min understøttelse, istedenfor at de skulle kunne understøtte meg. Min yngre bror ... som nå studerer her (i Leipzig), underholder seg og dem gjennom timeundervisning i de nyere språk, og sukker under sin byrde, som jeg dessverre ikke kan lette ham for.»⁶⁸ Og i 1856 har Caspari kommet tilbake til saken i en henvendelse om gasjepålegg til sin lektorgasje

kirkelige handlinger enn vanlig – påla fyrsten jødene å kompensere dette gjennom en årlig ekstraavgift på 40 Taler. Denne falt først bort i 1837. Osv., osv., Bruckner anf. skr., 943.

⁶⁵ Begrunnelsen for numerus clausus er lesverdigg: «da die Israeliten im hiesigen Lande in ihrem Erwerb auf den Handel beschränkt sind, der inländische Handel jedoch kein hinreichendes Einkommen für die unverhältnismässig grosse Anzahl der im Lande wohnenden Israeliten gewährt, im Ausland aber in der neueren Zeit manche Massregeln ergriffen worden sind, die den Erwerb, welchen hiesige Israeliten daselbst in früheren Zeiten gefunden hatten, gar sehr schmälern» (Brückner, 953).

⁶⁶ I brev til Hengstenberg av 19.3.1839; nr.1.

⁶⁷ *Fra mine unge Aar*, 11.

ved universitetet i Christiania: Situasjonen er, sier det Akademiske Kollegium i sin innstilling til departementet, at Lector Caspari «har vært nødt til at opbruge en betydelig Deel af sin Hustrues lille Formue, og at han ikke mere er istand til at yde sine gamle og fattige Forældre den ringeste Understøttelse, men maa overlade hele Byrden derved til en Broder, paa hvis hele Livsgang det er af stor Indflydelse, at han maa bære den.»⁶⁹ Departementet fremmet saken for Stortinget, som innvilget, og ved kongelig resolusjon den 26. nov. 1856 ble lektor Caspari innvilget et personlig gasjetillegg på 300 Spd. fra begynnelsen av samme år.⁷⁰

Hele livet igjennom var Caspari preget av bekymring for økonomien, også når den må ha vært rimelig god. «Meine pekuniären Verhältnisse sind ... die allertraurigsten» heter det i brevet til Hengstenberg 1839. Og det var sikkert sant. «Vore Finantser ere saa bedrøvelige,» heter det i 1883, «at vi har meget vanskelig for at betale hvad jeg har brugt af mit Creditiv i afvigte Sommer.»⁷¹ Når han med synlig begeistring forteller sønnen om sitt arbeid med den nyoppdagede «Tolv apostlers lære», glemmer han heller ikke å nevne den pekuniære siden: «Nu oversætter og bearbejder jeg den nylig i Constantinopel opdagede ældste Kirkeordning fra omkring 100 efter Christus, uden Tvivl den største Opdagelse paa den ældste Kirkehistories Grund i vort Aarhundrede. Oversættelsen og Afhandlingen ere bestemte for Luthersk Ugeskrift, som betaler godt.»⁷²

Denne konstante pengebekymring var kombinert med en rørende omsorg for barnas økonomi: *De* skulle ikke være uten den understøttelse han selv hadde måttet savne fra sine foreldre. Rent fornøylelig forenes disse to sider i følgende brevavsnitt: «Efter mit Løfte sender jeg Dig samtidig med dette Brev 100 Kroner i Postforskud til din forestaaende Sommerrejse. Onkel Bernhard har føjet 20 til, saa Du altsaa faar 120. Røb ikke paa nogen Maade for Mama, at jeg har sendt Dig Pengene, ellers bliver hun i sin, forøvrigt ikke ugrundede, økonomiske Bekymring rent fortvivlet.»⁷³

⁶⁸ Anf. brev.

⁶⁹ *St.Forh.*, 1857 III, No. 64, 1–2.

⁷⁰ Samme sted.

⁷¹ Brev til Theodor 14./16.11.1883, nr. 34. Nokså almengyldig for akademiske forfattere er vel følgende hjertesukk: «Nu skriver jeg paa en Afhandling over Psalme 130 i Luthersk Ugeskrift for at tjene lidt Penge. Thi mine lærde Bøger koster mig blot Penge» (Brev til Theodor 7.4.1883, nr. 29).

⁷² Brev til Theodor 29.3.1884, nr. 39. Fortsettelsen lyder: «Jeg maa nemlig gjøre Penge til min projecterede Sommerrejse. For mine «Bibelske Afhandlinger» faar jeg mellem tolv og tretten hundre Kroner. Alle mine regulære Indtægter gaa, som jeg udtrykker mig, i Statskassen, d.v.s. i Huskassens Afgrund. Mama samler nu siden forrige Høst paa de 13–1400 Kroner, som min og Maries Rejse samt hendes Installation paa Anstalten plus Boghandlerregning i Leipzig har kostet. Endnu er hun neppe kommen halvvejs, og jeg ser nok, at jeg maa tilskyde en Del af mit Honorar for Bibeloversættelsen, ifald Gjelden endelig skal blive betalt.»

⁷³ Brev til Theodor 30.6.1886, nr. 52.

Casparis far hadde villet at sønnen skulle følge i hans fotspor som kjøpmann⁷⁴ – den normale næringsvei for en jøde i Dessau, og rimeligvis den beste garanti for foreldrenes ‘pensjon’ og økonomi i alderdommen. Men Carl hadde verken begavelse eller lyst for handel, og klager en gang i brev til Theodor, der han er misfornøyd med den honorar-avtalen han på sønnens vegne har inngått med hans forlegger: «Ak havde jeg arvet bare en bitte lille Smule af mit Folks Handelstalent!»⁷⁵

Men ikke bare bekymringen for utkommet satt dypt i ham. Han hadde også en betydelig frykt for å støte eller fornærme autoriteter av ulike slag. Rent fornøyelige er hans mange gode råd til sønnen Theodor om hvordan han skal opptre for ikke å få Henrik Ibsen som sin fiende.⁷⁶ Og man merker i alle brevene til diktersønnen farens engstelse for at han skal fornærme eller legge seg ut med personer i viktige stillinger. Under forhandlingene med Theodors forlegger, Parmann, «underrettede jeg ham ogsaa om den nye Digtsamlings Character, om at de vistnok vare polemiske og satyriske, men hverken rettede mod Autoriteter (som Storthinget) eller mod enkelte Personer...»⁷⁷

• • •

Gjennom to djerve, dristige steg hadde Caspari fjernet seg fra sin jødiske herkomst i Dessau: først da han lot seg døpe i 1838, og så da han i 1847 lot seg «redde like før syndfloden, over havet og opp til mitt norske Ararat.»⁷⁸ Men man får en fornemmelse av at den fulgte ham likevel – som en basal engstelighet og frykt for at det verste oftere skjer enn det gode. Noen reaksjoner eller følelser hos ham da Stortinget i 1851 for siste gang debatterte ‘Jødeparagrafen’ har jeg ikke kommet på sporet av; men man spør seg jo om hva han innerst inne har tenkt.

Man synes også man kan spore en grunnleggende frykt for *forandringer* hos ham; og en dyp mistro til ‘massen’. I Sandvorstadt hadde den jødiske menigheten levd blant en mer eller mindre fiendtligsinnnet kristen befolkning – deres eneste rettslige og politiske beskytter var *fyrsten*. At Caspari senere i livet ble oppfattet som svært konservativ, selv av sine sam-

⁷⁴ Iflg. biografien i *Ill. Nyhedsblad*, 1; samme opplysning hos Odland, *Skilling-Magazin*, 98, og *Beretning*, 82.

⁷⁵ Brev til Theodor 3.3.1883.

⁷⁶ Brev til Theodor 14./16.11.83; 5.12.83; 6.12.83.

⁷⁷ Brev til Theodor 21.2.1883.

⁷⁸ Brev til J.H. Kurtz 18.8.1849.

tidige beundrere, og at han var svært mistroisk mot ‘demokratiet’ og ekstremt rojalistisk – alt dette krever vel strengt tatt ingen spesiell forklaring: Det samme kunne sies om flere av hans professor- og teolog-kolleger. Og likevel: Man faller lett på den tanken at det kanskje hang ved ham helt fra oppveksten.

Blant hans norske venner og beundrere møter man aldri noen bevissthet om *denne* dimensjonen ved hans jødiske bakgrunn: At han tilhørte et undertrykket og kuet folk. For hans kristne venner i Norge var jødene et folk som ydet evangeliet motstand; og mer var det ikke nødvendig å vite. At en lektor i teologi ved universitetet må søke om gasjeforhøyelse for å understøtte sine fattige foreldre i Dessau – det synes ikke å ha vakt synderlige refleksjoner. I hvert fall er de ikke kjent for ettertiden.

‘Opplysningen’

Det bildet av Moses Mendelsohn som vi begynte med, inneholder mer som er av betydning for å forstå Casparis bakgrunn. Det har med Mendelsohn selv å gjøre; og det har å gjøre med den bevegelse i jødedommen som han ble opphav til. Mendelsohn, Dessaus største jødiske sønn, ble anførereren for den jødiske *opplysningsbevegelsen* og for den jødiske *emansipasjonen* – to sider av samme sak.

Haskalah kalte jødene sin ‘Aufklärung’, en opplysningsmann var en *maskil*. På mange måter løp den jødiske opplysningstiden parallelt med den som slo igjennom i det kristne Europa for øvrig. Det gjelder både med hensyn til tiden og preget. Man kan angi opplysningstidens særpreg på mange måter, men en helt sentral side har med menneskeoppfatningen å gjøre. Opplysningsmennene oppfattet mennesket som et vesen hvis særpreg og adel var knyttet til dets rasjonalitet; nærmere bestemt menneskets evne til å la seg overbevise av sannheten gjennom fornuftige, overbevisende, tilgjengelige argumenter.⁷⁹ Man gjør *vold* på mennesket når man vil påtvinge det sannhet eller innsikt gjennom noen form for makt; om det så er makten i et guddommelig under. Klassisk formulerte Matthew Tindal (1637–1753) dette i 1730: «Hvis ingenting annet enn fornuftens bruk kan forbedre fornuften, og hvis ingen bok kan hjelpe min fornuft på noe punkt, uten forsåvidt den gir meg overbevisende bevis på sin fornuftighet – på samme måte vil en åpenbaring, som ikke tillater

⁷⁹ Se til dette f.eks. den inciterende fremstillingen hos Helmut Thielicke, *Glauben und Denken in der Neuzeit. Die grossen Systeme der Theologie und Religionsphilosophie* (2. Aufl.), Tübingen 1988, 124ff og 156ff.

oss å overprøve dens påstander med vår fornuft, så langt fra forbedre vår fornuft; den forbyr jo tvert om bruken av den.»⁸⁰

Det var dette Moses Mendelsohn leste seg til hos Maimonides. Jødedommen består av to komponenter. Den ene er de religiøse sannhetene som er umiddelbart tilgjengelige for alle mennesker, fordi de er fornuftige og innlysende. Dette er den universelle religion, og i sin religiøse komponent er jødedommen sammenfallende med denne menneskehetens religion. Her gikk Mendelsohn linjen helt ut: Åpenbaringen inneholder strengt tatt ingen overnaturlig bekreftelse på denne fornuftsreligionen – det trenger den ikke. De religiøse sannhetene erkjennes ikke *både* gjennom fornuft og åpenbaring, men ved fornuften alene. Åpenbaringen forutsetter fornuftsreligionen, men supplerer den for jødernes vedkommende med et nytt element: *lovobservansen*. Loven holder det jødiske folk sammen og gir det sitt preg, og Loven hviler på åpenbaring. «I sin tro var han (Mendelsohn) et barn av den universelle fornuftsreligion, i sin overholdelse av de religiøse lover derimot et medlem av det jødiske samfunn.»⁸¹

Til den universelle fornuftsreligionen svarte for Mendelsohn et universelt humanitetsideal. Troen, religionen, *skiller* ikke menneskene – den forener dem. Innenfor det jødiske samfunnet var dette revolusjonære – mange syntes farlige – tanker. Jødene hadde forsvart og beskyttet seg mot en fiendtlig omverden ved å kapsle seg inn; til den ytre ghettotilværelsen svarte en indre ghetto av stor styrke. Den ytret seg blant annet i *språket*: Når jødiske forfattere skrev, brukte de enten *jiddisch* eller hebraisk. Det første var dagligspråket, det andre var det hellige, teologiske språket. Og begge var jødiske særspråk, skrevet med det hebraiske alfabetet, nokså utilgjengelig for utenforstående, og slett ikke beregnet på dem. Jødernes lærdomstradisjon var om mulig enda mer esoterisk: konsentrert om studiet av Talmud; hos noen rabbinere kombinert med studiet av den spennende verden som åpnet seg i kabbalah-litteraturen. Men den jødiske mystikk i kabbalah'ens form var en vei innover til det jødiske folks og den eksklusive åpenbaringens hemmeligheter, ikke en vei

⁸⁰ M. Tindal, *Christianity as Old as the Creation, or the Gospel a Republication of the Religion of Nature*, kap. 12; her sitert etter H. Bettenson, *Documents of the Christian Church* (2nd. ed.) Oxf. 1967, 311–12. Jfr. også følgende karakteristiske avsnitt: «The Holy Ghost can't deal with Men as rational Creatures, but by proposing Arguments to convince their Understandings, and influence their Wills, in the same manner as if propos'd by other Agents; for to go beyond this, would be making Impressions on Men, as a Seal does on Wax; to the Confounding of their Reasons... But if the Holy Ghost does not act thus, and Revelation itself be not arbitrary; must it not be founded on the Reason of Things? And consequently, be a Republication, or Restoration of the Religion of Nature» (*ibid.*).

⁸¹ Julius Guttman, *Philosophies of Judaism. A History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rosenzweig*, New York 1973, 340. Se til Mendelsohns religionsfilosofi generelt Guttman, *op.cit.*, 330–344; Zarek,

utover til omverdenen; og ikke en vei til politisk handling.

Mendelsohn skrev sine viktigste bøker *på tysk*, på det litterære høytysk som han leste seg til hos samtidens ledende hedenske forfattere. Han oversatte Torah'en til dette språket. Og han hadde den lykke å leve i en tid da ledende statsoverhoder i Europa delte hans opplysnings- og humanitetsidealer. Mendelsohn ble *politiker* på vegne av sitt folk; hans vennskap og samtaler med fyrster og politikere var med å berede grunnen for de tyske jødernes gradvise emansipasjon.⁸² Han ble sitt folks 'tredje Moses', etter Bibelens Moses og Moses Maimonides.

Han lærte jødene å tale sitt lands språk, han anbefalte dem å bli fullborgere av det landet de bodde i og ta del i dets liv og kultur. Tyske jøder måtte bli kulturelle tyskere. Men så ventet han også likeverdig behandling fra det tyske samfunnets side. Da Fredrik den II. døde, uttrykte Mendelsohn denne nye jødiske holdningen på eksemplarisk og oppsiktsvekkende måte i et hyllings-dikt til Fredriks tronfølger (1767):

Tritt in Friedrichs Spuren!
Sei weise so wie er!
Liebe so dein Volk!
Beschütze so die Unschuld,
Und weide mein verlorenes Schaf,
Mein Israel, mit dem Stab gelinde!⁸³

Mest influert av opplysningsideene blant de tyske fyrstene var nettopp hertugene i Dessau og kurfyrstene i Berlin. Det betydde ikke at den politiske emansipasjonen straks slo igjennom – vi har alt sett at så ikke var tilfelle. Men det betydde at nye tanker og en *utsikt* til nye kår fikk vekstvilkår i den jødiske befolkningen. Og i Dessau, Mendelsohns fødeby, fikk dette et helt konkret uttrykk: Det ble opprettet en *jødisk skole* preget av den jødiske opplysningens ideer.

I året 1799 stiftet en gruppe unge jøder i Dessau den nye jødiske skolen. De var Mendelsohns åndelige barn; skolens hovedspråk skulle være tysk, det ble gitt undervisning i tysk litteratur, realfag og fransk, gutter og jenter ble undervist i samme klasse. Skolen begynte sin undervisning samme år, i 1801 ga hertug Franz skolen sin godkjennelse, og jødene kvitterte takknemlig ved det navn skolen fikk: 'Franzschule'. Ved denne skolen var noen av tidens fremste jødiske opplysningsmenn lærere: Moses Philippson (1775–1814, far

op.cit., 244–280; Graupe, *op.cit.*, 71–84.

⁸² Mendelsohns samvær og samtaler med Fredrik II i Sanssouci er levende skildret i Zarek, anf. skr., 173–222: «Der grosse König und der Jude Moses».

⁸³ Sitert etter Zarek, 187.

til den kjente publisist Ludwig Philippson (1811–1889), en samtidig av Caspari);⁸⁴ Gotthold Solomon, senere (fra 1818) predikant i en ‘reform’-synagoge i Hamburg;⁸⁵ Salomon Lax, som ivret for emansipasjonen og reform av den jødiske gudstjenesten, og innførte engelsk som fag i skolen; og især David Fränkel, skolens leder og pregende personlighet.⁸⁶ Franz-skolen, «Die jüdische Haupt- und Freischule» i Dessau, fikk snart ry som en moderne mønsterskole. Nyskrevne lærebøker på tysk ble trykket i et nystartet trykkeri i Dessau, og ble århundret igjennom normsettende innenfor så vel jødisk som kristent skolevesen. Fränkel startet også det første tyskspråklige jødiske tidsskrift i Dessau: *Sulamith, eine Zeitschrift zur Beförderung der Kultur und Humanität unter der jüdischen Nation* (fra 1806). Tittelen er programmatisk, allerede fra 1807 ble «unter der jüdischen Nation» erstattet av det mindre nasjonalt-jødisk klingende «unter den Israeliten».⁸⁷ Fränkel var også den drivende kraft bak en gudstjenestereform i Dessaus synagoge: I 1808 ble den første preken holdt på tysk, det ble innført tyske bønner, og fra 1815 forestod Fränkel en utgivelse av hele den jødiske bibel i tysk oversettelse.

Til Fränkels Franzschule var det Casparis foreldre sendte sin sønn i 1820, da han var seks år gammel. Etter alt å dømme har foreldrene selv tilhørt det jødiske opplysningsmiljøet i Dessau. Caspari sier selv i sitt tilbakeblikk i 1839: «Jeg ble ikke oppdratt i den gamle rabbinsk-fariseiske lovstrenghet, heller ikke i den – også i det ytre – fullstendig lov- og gudløse moderne jødedomms ånd; dog uten religiøst liv, og fremfor alt uten en sann hjertets bønn.»⁸⁸ G. Dalman sier i sin biografi over Caspari kort og godt at hans foreldre var *Haskalah*-jøder, og det tør være korrekt nok. Ett år før han døde, sa Caspari selv følgende om saken, ifølge et referat:

Heller ikke Jøderne undgik Paavirkning (af Rationalismen). *Moses Mendelsohn* staaer særlig som Repræsentant for denne nye Tid; han søgte vel at fastholde det gammeltestamentlige Standpunkt, men var dog behersket af Tidsaandens ‘Oplysning’ og førte den videre. Og de ‘oplyste’ Jøder opgav efterhaanden Talmud, de gamle Skranker faldt, den nye Aand udbredte sig fra Vesten mod Østen og en ny Epoke i Jødefolkets Liv, den 2den store Vending siden Apostlernes Tid indtraadte. De Jøder,

⁸⁴ Om Philippson far og sønn, se M. Kayserling, *Ludwig Philippson. Eine Biographie*, Leipzig 1898. Om Franzschule i Dessau spesielt, samme skr., 1–5.

⁸⁵ Om ham, se bl.a. Graupe, anf. skr., 170–71.

⁸⁶ En etterkommer av Moses Mendessohns lærer av samme navn. Jfr. Brückner, anf. skr., 950–52.

⁸⁷ Jfr. om Fränkel og hans tidsskrift Simon Dubnow, *Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes I*, Berlin 1920, 230–31.

⁸⁸ Brev til Hengstenberg 19.3.1839, nr. 1.

som forlod den gamle Jødedom, var dog lettere at paavirke end de gamle forhærdede Talmudister. Prof. Caspari havde selv som Jøde tilhørt denne nyere Retning; han var, da han kom i Berørelse med Kristendommen, heller ikke nogen troende Talmudjøde.⁸⁹

Om den moderne undervisningen i hebraisk, religion og allmenne fag som han fikk i Franzschule, uttaler Caspari seg senere nokså negativt: «Et helt tiår var jeg elev ved den jødiske skolen der, helt og holdent religiøst forsømt av samvittighetsløse lærere som selv var religiøst døde.»⁹⁰ Dette tilbakeblikket er utvilsomt farget av Casparis senere omvendelsesopplevelse: Når han så tilbake på sin oppvekst, står den for ham som preget av *rasjonalismen*. ‘Religiøst døde’ – det var de tyske vekkelseskretsenes dom over den rasjonalistiske kristendommen (eller i Casparis tilfelle: jødedommen) som mange selv kom fra, og som var omvendelsens utgangspunkt.⁹¹ Det fremgår av Casparis egen beretning at skoleårene i Franzschule la grunnlaget for en sterkt etisk farget deisme hos ham.⁹² Til Odland har han fortalt at han under en gudstjeneste i synagogen «fik et sterkt indtryk af det ophøiede i at vie sit liv til et liv efter loven, og hans sjæl fyldtes af en anelsesfuld forestilling om lovens absolute hellighed.»⁹³

Det kan være grunn til å understreke dette: Caspari hadde riktignok en jødisk bakgrunn – men *ikke* den som hans norske beundrere straks tenkte på når de hørte jødedom nevnt, og som tydelig er forutsatt i Nils Hertzbergs skildring: «født og opdragen som Jøde og fanatisk for sin Fædrenetro ... var (han) bleven greben af det Evangelium, han som Jøde havde hadet, og, som det hedte, havde studeret for at bestride det.»⁹⁴ Man får tvert om inntrykk av at den av Fränkel inspirerte Haskalah-jødedommen i Dessau gikk svært langt i *assimilerende* retning i sitt forhold til kristendommen.⁹⁵ Dubnow gjengir følgende snapshots av nylig assimilerte jødiske studenter fra 1800-tallets begynnelse:

⁸⁹ «Israelsmissionen. Foredrag i Studenternes Missionsforening af Prof. Caspari. Refereret af en Tilhører», i: *MfI* 65 (1891), 35.

⁹⁰ Brev til Hengstenberg.

⁹¹ N. Bonwetsch har samlet en rekke individuelle omvendeshistorier som eksemplifiserer dette paradigme: *Das religiöse Erlebnis führender Persönlichkeiten in der Erweckungszeit des 19. Jahrhunderts* (Zeit- und Streitfragen des Glaubens, der Weltanschauung und Bibelforschung, XI. Reihe, Heft 5/6), Berlin 1917. Den siste hvis historie fortelles, er nettopp Caspari, 47–49.

⁹² Se fortsettelsen av hans brev til Hengstenberg.

⁹³ T. Odland, anf. skr., 84.

⁹⁴ N. Hertzberg, *Fra min Barndoms og Ungdoms Tid*, Chra. 1909, 125.

⁹⁵ Jfr. Dubnow, anf. skr., 230–32, og Brückner, anf. skr., 951.

Es studieren einige Juden hier von guter Familie, es ist aber merkwürdig, wie ängstlich es diese Menschen zu verbergen suchen, dass ihr Ahnherr gehinkt hat. Man sieht nie zwei Juden miteinander gehen oder auch nur sprechen.⁹⁶

Der Historiker Jost, der im Jahr 1813 zu Göttingen Vorlesungen hørte, berichtet, dass seine jüdiske Kollegen an der Schwelle der Taufe standen. In seiner *Neueren Geschichte der Israeliten* weist er på die damalige 'Gefallsucht' der Juden gegenüber den Christen hin, die ihnen oft Spott og Beleidigungen zuzog. Die Blicke des gebildeten Juden waren nur nach aussen gerichtet: er var bestrebt, sich vor der Umwelt zu rechtfertigen og sine Geistesverwandschaft mit ihr og sine Losgerissenheit von der alten jüdischen Welt, die für ihn ein Symbol des Todes og der Leere war, zu bezeugen.⁹⁷

Noe mer selvbevisst jødiske kan man sikkert forestille seg de jødiske skolebarna i Franzschule i Dessau, men også for dem gjaldt det at veien fremover var veien inn i det kristne tyske samfunnet omkring dem.

Slik ble det også for Caspari. Han har fortalt til Odland (jfr. ovenfor) at hans far ville ha ham inn i handelen etter fullendt skolegang, men at han selv i stedet ville begynne på Dessaus ikke-jødiske latinske gymnas. Og slik ble det.⁹⁸ Femten år gammel, i 1829, ble han opptatt som elev i et gymnas som foruten undervisning i latin, gresk og hebraisk – renessansehumanismens tre språk! – også ga moderne undervisning i europeisk litteratur og naturfag.⁹⁹ Caspari har fortalt Odland at han ble så begeistret for de klassiske språkene at han overveide å gjøre klassisk filologi til sin livsgjerning.¹⁰⁰ Men de to siste årene i latingymnaset fikk han på nytt undervisning i hebraisk, og denne gang av lærere som kunne gi ham innføring i språkets grammatiske struktur. Filologisk hebraisk-studium hadde i Tyskland lenge vært kristne hebraisters spesialitet.¹⁰¹ I det jødiske samfunnet lærte og brukte man språket, men gjorde ikke språket som sådant til gjenstand for analyse og studium.

Caspari hadde lært og lest hebraisk i Franzschule. Ifølge Odland bestod denne undervisningen for en stor del i gjentatt gjennomlesning av Torah'en, de to siste skoleår også med rabbinske kommentarer.¹⁰² Det virker rimelig å anta at Casparis store fortrolighet med

⁹⁶ Ludwig Börne om jødiske studenter ved universitetet i Heidelberg 1807; Dubnow 232.

⁹⁷ Dubnow, samme sted.

⁹⁸ Odland, anf. skr., 81f. I sitt brev til Hengstenberg tilskriver Caspari denne sin beslutning «ungemessener Ruhm- og Ehrsucht»; dette kan lett forstås som en omskrivning av en ung haskalah-jødes ambisjon om å få en fullverdig tysk utdannelse og tilegne seg forutsetningene for et 'emansipert' og likeverdig liv.

⁹⁹ Odland, anf. skr., 82.

¹⁰⁰ Odland, anf. skr., 82.

¹⁰¹ Jfr. Graupe, anf. skr., 52–53; og J. Fück, «Geschichte der semitischen Sprachwissenschaft» i: B. Spuler (Hrsg.), *Handbuch der Orientalistik III: Semitistik*, Leiden 1954, 31–39, spes. 31–33.

¹⁰² Odland, anf. skr., 81. Sammenlign Kayserlings skildring av den tre år eldre Ludwig Philipppsons jødiske

språket, og hans inntrykksfulle deklamasjon av det, ble grunnlagt der. Men det var i latingymnaset hebraisk-*filologen* i ham ble vekket. Og da førte veien videre til universitetet i Leipzig.

opplæring i Franzshules øverste klasser: «In den beiden oberen Klassen der Schule, wo er in dem gelehrten Konrektor J.A. Richter das Vorbild einer gründlichen und umfassenden Gelehrsamkeit hatte, genoss er auch bei dem Lehrer Falk Unterricht in Mischnajot und Schulchan Aruch und wurde in das Studium des Talmud eingeführt» (anf. skr., 8).

III. Leipzig (1834–1838): Studium, omvendelse, dåp

Fortellingen (2)

I tyske jøders bevissthet var Leipzig fremfor alt *messebyen*, ikke minst for de jødiske kjøpmenn i Dessau. De årlige salgsmessene – Jahrmarkt – varte en uke; fra et stort omland kom fabrikanter og kjøpmenn til Leipzig for å omsette så mye som mulig av årets produksjon. Dit kom også mange jøder, både som selgere og kjøpere. Det var ikke mange fastboende jøder i Leipzig, langt færre enn i Dessau: i 1832 bare 140 og i 1850 320 sjeler.¹⁰³ Men det årlige markedet var et av de viktigste ‘torg’ der jøder møtte hverandre, knyttet forbindelser, utvekslet tanker og varer.

«I 10-aarsalderen stod min far paa Leipzigermessene foran min bedstefars messebod og saa med store øine paa markedstummelen,» forteller Theodor Caspari.¹⁰⁴ Det var sikkert ikke den eneste gang Joseph Caspari gjorde den besværlige reise fra Dessau til Leipzig med sine varer. Hvor ofte Carl var med, vet vi ikke.

Men for Carl Caspari skulle Leipzig ikke bli messebyen. For ham ble den *universitetsbyen*. Caspari skrev seg inn ved universitetet i Leipzig, historisk-filosofisk fakultet, høsten 1834, og begynte straks å følge undervisningen i orientalske språk som ble gitt av professor Ernst Friedrich Karl Rosenmüller (1768–1835).¹⁰⁵ Rosenmüller var arabist, og Caspari orienterte seg også raskt i retning av arabisk som sitt speciale. Forøvrig studerte han hebraisk og persisk, og fulgte Rosenmüllers forelesninger over Det gamle testamente. Det var jo ikke bare de orientalske språkene som hadde trukket ham til universitetet, også «de gammeltestamentlige profeters og dikteres skjønnhet»¹⁰⁶ hadde utøvet en sterk draging på ham. Rosenmüller var ingen original ånd, men hadde en encyklopedisk lærdom, ikke minst hva Det gamle testamentes tolkningshistorie angikk.

Under Rosenmüllers kateter møtte Caspari to studenter som skulle komme til å bli hans livsvarige venner, og som begge, hver på sin måte, skulle influere avgjørende på hans

¹⁰³ M. Richarz (Hrsg.), *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1780–1871*, Stuttgart 1976, 31.

¹⁰⁴ *Fra mine unge aar*, 11.

¹⁰⁵ Om ham, se bl.a. C. Siegfrieds biografi i *Allg. deutsche Biographie* Bd. 29 (Leipzig 1889), 215–17.

¹⁰⁶ Brev til Hengstenberg 1839, nr 1.

livskurs. Den ene har vi alt stiftet bekjentskap med: Karl Graul fra gymnaset i Dessau. Ham skal vi straks fortelle mer om. Den andre var *Franz Delitzsch*, innfødt leipziger, ett år eldre enn Caspari (født 23. feb. 1813).¹⁰⁷ Han hadde skrevet seg inn som student allerede høstterminen 1831. Også han var blitt trukket til universitetet av interesse for de orientalske språkene, og dessuten for å studere filosofi; især var han fascinert av Fichte. Men Delitzsch opplevde i begynnelsen av sin studietid en omvendelse til den vekkelsespregede kristendomsformen som i samtiden gjerne ble karakterisert ved ordene ‘pietisme’ og ‘mystisisme’, og gjennom ham fikk Caspari vekkelseskristendommen tett inn på livet.

Det satte han ikke særlig pris på. Han hadde begynt ved universitetet som overbevist deistisk rasjonalist, og hadde lite til overs for vekkelseskristendommens uavlatelige tale om synden og forsoningen.

Noch vor dem Beginn meiner Universitätsstudien und gleich beim Anfange derselben hörte ich die biblische Lehre von der Sünde aussprechen. Sie war mir in der tiefsten Seele zuwider, mein ganzer Stolz empörte sich wider sie; auch von der Lehre von der Versöhnung durch Christi Tod hörte ich, ihr Verständniss war mir mit sieben Siegeln verschlossen. Ich hegte den höchsten Abscheu vor dem, was ich Pietismus und Mysticismus nennen hörte; sie schienen mir vermoderte Gespenster zu sein mit Leichengeruch, aufgestanden aus dem Grabe vergangener Jahrhunderte und mit verdorrendem und ertödtendem Hauche wie eine Pest durch das frische, blühende, lichte Leben zu streichen; ich hatte ein Grauen vor ihnen, wie man es vor Tod und Verwesung hat. Dabei war es mir aber ein Räthsel wie ein Mitstudent, dessen ausgezeichnete Geistesgaben und vortrefflichen Charakter ich anerkennen und bewundern musste, sich einer solchen krankhaften, widersinnigen, verkehrten Richtung hatte hingeben können.¹⁰⁸

Det kan virke som Caspari foreløpig la en viss distanse mellom seg og Delitzsch; desto mer slo han seg sammen med Graul. Også Graul var i opposisjon til vekkelseskristendommen, men svermet for den tyske romantiske diktning, spesielt Goethe. Denne begeistring smittet

¹⁰⁷ Om Delitzsch, se bl.a. Siegfried Wagner, *Franz Delitzsch. Leben und Werk* (Beiträge zur evangelischen Theologie, Band 80), München 1978; Karl Heinrich Rengstorff, *Die Delitzsch'sche Sache. Ein Kapitel preussischer Kirchen- und Fakultätspolitik im Vormärz* (Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums XIX), Berlin/Hamburg 1967; Hans-Joachim Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments* (2. Aufl.), Neukirchen-Vluyn 1969, 230–41; foruten hans selvbiografi «Af mit Liv», *Mfl* 57 (1883), 51–54. Det tyske originalmanuskript til denne selvbiografien – den eneste fra Delitzsch's hånd – er gått tapt, og den norske versjonen er dermed å betrakte som ‘grunntekst’ for de tyske og engelske oversettelser av selvbiografien som snart ble publisert, jfr. oversikt hos Wagner, 446–47.

¹⁰⁸ Brev til Hengstenberg, nr. 1. Den omtalte student var uten tvil Delitzsch (til Hengstenberg omtaler Caspari også Graul anonymt); Odland sier det under påberopelse av Casparis personlige meddelelse, *Beretning*, 85 (og i *Skilling-Magazin* implisitt, 99).

over på Caspari; han forlot sin rasjonalisme og ble romantiker.

Studiemessig gjorde han stor fremgang, særlig etter at han fra høstterminen '35 begynte å følge undervisningen til Rosenmüllers etterfølger, Heinrich Leberecht Fleischer, Tysklands største arabist.¹⁰⁹ Fleischer var en mild rasjonalist, og Caspari syntes ikke det var vanskelig – som jøde – å følge hans forelesninger over gammeltestamentlige tekster, for slik Fleischer tolket dem, befant man seg hinsides de ulike trostolkningene.¹¹⁰

Vanskelighetene lå på et annet plan. Den ærgjerrige unge mannen opplevde at hans selvopptatthet stod i den mest skjærende kontrast til de etiske idealene han hyllet. Da han sammen med Graul bega seg inn i sitt romantiske svermeri for poesien og diktningen, «war das Gewissen mein einziger Anker auf dem Meere dieser Traumwelt und führte mich in die traurige, peinvolle Wirklichkeit zurück.»

Graul viste ham til Det nye testamente, som Caspari nå for første gang leste. Det som i første omgang gjorde sterkest inntrykk på ham, var det portrett av jødene han fant i Apostlenes gjerninger.¹¹¹ Dette slo ham som historisk treffende, og ga ham tiltro til Det nye testamentes troverdighet generelt. I neste omgang ble han fanget av det mektige inntrykk personen Jesus gjorde på ham. «Ich fühlte dass dieser Jesus Christus ... allein der Mann sei, der mir helfen könnte, dass Alles, was sein Mund ausgesprochen, die Wahrheit sei, dass keine Sünde, kein Makel an ihm hafte, dass er mehr als Mensch, dass er Gott sein müsse.»¹¹²

I løpet av året '36 skjedde det en indre revolusjon i den unge arabisk-studenten. Han begynte å gå i kirke og høre prekener av pastor Wolff, prest i Leipzigs Johanneskirke, og det han her hørte om menneskets syndighet og behov for forsoning, klang mindre frastøtende enn før, for det stemte med hans egen erfaring. En annen geistlig venn av Graul gjorde også sterkt

¹⁰⁹ Om ham, se bl.a. Johann Fück, «Geschichte der Arabistik», 345; Lagus, *op.cit.*, VI.

¹¹⁰ Jfr. Odlands skildring i *Skilling-Magazin*: «Saa slap var Tidens Kristendom, eller rettere sagt, saa aldeles havde den da herskende Rationalisme udhulet Kristentroen for sit væsentlige Indhold, at i de Møder eller Foreninger, hvori Caspari deltog med kristne Lærde for at studere det gamle Testamente baade sprogligt og interpreterende, al Forskjel mellem Jødedom og Kristendom var tilbagetrængt, man kunde ikke spore nogen Kløft mellem disse to Religioner» (98).

¹¹¹ Caspari omtaler ikke dette trekket i sin selvbiografi i brevet til Hengstenberg, men det er nevnt både av Odland (*Skilling-Magazin*, 99) og Theodor Caspari (*Fra mine unge aar*, 11), og det virker autentisk ikke minst fordi det ikke lar seg forklare ut fra noe stereotyp omvendelsesparadigme. Odlands versjon lyder: «Han stødte paa et Sted i Apostlernes Gjerninger, hvor Jødernes Forfølgelse af Paulus fremstilles. Af Natur var Caspari stærkt historisk og kritisk anlagt; han har selv senere sagt, at hvis han ikke havde fundet Vejen til Frelseren, kunde det godt have hændt, at han var bleven en vantro Kritiker av Fag. Den Skildring, Apostlernes Gjerninger gav af Jøderne, var saa historisk korrekt, at den gjorde et vist Indtryk paa ham; Skildringens Sandhed og dermed det nye Testamentes Historicitet slog ham, han maatte erkjende, at netop saaledes var hans Folk.» Theodor Caspari sier, litt knappere, det samme, og konteksten hos ham tyder ikke på direkte avhengighet av Odland.

¹¹² Brev til Hengstenberg, nr. 1.

inntrykk på ham ved sin livsførsel.

Sommeren '37 planla Caspari allerede sin overgang til kirken, og oppsøkte pastor Wolff som sjelesørger.

Ich entdeckte mich ihm ganz. Er behandelte mich mit grosser Liebe und Vorsicht, wies alle, mir wenigstens jetzt unnützen, spekulativen Fragen zurück, verwies mich nächst der Bibel besonders auf Luthers Schriften. Er warnte mich vor gefährlicher Subjektivität, vor dem Hängen an irgend einer menschlichen Autorität und forderte mich vor Allem zu unablässigem Gebet auf. Das ward mir aber anfangs blutsauer. Ich hatte noch nie gebetet, sogar gegen das Wort hegte ich einen geheimen Widerwillen. ... Die innere Noth erzwang jedoch Alles. Es wurde mir allmählig leichter und gewährte mir Trost und Frieden.¹¹³

Foruten Bibelen og Luther leste han også noen av vekkelsesbevegelsens nyeste klassikere:

Tholucks Buch von der Sünde und dem Erlöser,¹¹⁴ Theremins Adalbert¹¹⁵ und besonders sein Kreuz Christi,¹¹⁶ das mir unter allen Büchern damals am meisten zum Segen gereichte, später die Vinetschen¹¹⁷ und Hofackerschen Predigten,¹¹⁸ der Knappsche Liederschatz,¹¹⁹ Schuberts Altes und Neues¹²⁰ waren nächst der Bibel meine beständige Lektüre. Theremins Predigten haben mir vor allem zuerst eine klarere dogmatische Erkenntniss verschafft, hier lernte ich zuerst die stellvertretende Genugthuung fassen. Vieles in der Schrift ward mir jetzt verständlicher, die einzelnen Lehren traten mir mehr in Zusammenhang und fingen an ein Ganzes zu bilden in dem alle Glieder in einander griffen.¹²¹

Det var vekkelseskristendom med pietistisk grunnpreg Caspari tilegnet seg gjennom denne lesning; den samme kristendomstype som var representert i de vekkelsesmiljøene i Leipzig der hans studentkollega Delitzsch alt i mange år hadde ledet oppbyggelser.¹²²

Ett etter ett falt de kristne lærepunktene på plass for ham; det siste han tilegnet seg,

¹¹³ Samme sted.

¹¹⁴ *Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner, oder: Die Wahre Weihe des Zweiflers*, Berlin 1823. Kom i mange opplag, jfr. nærmere nedenfor.

¹¹⁵ Franz Theremin, *Adalbert's Bekenntnisse*, Berlin 1828, 2. Aufl. Berlin 1835 – antagelig var det denne siste Caspari leste.

¹¹⁶ *Das Kreuz Christi. Predigten 1–4*, Berlin 1828–41.

¹¹⁷ Alexandre Vinet, *Discours sur quelques sujet religieux*, 1831.

¹¹⁸ Ludwig Hofacker (1798–1828), Württembergpietismens største predikant. Jfr. *RE* 8, 211ff.

¹¹⁹ Albert Knapp (1798–1864), salmedikter og hymnolog. *Evangelischer Liederschatz* 1839. Jfr. *RGG* (3. Ausg.) III, 1679.

¹²⁰ Gotthilf Heinrich Schubert (1780–1860), *Altes und Neues aus dem Gebiet der innern Seelenkunde 1–2*, Leipzig 1817–24; 3–4, Erlangen 1833–44.

¹²¹ Brev til Hengstenberg, nr. 1.

¹²² Jfr. Delitzsch' selvbiografi i *Missions-Blad for Israel* 57 (1883), 52.

var troen på Det gamle testamente som Guds inspirerte ord.

Das alte Testament machte mir viele Schwierigkeiten; durch das frühere Studium der Schriften der rationalistischen Kritiker und Ausleger war hier der Unglaube an das Wort am Tiefsten gewurzelt; daher ist auch der Glaube an die Göttlichkeit auch des alten Testaments, an seine wörtliche Inspiration, an das wirkliche Dasein von messianischen Weissagungen auch das Allerletzte gewesen, zu dem ich gelangt bin.¹²³

Dette førte ham inn i en kamp med seg selv om fremtidige studieplaner og yrkesvalg. Han var godt i gang med sitt første bokprosjekt innenfor arabistikken; Fleischer hadde gjort ham til sin amanuensis, og spådde ham uten tvil en lysende karriere som orientalist.¹²⁴ På den annen side:

Ich fühlte mich gedrungen immer in dem zu sein und mich zu bewegen, was mir jetzt das Theuerste war. Meine Geburt als Jude, die frische Legung eines festen Grundes in der hebräischen Sprache, meine spätern Orientalischen Sprachstudien und die Bemerkung, dass gerade das alte Testament es sei, wo der Feind die grösste Verwüstung angerichtet hätte, worin die Feinde zur Zeit noch am festesten sässen und woher sie die scheinbarsten Waffen für ihre schlechte Sache entlehnten, und das es jetzt noch wenige Arbeiter auf diesem Felde gebe, liessen mich nicht lange in Zweifel darüber, dass Gott mich berufen auf diesem Felde nach meinen Kräften mitzuarbeiten.

Den som hjalp ham til klarhet over dette, var Tholuck, som han oppsøkte i Halle. Tholuck var kjent som en usedvanlig omsorgsfull og empatisk 'studentfar', og ble det nå også for Caspari. Offisielt gikk Caspari over til det teologiske fakultet ved Mikkelmesse (29. sept.) 1838, men han hadde da noen måneder lest teologi privat.

Pinsedag (4. juni) 1838 ble han døpt i kirken i den lille landsbyen Grossstädteln utenfor Leipzig, etter formelt å ha vært innskrevet som katekumen noen måneder. Odland har bevart noen minner fra denne katekumentiden:

Det paalaa dengang Kateketerne ved Peterskirken at forberede de Jøder, der vilde blive Kristne, til Daaben; men selv her mødte Tidens Rationalisme ham, han maatte saaledes engang disputere med sin Kateket om Djævelens Tilstedeværelse. Ja, da Forberedelsestiden var endt, og Superintendenten tilslut skulde prøve ham, viste nok Daabskandidaten større Indsigt i evangelisk Kristendom end selve Superintendenten, hvad følgende Samtale kan vise. Superintendenten: «Hvad er nu Forskjellen mellem

¹²³ Samme sted.

¹²⁴ Jfr. det meget rosende forord Fleischer skrev til hans bok, da den utkom primo mai 1838, en måned før Casparis dåp! (*Borhân-ed-Dîni es-Sernûdji Enchiridion studiosi*, Lipsiae 1838).

Jødedom og Kristendom?» Caspari gav et paulinsk Svar, der lige meget var hentet ud af Guds Ord som af hans egen Erfaring, omtrent saa: «Jøden vil retfærdiggjøres for Gud af Lovens Gjerninger, men jeg tragter efter at blive som en Kristen retfærdiggjort ved Troen paa Jesus Kristus.» Superintendenten: «Ja, ja, ja, Jøden vil retfærdiggjøres ved ydre Lovgjerninger, men den Kristne ved Kjærlighedens Gjerninger.»¹²⁵

En mer forståelsesfull prest har Caspari sannsynligvis funnet i ham som døpte ham, pastor Zehme i Grossstädteln. Om ham får vi vite at han var svoger av pastor Wolff, Casparis sjelesørger i Leipzig,¹²⁶ og dessuten at han stod jødemisjonen nær;¹²⁷ han hadde således døpt den kjente Friedrich Adolf Philippi (1809–1882) noen år tidligere,¹²⁸ og skulle komme til å døpe Casparis yngre bror og hans søster noe senere.¹²⁹ Vi har ovenfor antatt at Caspari tok Paul som kristent dåpsnavn. Familiens reaksjon på hans dåp har vi ingen direkte opplysninger om. Når han i sitt brev til Hengstenberg året etter sier at «eine Unterstützung von Seiten meiner Anverwandten, die ich früher genoss, ist jetzt weggefallen», ligger det nær å anta at dette kan ha hatt sammenheng med hans overgang til kirken. De omtalte slektningene er neppe hans foreldre, for de hadde i lengre tid ikke kunnet understøtte ham; man må snarere tenke på hans mors familie, den velhavende kjøpmannsfamilien Schwabe.¹³⁰ Forholdet til hans foreldre synes ikke å ha blitt brutt. Han besøkte dem f.eks. i 1858 sammen med sønnen Theodor, slik denne forteller i sine barndomserindringer. Theodors senere omtale av farens meget positive omdømme om sine foreldres fromhet synes også å indikere at hans forhold til dem har vært godt.

Det *kan* ha vært den samme Zehme som fem år etter Casparis dåp døpte Franz Delitzsch's gamle jødiske velgjører Levy Hirsch.¹³¹ Det er i alle tilfelle interessant å notere at

¹²⁵ *Skilling-Magazin*, 99.

¹²⁶ Odland, *Skilling-Magazin*, 99.

¹²⁷ S. Wagner, *Franz Delitzsch*, 25. Wagner oppgir ingen kilde for denne opplysning.

¹²⁸ Julen 1829. Om Philippi, se bl.a. J.F.A. de le Roi, *Die evangelische Christenheit und die Juden II* (Schriften des Institutum Judaicum in Berlin No. 9), Berlin 1891, 204–6; *Allgemeine deutsche Biographie*, vol. 26, 73; L. Schulze, *Friedrich Adolf Philippi, Lebensbild aus der lutherischen Kirche der Gegenwart*, Nördlingen 1883.

¹²⁹ Hans bror Bernhards overgang til kristendommen er kort nevnt i hans brev til Hengstenberg: «Mein jüngerer Bruder, der nach ähnlichen inneren Erfahrungen mir im Übertritt zum Christentum gefolgt ist...» Theodor Caspari sier følgende om Casparis søsken og foreldre: «Hans bror og søster, sidstnevnte død over i Indien, gik ved hans paavirkning over til kristendommen. Om sine gamle forældre ... fortalte han, at de i sit hjerte var saa ærlige og gudfrygtige israeliter, at han ikke nennet at øve noget tryk paa dem for at faa dem til at gaa over til kristendommen» (*Fra mine unge aar*, 12). Odland sier at pastor Zehme døpte «begge Casparis søskende» (*Beretning*, 87). Det er i høy grad *mulig* at Zehme også var den som 10. mai 1843 døpte Franz Delitzsch's jødiske velgjører og 'onkel' Levy Hirsch, jfr. Wagner, *anf. skr.*, 25.

¹³⁰ Om familien Schwabe i Dessau, se M. Richarz, *anf. skr.*, 344–45.

¹³¹ Om ham, og det omstridte spørsmålet om han var Delitzsch's biologiske far, se det utførlige materiale hos Wagner, *anf. skr.*, 16–26.

Hirsch tok *Theodor* som dåpsnavn – det navn Caspari senere ga sin førstefødte sønn. Var det en oppkalling etter Hirsch?

Det er tydelig at forholdet mellom Caspari og Delitzsch nå har blitt meget nært. De hadde begge sluttet seg til den samme kristendomstype og vanket i de samme vekkelseskreter i Leipzig, og teologisk har de åpenbart følt seg helt på bølgelengde med hverandre. Den pensjonerte presten Rühle skrev i 1894 følgende erindring om de to unge teologene i Leipzig:

Es war an einem Sonntage des Jahres 1839, da Pastor Wolf, ein bedeutender christlicher Prediger an der Johanniskirche in Leipzig, begraben ward. Franz Delitzsch war mit Caspari zunächst hinter mir im Zug gegangen, jene Kandidaten, ich ein junger Student... An den Abenden der Sonntage begleitete ich ihn (Delitzsch) manchmal zu der Versammlung christlicher Freunde, welche bei dem Schneidermeister Böheim stattfand. Diese waren sehr erfreut, wenn Delitzsch eintrat. Er hielt sofort einen kurzen Vortrag über irgend ein Schriftwort oder einen anderen christlichen Gegenstand und ging dann wieder weg. Ich entsinne mich, wie einmal Caspari mit uns war und auf dem Rückweg F. Delitzsch scherzend zu mir sagte: «Verteidigen Sie mich gegen Caspari; er sagt eben, ich hätte die Ketzerei der vier langen Brüder ausgesprochen!» ... Einmal traf ich beide, wie sie nach dem Vormittagsgottesdienste eine Predigt von Johann Arnd über die Länge, Breite, Tiefe und Höhe der göttlichen Liebe lasen. Ich sagte, dass es mir schwer falle, mich an Arnd zu erbauen; es stosse mich oft die Art der Schriftauslegung ab. F. Delitzsch erwiderte, ihn erbaue auch weniger, was Arnd sage, als vielmehr wie er's sage. ... Delitzsch und Caspari gingen mittags zu Tisch bei christlichen Freunden, von welchen sie für bestimmte Tage der Woche eingeladen waren. Da war der Nadlermeister Hermann, der Gärtner Tube im Keilschen Garten und andere. Und es ging mir durchs Herz, zu sehen, wie betroffen Delitzsch war, als Caspari betrübt ihm mitteilte, der eine dieser Freunde habe ihm erklärt, er sei ausser Stand, die bisherige Gastfreundschaft weiter zu gewähren. Ein anderer Freund hatte eben auch schon seine Wohlthat zurückgezogen, da seine Frau schwer erkrankt war. Nun fehlte an zwei Tagen der Mittagstisch!¹³²

Casparis bror Bernhard, som enten ble døpt samtidig som sin bror, eller kort tid etterpå («... der nach ähnlichen inneren Erfahrungen mir im Übertritt zum Christentum gefolgt ist und jetzt hier studirt»), ble Delitzsch' privatelev og assistent (Famulus); begge brødrene Caspari har altså følt seg nært knyttet til Delitzsch.¹³³

¹³² Pastor em. Rühle, «Meine Jugenderinnerungen an Franz Delitzsch», i: *Saat auf Hoffnung* 31 (1894), 132–34, sitatet s. 133. Casparis bror Bernhard var også henvist til den samme form for underhold i tiden etter sin dåp: «C. hat ... Tische in christlichen Familien und ein beispiellos billiges Logis, aber so kann er doch unmöglich in Leipzig subsistieren» (Delitzsch i brev til Vermelskirch 3. juli 1840, i: *Saat auf Hoffnung* 35 (1898), 180.)

¹³³ Jfr. Delitzsch om sitt forhold til Carl Paul Caspari: «Jeg hengav mig ... ganske til de hebraiske og gammeltestamentlige Studier. Dette førte mig i Rosenmüllers Skole og da navnlig sammen med Fleischer og min

Delitzsch hadde tidligere presentert Caspari for en utfordring som han opplevde ubehagelig. Kanskje har han også nå uroet sin venn med en tanke som han på denne tid – men med referanse til en annen jødisk konvertitt (A. Neander) uttrykte slik:

Er scheint gegen alles Jüdische schlechthin eingenommen, und scheint sich auch allen besonderen Verpflichtungen für sein armes, mit Blindheit geschlagenes Volk für entbunden zu erachten. Könnten aber nicht gerade solche Männer, wie die genannten, die einflussreichsten Zeugen der Wahrheit an ihre Gebrüder nach dem Fleische werden? Ist es recht, dass sie ihrer Abstammung und ihres Volkes vergessen? Sollten ihre Herzen nicht von mitleidiger Liebe überfließen und von der brennenden Sehnsucht bewegt werden, auch die gerettet zu sehen, mit denen sie einst in gleicher Nacht herumtappten?¹³⁴

I 1839 hadde Delitzsch selv svært konkrete planer om å bli heltidsansatt jødemisjonær; et eventuelt påtrykk fra hans side overfor Caspari ville derved få en ekstra vekt. I alle tilfelle må Delitzsch' engasjement for jødemisjonen ha aktualisert dette høyst personlige spørsmål for Caspari, og kanskje har han også luftet dette spørsmålet for Tholuck. Man synes å fornemme en slags tilkjempet avklaring i forhold til dette spørsmålet i det han skriver til Hengstenberg: Foruten det mål å bekjempe rasjonalismen i den gammeltestamentlige vitenskap, har han ett siktemål til med det teologistudium Tholuck har rådet ham til: «Dazu kam der Wunsch meinen Brüdern nach dem Fleische (erst jetzt nämlich fühlte ich mich als Jude), wenn auch nicht in der gewöhnlichen Form, als Missionar, so doch durch Schrift, nachdem ich ihre Theologie gründlich studirt, zu dienen.»¹³⁵

Dette teologistudiet øynet han liten hjelp til ved universitetet i Leipzig («weil mir die hiesigen Lehrer nicht zusagen können»); alle professorene var mer eller mindre den 'milde' rasjonalismes menn.¹³⁶ Og med utsikt til at Delitzsch skulle gå inn i reisevirksomhet som

kjære Paul Caspari. Vort Maal var det samme, og uagtet vi var meget forskjellige, fik vi hverandre kjær; vi blev intime Venner...» (*Missions-Blad for Israel* 57 (1883), 52. Om Bernhard: «Er (Meiowitz) hat mit Caspari (gleichfalls einem jüdischen Proselyten) zugleich bei mir zwei Stunden Altes Testament, wobei ich vorzugsweise den Sinn, die Grammatik und die Terminologie desselben berücksichtige. Caspari gibt ihm zwei Stunden Griechisch (mit Vergleichung des Lateinischen)...» (*Saat auf Hoffnung* 35 (1898), 179. Utgiverens usikkerhet (note 1) om hvorvidt dette sikter til Carl Paul eller Bernhard, er unødvendig, da Carl Paul på dette tidspunkt, 1840, befant seg i Berlin). Carl Paul om Bernhard: «Mein Bruder, welcher bei ihm (Delitzsch) Famulus ist, hat mir erzählt, wie begeistert sich mehrere seiner (Delitzsch') Zuhörer über seine Vorträge ausgesprochen hätten...» (Caspari i brev til Hengstenberg 1842, se brev nr. 2 nedenfor.

¹³⁴ «Bericht des design. Missionspredigers Fr. Delitzsch über seine den 1. Februar 1841 unternommene Reise nach Berlin», i: *Saat auf Hoffnung* 35 (1898), 236–240; sitatet 238. Caspari er nevnt sammen med konvertittene Philippi og Stahl i den foregående kontekst, og kan være implisert i de siste setningers «sie».

¹³⁵ Brev til Hengstenberg 1839, nedenfor nr. 1.

¹³⁶ Fakultetet hadde den gang følgende lærere: *Julius Friedrich Winzer* (1778–1845), professor i bibelsk eksegesi

jødemisjonær, har Caspari begynt å føle seg ensom i Leipzig. Hans tanker går mot Berlin, og Tholuck har på nytt gitt ham råd: Hos *Hengstenberg* i Berlin ville han finne den undervisning og veiledning han søkte.

• • •

Jødisk student i Leipzig

Caspari har ikke etterlatt seg noen skildring av sitt møte med universitetet. De fleste studenter har utvilsomt hatt permanente problemer med å skaffe seg et underhold, og for en ung jøde har de kanskje vært ekstra store, selv om hans brev til Hengstenberg i 1939 tyder på at han til å begynne med fikk et visst underhold fra slektninger i Dessau. En annen jødisk student har følgende å berette om sitt møte med Leipzig og universitetet der, i samme høstsemester (1834) som Caspari kom dit:

Als ich in Leipzig einzog, da fühlte ich erst meine Verlassenheit, und das Heimweh packte mich sofort fürchterlich an. Ich bezog die Wohnung, ... wurde von den Wirtsleuten, einem Böttcher und seiner kleinen, kugelrunden Frau, freundlich begrüsst... Zunächst besichtigte ich die Stadt, besorgte meine Inskription bei dem damaligen Rektor, dem dicken Haase, Fresshaase genannt wegen seiner ungeheuren Essvirtuosität, und meldete mich bei den einzelnen Professoren. Die Collegia waren so teuer, dass ich bald einen grossen Teil meines Vorrats aufgezehrt haben würde, hätte ich sogleich bezahlen wollen. Ich liess mir daher einen Teil stunden, wie der Kunstausdruck war, d.h. ich verschob die Bezahlung, da ich ein Armutszeugnis beibrachte. Leider hatte mir dieses nicht einmal zu einem Stipendium geholfen, weil ich Jude war. ... Die Not führte auch zum Bruch meiner strengen Enthaltensamkeit vom christlichen Essen; ich war aber eigentlich froh, diesen Vorwand zu haben, da in meinen religiösen Ansichten eine grosse Veränderung vorgegangen war. Ich speiste täglich in einem Keller, wo alles wie eine Fütterung abging... Dann besuchte ich den Dr. Marcus und bat um seine Verwendung für Freitische und Unterricht, was er mir

fra 1815; en meget stille og anonym lærer som ikke etterlot seg noen større skriftlig produksjon. (Jfr. Otto Kim, *Die Leipziger Theologische Fakultät in fünf Jahrhunderten*, Leipzig 1909, 179; og S. Wagner, *Franz Delitzsch*, 41). *Christian Friedrich Illgen* (1786–1844), professor fra 1826 i kirkehistorie, var heller ingen original forsker, men hadde i 1814 grunnlagt 'Det historisk-teologiske Selskap' som også Caspari ble medlem av, og som synes å ha vært et forskerfellesskap av en viss betydning. (Jfr. Kim, anf. skr., 180; og Wagner, anf. skr., 41: «Theologisch ordnete er sich gut in den an der Fakultät herrschenden gemässigten Rationalismus ein.») *Christian Gottlob Leberecht Grossmann* (1783–1857), professor fra 1829, var Filon-spesialist, men mer aktiv som kirkepolitiker enn som teologisk forsker (Kim, 181; Wagner, 40). *Georg Benedikt Winer* (1789–1858) var den mest ansette av fakultetets lærere, professor fra 1832, mest kjent for sin grammatikk over nytestamentlig gresk og sin *Biblische Realwörterbuch* (jfr. Kim, 202; Wagner, 41). *August Ludwig Gottlob Krehl* (1784–1853), professor fra 1834, var fakultetets praktiker og homiletiker; *Christian Wilhelm Niedner* (1797–1865), professor fra 1838, var kirke- og dogmehistoriker, men produserte lite (jfr. Kim, 203).

sofort zusagte. Den Sonntagstisch erhielt ich sogleich von seiner Mutter, einer Speisewirtin, und es dauerte nicht lang, so waren fast alle Tage besetzt.¹³⁷

At en jødisk student overhodet meldte seg til studium ved det historisk-filosofiske fakultet i Leipzig, var langt fra noen selvfølge. De tyske universitetene var, som andre europeiske, *kristne* universiteter. Det eneste studium jøder hadde hatt adgang til – og hatt interesse for – var det medisinske; for man kunne ikke praktisere som lege uten godkjent universitets-eksamen. For øvrig hadde universitetenes ulike fag og fakulteter vært preget av den tradisjon som betraktet teologien som vitenskapenes dronning, og som viste tilbake til universitetenes kirkelige opprinnelse.

Innenfor studiet av de orientalske språk viste dette seg ganske klart. Faget som sådant hadde sitt opphav i høymiddelalderens nye misjonsoffensiv overfor jøder og muslimer: Dyktige dominikanske misjonærer ble overbevist om at man måtte kunne jøders og muslimers språk, og være godt innlest i deres litteratur, om man skulle nå dem ad overbevisningens vei.¹³⁸ Og under fagets fornyelse blant renessansehumanistene var det fremdeles et *kirkelig* program som lå til grunn: Kirkens tro og lære skulle påvises å være latent til stede i den jødiske mystiske litteratur (Kabbalah), og jødisk skriftlærdom skulle tjene kirkens skriftutleggelse. I andre halvdel av 1500-tallet og på 1600-tallet utviklet det seg en protestantisk lærdomstradisjon innenfor hebraica og rabbinica som tjente kontroversteologiske formål og først og fremst var rettet mot den tridentinske motreformasjonen,¹³⁹ som på sin side også utviklet en tilsvarende ekspertise.

Blant tyske jøder var det – naturlig nok – liten interesse for denne utpreget kirkelige hebraistikken; men det var lite interesse for et filologisk studium av det hellige språk i det hele tatt, og de kristne hebraistene var i århundrene etter renessansen faktisk de ledende på området.¹⁴⁰

At den jødiske kjøpmannssønnen fra Dessau i 1834, 20 år gammel, lot seg innskrive

¹³⁷ Fra Bernhard Hirschel, *Meine Lebensgeschichte*, forfattet i Dresden ca. 1860; her sitert eller utdraget i M. Richarz, anf. skr., 421–22.

¹³⁸ Et høydepunkt finner man i dominikaneren Raymond Martinis *Pugio Fidei*, Troens Dolk (1278). En god innføring i dette hans hovedverk og dominikanernes lærde misjonsvirksomhet generelt finner man i Robert Chazan, *Daggers of Faith: Thirteenth-Century Christian Missionizing and Jewish Response* (Berkeley: University of California Press, 1989).

¹³⁹ Se Sophie Kessler Mesguich, “Early Christian Hebraists,” i Magne Sæbø (utg.), *Hebrew Bible / Old Testament: The History of Its Interpretation Vol. II: From the Renaissance to the Enlightenment* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008), 254–75.

¹⁴⁰ Til det foregående, se bl.a. J. Fück, anf. art., og Graupe, anf. skr., 52–55.

som student i orientalske språk ved universitetet i Leipzig, er derfor i seg selv et signal om at en radikal forandring var inntrådt, ikke bare blant jødene, men også innenfor faget selv. Det hadde sammenheng – også her – med opplysningsideene.

Arabisten Caspari

To store pionerer la grunnlaget for en moderne filologi innenfor henholdsvis hebraisk og arabisk, og begge var rasjonalister og opplysningsmenn: Wilhelm Gesenius (1786–1842) og Silvestre de Sacy (1758–1838). I den grad deres filologiske arbeid i det hele hadde noe forhold til kirkens tro, var det snarere kritisk enn apologetisk. Gesenius var professor i teologi i Halle, og hadde kultusminister Altenstein å takke for at han ikke ble avsatt for brudd på kirkens lære. De Sacy var professor ved den nygrunnede *Ecole spéciale des langues orientales vivantes* i Paris – et av revolusjonens åndelige barn.

De to orientalistene som ble Casparis lærere i Leipzig var begge arabister. Og Caspari valgte samme spesialisering. Rosenmüller utmerket seg mer ved sin store lærdom enn ved originalitet og nyskapende forskning,¹⁴¹ og synes ikke å ha påvirket sin elev på noen merkbar eller varig måte. Annerledes med hans etterfølger Fleischer. Han var de Sacys fremste elev, rasjonalist som ham, og antakelig sin generasjons fremste arabist.¹⁴² Caspari ble hans amanuensis.

Det epokegjørende med de Sacys store arabiske grammatikk fra 1810 var at han forlot de eldre kirkelige arabisters bruk av grammatiske mønstre og begreper hentet fra latinen, kirkens språk. I stedet hentet de Sacy sine viktigste kategorier og begreper fra de middelalderske *arabiske* grammatikere, og med disse redskapene ga han en analyse av det arabiske språket som på en helt annen måte følte kongenial med språket selv.

Men de Sacys grammatikk var stor og uhåndterlig, og Fleischers viktigste forskningsbidrag bestod i randbemerkninger og korrigeringer av de Sacy. Det var med andre ord behov og plass for en ny hendig lærebok som var ajourført og på høyden med sin tids språkvitenskap. Vi nærmer oss, som man skjønner, det som skulle bli Casparis innsats som arabist.

Men vi må enda nevne én forutsetning. I årene 1831–33, altså umiddelbart før Caspari

¹⁴¹ Jfr. biografien om ham, av C. Siegfried, i *Allg. deutsche Biographie* Bind 29 (Leipzig 1889), 215–17: «mehr Sammler als Forscher, mehr gelehrt als productiv» (215).

¹⁴² Om Fleischer, se bl.a. Johann Fück, «Geschichte der Arabistik», 345; Wilhelm Lagus, *Lärokurs i Arabiska Språket* I, Helsingfors 1869, vi.

kom til Leipzig, utkom den originale og egenrådige Heinrich Ewalds *Grammatica critica linguae arabicae*, som representerte et radikalt alternativ til de Sacy's metode. Ewald oppfattet de arabiske 'nasjonalgrammatikerne' som typiske middelalderske skolastikere, som ikke hadde sans for språkets indre, allmenngyldige lover. Ewald gikk derfor sine egne veier, uavhengig av såvel den tradisjonelle latinske som den tradisjonelle arabiske grammatikk-tradisjonen.¹⁴³

Men Ewalds grammatikk var altfor egenvillig og original til å kunne fungere som lærebok. Caspari satte seg fore å skrive en arabisk grammatikk som tok vare på det beste hos Ewald, men satte det inn i den rammen som var bestemt av 'skolen' de Sacy/Fleischer.¹⁴⁴ I løpet av 10 år (1834–44) hadde han i alt vesentlig løst denne oppgaven; i 1844 utkom første del av hans latinsk skrevne *Grammatica arabica in usum scholarum academicarum*.

Casparis grammatikk ble godt mottatt. Den kom senere i mange tyske opplag; ble oversatt til fransk; men det var især den engelske utgaven som etter hvert utviklet seg til områdets store klassiker, for her hadde Caspari fått en oversetter og bearbeider, William Wright, som forbedret boken vesentlig for hver ny utgave.¹⁴⁵

Da Caspari som gammel mann kunne ønske den internasjonale Orientalistkongressen velkommen til Christiania, i 1889, sier han med berettiget stolthet til sønnen Theodor: «Congressen ...anstrængte mig i høj Grad, da jeg som den mest kjendte af os alle her – jeg har gjennem min arabiske Grammatik været Lærer for omtrent Halvdelen af dens Medlemmer – idelig maatte samtale snart med den ene, snart med den anden.»¹⁴⁶ Langt inn i vårt århundre har Casparis grammatikk i Wrights bearbeidelse blitt benyttet som det *store* standardverket, og i sitt format er den fremdeles en klassiker som blir mye brukt.

Det kan være grunn til å notere at det som særlig fremheves ved Casparis grammatikk, både i samtid og ettertid, er dens *pedagogiske klarhet*, foruten dens nøyaktighet

¹⁴³ Jfr. Lagus, *Lärokurs i Arabiska Språket*, vi–vii; Frants Buhl, *Sproglige og historiske bidrag til den Arabiske Grammatik*, Leipzig 1878, 26–27.

¹⁴⁴ Jfr. Caspari i bokens forord: *librum pararem, qui medium inter majora illa de Sacyi et Ewaldi opera et nimis tenues syntaxique prorsus carentes aliorum libellos locum teneret simulque parvo esset venalis. Talem enim librum et ipse desiderabam et a multis vehementer desiderari sciebam* (ii–iii). «Jeg har laget en bok som kan fylle et tomrom mellom de store verkene av Sacy og Ewald, som inneholder i overkant mye syntaks, og mindre bøker, som kort og godt mangler dette. Samtidig ville jeg den skulle være liten nok til å være overkommelig å kjøpe. En slik bok har jeg både ønsket å ha selv, og vet at den er sterkt ønsket av mange.»

¹⁴⁵ Jfr. bl.a. Tawfik Borg, *Quellenstudien zu William Wright, A Grammar of the Arabic Language* (Inaugural-Dissertation ... der Ludwig-Maximilians-Universität München), 1968, 17; og særlig Lucien Gautier i *Revue de l'Instr. Publ.* 23 (1880), også utgitt som særtrykk *Examen critique...*, Gand 1880.

¹⁴⁶ Brev til Theodor 8.10.89, nr. 67.

og akribi. Forskningsmessig nyskapende var den derimot i mindre grad; forsøket på å formidle mellom de Sacy og Ewald er metodisk ikke vellykket, mener f.eks. Lagus. Ewald var like mye språkfilosof som filolog, og hans helhetssyn måtte man enten godta eller forkaste; det var vanskelig å ta ut brokker av det og sette dem inn i en annen sammenheng. Caspari var *filolog*, først og sist filolog, i likhet med sin lærer Fleischer.

Den jødiske kjøpmannssønnen fra Dessau gjorde altså akademisk suksess som arabist under rasjonalisten Fleischers veiledning. Han fikk meget raskt selv et 'navn', og skulle innen kort tid overstråle sin lærers ry gjennom læreboken som kom på alle arabisk-studerendes bord.

Med andre ord: Alt lå til rette for at Carl Paul Caspari skulle bli ett av de store navn innenfor den jødiske bevegelsen som vokste frem mot århundrets midte: «Wissenschaft des Judentums». ¹⁴⁷ Det var en ny generasjon jødiske lærde som på det akademiske feltet både høstet fruktene av og virkeliggjorde Moses Mendelssohns program: Jødedommen fremtrådte som akademisk likeverdig, og som et verdig objekt for vitenskapelig studium, innenfor den europeiske universitetsverden.

Men som vi vet: I mellomtiden hadde det skjedd noe som førte Caspari over i et helt annet spor. Vi skal her se litt på hva Casparis kristne omvendelse betydde for hans forhold til arabistikken og Fleischer.

En interessant kilde er de to forord til den boken Caspari utga ca. en måned før sin dåp. ¹⁴⁸ Det første forordet er skrevet av Fleischer, og arter seg som en lovtale over hans *lærer* de Sacy og hans *elev* Caspari. I omtalen av de Sacy merker man en umiskjennelig apologetisk tone, og det er vel god grunn til å anta at Fleischer her også indirekte skriver sin egen apologi: De Sacy var «en meget religiøs mann, med en sann kristen tro og fromhet, en hellig livsførsel og et helstøpt liv.» ¹⁴⁹ Denne fremhevelse av rasjonalisten de Sacy som *en god kristen* er dobbelt interessant i den sammenhengen den står: For det første ville Fleischer neppe ha skrevet dette dersom Caspari fremdeles hadde identifisert seg som – og blitt ansett som – *jøde* på det tidspunkt denne boken kom ut. Fleischers forord er datert primo mai, ¹⁵⁰ og han har sikkert kjent til både Casparis trosstandpunkt og hans planlagte dåp en måned senere.

¹⁴⁷ Jfr. bl.a. Graupe, anf. skr., 147–63.

¹⁴⁸ *Borhân-ed-Dîni es-Sernûdji Enchiridion Studiosi*, Leipzig 1838.

¹⁴⁹ *Erat Sacyus homo imprimis religiosus, fidei ac pietatis vere christianae, morum sanctorum, vitae integerrimae* (vi).

¹⁵⁰ «prid. Cal. Majas, A. Chr. 1838».

Han kan derfor uten noen forbehold stille både seg selv og sin elev inn i en kirkelig, kristen sammenheng. For det andre: I kirkelig sammenheng har den *rasjonalistiske* tradisjonen de Sacy og Fleischer selv representerer, åpenbart behov for en apologi. Og med en lovtale over de Sacy så altså Casparis første publikasjon lyset. I sitt eget forord understreker Caspari sin store avhengighet av de Sacy – og dediserer boken til ham!

Casparis situasjon er altså nokså tvetydig: Han er Fleischers elev i orientalske språk, Fleischer selv er rasjonalist, og benytter sitt forord til Casparis første bok til litt kristelig-kirkelig apologetikk for den lærdomstradisjon han tilhører. Under Fleischers veiledning har Caspari ikke bare tilegnet seg en orientalistisk ekspertise på høyde med det beste tiden kunne by; han har også tilegnet seg rasjonalismens bibelvitenskap og bibeleksegese. Han hadde studert, sier han til Hengstenberg, «die rationalistischen Kritiker und Ausleger»; og til Odland har han senere sagt at han kunne blitt «en vantro Kritiker av Fag» om han ikke hadde funnet veien til Frelseren.¹⁵¹ Sin hengivenhet for Fleischer beholdt han også senere,¹⁵² og med usvekket stolthet har han alltid regnet seg som disippel av de Sacy og Fleischer. Den strengt filologiske bibeleksegesen han lærte i denne skolen, holdt han senere alltid fast ved. Og da han senere oppga den rasjonalistiske *bibelforståelsen*, synes det som hans program har stått helt klart for ham ganske tidlig: Å utvikle en bibeltolkning der rasjonalismens *filologi* ble brukt som det vitenskapelige våpen *mot* rasjonalismens bibelkritikk. Men dette programmet og utføringen av det kan vi ikke karakterisere nærmere her; det hører hjemme i omtalen av Caspari som gammeltestamentlig forsker.

Rasjonalisten

«Als Deist war ich auf die Universität gekommen; Du kannst, denn Du sollst war mein Wahlspruch, die Sünde war mir eine Mitgabe an den Menschen von Seiten Gottes, ihn immer wach und kämpfend zu erhalten, er müsse und könne sie besiegen, wenn er nur wolle.»¹⁵³ Dette utsagnet er interessant på mange måter. For det første viser det at Caspari taler ut fra et helt bestemt perspektiv når han omtaler sin oppdragelse og sin skolegang i Dessau som ‘gudløs’ og sine lærere som ‘religiøst døde’. Det var i virkeligheten en både from og religiøs ung jødisk mann som begynte på universitetet i Leipzig, og hans oppdragelse og opplæring i Dessau må ha preget ham med den ‘deisme’ han så treffende beskriver i sitatet ovenfor.

¹⁵¹ *Skillung-Magazin*, 99.

¹⁵² Også forordet til hans arabiske grammatikk fra 1848 slutter med en takk og hyllest til Fleischer.

For det andre: Det siterte utsagnet tillater oss å utfylle bildet av den jødedommen han hadde med seg som åndelig bagasje til Leipzig. Vi har talt om Moses Mendelssohn som den filosofiske og teologiske impulsgiveren for det jødiske opplysningsmiljøet vi øyner rundt Franzschule i Dessau. Men nå øyner vi også en annen ‘far’ bak Casparis jødedom: «Du kannst denn du sollst» – det er et fritt og fyndig sitat; originalen lyder: «Wir *sollen* bessere Menschen werden, ... folglich müssen wir es auch *können*.»

Slik skrev *Immanuel Kant* i sitt religionsfilosofiske hovedverk.¹⁵⁴ Og det er ingen tilfeldighet at en ung jødisk opplysningsmann formulerer sitt livs motto som et Kant-sitat. Filosofen i Königsberg var en personlig venn av Moses Mendelssohn, og mens Kants virkningshistorie innenfor den tyske universitetsfilosofi og -teologi under første halvdel av 1800-tallet ble overskygget av Schleiermachers romantikk og Hegels idealisme, ble Kant lest og beundret av de *jødiske* opplysningsmenn. Bak den nykantianske renessansen senere i århundret stod jødiske filosofer i fremste rekke: Moritz Lazarus (1824–1903),¹⁵⁵ Herman Cohen (1842–1918),¹⁵⁶ og de representerte en kontinuerlig jødisk Kant-tradisjon.

Helt fra Kant publiserte sine religionsfilosofiske hovedverker, har jødiske lesere tydelig fornemmet en naturlig affinitet mellom Kants kristendomstolkning og sentrale jødiske læresetninger. Kant satte *moralloven* i sentrum for sin tenkning om menneskets vesen og dets gudsbegrep og gudsforhold. Hovedtemaet i *Die Religion* er den kamp mennesket stilles inn i når dets ‘naturlige’ tilbøyeligheter møter morallovens ubetingede krav.¹⁵⁷ Det vil si: Kant kan bare i meget betinget forstand kalle menneskets gode eller onde tilbøyeligheter (eller ‘hang’) ‘naturlige’, for Kants poeng og hovedproblemet i hans fremstilling er at mennesket som autonomt vesen er *ansvarlig* for de maksimer som styrer dets handlinger, fordi disse maksimer til sist bunner i dets frie valg.¹⁵⁸ At menneskets hang til det onde er universell og synes knyttet til arten menneske er dermed en erfarings sannhet; den kan ikke begrunnes metafysisk ut fra noen naturens tvang eller disposisjon, for en slik ‘naturlig’ forklaring ville

¹⁵³ Brev til Hengstenberg 19.3.39, nr. 1.

¹⁵⁴ *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Königsberg 1798; jeg har brukt Karl Vorländer's utg. i Philosophische Bibliothek, Band 45, Hamburg 1966, men sideref. er til originaltrykket, slik de er angitt i margin hos Vorländer. Det anførte sitat: 50.

¹⁵⁵ Jfr. bl.a. J. Guttmann, *Philosophies of Judaism* (New York 1973), 398–400; M. Graupe, anf. skr., 239–42.

¹⁵⁶ Jfr. Guttmann, anf. skr., 400–416; Graupe, anf. skr., 242–50.

¹⁵⁷ Det er en megetsigende progresjon i overskriftene til bokens tre første kapitler: «Von der Einwohnung des bösen Prinzips neben dem guten, d.i. vom *radikalen* Bösen in der menschlichen Natur»; «Von dem *Kampfe* des guten Prinzips mit dem Bösen um die Herrschaft über dem Menschen»; «Der Sieg des guten Prinzips über das böse und die *Gründung* eines *Reiches Gottes* auf Erden».

¹⁵⁸ Se *Die Religion*, 6–48.

umuliggjøre anvendelsen av moralsk bedømmelse i det hele tatt.

Kant arbeider her med arvesyndens problem, og hans drøftelse er såvidt nyansert og spenningsfylt at han kan tolkes både i tradisjonell, mer dogmatisk kristen retning, og i retning av en grunnleggende optimistisk antropologi, der hele den kristne forsoningstanken er eliminert, og mennesket selv seirer i kampen mellom sine to motsatte tilbøyeligheter.

Det var denne siste forståelsen av Kant som hans jødiske tilhengere holdt seg til, og det er den som skinner igjennom i Casparis utsagn: «Die Sünde war mir eine Mitgabe an den Menschen von Seiten Gottes, ihn immer wach und kämpfend zu erhalten, er müsse und könne sie besiegen, wenn er nur wolle.» Dette er ikke bare en mulig lesning av de tre første kapitlene i *Die Religion*, det er også en presis sammenfatning av den gamle rabbinske lære om de to drifter i mennesket.¹⁵⁹ Kant lest med jødiske øyne: Denne Kant bekreftet jødedommen på et helt sentralt punkt, antropologien.

Den opplysningsjødedommen Caspari representerte, har åpenbart vært lett å forene med den rasjonalistiske bibeleksegesen som ble dyrket av lærerne i Leipzig. Gjennom Rosenmüller har han antakelig fått en grundig innføring i den gammeltestamentlige eksegesens nyeste historie. Casparis biograf i *Illustreret Nyhedsblad* sier at den kritiske rasjonalismen «tilintetgjorde» Det gamle testamente for ham. Dette er utvilsomt et ekko av Casparis egen, senere, bedømmelse av den eksegesen han tilegnet seg under Rosenmüller og Fleischer. Odland gjengir sikkert også Casparis egen bedømmelse av dette studiet: «Saa slap var Tidens Kristendom, eller rettere sagt, saa aldeles havde den da herskende Rationalisme udhulet Kristentroen for sit væsentlige Indhold, at i de Møder eller Foreninger, hvori Caspari deltog med kristne Lærde for at studere det gamle Testamente baade sprogligt og interpreterende, *al Forskjel mellem Jødedom og Kristendom var tilbagetrængt*, man kunde ikke spore nogen Kløft mellem disse to religioner.»¹⁶⁰ Det mendelssohnske program: jødedommen som universalreligion; jødene som kulturelt integrert i det tyske samfunn – på mange måter må den unge Caspari ha kunnet betrakte seg som et eksempel på virkeliggjørelsen av dette program.

¹⁵⁹ Det er interessant å legge Casparis utsagn ved siden av Paul Billerbecks gjengivelse av den rabbinske læren: «Der gute und der böse Trieb sind dem Menschen von Gottes Hand anerschaffen worden. ... Die Kraft des bösen Treibes liegt darin, dass er von frühester Kindheit an im Menschen herrscht, während der gute Trieb erst später, wenn der israelitische Knabe 13 Jahre alt ist, seine Wirksamkeit beginnt... Jedenfalls spielt sich der Kampf zwischen beiden Treiben im Herzen des Menschen ab. ... Die Entscheidung ruht in des Menschen Hand. .. ein Gutes hat der Böse Trieb: Er ist dem Menschen gegeben, dass er durch seine Besiegung Lohn empfangen» (Str.-Bill. vol. IV,1, 468; 470–71; 480).

Men i Casparis selvbiografi til Hengstenberg skildrer han med økende følelsesmessig temperatur en *krise* som under denne ytre suksess bare ble dypere. Hans kantiansk-jødiske overbevisning kolliderte med en erfart realitet som skildres i nesten klassisk lutherske kategorier: Den etiske idealismen led skipbrudd i *erfarings* møte med syndens realitet: «Allein statt Sieg immer und immer wieder Niederlage; Das: Du kannst, denn Du sollst, verwandelte sich mir bald in: Du kannst nicht und Du musst; aber die unwidersprechliche Thatsache der Forderungen und der Verdammung des Gewissens, so tief und streng ich damals das Gesetz fasste, stand mit dieser Nothwendigkeit zu sündigen in räthselhaften, ungelösten Widerspruch.» Man tenker uvilkårlig at Caspari her anlegger at klassisk paulinsk-luthersk paradigme på sin livskrise, så teologisk stilisert og dogmatisk 'riktig' at man spør seg om det virkelig svarer til virkeligheten.

At han er seg den paradigmatisk verdien i sin egen opplevelse bevisst, er utvilsomt, og i sitt siste leveår kunne han bruke sin egen omvendelseshistorie nettopp som illustrasjon av et for ham viktig dogmatisk poeng i jødemisjonen. Slik refereres han:

Hvorledes skal der gaaes frem i Forkyndelse af Guds Ord? Her er feilet meget ved Disputeren i det vide og brede om de messianske Spaadomme i det Gamle Testamente. Endog om man derved faar vundet dem for sin Opfatning, er dog ikke meget vundet – det bliver dog et dødt Væsen. Selvfølgelig vil disse Steder komme paa Tale, men først og fremst maa Loven prædikes – «Moses anklager Eder» – og Syndsbevisstheden vækkes. Veien er den ene og samme for Jøder som for Kristne. Ageren maa pløies for at modtage Evangeliets Sæd. Da Caspari blev omvendt, var det ikke ved de messianske Spaadomme – han hørte allerede i sine første Studenteraar gammeltestamentlige Universitetsforelæsninger –, men han blev gennem Loven og Syndens Erkjendelse ført til Kristus og saa derigjennem igjen til det Gamle Testamente.¹⁶¹

Men det kan knapt være tvil om at dette tilsynelatende så stiliserte bildet svarer til en opplevd virkelighet. Caspari røper i sin egen beretning at denne livskrisen i høy grad var blitt provosert frem gjennom samvær med kristne medstudenter som *ikke* representerte den rasjonalistiske 'universalreligionen', men *vekkelseskristendommen*. Vi har allerede hørt ham

¹⁶⁰ Th. Odland, *Skilling-Magazin* 45 (1879), 98. Understrekningen er min.

¹⁶¹ «Israelsmissionen. Foredrag i Studenternes Missionsforening af Prof. Caspari. Refereret af en Tilhører», *MfI* 65 (1891), 33–38; sitatet 37. Jfr. også følgende passus fra hans siste Israelsmisjonstale, avskjedstalen for Ragnvald Gjessing høsten 1891: «Veien til Troen paa Jesus som Frelser gaar hos Jøderne, ligesom hos alle, gjennom Loven. Vi maa først overbevise Jøderne om, at de er fortabte, fordi de ikke overholde Guds Lov, hans sande Lov, og forkynde dem herved denne i Modsætning til deres falske, farisæiske – vi maa først overbevise dem om, at den selvsamme Moses, paa hvem de haabe, vil anklage og fordømme dem, – førend de kan føle Trang til en Frelser.» (*MfI* 65 (1891), 147).

skildre hvordan denne rykket ham nært inn på livet gjennom samværet med Franz Delitzsch, og at han allerede før sin studietid i Leipzig, og sikkert gjennom Delitzsch, «die biblische Lehre von der Sünde aussprechen hörte. ... Auch von der Lehre von der Versöhnung durch Christi Tod hörte ich.» Den påvirkning han var utsatt for gjennom Delitzsch beskriver Odland mer utførlig: «Denne Mand talte til ham om egenretfærdigheden, om at mennesket ikke er dygtigt til det gode, om at det var synden, som havde ødelagt vor vilje og vor evne, om at der maatte en fuldstændig nyskabelse til af Guds aand.»¹⁶² Gjennom Delitzsch har Caspari altså fått kjennskap til en kristendomstype og et begrepsapparat som tolket opplevelsen av nederlag overfor de etiske idealene i lys av en pietistisk farget lutherdom. Caspari avviste dette, men var ikke upåvirket.

Det var imidlertid den annen studiekamerat, Karl Graul, romantikeren, som på dette stadium skulle komme ham til hjelp.

Romantikeren

På dette tidspunkt var Graul enda ikke 'omvendt' til den konfesjonelle lutherdom som senere ble hans standpunkt. Graul svermet for den tyske romantiske filosofi og diktning, ikke minst poesien (Goethe), og trakk Caspari med seg i dette svermeriet. «Ich hatte mich zu einem Landsmann¹⁶³ gefunden, einem Studenten der Theologie; ein Dichter und sehr genial, war die Kunst das Höchste, was er kannte, um das sich Alles für ihn drehte, sein Gott; ich dagegen schätzte die Wissenschaft über Alles; in Beidem liebten wir uns nur selbst.»¹⁶⁴ Også Graul kom til universitetet i Leipzig fra gymnaset i Dessau; om han da hadde bak seg den samme rasjonalistiske fase som Caspari ennå var i, er ikke kjent.

Kort tid senere skulle Caspari komme til å lese en livsskildring av to skolekamerater som må ha fortonet seg som et bilde av ham selv og vennen Graul:

Der Director des Gymnasiums, ein alter Mann, verehrte als Sitz des Geistes die Zirbeldrüse, und hatte oft erwogen, ob nicht der Schöpfer statt des Herzens dem Menschen eine dritte Hand oder einen dritten Fuss hätte anerschaffen sollen. Er hatte Religion zu lehren. Unverdrossen schleppte er das Skelet derselben, das er ausgebaut hatte, tagtäglich in die Klasse, und schüttelte den Knochenmann oft, dass es die Schüler kalt überlief. Nicht von besserer Art waren die übrigen Lehrer – Philologen, die unter allen Worten, welche sie wussten, kein lebendigmachendes hatten. Die Prediger der

¹⁶² *Beretning*, 85.

¹⁶³ Karl Graul var født 6. feb. 1814 – to dager før Caspari – i Wörlitz ved Dessau, jfr. Otto, anf. skr., 62.

¹⁶⁴ Brev til Hengstenberg, nr. 1.

Vaterstadt der Jünglinge waren theils orthodox, theils neologisch – flau und mattherzig beide Arten. Was von Religion sie hatten, war kalte Lava, an fremden Vulkanen aufgesammelt. ... Allein, da kein Nährer der erwachenden religiösen Bedürfnisse vorhanden war, so wechselten die Antworten, die sich die beiden Freunde auf die grosse Frage gaben, je nach der Verschiedenheit ihres Umganges und ihrer Bücher. Jetzt dünkte es ihnen das Wahre, edlere Lebensgenüsse, wie sie es nannten, zu erstreben, so viel ihnen nur möglich, im Studium der Kunst, der Wissenschaft... So waren die beiden Jünglinge für die Akademie reif geworden, bereichert mit gründlichen Kenntnissen ... *Guido*, um Theologie zu studieren, ... *Julius*, um Philologie und Geschichte zu studieren...¹⁶⁵

‘Guido’ Graul førte ‘Julius’ Caspari ut av rasjonalismen fra Dessau og inn i romantikken.

Er weihte mich in das Verständniss Goethes, besonders des Faust, ein und wir schwärmten gemeinschaftlich in Kunstideen. Hier bekam ich zuerst Sinn für das Objektive, für die Poesie, die das in den Gegenständen schon zerstreut liegende Poetische nur erkennt, sammelt und ausspricht und eine Abneigung gegen alles Idealistische und Sentimentale. Damit fiel auch mein früherer sentimentaler Rationalismus, seine Fadheit und Flachheit hatte ihn mir verächtlich und ekelhaft gemacht. Ich hatte gelernt, dass Natur und Geschichte reicher seien, als das reichste Subjekt, dass man sie, nicht sich fragen müsse um Wahrheit und Schönheit zu finden. Ich begann das bedeutungsvolle, tiefe, geheimnissreiche in beiden zu ahnen und zu schätzen. Ich lernte mich beugen vor beiden. Nun war ich aber mehr noch als nahe daran in Pantheismus zu verfallen, Alles für wahr, schön und auch gut zu halten, was wirklich ist, oder das Unwahre, Hässliche und Böse nur für die Zuthat eines neckischen Dämons oder bösen Geistes zu achten, dazu dienend Komödien und Tragödien in der Welt zu bilden.¹⁶⁶

Goethe og Schelling – i hvert fall disse to – kan man øyne som de store fedre og mestere bak den romantisk-idealistske, panteistisk anstrøkne poesi-, natur- og historiebegeistring som Caspari henga seg til. I 1834 var det ikke mer enn to år siden Fausts annen del var utkommet; Schellings viktigste naturfilosofiske verker hadde vært på markedet noen flere år. Og Schillers dramaer ble stadig vist på de tyske scener, i likhet med Shakespeares.¹⁶⁷

¹⁶⁵ August Tholuck, *Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner* (8. Aufl., Gotha 1862), 2–3. Om denne boken og dens betydning for Caspari, se nedenfor.

¹⁶⁶ Anførte brev til Hengstenberg.

¹⁶⁷ I Franz Theremins *Adalberts Bekenntnisse*, som Caspari leste kort tid senere, i sin katekumen-periode, spiller Schillers og Shakespeares tragedier en stor rolle i Adalberts vei frem mot kristentroen: «Wie ganz anders, sagte ich zu mir ... wie ganz anders als das Vergnügen, das du im Französischen Theater empfindest, wird das Entzücken seyn, das dich im Deutschen erwartet! Du wirst die Meisterwerke *Schillers*, du wirst manche von *Shakespeare's* Trauerspielen sehen, die dem Geiste der Deutschen so verwandt und von ihnen so vortrefflich übersetzt sind, dass sie zu ihrer Literatur zu gehören scheinen» (anf. skr., 2. Ausg. Berlin 1835, 19). Om den tyske romantikk Shakespeares-begeistring, se Otto Krogseth, *Den tyske historismen. En idehistorisk undersøkelse av den tyske historismens utviklingshistorie*, Oslo 1983, 83–84. «Shakespeare fremheves som eksponenten for den opprinnelig-geniale naturdiktning, den regel-løse skaperkraft.»

Rasjonalismen i Kants fasong hadde tatt utgangspunkt i menneskets erkjennelsesevner, hadde så å si konstruert den erkjente virkelighet med basis i menneskets fornuft. I romantikkens første fase kom en voldsom reaksjon mot dette; *følelsen* krevde sin rett. Men hos den senere Goethe og den senere Schelling ble denne subjektivisme forlatt til fordel for en 'naiv' objektivisme: sannheten ligger gjemt i den *ytre* virkelighet, i naturen, i historien. Naturen er Guds, er Åndens ytre manifestasjon, og gjennom 'naiv', det vil si ikke reflekterende intuisjon, kan kunstneren 'direkte' erkjenne den *organiske* sammenhengen i natur-virkeligheten, og i den historie som virkeligheten gjennomløper.¹⁶⁸

I likhet med flere andre som i disse tiårene av 1800-tallet gjorde en åndelig odysse fra rasjonalisme til konfesjonelt bevisst kristen tro, rekapitulerte Caspari i sin individuelle livshistorie tidens 'epoker': fra rasjonalisme til romantikk. Og med steget inn i den tyske romantikken gjorde han samtidig et steg bort fra sin jødiske bakgrunn. *Kant* hadde kunnet leses og forstås jødisk; det mest kristne hos ham – i *Die Religion* – var hans indirekte kamp med arvesyndens problem. Hos Goethe kom Caspari inn i et univers som i langt mindre grad hadde klangbunn i jødisk tradisjon, et univers der kristologi og inkarnasjon var sentrale elementer, i hvert fall som metaforer eller myter.

I den siterte beretningen til Hengstenberg antyder Caspari at den verden som her åpnet seg for ham, fikk varig betydning: «Hier bekam ich *zuerst* Sinn für das Objektive, für die Poesie... ich *begann* das bedeutungsvolle, tiefe, geheimnissreiche in beiden (Natur und Geschichte) zu ahnen und zu schätzen. Ich lernte mich beugen vor beiden.» Det kan virke som en ny dimensjon ved hans personlighet ble forløst i møtet med Graul, og gjennom ham: i møtet med poesien, dramaets, diktningens, naturens og historiens verden. Skjønt man får et glimt av denne dimensjon tidligere også: Allerede i slutten av gymnasårene var han «von den Schönheiten der Alttestamentlichen Propheten und Dichter mächtig angezogen.» Derfor flyttet han sin hovedinteresse fra den klassiske greske og latinske antikk og til Bibelen og de orientalske språk. Profetenes budskap var for en rasjonalistisk leser enten flatt eller utilgjengelig, men deres tales *skjønnhet* hadde han sans for.

Dette skulle bli en viktig side ved hans person og begavelse. Jeg har alt gjengitt hvilket uutslettelig inntrykk hans resitasjon av den hebraiske teksten gjorde på hans norske studenter, mange år senere. Også gjennom mange andre direkte og indirekte vitnesbyrd

¹⁶⁸ Se særlig Krogseth, anf. skr., 121–148 (Goethe) og 247–283 (Schelling). Jfr. også Karl Sell, *Die Religion unserer Klassiker: Lessing. Herder. Schiller. Goethe*, Tübingen und Leipzig 1904, 160ff; og Gustav Krüger, *Die*

merkes hans velutviklede formsans og hans glede ved det gode, det skjønnne uttrykk. To av hans sønner ble selv poeter;¹⁶⁹ den eldste og betydeligste av dem, Theodor, minnes om sin far:

Det var ikke bare kirkefædrene han læste og studerte, den gamle professor, ogsaa poesien, hele verdenslitteraturen hadde i ham en kjender og varm beundrer. En av hans yndlinger var Holberg. Men ellers bevæget han sig gjerne i en stadig tilbakevendende tankeutvikling, naar han talte om skjønlitteratur. Utgangspunktet tok han gjerne i *Henrik Ibsen*: En genial dramatiker! 'Keiser og Galilæer', et mægtig drama. Men saa gjorde han gjerne en liten stans: «Men hvad er allikevel Ibsen mot *Shakespeare*! Kong Lear – Cordelia – den yndefuldeste kvindeskikkelse i hele verdenslitteraturen. Narren, den trofaste nar, ute paa heden, fuld av skjærende spot og dog den dypeste kjærlighet og medlidenhet. – Men – og her blev opholdet endda længer, professoren reiser sig i sofaen og bevæger sig med raske skridt frem og tilbage paa gulvet... «hvad er saa selv *Shakespeare* mod *den hellige skrift*, – mot salmene og Jobs bok! – 'Hvor var du, da jeg grundfæstede jorden? – Sig frem, om du har indsigt! Hvor paa blev dens piller nedsænket, eller hvor lagdes dens hjørnestein, mens morgenstjerner jublede tilhobe? Kan du knytte Syvstjernens baand, eller kan du løse Orions lænker'?»¹⁷⁰

På sine eldre dager kunne Caspari gi sin diktersønn innsiktsfulle råd om hvordan han skulle gripe sine poetiske prosjekter an. Han var opptatt av det *adekvate* forhold mellom virkelighet og dikterisk uttrykk. Theodor hadde planer om å gjenskape Tannhäusersagnet som et episk dikt. Caspari senior er ikke enig – heller ikke i sønnens oppfattelse av sagnet.

Jeg havde jo ønsket, at Du maatte behandle selve det gamle Sagn i Form af et dramatisk Digt af samme Art som Göthes Faust og Ibsens Peer Gynt. Men da burde Du ikke behandle T. som en Repræsentant for den *reflecterede* Sandselighed. Han, den middelalderlige T., er en Repræsentant for den ureflecterede, der bringer ham til Frafald fra Christendommen, og Sagnets Pointe ligger i det guddommelige Dementi, Paven faar. Sagnets Forfatter (sit venia verbo! et Sagn har jo ingen Forfatter) er en 'testis veritatis evangelica', et Vidne for den dybe Sandhed, at ingen Synd er saa stor, at den ikke skulde kunne tilgives; mod den middelalderlige Katholicisme. Saaledes som Du opfatter Tannhäuserfiguren, egner den sig enten for et modernt egentligt Drama eller for – en Roman. Du vil jo nu behandle Themaet episk. Nu ja, Romanen er jo det moderne Epos, om man vil, og derfor kan vel et Romanstof ogsaa engang behandles i episk Form. At Du i Paludan-Müllers 'Adam Homo' har et Forbillede med Hensyn til Formen, maa Du ikke bryde Dig om.¹⁷¹

Religion der Goethezeit, Tübingen 1931, 88–100.

¹⁶⁹ Hans yngste sønn, Eugen, skrev om seg selv i *Studenterne fra 1880* (Oslo 1930): «Begått en mengde viser og vers» (s. 46).

¹⁷⁰ *Fra mine unge aar*, Oslo 1929, 66–67.

¹⁷¹ Brev til Theodor 14.-16. nov. 1883, nr. 34 – jfr. hans mer utførlige kommentar til tolkningen av Tannhäusersagnet i brev av 31. 5. 1883, nr. 32.

Men også i disse sene årene møter vi den overbevisning hos Caspari at diktningen, 'poesien', må være sann, må avspeile 'det objektive' slik det virkelig er. Sønnen reiste med stipend til Rom for å samle stoff til sitt episke dikt. Caspari senior er igjen misfornøyd:

Sandt at sige havde jeg troet, at Din Rejse havde til Formaal at se Italiens Natur, gamle og middelalderlige Kunst og mægtige historiske Mindesmærker og modtage frugtbare Indtryk og Impulser af alt dette. For at samle Material til en Dramatisering af Tannhäusersagnet, saaledes som Du har opfattet det, vilde Paris eller Berlin være et langt bedre Sted end Rom. Du har forøvrigt ogsaa glemmt, at i Italien Sproget vil lægge Dig *store* Hindringer i Vejen. Du forstaar jo ikke Italiensk og kun utilstrækkelig Fransk. Katholske Præster kan Du finde i München og andetsteds i Tydskland i tilstrækkeligt Antal og af bedre Qualitet end i det uvidende og overfladiske Italien.¹⁷² Verden er af Tannhäusere fuld, og Du behøver ikke at søge dem op i Spelunker¹⁷³ eller rejse til Verdens Ende for at finde dem. Den første bedste moderne Literat- eller Kunstnerkreds vil byde Dig dem i mere end eet Exemplar. Kongens Kjøbenhavn og Keiserens Berlin ere fulde af dem. Af Samtaler med dem, af Disputationer med dem, af at høre dem snakke indbyrdes vil Du faa mere Material end Du trænger til. I Spelunker finder Du forøvrigt den raa, træske, aldeles ureflekterede Sandselighed, ikke den reflekterede.¹⁷⁴

Og noen måneder senere:

At Du ikke er tilfreds med det Udbytte, Rom har givet Dig, har sin Grund ikke alene deri, at Rom nu dels er Historiens og Kunstens Stad, dels et uinteressant moderne Riges Capitale, men ogsaa og endnu mere deri, at Du ikke har Forbindelser der og ikke kan Italiensk, ja ikke engang Fransk. Din Omgang har derfor været indskrænket til de faa Skandinaver, Du tilfældigvis har truffet paa. Ikke engang med Tydskere er Du hidtil kommet i Berørelse, hvad Du kanskje havde kunnet gjøre. (Er det ikke besynderligt, at Du for Tiden *lever* i *Jesuitismens Hovedstad*, og dog tænker paa at øse Din Kundskab om den af en *Bog!*). Jeg tror ikke, at dette Forhold vilde blive stort anderledes i Paris, – af de samme Aarsager. Du maa gjøre Dine Studier over den moderne Virkelighed i Kongens Kjøbenhavn og i Tydskland, hvis Sprog Du forstaar, og hvor Du har og kan faa de fornødne Forbindelser. Den moderne Verden er overalt den samme og man behøver derfor just ikke at rejse til dens Hovedstad for at finde den.¹⁷⁵

Og med sikker teft for sønnens dikteriske begavelse antyder Caspari senior at det kanskje er *natur*-lyrikken som er hans gebet: «Særlig glæder jeg mig til Skildringen af Jotunsfjeld-

¹⁷² Brev til Theodor 3. mai 1883.

¹⁷³ Tysk: bule, kneipe

¹⁷⁴ Samme brev.

¹⁷⁵ Brev til Theodor 5. des. 1883.

naturen. Kunde Du ikke een Gang gjøre Jotunsfjeldnaturen til et eget paa een Gang landskabsmalende og symbolsk-allegorisk Digt?»¹⁷⁶

Men også *teologen*, bibeltolkeren Caspari bærer en arv med seg fra den tyske romantikken. For det første er hans tilnærming til Bibelen som bok utpreget *litterær-estetisk*. Den eneste forelesningsserie han holdt mange ganger, utenom sine detaljeksegetiske forelesninger, ga han tittelen: Den gammeltestamentlige litteraturs historie. Han ville at denne disiplinen skulle erstatte den tradisjonelle ‘innledning’ til Det gamle testamente – for denne var et konglomerat av de mest ulike materier.

Dypere stikker nok påvirkningen fra romantikken i et annet trekk: For Caspari er Skriften *et organisk hele, en levende organisme*. Slik hadde den store romantiske pioner Herder talt om den hellige historie, og etter ham hadde blant andre Goethe og Schelling brukt organisme-begrepet både om historien og naturen og det enkelte menneskeliv.¹⁷⁷ I teologien brukte den originale J.T. Beck samme tanke.¹⁷⁸ I 1830-årene må man vel si at denne tankemodellen var så alminnelig at det er vanskelig å angi noen bestemt hjemmelsmann for Caspari, når han senere skriver om Skriften: «Men nu ere de (hellige skrifter) blot ej en Række Skrifter, et Aggregat, men en levende Organisme; de danne et organisk Helt. ... Pentateuchen ... er Skriften in nuce. Pentateuchen indeholder stamina til alle senere Profetier. I 5 Mos. 32 har vi ... Grundspirer, som senere udvikles i de andre Skrifter. ... Alle de øvrige Skrifter udvikle Pentateuchen, som er ‘Skriftbarnet’, der senere udvikles til Mand.»¹⁷⁹

• • •

Caspari og Graul dyrket altså romantikkens begeistring for naturen, historien, ‘det objektive’, de var antisentimentalister, de søkte den kunst som avdekker den objektive poesi som ligger latent i tilværelsen selv, og de nærmet seg det hegelske syn at alt som er virkelig, er godt og sant. Ikke for noen av dem ble dette bare en gjennomgangsfase; også etter sine respektive omvendelser til konfesjonell kristendom vedble de å dyrke den ‘objektive’, antisentimentale

¹⁷⁶ Brev til Theodor 30. april 1885. Om natur-lyrikken som Theodor Casparis ‘rette’ element, se nå Haldis Buer Stamnes, *Theodor Caspari: Naturverner, romantiker og polemiker* (Oslo: Dreyer, 2012), særlig del VI–IX, s. 245–428.

¹⁷⁷ Krogseth, anf. sted, især om Herder 98ff. «Utvikling i historien tenkes i analogi med plantelivet. Som et tre vokser ved at iboende egenskaper utfoldes, kim-anlegg realiseres, slik skjer også en utvikling i historien» (98).

¹⁷⁸ Se f.eks. hans *Einleitung in das System der Christlichen Lehre*, Stuttgart 1838; 115–137, der ‘Organismus’ er et hovedbegrep til å forstå den historiske åpenbaring i Skriften.

kunst. Grauls første større litterære arbeid var en bok om Dantes *Guddommelige komedie*,¹⁸⁰ og vennen Caspari ga den en entusiastisk anmeldelse i det strengt lutherske tidsskrift han da skrev i, og hvor han ellers kun anmeldte gammeltestamentlig og orientalistisk faglitteratur!¹⁸¹

Den vakte

Konsekvent romantiker, panteist og elev av Goethe og Schelling – det ble for Caspari en overgangsfase; han ble ikke værende der.

Das Gewissen war mein einziger Anker auf dem Meere dieser Traumwelt und führte mich in die traurige, peinvolle Wirklichkeit zurück. Es sprach ebenso für die Realität des Bösen als gegen seine Nothwendigkeit. So verflossen mir die drei ersten Universitätsjahre, ohne dass es bei meiner beständigen inneren Unruhe und Zerrissenheit zu einem recht gedeihlichen Studium meiner Wissenschaft hätte kommen können. Es war im Laufe des Jahres 36 als mit meinem Freunde, theils durch den Anblick des christlichen Stilllebens eines ihm befreundeten gläubigen Geistlichen, theils durch die Predigt des hiesigen Predigers D. Wolff allmählig eine Veränderung vorging, deren Wirkungen sich auch auf mich erstreckten. Die christlichen Grundlehren von dem Abfall des Menschen von Gott, der gänzlichen Verderbtheit seiner Natur und seiner jetzigen völligen Untüchtigkeit zum Guten, sowie von der Versöhnung durch Christi Tod klangen mir aus seinem Munde weniger widersinnig und widrig. Für die erstern fand ich an meinem Gewissen einen beredten Fürsprecher, denn es legte fortwährend das Zeugniß gegen mich ab, dass ich nie in meinem ganzen auch nur in einem Augenblick das Gute gethan, dass mein ganzes Leben nur eine fortlaufende Kette von Sünden sei, dass ich in jeder Stunde, jeder Minute fortwährend in Gedanken, Worten und Thaten sündigte.¹⁸²

Vennskapet med Graul har altså medført tett sosial omgang med en prestefamilie – og kirkebesøk. Det siste må ha representert overskridelse av en ganske høy terskel for en ung jøde; det viser et menneske på søking. Og det er vel ikke bare i tilbakeblikkets perspektiv han nå begynner å beskrive sine indre erfaringer i vekkelseskristendommens språk. Dette språk har han sikkert lært i Wolffs prekener allerede da. Det tolket for ham en erfaring som Goethe og Schiller ikke hadde svar på. Men han kunne finne ord for dette i Theremins *Adalbert*:

¹⁷⁹ *Den gammeltestamentlige Skrifts Historie*, Chra. 1881, 6–7.

¹⁸⁰ Carl Graul, *Dante Alighieri's göttliche Komödie in's Deutsche übertragen und historisch, ästhetisch und vornehmlich theologisch erläutert. Erster Theil: Die Hölle*, Leipzig 1843.

¹⁸¹ *Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche*, 5 (1844), Heft I, 208–9. I anmeldelsens overskrift tilføyer Caspari med synlig stolthet etter Grauls navn: Cand. der Theol. zu Dessau, jetzt Director der Missionsanstalt zu Dresden.

¹⁸² Brev til Hengstenberg 1839, nr. 1.

Jetzt mache ich ganz andere Forderungen: Dichtkunst und Dichter sollen ... meinem ängstlich schwankenden Daseyn eine feste Grundlage geben; und das freilich, das können – ich nenne sogleich die grössten – das können Göthe und Schiller nicht. Manches Gedicht entzückt mich noch wie sonst; aber freilich weniger durch den Eindruck, den es jetzt auf mich hervorbringt, als durch die Erinnerung an das, was ich in früheren, besseren Zeiten, da ich es in einer empfänglicheren Stimmung las, dabei empfunden habe. Am meisten befriedigt mich Schiller. Zwar finde ich auch bei ihm nicht, was ich bedarf; aber wenigstens kennt er das Bedürfniss, das ich fühle, und gibt ihm den würdigsten und erhabensten Eindruck. Er sucht auch für seine Sehnsucht eine Befriedigung in der Achtung für das sittliche Gesetz, in dem Streben der Kunst und der Wissenschaft, in der ernstesten, wehmüthigen Reflexion über die irdischen Dinge. Ob dieses *ihm* ... habe genügen können, weiss ich nicht; ich weiss nur, dass es mir nicht genügt...¹⁸³

Når Caspari til Hengstenberg skildrer sin indre erfaring av å komme til kort overfor Loven og dens krav, skriver han en hel liten preken om synden som ‘Selbstliebe’:

Es herrschte ... in meinem Herzen nur das unheilige Feuer der Selbstliebe, Alles bewegte sich nur um mich, war nur für mich da, ich war der Mittelpunkt alles meines Strebens, Alles was ich sah, hörte, that, sprach, dachte, fühlte bezog ich immer nur auf mich selbst, alle andern Menschen und vornehmlich Gott waren mir völlig gleichgültig. Lieblosigkeit und Selbstsucht waren mir die negative und positive Seite meines Wesens, die Quelle aller meiner positiven und negativen Sünden. Ich fühlte mich einsam unter Tausenden, alleinstehend in der ganzen, weiten Welt keiner Seele in Liebe verbunden. Das Gefühl dieser Vereinsamung und Verödung war mir über Alles qualvoll und fürchterlich, schien mir jedoch die nothwendige, völlig entsprechende, gerechte Strafe zu sein für meine Selbstsucht; ich hatte es ja selbst so gewollt.¹⁸⁴

Men det *evangelium* som i Wolffs prekener må ha korrespondert med denne skildrede nød – det var ennå utilgjengelig for ham. «Die Lehre von der Versöhnung durch den Tod Christi konnte ich noch nicht recht fassen; mein Freund hatte selber damals erst die subjective; mir fehlte noch das Bewusstsein und lebendige Gefühl, dass ich Gott durch alle meine Sünden beleidigt, dass er mir vor Allem vergeben müsste, dass er dies vermöge seiner Gerechtigkeit nicht könnte; ich suchte Wiedergeburt ohne Vergebung der Sünden.»

Graul hadde imidlertid gitt ham et nytestamente, og bedt ham lese det. Det var første gang han overhodet leste de nytestamentlige tekstene. Om det inntrykk de gjorde, foreligger to litt avvikende beretninger: hans egen og Odlands. Først Caspari selv, til Hengstenberg:

¹⁸³ *Adalberts Bekenntnisse*, 30–31.

¹⁸⁴ Brev til Hengstenberg 1839, nr. 1.

Ich las das neue Testament zum ersten Male. Obgleich ich sehr Vieles nicht verstand, so machte das, was ich verstand einen gewaltigen und ergreifenden Eindruck auf mich.¹⁸⁵ Ich fühlte dass dieser Jesus Christus, von dem es sprach, allein der Mann sei, der mir helfen könnte, dass Alles, was sein Mund ausgesprochen, die Wahrheit sei, dass keine Sünde, kein Makel an ihm hafte, dass er mehr als Mensch, dass er Gott sein müsse.¹⁸⁶ An den Wundern nahm ich keinen Anstoss, sie waren mir nicht gesetzlos, sondern erfolgten nur nach den Gesetzen einer höhern Geisteswelt, die Wahrheit der Worte verbürgte mir die Wahrheit der Thaten und umgekehrt.¹⁸⁷ Die liebevolle, demüthige und doch unendlich hohe und erhabene Gestalt und die sanfte, lockende Stimme des Erlösers rührten aufs Tiefste mein Herz. Ich fühlte er würde auch mich Mühseligen und Beladenen erquicken, wenn ich zu ihm käme, er würde auch mich nicht hinausstossen. Ich konnte schon mit Petrus sagen, Herr Du hast Worte des ewigen Lebens, wohin sollen wir gehn?¹⁸⁸

Ifølge Odland hadde Casparis tilgang til evangelienes Kristus-bilde imidlertid et slags forspill i det inntrykk *Apostlenes Gjerninger* gjorde på ham:

Han stødte paa et Sted i Apostlernes Gjerninger, hvor jødernes Forfølgelse af Paulus fremstilles. Af Natur var Caspari stærkt historisk og kritisk anlagt; han har selv senere sagt, at hvis han ikke havde fundet Vejen til Frelseren, kunde det godt have hændt, at han var bleven en vantro Kritiker av Fag. Den Skildring, Apostlenes Gjerninger gav af Jøderne, var saa historisk korrekt, at den gjorde et vist Indtryk paa ham; Skildringens Sandhed og dermed det nye Testamentes Historicitet slog ham, han maatte erkjende, at

¹⁸⁵ Sammenlign igjen Adalbert: «In meinem ersten Heiss hunger las ich das Neue Testament von Anfang bis zu Ende; fast eben so lange Zeit als diess dauerte, kann ich jetzt bei einer einzelnen Stelle verweilen. Vieles verstehe ich, aber Nichts verstehe ich ganz; Vieles ist mir ganz unverständlich. Aber Alles erfüllt mich mit Ehrfurcht, mit Liebe, lockt mich an», *Adalbert's Bekenntnisse*, 67.

¹⁸⁶ Adalbert: «Ich werfe mich an Ihre Brust und rufe freudetrunken: Ich habe es gefunden! ich habe es gefunden! Theilen Sie mit mir mein Entzücken! Ich habe es gefunden: Christus ist Gott. ... Von dem ganz eigenthümlich lockenden Reiz, womit die Schriften des Neuen Testamentes mein Gemüth fesselten, habe ich Ihnen schon gesprochen: diese geheimnissvolle Gewalt ging von der Person Jesu aus, die sie mir darstellten. ... Auf einmal, da ich jetzt anfang zu lesen, ist ein jedes seiner Worte an mich gerichtet; er scheint mich gemeint zu haben; er sieht mich an mit einem theilnehmenden Blicke, als jammere ihn mein Elend. O was ich da bei einzelnen Worten empfunden habe, wenn er die Leidenden tröstet, und die durch Reue gebrochenen Herzen heilt! Jesus war nicht allein der, welcher vor achtzehn hundert Jahren einmal in Judäa gelebt hat; sondern er lebte jetzt, er stand vor mir, er suchte mich, er fing an mit mir zu reden. ... Der Eindrucck seiner Persönlichkeit hat Alles gethan; die Sache ist also in Beziehung auf mich rein subjectiv; ob es mir gleich scheint, dass die nach allen Seiten hin begrenzte Persönlichkeit Jesu doch auch wieder etwas Universelles hat, wodurch sie fähig wird, zu jedem Herzen in eben solches Verhältniss zu treten, wie zu dem meinigen» *Adalbert's Bekenntnisse*, 69; 72–74.

¹⁸⁷ «Die Wunder in der Bibel sind ein entsetzlicher Anstoss für viele weise Männer, und machen ihnen die ganze Bibel verdächtig. ... Dem Himmel sey Dank, dass ich über diese armselige Bedenken hinweg bin. Die Nothwendigkeit, das Wunder aller Wunder, die Menschwerdung des Sohnes Gottes anzunehmen, hat mich mit den übrigen Wundern veröhnt. Tritt das Göttliche in das Menschliche hinein, so mag auch die Allmacht eintreten in die Natur, ... jenes höchste und grösste alle Wunder verlangt ein Gefolge, eine Umgebung von anderen wunderbaren Erscheinungen. ... Wer an den Wundern zweifelt, der liebt Christum nicht ... wo bleibt die Wahrhaftigkeit Christi, der für seine und seiner Apostel, und für alle früheren Wunder ein Zeugniß abgelegt hat?» *Adalbert's Bekenntnisse*, 82–83.

¹⁸⁸ Brev til Hengstenberg 1839, nr. 1

netop saaledes var hans Folk.¹⁸⁹ Han fik Lyst til et nøjere Bekjendtskab, og ved Læsningen af de fire Evangelier, ikke mindst Johannes's Evangelium, gik der op for ham et ganske nyt Syn. Det var *Frelserens Person*, for hvis guddommelige Højhed og Renhed, for hvis Ords Sanddrthed han maatte bøje sig. Han maatte indrømme, at hos Jesus var alt Sandhed, hans Ord var som en Klippe, han var den eneste, der kunde give ham Kraften til det Gode, hos ham fandt han Kjærlighedens Kilde.¹⁹⁰

Det er grunn til å tro at Odlands opplysning om betydningen av møtet med Apostlenes gjerninger må ha noe for seg, det er et moment som ikke kreves av noe på forhånd gitt omvendelsesparadigme, og det bekrefte indirekte av en sikkert uavhengig hjemmelsmann: Nils Herzberg. Etter noen år i Norge, forteller Herzberg, ble Caspari angrepet av en dyp depresjon. Han kom «i en svær aandelig Anfægtelse; han følte sig fortabt og forkastet, fordi han som Jøde havde hadet og fornægtet Kristus. Jeg var af og til indom ham i denne Tid. Det gjorde et dybt Indtryk paa mig at finde den før saa freidige og livlige Mand nedsænket i dybt Tungvind. Han udtalte for mig, hvor lykkelige vi er, som var døbte og opvoxede i den evangeliske Kirke og ikke ligesom han «havde slaet Kristus i Ansigtet».¹⁹¹

Som vi har sett: Caspari kom ikke fra noen ortodoks jødisk bakgrunn. Det er ikke riktig, det bilde Hertzberg sier at studentene hadde av ham, da han tiltrådte ved universitetet: at han hadde vært «fanatisk for sin Fædrenetro», at han var blitt «greben af det Evangelium, han som Jøde havde hadet, og, som det hedte, havde studeret for at bestride det.»¹⁹² Og likevel, hans utsagn til Hertzberg under depresjonen oppunder jul 1849, og Odlands utsagn om at portrettet av jødene som forfølgere av Kristus gjorde sterkt inntrykk på Caspari, peker i samme retning: Han må ved lesningen av Det nye testamente ha følt en sterk identifikasjon med Apostelgjerningenes – kanskje også evangeliens – jøder. Han må ha sett sin egen følte motstand mot det nytestamentlige budskap om forsoningen i Kristus som utslag av den samme jødiske holdning som han møtte hos nytestamentets jøder. Og det ligger nær å formode at han har opplevd *Paulus* som den han nærmest kunne identifisere seg med, når han

¹⁸⁹ Også Theodor Caspari omtaler dette inntrykk fra Apostelgjerningenes bilde av jødene: «Særlig gjorde Apostlenes gjerninger indtryk paa ham. Han fandt i dette nytestamentlige skrift jøderne tegnet lyslevende, slik som han selv, den jødefødte mand, kjendte dem, og dette gav ham tillid til det nye testamente i det hele tat» (*Fra mine unge aar*, 11). Konteksten hos Caspari tyder på at han *ikke* er direkte avhengig av Odland på dette punkt.

¹⁹⁰ *Skillings-Magazin*, 99.

¹⁹¹ Nils Hertzberg, *Fra min barndoms og ungdoms tid 1827–1856*, Christiania 1909, 130. I brev nr. 64 av 11.10. 88 forteller Caspari dette om sine egne depresjoner: «Jeg havde min første og værste Form i 49, den anden 7 Aar efter i 56 og den tredje og sidste 14 Aar efter i 1869. Siden har jeg havt Fred for slige Tørn.» Det må være den første av disse Hertzberg snakker om.

¹⁹² Hertzberg, anf. skr., 125.

kom under Kristus-skikkelsens påvirkning. I hvert fall er det en slik identifisering som taler ut av hans dype anfeltelse senere, når han omtaler seg selv som en jøde som har «slaaet Kristus i Ansigtet». Og identifikasjonen med Paulus kan også være et viktig moment i valget av Paul som dåpsnavn.

Om en ser bort fra denne spesielt jødiske bakgrunnen for Casparis omvendeshistorie, fremstår den i nesten alle andre henseender som paradigmatisk for sin tid og sitt miljø. Ikke bare kan man finne paralleller til den hos andre av vekkelsens ledende teologer. Omvendelsesfortellingen, fortellingen om den indre og ytre veien frem til levende tro, var en yndet litterær sjanger også i den oppbyggelseslitteraturen Caspari grep til i denne fasen, kanskje veiledet av pastor Wolff. I et par av de bøkene Caspari anfører at han leste, kunne han med nesten fullstendig gjenkjennelse kunne lese sin egen åndelige livshistorie. Begge bøkene er skrevet i brevs og fortellings form; hovedpersonene gjennomlever de samme livsstadier som Caspari: «Tholucks Buch von der Sünde und dem Erlöser, Theremins Adalbert» (jevnfør i notene ovenfor parallellene fra sistnevnte).

Friedrich August Gottreu Tholuck (1799–1877)¹⁹³ hadde selv gjennomgått den utviklingen som var felles for så mange av vekkelsesbevegelsens ledende teologer: oppdratt i en ‘død’ tradisjonsbestemt kristendom; romantisk-panteistisk religionssvermeri i ungdomsårene; sterkt påvirket ved inntrykket av en ledende vekkelsesmanns personlige livsførsel og fromhet; gradvis tilslutning til vekkelsesbevegelsens teologi – til Tholuck selv ble en av dens ledende teologer og sjelesørgere.¹⁹⁴ I sin bok *Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner, oder: Die wahre Weihe des Zweiflers* (første opplag Berlin 1823), som raskt ble en klassiker og gikk i mange og store opplag,¹⁹⁵ tegner Tholuck den åndelige utvikling

¹⁹³ Jfr. Martin Kähler, *August Tholucks Lebensabriss*, 1877; L. Witte, *Das Leben D. Fr. August Gottreu Tholucks I*, Berlin/Leipzig 1884; N. Bonwetsch, *Das religiöse Erlebnis führender Persönlichkeiten in der Erweckungszeit des 19. Jahrhunderts* (Zeit- und Streitfragen des Glaubens, der Weltanschauung und Bibelforschung, XI. Reihe, Heft5/6), Berlin 1917, 11–14.

¹⁹⁴ Bonwetsch' korte skisse over Tholucks åndelige biografi inneholder mange paralleller til Casparis: «In seinem Elternhause herrschte ‘eine traditionelle, aber tote Frömmigkeit’» (Caspari om sine foreldre: ‘ohne religiöse Lebendigkeit’). «In dem supranaturalistischen Konfirmandenunterricht blieb sein Herz kalt und war von Ehrgeiz erfüllt.» (Caspari om sin religiøse undervisning i Franzschule: «religiös ganz und gar verwahrlost ... frühzeitiger, ungemessener Ruhm- und Ehrsucht»). «Er konstruiert sich eine Lebensphilosophie: Studien, Kunstgenuss, gemütvolle Religion.» (Caspari: «wir schwärmten gemeinschaftlich in Kunstideen ... nahe daran in Pantheismus zu verfallen»). «Dessen (Dietz') schlichte Frömmigkeit machte tiefen Eindruck auf ihn ... hernach aber besonders der stille, aber tiefgreifende (Einfluss) des Baron von Kottwitz ... der Anblick von dessen gotterfülltem Leben wird zu einer Macht über ihn.» (Caspari: gradvis forandring «durch den Anblick des christlichen Stilllebens eines ihm befreundeten gläubigen Geistlichen»).

¹⁹⁵ Jfr. Tholucks forord til 7. Aufl., Halle 1851: «Dass diese so unvollkommene Schrift damals bei Tausenden wie ein kühler Tropfen auf den heissen Stein fiel, es war der tief sehnsuchtsvolle Charakter der Zeit, dem sie es

hos de to barndomsvennene Guido og Julius, mest gjennom brev han lar dem skrive til hverandre. Caspari må ha lest disse brevene med en sterk følelse av at det var hans liv og hans problemer dette handlet om. «Woher ist das Böse?» – det spørsmålet er ifølge ‘Julius’, da han har gjennomgått sin kristne omvendelse, det første og viktigste spørsmål. Og han drøfter det med mange referanser til Kants *Die Religion*.¹⁹⁶ Kant har ikke fattet syndens dyp, men han var nær ved.¹⁹⁷ Og det er nettopp *det onde* som viser den romantiske panteismes uholdbarhet. *Schelling* er eksemplet som viser hvilke uhyrlige konsekvenser panteismen fører til: Satan selv blir et moment i Gud.¹⁹⁸ Det ondes, ja, syndens begrep, samler seg i dette:

Wie könnte es sich der Mensch verheimlichen, dass der Wurm, der an seinem inneren Leben frisst, die *Selbstsucht* ist? ... Während in dem Urmenschen in göttlicher Einheit verbunden gewesen war Wollen, Fühlen und Erkennen in Gott, so erhielt der Nachkomme jenes ersten statt des göttlichen Bewusstseyns das *Gewissen*, das erst mit der Sünde entstehen kann, indem es nur mahndend ist, statt des Gefühls der Seligkeit das vorwaltende *Gefühl des Unfriedens* und der Unseligkeit, statt jener Einen Wurzel des mit dem göttlichen Willen einigen Willens die *gespaltene Willensneigung*, die mit schwacher Neigung das Göttliche wollte, mit starkem Triebe die Selbstsucht und die Willkür.¹⁹⁹

Disse hovedbegrepene – uthevelsene er Tholucks – utgjør også nøkkelpunktene i Casparis beskrivelse av sin indre tilstand i brevet til Hengstenberg.

Franz Theremin (1780–1846) var hoffpredikant i Berlin, fra 1840 professor i homiletikk ved Berlins universitet. Mens han i sine yngre år var en utpreget representant for romantikkens retorisk-estetiske preken, ble han senere en av vekkelsesbevegelsens ledende predikanter og en betydelig homiletiker. Også han valgte den fiktive biografi- og brevformen for sin etter hvert klassiske veiledning til omvendelse og tro: *Adalberts Bekenntnisse* (1. Ausg. Berlin 1828).²⁰⁰ Også her deler hovedpersonen Casparis utgangspunkt: Intens motvilje mot vekkelseskristendommen, men etter hvert et omsving under inntrykket av

verdankte. Ich habe von keiner meiner nachfolgenden Schriften so viel erfreuliches zu erfahren bekommen als von dieser – viele, selbst aus dem entferntesten Norden, Westen und Osten, ja von jenseits des Weltmeers her sprachen aus, dass sie von dieser Lectüre den Wendepunkt ihres Lebens datirten, sie wurde ins Englische, Holländische, Französische, Dänische, Schwedische übertragen ... vielleicht, dass auch der frische jugendliche Anhauch, welcher den Stempel des unmittelbar Erlebten an sich trägt, etwas dazu beigetragen hat» (s. X, her sitert etter 8. oppl. som inngår i *Werke*, Gotha 1862. Mine sitater i det følgende er fra denne utgave).

¹⁹⁶ Anf. skr., 9–35.

¹⁹⁷ «Wie nahe war Kant der Wahrheit! Er that Blicke in die Nachtseite des menschlichen Herzens, dass man sich nicht genug wundern kann, wie er nicht nach dem Morgenstern der Herzen sehnsüchtig wurde» (anf. skr., 29).

¹⁹⁸ Anf. skr., 11–12.

¹⁹⁹ Anf. skr., 18.

²⁰⁰ Nasjonalbiblioteket i Oslo har 2. utg. Berlin 1835 – muligens den utgave Caspari leste. Mine sitater er fra denne.

vekkelseskristne menneskers liv og fellesskap. Også her en gjennomgangsfase der romantikkens store diktere antas å gi svar på livsproblemene (jfr. sitatene ovenfor). Men også her et endelig gjennombrudd til tro når *syndens* problem tas i fullt alvor og budskapet om Forsoneren lyder.

Foruten de to omtalte bøkene fremhever Caspari Theremins prekener om *Kristi kors*: «Theremins Predigten haben mir vor allem zuerst eine klarere dogmatische Erkenntniss verschafft, hier lernte ich zuerst die stellvertretende Genugthuung fassen.» Den øvrige litteraturen han anfører, hørte også til vekkelsesbevegelsens yndlingslesning. Og under inntrykket av denne lesning formet Casparis kristendomsforståelse seg:

Vieles in der Schrift ward mir jetzt verständlicher, die einzelnen Lehren traten mir mehr in Zusammenhang und fingen an ein Ganzes zu bilden in dem alle Glieder in einander griffen. Ich merkte wie nach und nach immer ein neues Glied nach dem andern hinzukam. Oft bestritt ich heute noch das gegen einen Freund, dessen Richtigkeit und Wahrheit ich morgen schon selber erkannte. Selbst von der Wahrheit der Lehren von der Ewigkeit der Höllenstrafen, der Existenz und dem Wirken des Satans, der Auferstehung des Fleisches war ich bald überzeugt. Vor Allem lernte ich mich beugen vor dem Worte, es auch da für wahr anerkennen, wo ich es nicht verstand oder wo mein Verstand wider dasselbe zu sprechen schien.²⁰¹

Den prosessen som her er skildret, dels gjennom Casparis egen beretning, dels ved hjelp av den litteraturen han leste, foregikk i den tid han var Fleischers assistent og en meget fremgangsrik arabist. Og han sier selv at det var *Det gamle testamente* han hadde størst problemer med å integrere i sin nye troserkjennelse: «Nur das alte Testament machte mir viele Schwierigkeiten; durch das frühere Studium der Schriften der rationalistischen Kritiker und Ausleger war hier der Unglaube an das Wort am Tiefsten gewurzelt; daher ist auch der Glaube an die Göttlichkeit auch des alten Testaments, an seine wörtliche Inspiration, an das wirkliche Dasein von messianischen Weissagungen auch das Allerletzte gewesen, zu dem ich gelangt bin.»²⁰²

La oss prøve å sette dette sammen til et bilde av Casparis situasjon i tiden umiddelbart før dåpen: Han er Fleischers elev i orientalske språk, Fleischer selv er rasjonalist, og benytter sitt forord til Casparis første bok til litt kristelig-kirkelig apologetikk for den

²⁰¹ Brev til Hengstenberg, nr1.

²⁰² Samme brev til Hengstenberg.

lærdomstradisjon han tilhører.²⁰³ Under Fleischers veiledning har Caspari ikke bare tilegnet seg en orientalistisk ekspertise på høyde med det beste tiden kunne by; han har også tilegnet seg rasjonalismens bibelvitenskap og bibeleksegese. Han hadde studert, sier han til Hengstenberg, «die rationalistischen Kritiker und Ausleger»; og til Odland har han senere sagt at han kunne blitt «en vantro Kritiker av Fag» om han ikke hadde funnet veien til Frelseren.²⁰⁴ Sin hengivenhet for Fleischer beholdt han også senere,²⁰⁵ og med usvekket stolthet har han alltid regnet seg som disippel av de Sacy og Fleischer, men *teologisk* har han opplevd en økende distanse til sin lærers rasjonalisme. Den nøyaktige kronologien er her vanskelig å fastslå. Hvorvidt gjennombruddet til tro på Det gamle testaments guddommelige inspirasjon – «das Allerletzte ... zu dem ich gelangt bin» – allerede var et fullbyrdet faktum ved hans dåp i pinsen 1838, lar seg neppe med sikkerhet si. Men det virker sannsynlig, både ut fra den nærmestliggende forståelse av rekkefølgen i Casparis egen beretning til Hengstenberg, og ut fra den episoden som Odland har bevart fra Casparis dåpseksaminasjon.²⁰⁶

Vi skal forsøke å gi en nærmere karakteristikk av den fromhetstype Caspari sluttet seg til gjennom sin omvendelsesprosess, og det vil vi gjøre ved å reflektere litt over det egenartede dokumentet som vi hele tiden har brukt som vårt viktigste underlag for den foregående skildring: Casparis brev til Hengstenberg.

Man blir ved første gjennomlesning nokså forundret over den tilsynelatende skånselsløse selvutlevering som brevskriveren foretar i dette dokumentet, og det til en for ham fremmed mann, som dessuten må ha stått for ham som en utpreget autoritetsfigur: den store Hengstenberg i Berlin, den fryktede polemiker i *Evangelische Kirchenzeitung*. Den utførlige utleveringen av brevskriverens indre, åndelige biografi, synes å gå ut over alle rimelige grenser for den i og for seg nødvendige selvpresentasjon og det *curriculum vitae* man ville vente å finne i et brev der forfatteren søker om en akademisk stilling.

For å forstå Casparis brev, må man se det i sammenheng med den *fromhetstype* han sluttet seg til, og som også Hengstenberg tilhørte. I de første tiårene etter det store folkeslaget ved Leipzig (1813) gikk det en betydelig vekkelsesbevegelse over store deler av det tyske riket, og denne vekkelsen hadde oftest 1700-tallets rasjonalisme som sitt negative

²⁰³ Jfr. ovenfor, under avsnittet 'arabisten'.

²⁰⁴ *Skillung-Magazin*, 99.

²⁰⁵ Også forordet til hans arabiske grammatikk fra 1848 slutter med en takk og hyllest til Fleischer.

²⁰⁶ Jfr. ovenfor, ss. 43f.

utgangspunkt: De typiske vekkellesfolkene var blitt 'vekket opp' fra den 'død' som rasjonalismen i deres øyne representerte. Og overvinnelsen av rasjonalismen var normalt ikke en rent intellektuell prosess, som man senere kunne oppsummere i en rasjonell kritikk. Vekkellesmannens typiske 'avregning' med rasjonalismen bestod i en *fortelling* om den *personlige erfaring* som hadde ført ham ut over det rasjonalistiske standpunkt og til et nytt. Beviset for det nye trosstandpunkts større sannhetsgehalt lå nettopp i erfaringsmomentet, slik det med nærmest ordspråksaktig pregnans er uttrykt i Franz Delitzsch' omvendeshistorie:

Den jødiske proselytt Johann Peter Goldberg sa én dag til ham: «Junger Mann, wir haben in der Türkei ein Sprichwort: Ein Gelehrter weiss, wie es dem Ungelehrten zu Muthe ist; denn er war einst ungelehrt. Ein Ungelehrter aber weiss nicht, wie es dem Gelehrten zu Muthe ist; denn er war nie gelehrt. So ist es auch mit dem inneren Leben: Ein Gläubiger weiss, wie es dem Ungläubigen zu Muthe ist; denn er war einst ungläubig. Ein Ungläubiger aber weiss nicht, wie es dem Gläubigen zu Muthe ist; denn er war nie gläubig. Dieses Wort blieb gleich einem Feuerpfeil im Herzen Delitzsch's hängen. In tiefen Gedanken ging er nach Hause. Auf dem Wege, unfern des damals noch stehenden Grimmaischen Thores in der Nähe der Paulinerkirche ... drang plötzlich ein helles Licht durch sein Herz, er spürte die persönliche Lebenskraft des gegenwärtigen Heilandes, und er fuhr fort, ohne sich mit Fleisch und Blut zu besprechen.²⁰⁷

Felles for så godt som alle de betydelige teologene som kom til å representere vekkellesbevegelsen, var dette personlige, erfaringsbaserte argument mot rasjonalistene: Jeg var også engang rasjonalist – men hør nå hvilken personlig erfaring som førte meg ut over dette standpunktet.

Og denne personlige erfaringen var ingen hvilken som helst erfaring. Den var – i vekkellesens egen terminologi – opplevelsen av vekkelles fra åndelig død til åndelig liv, fra vantro til tro. Den nye erfaringen var identisk med selve troens erfaring, slik det klart uttrykkes i Delitzsch's historie ovenfor. At de aller fleste av vekkellesens teologer mer eller mindre utførlig har meddelt sin indre biografi, er derfor naturlig. Og at vekkellesens mest virkningsfulle litteratur har *biografiens* form, er også naturlig.

Ich bin ... von der Ueberzeugung ausgegangen, dass man nicht durch eine Abwägung der Gründe für oder wider den göttlichen Ursprung des Christenthums zum Glauben gelangt; sondern dass man, getrieben durch ein inneres, unabweisbares Bedürfniss, geleitet von einer gnadenvollen Vorsehung, das ergreift und annimmt, was Gott zum

²⁰⁷ Fra nekrologen i *Allg. Ev. Luth. Kirchenzeitung* 24 (1891), 52–53; her sitert etter Wagner, anf, skr., 30.

Heil des Menschen geoffenbart und veranstaltet hat; und dass eine Einsicht in die Natur des Glaubens nur dann erst möglich wird, wenn man ihn schon besitzt. ... Die göttliche Gnade, welche allein den Menschen Bekehrt, gefällt sich in der grössten Mannigfaltigkeit der Führungen, die jedoch alle *in einzelnen Punkten mit einander übereinstimmen*. Eine solche ganz individuelle Führung, in welcher sich aber *die Hauptmomente der mehrsten anderen wiederfinden*, versuche ich darzustellen.²⁰⁸

Selvbiografien tjente ikke bare som det avgjørende argument mot rasjonalismen. Gjennom å fortelle om sin *åndelige erfaring* som førte dem fra ‘død’ rasjonalisme til ‘levende’ tro, har vekkelsens menn også presentert seg og legitimert seg *for hverandre*. Og her står vi utvilsomt ved den funksjon som forklarer den utførlige indre biografien i Casparis brev til Hengstenberg. Caspari har sikkert regnet med at Hengstenberg ville lese dette aktstykket med en stor grad av gjenkjennelse og tilslutning; gjennom denne selvutlevering presenterte Caspari seg som Hengstenbergs åndelige slektning, forbundsfelle, ja, som hans *medinnviede* i vekkelsens åndelige erfaring.

Dette ser man tydelig når man legger Hengstenbergs egen biografi ved siden av Casparis. Jeg gjengir noen hovedpunkter etter O. von Rankes skisse²⁰⁹ av Hengstenbergs liv før 1838: Faren var en ‘mild’ rasjonalist, og meddelte dette trosstandpunktet til sønnen. Hengstenberg sa senere at denne kristendomsformen blant annet stod fremmed for *bønnen*. Han habiliterte seg meget ung som fremragende filolog innenfor orientalistikken; hans første publikasjon var en arabisk øvelsestekst med latinsk oversettelse og kommentarer – den fikk meget rosende omtale av selveste de Sacy.²¹⁰ Ved Hengstenbergs doktorpromosjon ved det filosofiske fakultet i Bonn (1823) forsvarte han blant annet følgende hyperrasjonalistiske tese: «Den teologiske tolkning av Det gamle testamente fører ikke til noe.»²¹¹ Men under et opphold som privatlærer hos en from vekkelses-familie i Basel senere samme år, svingte hans egen oppfatning gradvis helt om. Han kom tilbake til Bonn, og allerede i 1824 til Berlin, som overbevist vekkelseskristen og anti-rasjonalist. I 1825 habiliterte han seg ved det teologiske fakultet med bl.a. følgende disputasjonsteses: «Den menneskelige fornuft er blind i de guddommelige ting. Bare den som tar opp Kristi kors og følger ham, når fram til den gudskunnskap som Gud har innrømmet mennesket. ... Filologien er ikke tilstrekkelig til å forstå

²⁰⁸ Franz Theremin i forordet til *Adalbert's Bekenntnisse* (2. Aufl.), III og VI.

²⁰⁹ Biografi over Hengstenberg i *Allgemeine Deutsche Biographie* 11, 737–47.

²¹⁰ *Amrulkeisi Moallah cum scholiis Zuzenii ... edidit latine vertit et illustravit Ern. Guil. Hengstenberg*, Bonn 1823.

²¹¹ *Theologica Veteris Testamenti interpretatio nihili est*; jfr. Ranke, anf. art., 739.

Det gamle testamente; til det kreves det en sjel som Kristi herlighets lys er gått opp for.»²¹²
Den personlige erfaringens legitimasjon understrekes også i noe han skrev i *Evangelische Kirchenzeitung* i 1831: «Der Herausgeber ist sich bewusst auf die freieste und selbständigste Weise aus Schrift und Erfahrung ohne irgend eine menschliche Autorität, die er in Glaubenssachen verabscheut, zu seinem Glauben gekommen zu sein.»²¹³

Til alle punkter i denne biografien har Casparis brev meget slående paralleller; neppe fordi brevskriveren bevisst modellerer sin egen erfaring etter Hengstenbergs,²¹⁴ men fordi begge menns åndelige utvikling var typisk for denne periodes vekkelserfolk. Og *det* har Caspari sikkert vært seg bevisst. Gjennom sin selvbiografi sier han til Hengstenberg: Jeg er din mann; jeg står på det samme standpunkt som du, og jeg har kommet dit gjennom den samme grunnleggende erfaring som du.

Og det var ikke bare Hengstenberg som skulle komme til å føle seg åndsbeslektet med den unge Caspari. En annen mann skulle komme i hans vei, og han skulle få enda større innvirkning på ham. Men før vi forteller om det, skal vi la Theremins *Adalbert* gi oss ytterligere noen karakteristikker av den kristendommen og den teologien Caspari tilegnet seg i disse avgjørende omvendelsesårene.

I *Adalbert's Bekenntnisse* får vi et livaktig bilde av vekkelserkretsene og det omdømme omgivelsene ga dem. Theremin lar Adalbert bli nær venn av en 'Regierungsrath' ved navn von Steindorf, som representerer vekkelseren og samler en krets til konventikler i sitt hjem, mens en annen av Adalberts bekjentskaper – også han 'Rath' – er bevegelsens skarpe kritiker. Sistnevnte og Adalbert har nettopp besøkt en konventikkel hos Steindorfs, da følgende samtale utspiller seg:

Ich ward auf der Strasse von den jungen Rathe eingeholt, der keuchend vor Wuth ausrief: Hätte ich mir das in meinem ganzen Leben jemals gedacht, dass ich in einen Konventikel hinein gerathen würde!
Was ist ein Konventikel, fragte ich.
Eine Versammlung von Pietisten, gab er zur Antwort.
Und was sind Pietisten, fragte ich weiter.
Sie müssen sehr fremd hier zu Lande seyn, erwiderte er staunend und verdriesslich. Das sind gerade solche Leute wie die, aus deren Gesellschaft wir kommen.

²¹² Ratio humana coeca est in rebus divinis. Is tantum ad eam, quae homini concessa est, Dei cognitionem pervenit, qui Christi crucem tollit eumque sequitur. ... Ad V.T. intelligendum non sufficit philologia, requiritur animus, cui Christi gloria illuxit. Jfr. Ranke, anf. art., 741.

²¹³ Her sitert etter Ranke, 740.

²¹⁴ Casparis 'romantiske' gjennomgangsstadium har f.eks. ingen parallell hos Hengstenberg.

Also gebildete, freundliche, liebevolle Leute, fuhr ich fort, wie zum Beispiel der Herr von Steindorf und seine Frau.

Gebildet, freundlich, liebevoll, schrie er mit Heftigkeit. Abgeschmackte, beschränkte, unerträgliche Menschen sind es. Demuth auf den Lippen, und den Abgott des Hochmuths im Herzen! Reden von nichts als Liebe, und sind kalt wie Eis! Tadeln, richten, verdammen einen jeden, der nicht zu ihrem Kreise gehört.²¹⁵

Pietisme og mystisisme: Flere av vekkelsens ledende teologer fant det nødvendig å ta eksplisitt stilling til begge disse begrepene, og fylle dem med et innhold de kunne vedkjenne seg.²¹⁶ Og slik begrepene får innhold, f.eks. i Theremins *Adalbert*, beskriver de én og samme fromhetstype fra to vinkler: 'Pietisme' sikter først og fremst til konventikkelvesenet, som springer frem av de troendes behov for å *dele* troens grunnleggende erfaringer, og slik styrke, oppmuntre, formane – kort sagt: *oppbygge* hverandre. Når Theremin skriver sin *Adalbert*, er det i samme hensikt: «Für deine Erbauung habe ich geschrieben, und mein Zweck ist erreicht, wenn Du, indem Du diess liesest, Dich mit Dank gegen Gott errinerst, wie weise er auch Dich geführt hat...»²¹⁷

'Mystisismen' sikter til denne fromhetstypens innerside, en bestemt grunnopplevelse: at man må la 'selvlivet' *dø* for at Kristi liv skal bli født i sjelen. Også her er *Adalbert* instruktiv:

Ich muss den letzten fürchterlichen Schritt der Selbstverdammung, der Selbstvernichtung thun. Der Zug, den ich in mich verspüre und der mich zu diesem geistigen Tode hinreisst, ist zu stark, ich kann nicht widerstreben. Wohlan, so will ich denn vollenden. Der Stab sey gebrochen über mir! Auf die tiefste, auf die allerunterste Stufe, auf der jemals Menschen gestanden haben, setzte ich mich herab. Ich erkenne, dass es keinen einzigen Menschen gibt, dem ich vorgezogen zu werden verdiente; denn vor Gott sind wir Alle Sünder und Verdammte, und unter diesen gibt es keine Stufen der Ehre und Auszeichnung. ... In diesem Zustande, mein Erlöser, nackt und bloss, und gleich einem auf dem Abgrund der Verdammniss zitternden Flämmchen, kommt meine Seele zu Dir; willst Du jetzt mich annehmen? – So dachte ich; und ein unaussprechlich süßes und sicheres Gefühl, dass ich von meinem Erlöser angenommen und begnadigt sey, war an die Stelle meiner Zweifel getreten. – Während noch das Leben mit dem Tode in einem Sterbenden kämpft, bewegt und drehet er sich umher, mit einem von Unruhe und Angst entstellten Angesichte. Hat aber das Leben endlich abgestanden von dem ungleichen Kampfe, und hat der Tod völlig gesiegt, dann liegt ausgestreckt die Leiche, wie im süßen Schlummer, und das auf den freundlichen Zügen schwebende Lächeln scheint zu verkünden, dass die vermeintliche Niederlage ein wahrhaftiger Sieg

²¹⁵ Franz Theremin, *Adalberts Bekenntnisse* (2. Aufl. Berlin 1835), 42.

²¹⁶ Delitzsch selv utga i 1842 en bok med den megetsigende tittelen: *Wer sind die Mystiker? Eine gründliche Belehrung über das was Mysticismus ist und nicht ist. Gegen die Sprachverwirrung unserer Zeit.*

²¹⁷ Forordet, IV.

sey. – Auch ich bin gestorben, und über mich kommt die selige Ruhe des Todes.²¹⁸

Gjennom den bevisste handling som består i å utlevere sitt selv til døden, *opplever, erfarer* den troende gjenfødelsens virkelighet. I denne vekkelses-teologien, om man kan kalle den så, lå *in nuce* et helt teologisk program; det som senere i århundret skulle bli kalt ‘erfaringsteologi’. Dette programmet finner man klart uttrykt allerede av Adalbert: «Ich glaube also, ehe ich untersuche. Die Untersuchung soll nicht den Glauben erzeugen; zu diesem bin ich gelangt auf dem Wege der innern Erfahrung, den mich der Geist Gottes geführt hat. Sie soll nur meine Gedanken über diesen Gegenstand in Einklang bringen unter einander, mit den Belehrungen der Schrift, und mit den unabweisbaren Bedürfnissen meines Herzens.»²¹⁹

Den ‘vekkelses-teologien’ vi her har tegnet et kort riss av, har en helt spesiell relevans i Casparis tilfelle. Det har sammenheng med en mann som Caspari den gang verken kjente eller hadde hørt om, – en mann som skulle komme til å utforme en teologisk encyklopedi og et dogmatisk-etisk system helt orientert ut fra menneskets *erfaring* i opplevelsen av gjenfødelsen. Ved å ta utgangspunkt i det gjenfødte menneskes erfaring med sin tilstand før og etter gjenfødelsen, kunne man logisk slutte seg til de virkende årsaker som måtte ha foreligget for at denne erfarte forandringen skulle kunne forklares. Og disse årsakene utgjorde et sammenhengende hele, en organisme, som viste seg å være identisk med den læreorganismen som foreligger i Skriften og den lutherske bekjennelse!

Mannens navn var Gisle Johnson, og det omtalte system utviklet han første gang i sine forelesninger som nyutnevnt lektor i teologi i Christiania (fra og med vårsemesteret 1851 til og med høstsemesteret 1853).²²⁰ Da var Caspari for lengst hans kollega, og det sies at Caspari gjentatte ganger formante Johnson til å offentliggjøre sine forelesninger på tysk – det ville gjøre ham verdensberømt.²²¹ Caspari har åpenbart funnet at Johnsons system svarte til hans egen trosopplevelse og teologi; og når man leser den litteraturen som formet Casparis kristendomsforståelse, ser man at denne tilslutning til Johnson ikke var noen tilfeldighet.

I sitatet fra *Adalbert* ovenfor settes troens indre erfaring og Skriften i forhold til

²¹⁸ *Adalbert's Bekenntnisse*, 100–102.

²¹⁹ *Adalbert's Bekenntnisse*, 106; jfr. lignende utsagn s. 214–15.

²²⁰ Jfr. *Theologisk Tidsskrift for den norske Kirke* 3 (1851), 619; 4 (1853), 175; 405; 631; 5 (1854), 279; 518. Om Johnsons konsepsjon av begrepet ‘pistikk’ i løpet av disse forelesningsseriene, se G. Ousland, *En kirkehøvdning. Professor Gisle Johnson som teolog og kirkemann*, Oslo 1950, 106–109.

²²¹ *Ni og syttiende Beretning om Det norske Bibelselskab*, Kristiania 1895, 88; jfr. Ousland, *anf. skr.*, 52–53.

hverandre. Tilsynelatende mangler én størrelse: den lutherske bekjennelsen. Men det er mest tilsynelatende. Selv i denne boken har Theremin funnet plass for en utførlig gjendrivelse av Zwinglis og Calvins nattverdlære.²²² Det vekkellesmiljø Caspari kjente i Leipzig, var sterkt konfesjonelt bevisst. Man hadde nære kontakter til gammel-lutheranerne i Schlesien, og betraktet den preussiske union (fra 1817) som et utslag av *rasjonalismens* ‘minimumsteologi’ – hva den delvis var. Vekkellesbevegelsens ‘pietisme’ hadde ikke front mot død ortodoksi, men mot død rasjonalisme. Den lot seg derfor kombinere med en sterk lærebevissthet. Den troendes indre erfaring var på det mest intime relatert til et objektivt faktum: Kristi soningsdød, og nettopp dette dogme var i rasjonalismens øyne det mest umulige. Vekkellesbevegelsens teologer talte ofte om at en sammensmeltning var nødvendig mellom ‘pietisme’ og ‘ortodoksi’, slik f.eks. Franz Delitzsch senere uttrykte det:

I det Foredrag, som jeg havde den Glæde at holde ved forrige Aars Leipziger-Pastoralkonferents, ytrede jeg blandt Andet, at den lutherske Kirke ingen Fremtid havde, dersom den ikke fik sammensmeltet de delvise Modsætninger mellem Orthodoxien og Pietismen til en højere Livsskikkelse. Det var intet Nyt, som jeg dermed udtalte, men Noget, der for længe siden var erkjendt af næsten alle vor Kirkes bekjendelsestro Lemmer, og for mig beseglet ved mange Erfaringer; og da jeg for ikke længe siden af troverdig Mund erfarede, at det Ord: «Orthodoxi og Pietisme, begge tilsammen, intet uden det andet» havde været et af den salige Hengstenbergs sidste Ord paa hans lange Dødsleie, blev jeg paany overbevist om, at det ikke er upassende paany at gjentage det i denne Forsamling.²²³

Den kristendomsform, det fromhetsliv og det miljø i Leipzig som Caspari gjennom sin omvendelsesprosess ble en del av, måtte altså gjøre ham godt forberedt på møtet med Gisle Johnson noen år senere. Det var to kongeniale teologer som møtte hverandre, og som utviklet et livsvarig vennskap og samarbeid.

• • •

Moses Mendelssohn hadde drømt om en fornuftens universalreligion, felles for alle historisk bestemte konfesjoner og religioner. På sett og vis gikk denne drøm i oppfyllelse på en rekke jødiske konvertitter under 1800-tallet: Den jødiske rasjonalismen og den kristne

²²² *Adalbert's Bekenntnisse*, 171–181.

²²³ Foredrag ved den sachsiske hovedmisjonsforenings jubileumsfest 17. aug. 1869; gjengitt på norsk i *Missions-Blad for Israel* 43 (1869), 177–181; sitatet 177.

rasjonalismen møttes på et teologisk fundament som var så likt, at den jødiske rasjonalists omvendelse til kristen tro nesten helt kunne innpasses i det vanlige *kristne* paradigme for en omvendelse i vekkelsens forstand: omvendelsen fra rasjonalisme til 'levende tro', fra selvforløsning til Kristi stedfortredende soning. Slik også i Casparis tilfelle.

"Først nå følte jeg meg som jøde"

På ett punkt brytes paradigmet, som vi har sett; eller vi skulle kanskje si: Det modifiseres likevel av Casparis jødiske herkomst. Vekkelsens teologer kunne si: Først gjennom den erfaring å bli født på ny, ble jeg et virkelig menneske. Caspari sa: «Erst jetzt fühlte ich mich als Jude.»²²⁴

Han gir oss ikke særlig mange holdepunkter for å innholdsbestemme dette utsagnet nærmere. Men det ligger nær å tro at det blant annet har med forholdet til Det gamle testamente å gjøre. Rasjonalismen, likegyldig om jødisk eller kristen, hadde 'tilintetgjort' Det gamle testamente for ham. Det var først troen på Kristus som igjen ga ham tilgang til Det gamle testamente som *teologisk* dokument. Men dette må ha fortonet seg for ham som en tilbakevending, en gjenoppdagelse av noe han som jøde skulle hatt et forhold til i utgangspunktet. En engasjert *religiøs*, teologisk lesning av Det gamle testamente, det opplevde han først som kristen. Men en slik lesning skulle være den eneste naturlige for en jøde: «Erst jetzt fühlte ich mich als Jude.»

Vi skal nedenfor spore denne jødiske identitet i hans virksomhet som bibeltolker, og vi skal spørre om og hvordan den kommer til uttrykk i hans engasjement for Israelsmisjonen.

Merknad 2021: Dette er ikke fulgt opp i boken, men se relevant stoff i Skarsaune, «*Israels Venner*», 90–100; 104–119; 191–195.

²²⁴ Brev til Hengstenberg 1839, nr. 1.

IV. Berlin – Leipzig (1838–47): Læreår og ventear

Fortellingen (3)

Caspari innså tidlig – allerede før sin dåp i '38 – at det var innenfor det gammeltestamentlige fag han skulle yte sitt bidrag til rasjonalismens bekjempelse. Hans ord om dette i brevet til Hengstenberg er verd å merke seg: Casparis gammeltestamentlige forskning var fra første øyeblikk *polemisk*. Og man tror ham gjerne når han til Hengstenberg sier at de teologiske professorene i Leipzig ikke hadde noe å by ham. Altså ville han til Berlin, til Hengstenberg, den store antirasjonalistiske polemikeren, med en personlig livshistorie og en akademisk løpebane ganske lik Casparis egen. Hengstenberg: den store arabist og vekkelsens mann. Ikke underlig at Caspari følte seg trukket til ham.

Hvorvidt de rent praktiske arrangementene Caspari foreslår i sitt brev til Hengstenberg ble virkeliggjort, og eventuelt hvilke av dem, er ikke kjent, men Caspari tilbrakte fire semester i Berlin, sannsynligvis fra og med høsten 1839 til og med vårsemesteret 1841.²²⁵ Formålet med denne studiereisen synes helt klart: å lære Hengstenberg og hans teologi å kjenne. At han i Berlin også fikk anledning til å høre Theremin preke, og at det i Berlin var et aktivt jødemisjonsselskap, nevnes ikke noe sted i Casparis korrespondanse eller av hans biografer, men kan ha hatt betydning.

Ett glimt av Caspari i Berlin får vi likevel i den korrespondansen Franz Delitzsch førte med jødemisjonen i Dresden. Delitzsch besøkte Caspari den 2. feb. 1841, og fant ham da sammen med *Philippi*.²²⁶

Ich sprach noch bis in die Nacht ... mit meinem Freunde Caspari, der in Berlin seine alttestamentlichen Studien fortsetzt und sich nach einem kurzen Aufenthalt in Erlangen in Leipzig zu habilitieren gedenkt, und mit dem Lic. Philippi ... welche beide auch redliche Bekenner unsrer lutherischen Kirche sind. Der Gegenstand unsres Gesprächs war das Verhältnis des Alten Testaments zum Neuen und die Auslegung des ersteren. ... Solche Seelen sind eine lebendige Gewähr für die dem Volke Israel bevorstehende herrliche Zukunft, wo es, ohne Vernichtung seiner Nationalität in die Kirche des Neuen Bundes eintreten und mit vereinigten Kräften ihr dienen wird.²²⁷

²²⁵ Odland i *Skilling-Magazin*: «To Aar opholdt han sig i Berlin», 99. Berlin-oppholdet må plasseres p.d.e.s. etter Casparis brev til Hengstenberg våren 1839, men p.d.a.s. antakelig *før* hans første artikkel i *Leipzig*-tidsskriftet til Rudelbach og Guericke, hefte III (altså om høsten) 1841. Det siste er ingen absolutt nødvendig slutning, men kanskje den mest nærliggende.

²²⁶ Om ham, jfr. note 128 i forrige kapittel.

²²⁷ *Saat auf Hoffnung* 35 (1898), 238.

Som vi alt har sett, ble Philippi døpt av den samme pastor Zehme som Caspari, og de to har altså oppsøkt hverandre i Berlin. Hvor nært dette forhold var, har vi ikke grunnlag for å si noe om, men det fortjener kanskje å nevnes at Philippris Romerbrevskommentar ble ført opp som den eneste pensumlitteratur til Romerbrevet på den studieplan som Caspari var med å utarbeide ved universitetet i Christiania noen år senere.²²⁸ Philippi var født og oppvokst i Berlin, og hadde under Hengstenbergs påvirkning blitt teologisk licensiat i 1837. Han foreleste ved universitetet, og markerte seg som en overbevist konfesjonell lutheraner og en kraftfull polemiker mot den rasjonalistiske bibelvitenskapen. Det er all grunn til å tro at Caspari og Philippi fant hverandre.

Studiet under Hengstenbergs veiledning har åpenbart svart til forventningene. Her fant Caspari den antirasjonalistiske, kristologisk bestemte forståelsen av Det gamle testamente som harmonerte med hans nye trosstandpunkt. For øvrig er det ikke bevart noen nærmere opplysninger om denne læretiden under Hengstenberg; og Casparis øyne er igjen blitt rettet mot Leipzig.

Delitzsch ble ikke ansatt som jødemisjonær i Dresden-misjonen. Saken trakk ut, og strandet til slutt på usikker økonomi og manglende ordinasjonstillatelse.²²⁹ De to vennene har åpenbart hatt kontakt med hverandre gjennom hele Berlin-tiden, vi har alt omtalt Delitzsch's besøk hos Caspari i Berlin i februar 1841. De begynner våren 1841, før Casparis tilbakekomst til Leipzig, å planlegge felles utgivelsesprosjekter. Det er mulig at Caspari fremdeles regnet med at Delitzsch ville bli ansatt som jødemisjonær; hans egne planer om habilitasjon for Leipzig kan tyde på det, og ifølge Odland vendte Caspari tilbake til Leipzig «for at habilitere sig der som Privatdocent i gammeltestamentlig Exegese.»²³⁰

Men Delitzsch selv må helt fra 1840 ha ment at han hadde utsikt til å bli tilsatt som ordinær professor i gammeltestamentlige fag i Leipzig, og arbeidet i 1840/41 intenst med sin egen habilitasjonsavhandling. Habilitasjonen fant sted på nyåret 1842.²³¹ Det er antakelig Casparis egne ord som lyder i Odlands beretning: Det ble intet av Casparis habilitasjon fordi Delitzsch «var kommen ham i forkjøbet».²³²

²²⁸ Jfr. referansen nedenfor i note 265

²²⁹ Se litteraturen angitt i note 107 ovenfor.

²³⁰ *Skilling-Magazin*, 99. Den samme hensikt hos Caspari omtaler Delitzsch i sin rapport til Vermelskirch fra Berlin i feb. 1841, *Saat auf Hoffnung* 35 (1898), 238: «Caspari, der in Berlin seine alttestamentlichen Studien fortsetzt und sich nach einem kurzen Aufenthalt in Erlangen in Leipzig zu habilitieren gedenkt.»

²³¹ Jfr. Wagner, *Franz Delitzsch*, 62f.

²³² Odland, *Beretning*, 88.

Nå ble det ikke noen stilling på Delitzsch heller. Den sachsiske regjering hadde stukket kjepper i hjulene for Delitzsch ved å kalle Tuch til lærestolen i gammeltestamentlige fag (senhøsten '41). Caspari mobiliserte straks sine forbindelser i Berlin – Pastor Carl Becker og Kammergerichtsrat Focke – til beste for en universitetspost for Delitzsch i Preussen, og skrev brev om saken til Hengstenberg. Men også dette trakk ut i det ubestemte, og Delitzsch og Caspari ble begge værende i Leipzig uten fast ansettelse for noen av dem. Under disse nokså prekære ytre forhold, der de begge måtte livnære seg gjennom korrekturlesninger og privat manuduksjon (Caspari), utviklet de et felles forsknings- og publikasjonsprogram, og utfoldet en produktivitet som er nærmest forbløffende. Samtidig fikk Caspari likevel habilitert seg som doktor i filosofien, etter en doktor-eksamen;²³³ hans doktordiplom er datert *Invocavit* (1. søndag i faste) 1842.

Caspari arbeidet videre med sin arabiske grammatikk, og publiserte første del i 1844. Samtidig offentliggjorde han allerede høsten 1841, like etter hjemkomsten til Leipzig, sin første Jesaja-studie,²³⁴ og kort tid senere en Daniel-studie.²³⁵ I de følgende tre år fulgte flere Jesaja-studier, og en kommentar til Obadja.²³⁶ Vi ser Delitzsch og Caspari aktive i to faglige miljøer: det historisk-teologiske selskap i Leipzig, og redaksjonskretsen i Rudelbach og Guericke's *Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche*, som kom med sin første årgang i 1840.

‘Det historisk-teologiske selskap’ var stiftet av Leipzig-fakultetets kirkehistoriker Christian Friedrich Illgen i 1814, og en rekke av Tysklands ledende teologer var eller hadde vært medlemmer av det: D.F. Schleiermacher, F.Chr. Baur, Neander, Twisten og flere.²³⁷ Av

²³³ Jfr. hans søknad om lektorposten i Christiania; i «Tillegg», brev nr. 4.

²³⁴ «Apologetisch-kritischer Versuch über Jes. C. XIX. V. 16.–25.», i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 2 (1841), III, 1–37.

²³⁵ «Widerlegung zweier neueren Ansichten über die vier Weltmonarchien des Buches Daniel, als negativer Beweis, dass die vierte Monarchie die Römische sei.» i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 1841, IV, 121–153.

²³⁶ *Der Prophet Obadja* (Exegetisches Handbuch, hgg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 1), Leipzig 1842; «Jesajanische Studien. I. Jeremia ein Zeuge für die Aechtheit von Jes c.34 und mithin auch für die Aechtheit von Jes. c.35. c.40-66. c.13-14,23 und c.21,1-10. Nebst zwei Excursen: I. Beweis der Aechtheit von Jer. 30,10.11 u. 46,27.28. II. Beweis, dass Zephanja Jes. 40-66. 13-14,23 und 34-35 gelesen hat,» i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 1–73; «Jesajanische Studien II. Der Heilige Israels,» i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), III, 93–118; «Jesajanische Studien III. Ueber die Eingangsworte der ersten jesajanischen Weissagung und des ganzen Buches Jesaja ... Jes 1,2a,» i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 6 (1845), II, 76–105.

²³⁷ Jfr. Otto Kirm, *Die Leipziger Theologische Fakultät in fünf Jahrhunderten*, Leipzig 1909, 180. Om selskapets nyorganisering i 1844, se K. Budde/H.J. Holtzmann (Hg.), *Eduard Reuss' Briefwechsel mit seinem schüler und Freunde Karl Heinrich Graf*, Giessen 1904, 217–18.

en viss betydning for Caspari kan det ha vært at han i dette selskapet ble personlig kjent med en ung forsker som allerede den gang hørte til pionerene for den nye kritiske gammeltestamentlige vitenskap, og som i mangt foregrep de synsmåtene Julius Wellhausen senere skulle låne sitt navn til: Karl Heinrich Graf (1815-69).²³⁸ Gjennom Graf's brevveksling med vennen Eduard Reuss (1804–91), får vi et glimt av Caspari og Delitzsch som aktive deltakere i dette forskningsmiljøet. Caspari hadde gjort Graf oppmerksom på at han (Graf) var blitt sitert i en ny avhandling, og dette foranlediger følgende bemerkning om Caspari og Delitzsch:

Ich [bin mit Caspari] in nähere persönliche Berührung gekommen; leider gehören gerade die beiden jüngern Leute hier die sich speciell mit alttestamentlicher Kritik und Exegese beschäftigen, Caspari und Delitzsch, sonst sehr tüchtige und gründlich gelehrte Männer (...), zu den Altlutheranern wie Sie schon aus Rudelbachs Zeitschrift wissen, und glauben es daher ihrer Dogmatik schuldig zu sein überall die sogenannte Integrität und Authentie zu verfechten.²³⁹

I Graf har Caspari møtt en fagfelle som var helt på høyden av sin tids forskning, på visse felter forut for den, og som resolutt holdt fast på den rasjonalismen Caspari hadde forlatt.²⁴⁰ Allerede i 1834 hadde Graf's lærer Reuss²⁴¹ lansert en ny og banebrytende ide: De store kultiske lovkompleksene i Mosebøkene er *ynge* enn profetene, og salmene er yngre enn både loven og profetene.²⁴² Kanskje har Graf presentert slike tanker for Caspari; i alle tilfelle kan møtet med denne 'Wellhausen før Wellhausen' være noe av forklaringen på at Caspari senere

²³⁸ Om ham, se særlig Hans-Joachim Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments* (2. Aufl., Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1969), 242–48.

²³⁹ Graf i brev til Reuss av 22. des. 1844, i: K. Budde/H.J. Holtzmann (Hg.), *Eduard Reuss' Briefwechsel mit seinem schüler und Freunde Karl Heinrich Graf*, Giessen 1904, 219.

²⁴⁰ I brevvekslingen mellom Reuss og Graf møter vi igjen den kantianske rasjonalisme i formuleringer som minner om dem Caspari bruker om *sin* rasjonalistiske fase i brevet til Hengstenberg. Således skriver Reuss til Graf: «Setzen Sie neben jenes: Du sollst! noch ein: Du kannst! und unter diesem begreifen Sie nicht einseitig eine rationalistische Selbstzufriedenheit mit dem, was getan ist und wird, sondern das Bewusstsein und den Glauben an eine tiefere mystische Einigung mit Gott als die wahre Quelle aller bessern menschlichen Kraft.» Og Graf svarer: «Von aller Dogmatik bleiben mir im Grunde nur die zwei unumstößlichen Fakten, das Sittengesetz und das religiöse Gefühl. ... Die Erfahrung muss mir eine Dogmatik machen; mit allen Systemen kommt man zu nichts, und ich kehre immer mit Freuden wieder zur Exegese, Kritik und Geschichte zurück, wo man doch zu Resultaten kommen kann.» Dette skrev Graf i 1841; noen år tidligere ville Caspari ha kunnet underskrive dette uten noe forbehold. (Budde/Holtzmann, anf. skr., 26; 110; her sitert gjennom Kraus, anf. skr., 245).

²⁴¹ Edouard Guillaume Eugene Reuss (1804–1891) var professor i Strasbourg. Se Thomas Römer, «On the Way to Wellhausen: Reuss, Popper, Graf and the Invention of a Postmonarchic Priestly Document,» i Magne Sæbø (utg.), *Hebrew Bible / Old Testament: The History of Its Interpretation*, Vol. III,1 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), 420–23, særlig 420–21.

²⁴² Jfr. Kraus, anf. skr., 246 og Thomas Römer, anf. art.

aldri fant det nødvendig å gå inn i noen diskusjon med Wellhausen: Han kjente synspunktene allerede, og mente å ha besvart dem gjennom sine tidligste profetstudier.

Caspari ble medlem av det historisk-teologiske selskap i 1842;²⁴³ allerede året før har han sin første artikkel i Rudelbachs – «min Ven»s²⁴⁴ – tidsskrift. Rudelbach (1792–1862) var dansk-tysk, han hadde vokst opp i Danmark, og hadde i ungdommen svermet for romantikkens panteisme.²⁴⁵ Han ble nær venn av Grundtvig, og kjempet som ham mot rasjonalismen. Dette gjorde det vanskelig for ham å få noen stilling i Danmark, og på Hengstenbergs anbefaling fikk han i 1829 den nokså beskjedne posten som superintendent i Glauchau i Sachsen, der han ble til han i 1845 vendte tilbake til Danmark. Rudelbach hadde under sin superintendent-tid nær kontakt med de sachsiske vekkelseskretsene, særlig gjennom den såkalte Muldenthaler Pastoralkonferenz som han var med å grunnlegge i 1831.²⁴⁶ Her maktet Rudelbach å lede deler av den ‘stephanistiske’ vekkelse i avgjort kirkelig og konfesjonelt luthersk retning, og han fikk betydning som kirkelig veiviser for Delitzsch.²⁴⁷

I Rudelbach har Caspari altså møtt en strengt konfesjonelt bevisst vekkelseskristendom, men kanskje like viktig: en mann som var like mye dansk som tysk. Rudelbach var Grundtvigs våpenfelle i kampen mot rasjonalismen, og i sitt tidsskrifts første årganger orienterte han utførlig om danske kirkeforhold, herunder om Grundtvigs teologi. Ved lesningen av dette stoffet og gjennom kontakten med Rudelbach må Caspari ha fått et visst innblikk i de teologiske konstellasjonene i den danske kirke. At han flere år senere selv skulle innta en nøkkelposisjon i så henseende, har han neppe hatt noen anelse om.

Gjennom sine gammeltestamentlige avhandlinger i Rudelbachs tidsskrift, og gjennom sitt bidrag til de to skriftserier som han og Delitzsch utga, hadde Caspari raskt vunnet seg et betydelig navn som gammeltestamentler. Det så nå også ut som det skulle ordne seg med fast stilling. I 1844 hadde universitetet i Königsberg, i anledning av sitt trehundreårsjubileum, kreert Caspari til æresdoktor i teologi,²⁴⁸ og året etter mottok han kall derfra til å overta det professoratet som var blitt ledig etter Hengstenberg-eleven Hävernicks død.²⁴⁹ Den som her

²⁴³ Jfr. Odland, *Skillings-Magazin*, 99. Casparis doktordiplom omtaler ham allerede som medlem av selskapet; han må altså være blitt opptatt før fastetiden 1842.

²⁴⁴ Søknaden om lektorpost i Christiania, brev nr. 4 i vårt Tillegg.

²⁴⁵ Jfr. artikkelen om ham i *Dansk biografisk Leksikon* 20 (1941), 294–98; her s. 295.

²⁴⁶ Jfr. Wagner, anf. skr., 38.

²⁴⁷ Jfr. Wagner, anf. sted.

²⁴⁸ Doktordiplomet er datert 29. aug. 1844.

²⁴⁹ Jfr. Odland, *Beretning*, 89; og Casparis søknad (brev nr. 4). Heinrich Andreas Christoph Hävernick (1811–45) var en begavet Hengstenberg-elev; ansatt som professor i Königsberg i 1841 for å motvirke rasjonalisten von

antakelig hadde arbeidet bak kulissene, var Hengstenberg selv, etter oppfordring fra Delitzsch.²⁵⁰ Detaljer fra de forhandlingene som nå ble ført mellom Caspari, universitetet i Königsberg og det preussiske kultusministerium har jeg ikke hatt tilgang til,²⁵¹ men konklusjonen var entydig: «Det Kongl. Preussische Ministerium (vilde) ansætte mig som overordentlig Professor i Theologien i Königsberg, hvilket Kald jeg dog paa Grund af den opstillede Betingelse, Tiltrædelse til den preussiske Union, ikke troede at kunne følge.»²⁵² Etter alt å dømme har ministeriet i løpet av disse forhandlingene skiftet over til Delitzsch som den foretrukne kandidat. Rengstorf og Wagner gjengir flere aktstykker fra de forhandlingene som senhøsten '45 og tidlig på nyåret '46 ble ført om Delitzsch's forhold til den prøyssiske union og til de 'separerte' lutheranerne som ikke ville slutte seg til unionen.²⁵³ Heller ikke dette førte til noe.²⁵⁴ Om den prøyssiske regjeringens forhold til seg og Caspari i denne forbindelse har Delitzsch i brev til Hengstenberg 3. feb. 1846 denne kommentaren:

Es scheint mir immer noch dass es die preuss. Regierung nicht bereut haben würde, wenn sie bei Caspari geblieben und nicht ohne alle Vermittelung, ohne ihm bis jetzt die zugesagte Resolution zu erteilen, auf mich übergegangen wäre. Caspari könnte recht wohl in eine Stellung, wie Guericke (subtractis subtrahendis) in Preussen a[usser-] o[r]dentlicher Professor der Theologie oder auch (was ihm auch schon lieb wäre) der Philosophie sein, wozu ihn seine treffliche Kenntniss des Arabischen und Persischen befähigt.²⁵⁵

Lengerke. Han døde 19. juli 1845. Jfr. bl.a. Karl Heinrich Rengstorf, *Die Delitzsch'sche Sache. Ein Kapitel preussischer Kirchen- und Fakultätspolitik im Vormärz* (Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums XIX), Berlin/Hamburg 1967, 61, note 4.

²⁵⁰ Delitzsch i brev til Hengstenberg 1. mai 1845: «P.S. Vergessen Sie auch unseres lieben Caspari nicht!» (i: G. Nathanael Bonwetsch, *Aus vierzig Jahren Deutscher Kirchengeschichte. Briefe an E.W. Hengstenberg, Erste Folge* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 22,1), Gütersloh 1917, 58.

²⁵¹ Etter Wagner (anf. skr., 72 og 460) og Karl Heinrich Rengstorf (*Die Delitzsch'sche Sache*, 62, note 5) å dømme, kan det befinne seg relevant arkivmateriale i Deutsches Zentralarchiv, Abt. Merseburg: «Acta betreffend: Die Anstellung und Besoldung der ausserordentlichen und ordentlichen Professoren der theologischen Fakultät der Universität Königsberg»; referanse: Rep. 76 Va Sekt. 11 Tit. IV 18.Bd. I 1844-1854.

²⁵² Caspari i sin søknad til Christiania.

²⁵³ Rengstorf, anf. skr., 61–73; Wagner, anf. skr., 70–72.

²⁵⁴ I brev til Delitzsch av 6. jan. 1846 trekker kultusminister Eichhorn denne konklusjon: «Je mehr ich die Aufrichtigkeit Ihrer Erklärung achte, desto grössere Bedenken mussten mir aber bei der Frage entgegenreten, ob die Annahme der Bedingungen, welche Sie daran für die Übernahme der Ihnen zgedachten Professur knüpften, in dem Maasse in meiner Macht liege, dass ich in der von Ihnen geforderten Schärfe darauf eingehen könnte. ... so glaube ich, Ihnen selbst es schuldig zu sein, auf Ihre von mir lebhaft gewünschte Erwerbung für die Universität in Königsberg zu verzichten.» (Her sitert etter Rengstorf, anf. skr., 73). Senere sa Delitzsch om utfallet av denne saken, både for sitt og Casparis vedkommende: «Man hat ... über Königsberg verhandelt (über letzteres auch mit Caspari), aber man hat uns zuletzt nicht nehmen können, weil wir unserm Glauben und den für das Leben durchaus sich ergebenden Fragen nichts abdingen liessen.» (Brev av 26. juli 1846 til J. Gönner, her sitert etter Rengstorf, 75–76). Den samme stolte selvfølelse kommer til uttrykk i Casparis søknad til Christiania.

Det ser av dette ut til at forhandlingene med Caspari forble uten noen klar konklusjon fra regjeringens side; man lot dem bare falle og satset på Delitzsch i stedet.²⁵⁶ Og Delitzsch regner åpenbart fremdeles med at det også må være mulig for Caspari å oppnå et arrangement ved et prøyssisk universitet som er til å leve med for begge parter.

For Delitzsch løste ansettelsesproblemet seg meget raskt og smertefritt etter avslaget angående Königsberg: Han fikk kall til universitetet i Rostock allerede i februar 1846, og tok med glede imot dette tilbudet, som det ikke knyttet seg unionistiske betingelser til.²⁵⁷ Caspari ble tilbake i Leipzig, og det ser ut som det ikke kom flere prøyssiske tilbud. Derimot begynte den sachsiske regjering å få øynene opp for ham, og i april neste år kunne Caspari i sin søknad om lektorposten i Christiania opplyse: «(Jeg har) i Theologien i Særdeleshed beskjøftiget mig med den bibelske Exegese, for hvilken jeg ogsaa, efterat det Kongelige Sachsiske Ministerium i Tilfælde af min Habilitation har tilsagt mig en Subvention, netop nu har i Sinde at habilitere mig i Leipzig.» Nøyaktig når dette tilsagn ble gitt, er ikke kjent, men det virker som 1846 generelt var et nokså mistrøstig år for Caspari: Hans skriftlige produksjon stopper nesten helt opp.²⁵⁸ Delitzsch flyttet til Rostock, og Caspari kan på ny ha følt den ensomhet og isolasjon i Leipzig som han klager over allerede i '39 til Hengstenberg. Også Delitzsch klager på nyåret '46 til Hengstenberg over «die traurige Lage unseres Caspari».²⁵⁹

Løsningen kom på nyåret '47, og var i høy grad uventet: Det kom en nordmann på besøk til Leipzig – på studiereise, men med et våkent blikk for muligheten til å sikre seg fremtidige kolleger ved universitetet i Christiania: *Gisle Johnson*.

Med stipend fra det schyrtterske legat hadde cand. theol. Gisle Christian Johnson reist til Tyskland høsten 1846. Først oppholdt han seg i Berlin, fra 15. oktober til 20. mars, hørte forelesninger av Neander og Twesten, og knyttet nær personlig kontakt med Hengstenberg. Ifølge Odland rådførte Johnson seg med Hengstenberg angående den lektorpost i teologi ved universitetet i Christiania, som siden professor Keysers avgang hadde stått ledig. «(Da) havde

²⁵⁵ Bonwetsch, *Briefe an E.W. Hengstenberg, Erste Folge*, 59.

²⁵⁶ Jeg forstår ikke hvordan Karl Heinrich Rengstorff kan hevde den omvendte kronologi: Etter at forhandlingene med Delitzsch slo feil, lot man tilbudet gå til Caspari; Rengstorff, *Die Delitzsch'sche Sache. Ein Kapitel preussischer Kirchen- und Fakultätspolitik im Vormärz* (Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums XIX), Berlin/Hamburg 1967, 76, note 7.

²⁵⁷ Wagner, anf. skr., 73.

²⁵⁸ Bare fire bokomtaler i Rudelbachs tidsskrift, jfr. bibliografien. Men man må selvsagt regne med at arbeidet med andre del av hans arabiske grammatikk kan ha lagt beslag på mye tid dette året.

²⁵⁹ Bonwetsch, *Briefe*, 59

Hengstenberg pegt paa Caspari, af hvis literære arbeider Johnson dengang kjendte flere.»²⁶⁰
Og Johnsons reiserute gikk fra Berlin via Halle til Leipzig, der han meget raskt søkte forbindelse med Caspari.

Det går mindre enn en måned fra Johnson ankommer til Leipzig og til Caspari sender sin søknad til Christiania, skrevet med Johnsons hånd! Det tyder på at Johnson må ha visst hva han ville, og Johnson kunne være vanskelig å motstå i slike saker. Møtet mellom de to i Leipzig skildres slik av Theodor Caspari:

Gisle Johnson hørte under sit studieophold i Leipzig min fars forelæsninger. De varme beaandede foredrag gjorde et sterkt indtryk paa ham, og en dag steg han ind paa min fars hybel og spurte, om han ikke skulde være villig til at søke et ledig lektorembede i theologi ved Kristiania universitet. «Kristiania – Norge!» kom det grundende fra min far. Han var ikke ganske klar over, hvor det landet laa. «Jeg har hørt, at der skal være saa meget bjørn i Norge,» sa han langt om længe i en betænkt tone. «Aaja, bjørn findes det nok, men saa langt som til hovedstaden vover den sig nok ikke,» svarte Johnson smilende. Det lød jo beroligende, men endda var det et spørgsmaal, som først maatte faa sin løsning, før min far kunde bestemme sig: «Kan man faa kaffe i Kristiania?» spurgte han spændt. Kaffe var en av den fattige docents faa nydelser. «Kaffe, saa meget De lyster,» lo den alvorlige Johnson. Dermed var alle betænkeligheder veiret bort. Han søkte og fik det ledige lektorembede i theologi.»²⁶¹

Denne nokså anekdotiske fortellingen forenkler naturligvis hendelsesforløpet radikalt; Odland forteller noe mer edruelig:

En dag om vaaren 1847 kom han (Caspari) hjem paa sit værelse og fandt et visitkort, hvorpaa der stod et ukjent og for ham besynderligt navn: Gisle Johnson. Gisle Johnson? tænkte han; hvad slags navn er det? Det maa være en islænding ... De mødtes en dag efter middagen paa en kafé, og Johnson begyndte da at fortælle et og andet fra sit fødeland og slog tilsidst paa den streng, om ikke Caspari skulde have lyst til at komme op til os som professor. Sine uklare forestillinger om de norske forhold havde han vistnok i samtalens løb faaet adskillig korrigerede, men han afviste den dag aldeles tanken derpaa, skjøndt det paa den anden side begyndte at interessere ham at høre mere fra Norge. Og jo mere han efter den dag hørte om Norge og forholdene heroppe, desto mere modnedes hans beslutning, om end hensynet til sproget, som han ikke kjendte det mindste til, skaffede ham mange betænkeligheder og tvil.²⁶²

Caspari var kanskje ikke så totalt uinformert om norske og nordiske forhold som disse

²⁶⁰ Odland, *Beretning*, 90.

²⁶¹ *Fra mine unge aar*, 12–13.

²⁶² Odland, *Beretning*, 90.

anekdotene vil ha det til; gjennom Rudelbach hadde han i hvert fall én utmerket informasjonskanal om de *kirkelige* forholdene.

Hengstenbergs elev

Caspari var kommet til Berlin for å høre *Hengstenberg*. Etter alt å dømme har møtet med Hengstenberg svart til Casparis forventninger. Han kunne, mange år senere, spøkefullt omtale seg som en ‘hårdkokt hengstenbergianer.’ Og flere som senere har skrevet om Caspari som gammeltestamentlig forsker, har kort og godt karakterisert ham som ‘elev av Hengstenberg’. Det er heller ingen tvil om at påvirkningen fra Hengstenberg er lett å konstatere i Casparis egen undervisning som ung universitetslærer i Christiania fra 1848. Man ser det f.eks. i Casparis forelesningsprogram. Hengstenberg hadde ti forelesningsemner som han regelmessig foredro:²⁶³

Genesis
Jesaja
Salmene
Job
Innledning i Det gamle testamente
Guds rikes historie i den gamle pakt
Encyklopedi
Matteus
Romerbrevet
Lidelseshistorien

Det er ikke vanskelig å kjenne deler av dette programmet igjen i elevens oftest gjentatte forelesningsrekker i Christiania:²⁶⁴

Jesaja (første gang 1848)
Innledning til Det gamle testamente
(eller: De gammeltestamentlige skrifers historie, første gang 1848–49)
Genesis (første gang 1849–50)
50 utvalgte salmer (første gang 1859–61)
Lidelseshistorien (første gang 1866–69)
Matteus (første gang 1869–71)

²⁶³ Jfr. O. von Ranke, *Allgem. Deutsche Biogr.* 11, 743–44.

²⁶⁴ Jfr. *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 1850ff; og sammenstillingen av Casparis forelesningsprogram i kap. VII nedenfor.

Avhengigheten av Hengstenberg kommer også frem i den studieplanen Det teologiske fakultet la frem i 1857.²⁶⁵ For det gammeltestamentlige faget fremkommer her følgende plan:

Første år:

Bibelsk filologi (GT og NT). Teologisk encyklopedi. Eksegese: Genesis. «Ved siden af dette exegetiske Studium bør man læse Bibelhistorie, bibelsk Archæologi og Geographi.»

De hellige skrifers historie (dvs. innledningsvitenskap).

Andre år:

Eksegese: salmer og profeter.

(Tredje år: kun nytestamentlige og systematiske fag).

(Fjerde år: Repetisjon).

«Hjælpemidler»:

Teologisk encyklopedi: Johnsons forelesninger.

De hellige skrifers historie, a. Den gammeltestamentlige del: Casparis forelesninger.

Eksegese, Genesis: Casparis forelesninger.

Eksegese, profetene: Casparis forelesninger.

Salmene: Hengstenbergs kommentar.

Men det er også noen karakteristiske forskjeller mellom Hengstenbergs program og Casparis, og ved å se litt nærmere på forholdet mellom de to menn, kan vi få frem noen trekk ved Casparis profil som gammeltestamentlig forsker.

De to hovedverkene Hengstenberg hadde utgitt før Caspari kom til Berlin var:

Christologie des Alten Testaments und Commentar über die Messianischen Weissagungen I-III (Berlin 1829–35) og *Beiträge zur Einleitung ins Alte Testament I-III* (Berlin 1831–39).

Det første av disse var et bredt anlagt forsøk på å 'gjenvinne' Det gamle testamente som kirkens hellige bok gjennom en påvisning av den kristologiske eksegeses fortsatte rett og holdbarhet. I Casparis skriftlige produksjon og i hans forelesninger finnes intet tilsvarende prosjekt. Heller ikke finner man hos ham noe som kan tilsvare Hengstenbergs forelesningsserie 'Geschichte des Reiches Gottes im Alten Bunde'. Ja, man finner i Casparis samlede produksjon og forelesningsprogram overhodet intet som svarer til det vi i våre dager ville kalle 'bibelteologiske' eller tematiske forelesninger over Det gamle testamente. Det

²⁶⁵ På oppfordring av Det Akademiske Kollegium. Fakultetet opplyser at den studieplan som oversendes svarer til praksis, og at man har ansett det best å ikke ha noen skriftlig fiksert plan. Gjengitt i *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 3. Række nr. 1 (1860), 209–12.

skyldtes altså *ikke* at han manglet forbilder for denne type fremstilling. Ikke bare Hengstenberg, også Casparis samtidige Johan Heinrich Kurtz publiserte bibelteologiske oversiktsverker.²⁶⁶ Caspari, derimot, holdt seg konsekvent til to typer forelesninger: detaljsegetiske, og gammeltestamentlig ‘innledning’, eller, som han mente det heller burde hete: Den gammeltestamentlige litteraturs historie.

Caspari har åpenbart følt langt større affinitet til det andre av Hengstenbergs hovedverker: *Beiträge zur Einleitung ins Alte Testament I–III* (Berlin 1831–39). Dette besto av to større monografier: *Erster Band: Die Authentie des Daniel und die Integrität des Sacharja* (Berlin 1831), og *Zweiter/Dritter Band: Die Authentie des Pentateuches* (Berlin 1836/39). De sentrale ord her er *autentisitet* (eller også *ekthet*, som det heter i behandlingen av Daniel) og *integritet*. For Hengstenberg står og faller kristendommens sannhet med de bibelske bøkens ‘ekthet’, og det siste betyr at bøkene må være skrevet av sine foregitte forfattere, eller de forfatterne en enstemmig jødisk og kirkelig tradisjon har regnet med. For Mosebøkens vedkommende betyr det at de må være skrevet av Moses og stamme fra Mose-tiden; for Daniels vedkommende at boken er skrevet av den historiske person Daniel i det babylonske eksil på 500-tallet. Skulle Mosebøkene inneholde stoff som stammet fra kilder skrevet senere enn Moses’ tid, ville de verken være autentiske eller integre; skulle Daniels bok inneholde syner nedskrevet i makkabeisk tid, ville både bokens integritet og ekthet måtte oppgis. På samme måte med Sakarjas bok: oppgis integriteten, faller også ektheten, for da har flere forfattere enn Sakarja vært på ferde.

Valget av akkurat disse bøkene var ikke tilfeldig fra Hengstenbergs side. Han tenker strategisk, som en general i et slag: Mosebøkens og Daniels ekthet var de mest utsatte basisjonene, det var der fienden allerede så ut til å ha seiret. Om Daniel heter det:

Die Anzahl der Gründe, welche man gegen die Ächtheit vorgebracht hat, ist hier verhältnissmäßig besonders gross; gegen wenige biblische Bücher ist der Angriff durch so gewandte Streiter und mit solchem Scheine der Gründlichkeit geführt worden. ... [Forfatterens hensikt er derfor] nicht bloss die Ehre dieses Buches, eines der wichtigsten des A.T., zu retten, sondern auch zugleich gegen die ganze rationalistische Kritik in Bezug auf das A.T., als deren sicherstes Resultat gerade die Unächtheit des Daniel angesehen wird ... ein heilsames Misstrauen zu erwecken!²⁶⁷

²⁶⁶ «Präliminarien zu einer neuen Konstruktion der heiligen Geschichte, Zweiter Artikel: Ueber die Architektonik der heiligen Geschichte», i: *Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche* 4 (1843) I, 1–64; *Lehrbuch der heiligen Geschichte*, Königsberg 1847; *Geschichte des Alten Bundes* 1–2, Berlin 1848–55 (første bind tilegnet Delitzsch og Caspari).

Men enda mer investerer Hengstenberg i forsvaret av Mosebøkene ekthet; her vokser undersøkelsen mellom hendene på ham og utgjør til slutt to bind på henholdsvis 502 og 662 sider, samt 'Prolegomena' på 84 sider. Hengstenberg har klart sett hvilke omfattende konsekvenser nettopp dette spørsmålet har: Er Mosebøkene mosaiske, hviler den øvrige gammeltestamentlige historie og hele den resterende gammeltestamentlige litteraturen på Mosebøkene som sitt fundament. Da må hele Israels historie forstås ut fra den forutsetning at det sentrale spørsmål i folkets historie var dets forhold til Loven, helt fra Moses' tid av. Men inneholder Mosebøkene stoff fra en langt senere tid; og er spesielt lovstoffet *sent*, får man et helt annet bilde av Israels historie.²⁶⁸

Hvilke var de 'angriperne' Hengstenberg dro så drabelig til felts mot? Han sier selv at det har vært spredte tilløp til Bibel-kritikk i alle århundrer, ikke minst på 1600-tallet. Men det er først i den siste fjerdedel av 1700-tallet at kritikken har blitt en bred strøm og en kraft man må regne med; ja, en makt som synes å ha seiret på de felter som Hengstenberg drar ut for å forsvare. De mest konsekvente kritikerne er også de ferskeste: *de Wette* og *Vatke*.²⁶⁹

Wilhelm Martin Leberecht de Wette (1780–1849) – først lærer i Berlin fra 1810 (i nært forhold til Schleiermacher), senere, fra 1822, i Basel – forente Schleiermachers teologi og fromhetstype med en konsekvent historisk-kritisk tilnærming til den bibelske litteraturen.²⁷⁰ I 1805 utkom hans ungdomsskrift *Dissertatio critica*, der han bl.a. gjør gjeldende at 5. Mosebok er identisk med den lovbooken som ble funnet på kong Josias tid (2 Kong 22), men at 5. Mosebok også ble *skrevet* ved den anledning. Den er altså ikke mosaisk, men skrevet i tiden umiddelbart før det babylonske eksil. Stilpreget i 5 Mosebok gjenfant de Wette også i de historiske bøkene fra Josva til 2 Kongebok. I sin senere *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die Bibel* hevdet de Wette at de fire første Mosebøkene var blitt til gjennom en sammensmeltning av to eldre fortellinger, en 'annalistisk' og en

²⁶⁷ *Beiträge I*, Vorwort, VII–VIII.

²⁶⁸ I sine prolegomena gir Hengstenberg følgende oversikt over argumentasjonsgangen i hans egen undersøkelse: «Nach beantwortung der Vorfrage über das Verhältniss der Ächtheit zur Geschichte der Schreibkunst, (ist) vor allem Andern der Beweis zu führen, dass der Pent. ein durch Einheit des Zweckes und Planes, der Beziehungen, der Sprache innig verbundenen Ganzes ist, das nur von Einem Verfasser herrühren kann. ... Dann ist nachzuweisen, dass Moses in dem Werke selbst als Verfasser bezeichnet wird... *Hierauf ist zu untersuchen, wie sich die ganze spätere Entwicklung des Volkes, und wie sich seine Literatur zu der Ächtheit des Pentateuches verhält. ... Denn der Pentateuch musste, seine Ächtheit vorausgesetzt, die Grundlage des bürgerlichen nicht weniger, wie des religiösen Lebens seyn. ...* Dann ist zu zeigen, wie der innere Charakter des Pentat. mit der Ächtheit nicht im Widerspruch steht, sondern sie vielmehr gebieterisch fordert.» (LXXXIIIf)

²⁶⁹ Se Prolegomena *passim*, men især XLI ff.

²⁷⁰ Til dette og det følgende, se Hans-Joachim Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments* (2. Aufl.), Neukirchen-Vluyn 1969, 174–189.

‘teokratisk’, som en tredje forteller, den ‘profetiske’, hadde støpt sammen til et nytt hele. De Wette gjorde dessuten gjeldende at hele den levittiske lovgivningen i 2–4 Mosebok er *ukjent* i den tid som Samuels- og Kongebøkene handler om.²⁷¹

Johan Karl Wilhelm Vatke (1806–82) var Hengstenbergs fakultetskollega i Berlin (fra 1837). I sin *Die biblische Theologie, wissenschaftlich dargestellt* (1835) videreførte han de Wettes historisk-kritiske synspunkter, men støpte dem sammen med Hegels historiefilosofi.²⁷²

Hengstenberg mente at disse kritikerne var avhengig av filosofisk bestemte *fordommer* som ikke tillot dem å ta på alvor Mosebøkene pretensjon om å berette om gudsåpenbaring, for eksempel om *under*. Kritikken «går ut fra irreligiøsitet og leder til irreligiøsitet».²⁷³ Etter Hengstenbergs oppfatning står man derfor overfor en kamp mellom tro og vantro,²⁷⁴ men han fremhever samtidig sterkt at kampen også fra ‘troens’ – dvs. hans – side må føres med *rent historiske argumenter*. Det har han da også forsøkt i sin meget bredt anlagte monografi: Det er for eksempel ikke slik som kritikerne hevder, at senere tiders rettsforhold klart gjenspeiles i Mosebøkene; det er tvert om så at de rettsforhold som Mosebøkene forutsetter, stemmer med den mosaiske tid, og er forskjellige fra dem som rådet senere.²⁷⁵ Like mye energi legger Hengstenberg i å etterspore litterære og historiske spor av Mosebøkene eksistens i den senere gammeltestamentlige litteraturen, fra Josvaboken av, og ikke minst hos profetene. *Profetene kjente og forutsatte Loven!*²⁷⁶

Ser en på Casparis gammeltestamentlige produksjon i de første 10–15 år etter oppholdet i Berlin, er det helt tydelig at det er denne siste, *litterærkritiske*, tilnærmingen til spørsmålet om de bibelske bøkene ekthet som har fascinert ham, og som han selv fanger opp og fører videre i sin egen forskning. Han har opplagt delt Hengstenbergs trosposisjon: Tvil om de bibelske bøkene ‘ekthet’ er identisk med tvil på Bibelens og dermed kristendommens troverdighet. Men han er mer tilbakeholden enn Hengstenberg når det gjelder å uttale dette, eller bruke det som noe teologisk argument i en historisk-kritisk debatt. Hans egne undersøkelser fremtrer som *rent filologiske* påvisninger av at én tekst siterer fra, henspiller

²⁷¹ Se den instruktive fremstilling i Karl William Weyde, «Deuteronomy Re-Dated. Consequences for the Interpretation of the Historical Books: W.M.L. de Wette,» i Sæbø, *Hebrew Bible / Old Testament* III.1, 526–27.

²⁷² Om Vatke, jfr. *Allgem. Deutsche Biographie* 39, 508ff; Kraus, anf. skr., 194–199.

²⁷³ Prolegomena, LXXXIV.

²⁷⁴ Kamp-terminologien er gjennomgående i hans Prolegomena, f.eks. i overskriften til et avsnitt som heter «Grundbedingung des Kampfes».

²⁷⁵ *Beiträge* III, 179–345.

på, eller forutsetter en annen tekst. Eller de arter seg som interne tekstanalyser som viser integritet og sammenheng i et bestemt tekstavsnitt.²⁷⁷

Man kan si at Caspari her rendyrker og viderefører et bestemt aspekt av Hengstenbergs apologetiske program, og at han deler Hengstenbergs trosposisjon når det gjelder de bibelske bøkernes 'ekthet'. Heri består hans disippelforhold – ikke i en generell overtakelse av Hengstenbergs teologi. Hengstenberg var på dette tidspunkt tilhenger av den prøyssiske union; Caspari på ingen måte. Delitzsch kunne ytre ganske skarp kritikk av Hengstenberg som ekseget – og Caspari har stilltiende sluttet seg til. Han verdsetter uavhengighet av Hengstenberg hos andre konservative teologer, og har sikkert tilstrebet denne uavhengigheten selv.²⁷⁸

At Caspari var «elev av Hengstenberg» er derfor en klisje som er både riktig og feil. Faren ved den er at man ledes til å overse den store betydning *Delitzsch* skulle få for ham. Casparis første produktive periode som gammeltestamentlig forsker faller i tiden etter tilbakevendingen til Leipzig i 1841, og da gikk han inn i et så nært samarbeid med Delitzsch at det nesten kan virke tilfeldig hvem av dem som først satte på papiret det de i fellesskap hadde tenkt. Vi skal se flere eksempler på det når vi nå vender oss til Leipzig-tiden fra 1841 til 1847.

Delitzsch's våpenbror

La oss først sette opp en synopse over deres samlede gammeltestamentlige publikasjoner i perioden 1841–47:

1841:

Caspari: «Apologetisch-kritischer Versuch über Jes. C. XIX. V. 16.-25.», i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 2 (1841), III, 1–37.

Caspari: «Widerlegung zweier neueren Ansichten über die vier Weltmonarchien des Buches Daniel, als negativer Beweis, dass die vierte Monarchie die Römische sei,» i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 2 (1841), IV, 121–153.

²⁷⁶ *Beiträge II*, 48–180; *Beiträge III*, 1–148.

²⁷⁷ Jeg antar det er denne strategien Jesper Høgenhaven sikter til når han i sitt kapittel om Caspari i *Sæbø's Hebrew Bible / Old Testament* sier at Casparis «approach to biblical scholarship is by no means dominated by polemical efforts. In his works on the biblical texts, he does not generally devote much space and effort to attack critical positions. This has to do with his reliance on the ability of the biblical history to speak for itself» (Høgenhaven, «Carl Paul Caspari,» i *Sæbø, Hebrew Bible / Old Testament III.1*, 234–35, her 234). At hele forskningsprogrammet vedrørende profetbøkene også hadde et polemisk anliggende, står ikke i motsetning til dette. Jfr. nedenfor, ss. 93–96.

²⁷⁸ Den kildemessige dokumentasjon for dette og foregående avsnitt blir gitt detaljert i det følgende.

1842:

Caspari: *Der Prophet Obadja* (Exegetisches Handbuch, hgg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 1).

Delitzsch: *De Habacuci Prophetæ vita atque ætate commentatio historico-isagogica* (Ed. auctior et emend.).

Delitzsch: Ueber die Abfassungszeit und den Plan der Prophetie Habakuk's, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 3 (1842), I, 1–31.

1843:

Caspari: «Jesajanische Studien. I. Jeremia ein Zeuge für die Aechtheit von Jes c.34 und mithin auch für die Aechtheit von Jes. c.35. c.40–66. c.13–14,23 und c.21,1–10. Nebst zwei Excursen: I. Beweis der Aechtheit von Jer. 30,10.11 u. 46,27.28. II. Beweis, dass Zephanja Jes. 40–66. 13–14,23 und 34–35 gelesen hat, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 4 (1843), II, 1–73.

Delitzsch: *Der Prophet Habakuk* (Exegetisches Handbuch zu den Propheten des Alten Bundes, Hg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 2).

1844:

Caspari: «Jesajanische Studien II. Der Heilige Israels,» i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 5 (1844), III, 93–118.

Delitzsch: «Chr. A. Crusius als Schriftausleger,» i: *Zeitschrift für die historische Theologie* 14 (1844), IV.

1845:

Caspari: «Jesajanische Studien III. Ueber die Eingangsworte der ersten jesajanischen Weissagung und des ganzen Buches Jesaja ... Jes 1,2a,» i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 6 (1845), II, 76–105.

Delitzsch: *Die biblisch-prophetische Theologie, ihre Fortbildung durch Chr. A. Crusius und ihre neueste Entwicklung seit der Christologie Hengstenbergs* (Biblisch-theologische und apologetisch-kritische Studien, hg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 1).

1846:

Delitzsch: *Symbolæ ad psalmos illustrandos isagogicæ* (med dedikasjon til Caspari).

Det er ingen tvil om at det er to unge *profetforskere* som trer frem for den lærde verden gjennom denne statelige rekke studier, hvorav tre tilhører to *serier* de i fellesskap utgir. Samtidig inneholder listen et teologisk programskrift som angir forfatterens ståsted teologisk sett: Delitzsch' bok om *Die biblisch-prophetische Theologie*. Det kan være nyttig at vi ser litt nærmere på denne boken.

Men først: Var den også uttrykk for Casparis syn? Vi har to temmelig håndfaste indikasjoner på at så var tilfelle.

(1) I en utførlig anmeldelse av en bok av M. Baumgarten i 1843 skriver Caspari blant annet at forfatteren i alt for mange eksegetisk enkeltheter følger Hofmann, slik at

die historisch-realistische Auslegung in eine crass-buchstäbliche ausartet. Befremdet hat uns, dass der Verfasser in der Geschichte der Auslegung *Crusius*, von dem im ersten Bande seiner *Hypomnemata ad Theologiam propheticam* in Bezug auf die von den Propheten geweissagte Endgeschichte Israels schon wesentlich dieselben Grundsätze aufgestellt worden sind, denen der Verfasser und Hofmann folgen, völlig mit Stillschweigen übergangen hat, und missfallen musste uns die Art und Weise, wie sich der Verfasser von Hengstenberg lossagt.²⁷⁹

Sammenholder en dette med Casparis gjengivelse av tolkningshistorien tidligere i anmeldelsen, kan man vanskelig unngå det inntrykk at Caspari i denne tre siders anmeldelse *in nuce* har angitt synspunktene i Delitzsch' bok, som kom to år senere. Også hos Delitzsch finnes en kritikk av Hengstenberg, men meget mer tilbakeholden; hovedvekten legges på Hengstenbergs store fortjenester. Hos Delitzsch spiller Crusius en hovedrolle, og bokens siste del utgjøres av en utførlig kritikk av Hofmann og Baumgarten langs de linjer som kort antydes av Caspari.²⁸⁰

(2) Ifølge et forelesningsreferat fra høsten 1851 har Caspari sagt følgende om Hengstenberg, Hofmann og Delitzsch:

Som Corrector af Hengst.'s altfor spiritualistiske og idealistiske Fortolkn. af de gmltest. Spaad. optraad. Hoffmann, der i et ved den mest fuldendte Systematik og med stor Originalitet, men ogsaa ved den uheldigste Exegese og ved ikke faa usunde Anskuelser udmærket Værk, stadigen henviste paa d.g.T.'s Histories prophet. Charakter. Til ham sluttede sig Baumgarten, hvis Værk over Pentat. er ligesaa rigt paa skjæve som dybe Tanker, medens Delitzsch, vor Tids Buxtorf, med Held adskillede det Sande i Hoffmanns Værk fra det Urigtige, idet han mod H. vindicerte de direkte og beviste messianske Spaadd. deres Ret og gik en Middelvei mellem denne og Hengstenb.²⁸¹

²⁷⁹ Anm. av M. Baumgarten, *Theologischer Commentar zum Alten Testament. Erster Theil. Allgemeine Einleitung; Pentateuch. Erste Hälfte: Einleitung; Genesis; Exodus Cap. 1-19*, Kiel 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 4 (1843), I, 182–184, sitatet side 184.

²⁸⁰ Utviklingen av det svært sammensatte og samtidig intense forholdet mellom Delitzsch og Hofmann kan man følge på nært hold i brevvekslingen mellom dem fra 1859 til 1861, offentliggjort av Wilhelm Volk, *Theologische Briefe der Professoren Delitzsch und v. Hoffmann* (Leipzig 1891).

²⁸¹ O.A.T. Krogness, *Forelæsninger over den gammeltestamentlige Literaturs Historie af Dr. C.P. Caspari* (datert «Christiania 1ste Semester 1851»), 10a. Referatet har vært i Førsteamanuensis Dagfinn Rians private eie; er nå gitt til Menighetsfakultetets arkiv.

Utsagnet om Delitzsch sikter til *Die biblisch-prophetische Theologie*, som en direkte referanse i fortsettelsen viser.

I Delitzsch' bok kan vi altså se et uttrykk for en teologisk posisjon som også Caspari deler. Bokens første del fremtrer i stor grad som redegjørelse for den *tradisjon* hvis arvinger forfatteren og hans meningsfeller er; bokens andre del utgjøres av en kritikk av den måten von Hofmann og Baumgarten har forvaltet og videreført denne arven på.

Tradisjonens opphavsmann er *Bengel*, dens første store teolog i Leipzig er C.A. Crucius (1715–75). Crucius fremstår i Delitzsch's tegning som en stor *frelsheshistorisk* orientert ekseget, som forener en dyp overbevisning om Skrift-ordets åpenbaringskvalitet med syn og sans for Skriftens menneskelige side og åpenbarings *historiske* dimensjon. Skriftens hovedsak er profetiene, varslene om Guds fullføring av den frelsesplan som munner ut i det tusenårige rike og alle tings gjenopprettelse.

Bokens tittel lar formode at Hengstenberg innrømmes en viktig funksjon i denne tradisjonens aktuelle fornyelse, men når Delitzsch kommer så langt i sin fremstilling; nøyer han seg med å gjøre et kort, ærbødig bukk for Hengstenberg,²⁸² før han haster videre til oppgjøret med Hofmann og Baumgarten.²⁸³ Hos Hengstenberg mangler synet for frelsheshistorien som en konkret historisk organisme, hos Hofmann (og hans elev Baumgarten) er organisme-synspunktet overdrevet og misbrukt, fordi utviklingen og veksten i den hellige historie tenkes for immanent, uten Guds inngrep, uten Guds tale.

Delitzsch's posisjon i dette programskriftet har Caspari sluttet seg til. Og i sine forelesninger over De gammeltestamentlige skrifers historie har han – som vi alt har sett – gjort *organisme*-synspunktet til sitt, i like høy grad som Delitzsch. Vi har ovenfor sitert et karakteristisk avsnitt. Her kan vi tilføye at Caspari tidlig synes å ha smeltet organisme-synspunktet sammen med den teori han lærte hos Hengstenberg: I det gamle Testamente kan *senere* skrifter påvises å kjenne og benytte tidligere. Den helhetsanskuelse på Skriften og den frelsende historie som Delitzsch utfolder i sin bok, gis altså hos Caspari en litterærkritisk

²⁸² På sidene 164–70. Den positive omtale er forenet med tildels skarp kritikk: Hengstenberg har ikke fanget opp Crucius' historiske *realisme*, og heller ikke har han syn for den hellige histories *organiske* sammenheng: «Die jetzt von vielen Seiten ausgesprochene Aufgabe der Christologie, den Entwicklungsgang der Heilsoffenbarung nicht als ein bloß quantitatives Fortschreiten, sondern als ein *lebendig organisches*, als ein nach göttlichem Plane mit dem Verlauf der Geschichte Israels innigst verschlungenes aufzuweisen, ist durch Hgst.'s Christologie nicht .. gelöst» (166).

²⁸³ S. 170–321.

utmyntning.

Det tidligere historiske Skrift kræver det følgende, peger ud over sig og de følgende forudsætte de foregaaende. Alle dannes tilsammen til et Hélt og knyttes uopløselig til hverandre. ... Ogsaa i de profetiske Bøger er der en 'Sammenkjædelse'; den ene Profet udvikler den Andens Profetier videre, peger tilbage. ... Just i dette Moment, at alle hellige Skrifter ere Led i Organismen, at alle ere integrerende Lemmer, ligger det stærkeste apologetiske Bevis for Skrifternes Ægthed. Kan de ej mangle, saa maa de være ægte.²⁸⁴

I lys av dette fremstår Casparis tidlige profetstudier som ledd i et stort anlagt polemisk forskningsprogram: Å påvise denne indre avhengighet og relasjon i detalj mellom profetbøkene innbyrdes.²⁸⁵ Men som vi skal se nedenfor, tok dette samarbeidet slutt etter 1852, fordi Caspari ikke kunne slutte seg til det synet som Delitzsch la fram i sin kommentar til Genesis, framlagt dette året. Samarbeidet tok slutt, men ikke vennskapet.

• • •

La meg føye til en aktuell kommentar til Casparis eksegetiske program. I ett henseende kan man betrakte det som forut for sin tid. Ut fra helt andre forestillinger enn de som nå er moderne, ble Caspari ledet inn i nitide undersøkelser av *interne sitater* i Det gamle testamente, direkte sitater eller bare allusjoner. Og her kom hans evner som litterær tekst-analytiker til sin fulle rett. I sine senere symbolstudier kunne han, på et felt der han ikke var bundet av en bestemt teori om kanonisk kronologi, bruke dette redskapet med stor virtuositet – i utforskningen av trosbekjennelsens ulike varianter som han nå om få år skulle gå inn i, og som ble hans egentlige livsverk.

²⁸⁴ *Den gammeltest. Skrifs Hist.*, 7.

²⁸⁵ Jfr. i bibliografien *titlene* på flere av hans tidlige studier, de er megetsigende: «Bevis på at profet x har kjent profet y».

V. "Mit norske Ararat" (1847–72): lektor og professor i Christiania – de første 25 år

Fortellingen (4)

Vi må begynne denne delen av fortellingen med et kort riss av historien til det unge teologiske fakultetet ved Det kongelige Fredriks Universitet som ble opprettet i Christiania i 1811. Det gir oss bakgrunnen til å forstå hvorfor Caspari i Leipzig ble lektor, senere professor i Christiania i det fjerne Norge.

‘Hersleb og Stenersen’ er et etablert begrep i norsk kirke- og teologihistorie: Det teologiske fakultetets to første lærere²⁸⁶ hadde med sin milde biblisme og konfesjonelt orienterte teologi formet en hel prestegenerasjon, som i 1830- og 40-årene kom til å sette sitt preg på den norske kirke med en ny fromhetstype, klart i kontrast til de rasjonalistiske prestene fra århundrets begynnelse.²⁸⁷ Hersleb og Stenersen hadde mottatt sterke inntrykk fra Grundtvig, men stod reserverte overfor den ‘mageløse Opdagelse’ fra 1825, da Grundtvig mente å ha funnet det sikre grunnlaget for kristentroen i *trosbekjennelsen ved dåpen*, ikke i Skriften. Under navn av ‘den kirkelige anskuelse’ fikk Grundtvigs nye synspunkter en viss tilslutning blant norske prester i 1830-årene.²⁸⁸ Den fremste og mest innflytelsesrike blant dem var Wilhelm Andreas Wexels (1797–1866).²⁸⁹ Da Hersleb og Stenersen falt bort i midten av 30-årene, overtok en ny generasjon universitetslærere som stod Wexels nær i teologiske anskuelser, men forøvrig ikke var så profilerte at de kunne prege sine elever på noen avgjørende måte, med andre ord en typisk mellomgenerasjon: Jacob Frederik Dietrichson (1806–79), lektor fra 1832, professor fra 1838; Christian Nicolai Keyser (1798–1846),²⁹⁰ professor fra 1836 (Stenersens professorat); og Jens Matthias Pram Kaurin (1804–

²⁸⁶ Svend Brochmand Hersleb (1784–1836), lektor i teologi og hebraisk språk ved universitetet i Christiania fra 16. jan. 1813; allerede 3. juni 1814 befordret til professor (jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 632–35); Stener Johannes Stenersen (1789–1835), lektor i teologi ved universitetet i Christiania 3. juni 1814; professor 12. feb. 1818 (jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* V, 449–452). Om disse to som universitetslærere og teologer, jfr. særlig Andreas Brandrud, «Teologien ved det norske universitet 1811–1911», *Norsk Teologisk Tidsskrift* (1911), 203–221.

²⁸⁷ Jfr. den glimrende skildring av 30-årenes ‘omsving’ hos John Nome, *Demringstid i Norge*, Stavanger 1942, 65–92.

²⁸⁸ Jfr. særlig A. Skrondal, *Grundtvig og Noreg: Kyrkje og skule 1812–1872*, (*Bibliotheca Norvegiæ Sacra* nr. 7, 1929 B), Bergen 1929, 57–73.

²⁸⁹ Født i København; til Norge i 1814, immatrikulert som student under Hersleb og Stenersen i 1815; cand. theol. 1818; 1819 utnevnt til kateket ved Vor Frelzers Kirke i Christiania, ble ved denne kirken resten av sitt liv, fra 1846 som residerende kapellan. Jfr. bl.a. E. Mau, *Præsten Wexels' Liv og Virken tilligemed en Smule norsk Kirkehistorie*, Christiania 1867.

²⁹⁰ Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 214–15; Andreas Brandrud, «Teologien ved det norske universitet 1811–1911», *Norsk Teologisk Tidsskrift* 12 (1911), 222–26.

1863), fra 1837 lektor i teologi, 1843–53 professor.²⁹¹

Den 28 feb. 1846 ble den svakhelsede Keyser utnevnt til sogneprest i Aker, og døde allerede 21. juli samme år. Det var ventet at også Kaurin ville fratre med det første; han var foreslått som biskop. Med andre ord: Det teologiske fakultet var i stort behov av nye lærerkrefter, og i første omgang (11. april 1846) ble Keysers professorat lyst ledig som lektorat.²⁹² Den meget språkkyndige Christian Thistedahl sendte en søknad til sin elev og venn Gisle Johnson (28. mai), men ba ham vente med å levere den, og ga kontrabeskjed like etterpå (8. juli). I mellomtiden hadde adjunkt ved Trondhjems Kathedralskole, Ole Andreas Berg søkt stillingen (1. juli), men også han trakk sin søknad (27. juli). En tredje søker, adjunkt Jens Wesenberg ved Skiens lærde Skole, innleverte sin ansøking 6. juli, men også han trakk seg (4. oktober).

Dermed var man like langt med saken. Fakultetet fant imidlertid at det ikke hastet; man hadde kastet sine øyne på en meget lovende cand. theol., som nå hadde fått studiestipend til et Tysklands-opphold (11. aug.): Gisle Johnson. Skulle Johnson få lektoratet, måtte man se saken an til han kom hjem en gang i 1847. Ved kongelig resolusjon av 30. november ble det derfor bestemt at ingen foranstaltning inntil videre skulle gjøres med hensyn til lektoratet.

Fakultetet ville altså sikre seg Johnson. Men Wexels og hans grundtvigske venner har sikkert vært klar over at Johnson ikke var deres mann. De så nå sjansen til å aksjonere for å få en patent grundtvigianer til universitetet. Den ledige lektorposten var blitt kjent også blant de danske grundtvigianerne, og cand. theol. Ludvig Helveg hadde i oktober 1846 henvendt seg til Wexels med spørsmål om hvilke muligheter det kunne være for å få den ledige posten.

Det var med andre ord i ferd med å danne seg en polarisert kirkepolitisk konstellasjon rundt den ledige lektorposten: 'skrifteologen' Johnson eller grundtvigianeren Helveg? Wexels har åpenbart sett at det gjaldt å utnytte tidsfaktoren: Søkte Helveg mens Johnson var ute av bildet på grunn av sin studiereise, burde han ha alle muligheter for å bli ansatt. Kaurin og Dietrichson var lette å vinne for Helvegs kandidatur, og fakultetet lyste ut posten på nytt (28. feb. 1847). Da forelå allerede Helvegs søknad (i brev til Dietrichson av 11. jan.), mens Johnson hadde gitt beskjed om at det var «uvist, ja usandsyligt» at han ville konkurrere med Helveg. Både Wexels og Helveg regnet nå saken som avgjort.

Det er ikke kjent om Johnson fra Tyskland kan ha foretatt seg noe for å få forpurret saken; men i alle fall kom et overraskende innspill fra Bratsberg Amts teologiske Forening (Nedre Telemark), som på sitt møte 2. mars fremmet forslag om en ny kandidat: A.G.

²⁹¹ Underviste mest i Det gamle testamente. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 204–207; Brandrud, anf. art., 222–23.

²⁹² Til dette og den følgende fremstilling henvises generelt til Skrondal, anf. skr., 102–110; og Oluf Kolsrud, *Bibeloversetteren Christian Thistedahl 1813-1876* (Fra Det Norske Bibelselskap III), Christiania 1913, 131–147. Begge disse gir en detaljert fremstilling av hele ansettelsessaken etter Keysers avgang, bygget på primært arkivmateriale. Selv har jeg gjennomgått det arkivmateriale på NB og Riksarkivet som umiddelbart vedrører Casparis ansettelse, jfr. referansene nedenfor.

Rudelbach! Den mann vår kirke trenger nå, sa Telemarks-prestene, er en mann med stort kirkelig klarsyn og teologisk autoritet og profil, og en slik mann er Rudelbach.²⁹³ En anonym innsender i Morgenbladet 7. mars uttalte seg på den annen side *mot* utlendinger i alminnelighet og dansker i særdeleshet, og sa at tilsettingen av en utlending i lektorposten «vil knække Modet hos vore unge opadstræbende Videnskabsforskere», en omskrivning for Gisle Johnson.²⁹⁴

Fakultetet uttalte angående Telemarks-prestenes forslag at det visstnok var interessant, men at man mente å vite at dr. Rudelbach ikke ville reflektere på et slikt tilbud. Imidlertid hadde Gisle Johnson nå bestemt seg for hvilken mann *han* ville ha til Christiania, og som vi vet allerede: i slutten av mars finner vi Johnson i Leipzig, der han straks går i gang med å overtale Carl Paul Caspari til å søke. Og nå arbeider Johnson både raskt og effektivt. Den 11. april var søknadsfristen offisielt ute, men Johnson skriver til Christiania for å få bekreftelse på at det ikke er så nøye med denne fristen, og for å annonsere en søknad fra Caspari. Uten å vente på svar, skriver han deretter egenhendig Casparis søknad, datert 18. april. Wexels får høre om saken, og skriver til Helveg 23. april: «Fakultetet har pludselig og uventet gjennom Kandidat Johnson med sidste Post erfaret at Dr. phil. og Lic. theol. Caspari har tænkt at ville melde sig til Lektorposten her, saasnt han erfarer at Adgangen endnu staar aaben.» Den 29. april ankommer Casparis søknad departementet.

Dette satte fakultetet i en lei knipe. Helveg måtte med god grunn tro at han hadde fått underhåndstilsagn om ansettelse; på den annen side var Casparis kvalifikasjoner utvilsomt overlegne. Men Caspari snakket ikke norsk, og var jo ‘mer’ utenlandsk enn Helveg. Fakultetet anmodet nå om en sakkyndig-erklæring om Helveg fra det teologiske fakultet i København. Helveg har for sin del straks skjønt hvilken vending saken nå ville ta; han var også klar over at uttalelsen fra København ikke ville være ubetinget i hans favør, hva den heller ikke ble.

Fakultetet har antakelig villet vinne tid – men nå aksjonerer igjen Johnson. På vegne av Caspari skriver han til fakultetet at Caspari både av økonomiske og andre grunner ikke kan tenke seg å reise til Norge for å holde prøveforelesninger i konkurranse med Helveg – dvs. med usikkert utfall. Vil fakultetet ha Caspari, må det bestemme seg på det foreliggende grunnlag, men om nødvendig, kan Caspari skaffe en sakkyndiguttalelse fra professor von Harless i Leipzig.²⁹⁵

Fakultetet, dvs. Dietrichson og Kaurin, var dermed i den situasjon at de måtte

²⁹³ Det er ikke uten interesse å notere at Gisle Johnson og Christian Thistedal så tidlig som i januar-april '46 drøftet seg imellom den mulighet at Rudelbach kunne vinnes for Keysers ledige professorat. Se Thistedahls brever om saken til G. Johnson hos Kolsrud, anf. skr., 132–136. Handlet prestene i Telemark i forståelse med Thistedahl/Johnson i mars '47?

²⁹⁴ Til dette og det foregående, se især Skrondal, anf. skr., med kildehenvisninger.

²⁹⁵ Dette brev ligger ikke i saksmappen i KUD's arkiv i Riksarkivet, men er kjent gjennom brev fra Wexels til Helveg av 19. mai.

bestemme seg for den ene av kandidatene. Fakultetets betenkning i saken er skrevet av Dietrichson og datert 18. juni. Det er et dokument som vitner om at avsenderne har vridd seg i atskillig vånde ved det valg de måtte gjøre; og er ikke så lite av et diplomatisk mesterstykke.²⁹⁶

Fakultetet kjender ikke personlig Nogen af Ansøgerne, men antager, efter hvad der forresten er Fakultetet bekjendt om dem, at begge ere qualificerede til at komme i Betragtning. Fakultetet vilde derfor uden Tvivl have foreslaaet i nærværende Tilfælde at anvende den Fremgangsmaade, der i den senere Tid har været fulgt ved vakante Universitetsposter, naar der har meldt sig flere Ansøgere, nemlig at bestemme, at disse skulde holde Concursforelæsninger, ikke fordi Fakultetet anseer saadanne Forelæsninger i og for sig som noget heldigt Expedient, eller troer, at de afgiver den sikreste Maalestok til at bedømme Vedkommendes større eller mindre Dygtighed, men fordi man i nærværende Tilfælde, hvor man ikke seer sig istand til med fuldkommen Sikkerhed at udtale sig for den Ene fremfor den Andre, ikke vidste at foreslaa noget hensigtsmessigere Middel. Ifølge de Efterretninger, Fakultetet har modtaget, vil det imidlertid ikke være til nogen Nytte at foreslaa dette. Ved en Skrivelse fra Cand. theol. G. Johnson, der for Tiden opholde sig i Leipzig er Fakultetet nemlig underrettet om, at Dr. Caspari ikke vil inklade sig paa at reise herop for at holde Concursforelæsninger, og at saaledes en Bestemmelse om at disse skulde finde Sted vil bevirke, at han træder tilbage, hvorimod han tilbyder sig, saafremt man maatte ønske det, at tilveiebringe Vidnesbyrd fra Professor Harless i Leipzig om sin Dygtighed som Docent. Man har saaledes formeentlig kun Valget mellem at opgive Concursforelæsninger og ansætte Dr. Caspari, eller at bestemme, at de skulde finde Sted, i hvilket Tilfælde blot Candidat Helweg indstiller sig, med andre Ord, man maa strax decidere sig for en af Ansøgerne, da Valget af Fremgangsmaaden eo ipso er at ansee som et Valg af den Ene eller den Anden. I denne Sagens Stilling anser Fakultetet det for sin Pligt at erklære, at naar man nu, uden at være i Besiddelse af det nøie Bekjendtskab til Ansøgerne, der alene kan begrunde en fuldkommen sikker Dom, uden Videre skal vælge mellem dem, troer Fakultetet, paa Grund af de i Ansøgningerne oplyste Data, at Valget maa falde paa Dr. Caspari. Idet Fakultetet udtaler denne sin Formening, skylder det imidlertid at gjøre opmærksom paa, at de specielle Fag, hvilke den Lærer, der skal ansættes, komme til at foredrage, ikke egentlig har udgjort Dr. Casparis hovedstudium, og at han for Øieblikket ikke er det norske Sprog mægtig. – Men hvad den første Omstændighed angaar, maa bemærkes, at det er Dr. Caspari bekjendt, hvilke Fag han vil komme til at læse over, og at man ikke tvivler om, at han, naar han paatager sig dette Hverv, vil med sin Dygtighed tilfredsstillende udføre samme, og hvad det andet Punkt angaar, erkjender vistnok Fakultetet fuldkommen Vigtigheden og Ønskeligheden af at de ved Universitetet ansatte Lærere ere vort Lands Sprog mægtige, men det antager dog, at

²⁹⁶ Wexels, som stod forfatterne nær, sier følgende om deres dilemma: «Fakultetet ... vil helst lade det for sit Vedkommende bero ved at fremstille Sagens Stilling for Kollegium og Kirke departement og lade disse Autoriteter selv afgjøre den; imidlertid nødes det vel til at afgive et «videtur», om hvilket det ikke endnu er kommen til nogen Enighed med sig selv. ... Jeg taler nu lidt eller intet med de gode Professorer om Sagen, men skjønner, at de føle sig satte i en stor Vaande.» (Brev til Helveg 19. mai 1847, sitert fra Alfred Hey, «Forhandlingerne om Helvegs Ansættelse som Professor i Theologi ved Kristiania Universitet», i: Ludvig Schrøder (utg.), *Ludvig Helveg. Af hans Liv og af hans Tid. Et Mindeskrift*, Odense 1884, 71).

dette Hensyn ikke bør være saa tungtveiende, at man af den Grund skulde udelukke Mænd, som det ellers maatte ansee for en Gevinst at erholde, hvortil i nærværende Tilfælde ogsaa kan føres, hvad Dr. Caspari i sin Ansøgning har ytret, at han med Lethed har sat sig ind i andre Sprog, og at han saaledes haaber ikke ret længe at skulde som Docent behøve at betjene sig af et fremmed Sprog.²⁹⁷

Man kan vanskelig unngå det inntrykk at hadde fakultetet villet, kunne det med gode formelle argumenter avvist Caspari: Han kunne ikke norsk, og når Caspari i sin søknad hadde forespeilet en overgangsperiode der han foreleste *på latin*, har fakultetet valgt å omgå denne for søkeren særdeles uheldige omstendighet ved i stedet å tale eufemistisk om «et fremmed Sprog». Dessuten: Casparis faglige profil passet ikke til den ledige lektorposten. Keyser hadde forelest «Disciplinerne samt Kirkehistorie», dvs. troslære, etikk og kirkehistorie. Det var disse fagene man hadde forespeilet Helveg. Casparis fagkrets – Det gamle testamente – var Kaurins domene.²⁹⁸

Med andre ord: Hadde fakultetet villet avvise Caspari, hadde det hatt gode kort på hånden, og da saken kom til uttalelse i Det Akademiske Collegium (26. juni), gikk et mindretall på to *mot* Casparis ansettelse med den enkle begrunnelse at han ikke kunne norsk. Hvorfor valgte da fakultetet likevel Caspari? Var stillingen til grundtvigianismen avgjørende? Kanskje, men fakultetet var ikke klart antigrundtvigiansk, og hadde nær forbindelse med Wexels i sakens tidlige fase. Bortsett fra Casparis utvilsomme faglige kvalifikasjoner kan en annen faktor ha veiet tungt for fakultetet: De har visst at Caspari var *Johnsons mann*. Og fakultetet har sikkert forutsett det som nå utvilsomt var Johnsons plan: Tok man Caspari, fikk man senere også Johnson; tok man Helveg, var det en kraftig desavuering av Johnson, og kunne problematisere hans fremtidige forhold til fakultetet. Fakultetet ville ha Johnson, og har sannsynligvis ikke følt noe problem ved Casparis teologiske profil.

Helveg følte etter dette at han ville komme en negativ avgjørelse i forkjøpet ved å trekke sin søknad, hvilket han gjorde. Den 29. juni ble Caspari utnevnt. Resten av sommeren har han brukt på å avvikle sine engasjementer i Leipzig og forberede sin overflytting til Christiania. Han har korrespondert direkte med Dietrichson; et brev til ham av 26. aug. er bevart, og viser en Caspari som ser frem mot sin snarlige reise med både engstelse og forventning.

²⁹⁷ Uttalelsen er journalført i KUD's kontor A's journal for 1847, jnr. 1402; og finnes sammen med de øvrige aktstykker i Casparis ansettelsessak som datosak under juli 1848. Riksarkivet.

²⁹⁸ Jfr. Wexels i brev til Helveg 23. april 1847: «Caspari skal jo være en flink Mand, især i Hebraisk, ... om han vil lige, at det gjøres ham til Pligt at foredrage Disciplinerne, véd jeg ikke.» (Hey, anf. art., 66).

Reisen fant sted i første del av oktober, og gikk via København. Der oppsøkte Caspari sin gode venn Rudelbach, som tok ham med – til Grundtvig! Om dette møtet forteller Grundvigs norske biograf Hans Brun følgende: «Dr. Rudelbach fulgte (1847) Dr. Caspari op til Grundtvig, men Grundtvig talte ikke videre med ham. Ingemann var imidlertid tilstede og underholdt den Fremmede, den Stund, de var der. Gr[undtvig] hilste høflig til Afsked og ønsked lykkelig Rejse.» Brun gjengir også følgende scene: Tre år etter Casparis besøk (altså i 1850) kom den norske presten C. Wulf på besøk hos Grundtvig.

Nordmanden fører Talen hen paa ham (Caspari). Da siger Fruen til Grundtvig med et mildt Smil: ‘Det var ham, Du saa brat gik fra!’ – Gr[undtvig]: ‘Ja, jeg blev saa grebet ved, at en *Tysker* skulde op til den theologiske Lærestol i Norge.’ Nordmanden (Wulf) mente, det var ikke saa farligt; Sandheden vilde vel netop vinde under Kampen. – Gr[undtvig]: ‘Men I har jo Ingen at sætte op imod ham!’ Det mente dog nok Nordmanden man havde og nævnte *Wexels*, men Grundtvig svarede kort: ‘Nej, I har Ingen.’²⁹⁹

Wexels har tydeligvis fått høre om dette møtet mellom Caspari og Grundtvig, og uttaler i brev til Helveg en viss engstelse for Grundtvigs opptreden ved den anledning: «Kjender De noget til Dr. Casparis Modtagelse hos Grundtvig...? Mon den gode Mand ikke stundom overiler sig lidt?»³⁰⁰

Det er interessant å notere at Grundtvig allerede i 1850 betraktet Caspari som en farlig motstander av ‘den kirkelige anskuelse’ – kanskje var han godt orientert allerede ved Casparis besøk i '47. Også Wexels var tidlig klar over at Caspari ville bli en motstander, og en farlig sådan. Allerede i det nettopp siterte brev til Helveg av 21. desember 1847 skriver han: «Det staar her til omtrent ved det samme, kun at Skyerne mere og mere trække sig sammen paa Horisonten *mod* den kirkelige Anskuelse. Denne har nu med Dr. C[aspari], til hvem Kaurin slutter sig, faaet en ivrig Bekæmper i det theologiske Fakultet (Herrens Veje ere underlige)...»³⁰¹

Caspari hadde ankommet Christiania 12. oktober,³⁰² og var straks gått i gang med et intensivt studium av norsk. Men allerede i løpet av de første par-tre måneder har han rullet

²⁹⁹ Hans Brun, *Biskop N.F.S. Grundtvigs Levnetsløb*, udførligst fortalt fra 1839, I, Kolding 1882, 373.

³⁰⁰ Brev av 21. des. 1847, hos Hey, anf. skr., 81.

³⁰¹ Hey, anf. skr., 81.

³⁰² Dette datum fremgår av datoen for feiringen av hans 25-års-jubileum som akademisk lærer ved universitetet; jfr. «Professor Casparis Tale til de theologiske Studerende, der lykønskede ham paa hans Jubilæum den 12te Oktober», i: *Fædrelandet* 5 (1872) No. 43 (23. okt.).

‘ivrig’ å markere sitt teologiske standpunkt vis a vis Grundtvig, så det gjorde inntrykk på Kaurin: Han «sluttet seg til ham (Caspari)». Dette kan vanskelig bety annet enn at Caspari var godt orientert på forhånd om de norske konstallasjonene i saken Grundtvig og den kirkelige anskuelse. Og det er ikke vanskelig å peke ut hans veiledere og rådgivere i så måte: Johnson og Rudelbach. Caspari har altså raskt markert seg teologisk, og høsten året etter skriver Delitzsch om vennen i Norge: «Sein Wirkungskreis in Christiania ist bereits ein sehr einflussreicher.»³⁰³

Ellers nyttet Caspari sine første tre måneder godt med hensyn til sitt nye språk: Han foreleste på norsk, riktignok sterkt bundet av sitt manuskript til å begynne med, fra vårsemesterets begynnelse 1848.³⁰⁴ Han ga noen tid senere uttrykk for at denne oppstartsperioden var en hard tid, arbeidsmessig: «Es ist mir nicht leicht geworden, meine akademische rudimenta in fremder Sprache zu machen. Aber durch des Herrn Hilfe habe ich nun die grossen Schwierigkeiten überwunden, und befinde mich jetzt auf ebenerer Bahn.»³⁰⁵ Fra vårsemesteret 1849 kunne han tale ubundet av manuskriptet, og utfoldet seg da i høy grad som foreleser, slik vi allerede har sett skildret. «In vorigem Semester habe ich zum ersten Male norwegisch frei vortragen können,» skriver han tilfreds til J.H. Kurtz høsten '49.

Anekdotene om Casparis få – men morsomme – språkfeil er velkjente, men de hører med her. Theodor Casparis erindringsbok er utvilsomt kilden for de fleste av dem; han gir dessuten en interessant karakteristikk av farens forhold til sitt nye språk:

Efter at ha sat sig ind i det norske sprog et halvt aars tid besteg min far universitetskateteret i Kristiania og talte paa norsk til de unge theologer. Ganske uten vanskeligheter løp eksperimentet ikke av. Det forlyder saaledes med krav paa paalidelighet, at han engang kom i skade for at uttrykke sig slik: «Aanden er villig, men *flesket* ... skrøpelig.» Og selv saa langt frem i tiden som i 70-aarene sa han til stor fornøielse for auditoriet, jeg var selv tilstede: «Og Gud talte til Korah og hans *rotte*.» ... Ikke sjelden fik han, naar han lette efter et norsk ord, og derunder saa spørgende utover auditoriet, den forønskede hjælp av de studerende. Men stort set talte min far, ialfald i min tid, saa godt norsk, at man kun kunde merke hans tyske oprindelse paa det litt stive formelle boksprog han talte. «Han talte som en bok,» som det heter. Og hans øre for det norske sprogs finesser var saa skarpt, at han undertiden kunde stille spørmaal til mig, som jeg slet ikke eller kun usikkert kunde besvare. «Hvad sier man egentlig paa norsk, saa eller saa?» – kunde han spørre. Jeg grundet og grundet, og blev *nu først* opmerksom paa, at man kunde uttrykke sig forskjellig. Mit svar blev i regelen: «Ja, man kan si

³⁰³ Brev til J.H. Kurtz av 24. aug. 1848; Bonwetsch, *Briefe an J.H. Kurtz*, 73.

³⁰⁴ Jfr. den allerede siterte skildring av N. Hertzberg, ovenfor s. 8 – videre Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 13–14.

³⁰⁵ Brev til J.H. Kurtz, 18. aug. 1849, nr.6 i «Tillegg»..

begge dele.» – Ja, paa sine ældre dage fik han endog høre av sine tyske slegtninger og venner: «Aber lieber Paul, du kannst ja nicht mehr Deutsch schreiben!» Selvfølgelig ikke saa at forstaa, at min far paa sine gamle dage begik feil mot den tyske grammatik, men han *tænkte* paa norsk, og kom derved i skade for at uttrykke sig i utyske vendinger.³⁰⁶

I selve det faktum at Caspari investerte tid og krefter i å lære seg norsk, ligger et tilstrekkelig bevis på at han ikke hadde svært korte utsikter med sitt Norges-opphold. Og da han før sommeren 1849 fikk et lokkende tilbud om et professorat i Rostock, virker det som han uten lange overveielser sa nei, til tross for at det økonomisk var særdeles fristende.³⁰⁷ Den samme sommeren giftet han seg. Datoen har jeg ikke kunnet finne noen opplysning om, men det var ikke lenge før 18. august. Da skriver han fra Berlin til J.H. Kurtz: «Ich bin soeben auch ein glücklicher Bräutigam geworden. Meine Braut ist die Tochter des Präsidenten des Oberappellationsgerichts zu Bautzen v. Zezschwitz. Auch hier hat mich der Herr reich gesegnet. Das kindliche, demüthige Wesen meiner Braut ist mir eine sichere Bürgschaft für künftiges eheliches Glück. Im nächsten Jahre werde ich sie, so Gott will, heimholen.»

Marie Caroline Amalie Constanze von Zezschwitz, født 3. okt. 1830, og i august 1849 altså knapt 19 år gammel, tilhørte en gammel sachsisk adelig offisers- og juristfamilie.³⁰⁸ Bryllupet fant sted på familiens gods Deutsch-Baselitz, ikke langt fra Herrnhut. Von Zezschwitz-familien hadde nære forbindelser med Brødremenigheten helt fra Zinzendorfs tid. «Som vennen professor Johnson skaffet min far professorstillingen i Norge, saa var det min onkel, den bekjendte theolog, senere professor i Erlangen *Gerhard von Zezschwitz* ... som formidlet hans egteskap med søsteren,» sier Theodor Caspari, og mer får vi ikke vite om den sak. Karl Adolf Gerhard von Zezschwitz (født 2. juli 1825) var teologistudent i Leipzig fra påsken 1846.³⁰⁹ Det er nærliggende å anta at kjennskapet og vennskapet mellom Caspari og von Zezschwitz-søsknene ble grunnlagt her. Svogerforholdet til Gerhard von Zezschwitz

³⁰⁶ *Fra mine unge aar*, 13f.

³⁰⁷ Caspari «modtog allerede et Par Aar efter sin Ansættelse her Tilbud om Udnævnelse til Professor i Theologien ved Universitetet i Rostock med en Gage af 1300 Thaler preuss. samt Underretning underhånden om, at Gagen vilde blive forhøiet, saafremt han fandt den for ringe" (*Storth.Forh.* 1857 III, No. 64, 1). Samme sted heter det at Caspari av slo med den begrunnelse at han hadde vært svært kort tid i Norge «med hvis Forholde han var tilfreds. Han var dessuden den Gang ugift...» Kallet må altså ha nådd ham før bryllupet. Bak kallelsen stod hans venn Delitzsch, nå professor i Rostock, jfr. Delitzsch i brev til J.H. Kurtz 2. mars 1850: «Caspari mag, wie ich schon früher von ihm gehört, seinen wichtigen Posten im Norden nicht verlassen; seine Wirksamkeit dort beginnt dort erst recht» (Bonwetsch, *Briefe an J.H. Kurtz*, 77).

³⁰⁸ Om sin mors familie er Theodor meget godt underrettet, og gir en utførlig skildring av dens historie flere generasjoner tilbake, *Fra mine unge aar*, 7–10. De nedenstående opplysningene er hentet herfra.

³⁰⁹ Se hans biografi i *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.) 21, 670–73.

skulle komme til å bli av en viss betydning for Caspari; de holdt stadig nær kontakt, og har åpenbart følt seg i slektskap også teologisk. Men det skal vi høre mer om siden.

Brevet til J.H. Kurtz sensommeren 1849 ånder av tillitsfull og optimistisk tro på fremtiden i Norge, og av lettelse over å ha blitt hentet vekk fra Leipzig rett før 1848-revolusjonens syndflod brøt løs, da nettopp Leipzig ble sentrum for noen av de voldsomste revolusjonskamper i Tyskland. (Hans svoger von Zezschwitz hadde vært involvert i dem: «Utpræget konservativ som han var, tok han i revolutionsaarene 1848 og 49 musketen paa nakken og meldte sig blandt Leipzigs forsvarere i den tid, da byen var blottet for tropper.»³¹⁰) Caspari skriver:

Bei mir ist jetzt und schon seit zwei Jahren nach langer Trübe lauter Sonnenschein. Wie kann ich dem Herrn danken für Alles, was er an mir Unwürdigen getan hat! Kurz vor der Sündfluth rettete Er mich übers Meer hinüber auf meinen norwegischen Ararat. Der der letzte war unter seinen Freunden an Wohlergehen ist der erste geworden! Alle Schwierigkeiten schaffte Er mir aus dem Wege. In vorigem Semester habe ich zum ersten Male norwegisch frei vortragen können... Meine Collegen sind meine Freunde. Wir arbeiten alle in einem Sinne und Geiste, dem unserer theuren Kirche. Mein Verhältniss zu den Studirenden ist das Beste. Sie haben mich im vorigen Semester zum Präses eines theologischen Vereins, in dem über wichtige Fragen aus allen Gebieten der Theologie discutirt wird, gewählt. Der liebste Theil meiner akademischen Wirksamkeit, weil ich hier den Studirenden unmittelbar nahe trete!

Men oppunder jul kom det en psykisk reaksjon; han fikk et anfall av dyp depresjon. «I 49 troede jeg, jeg skulde ikke leve til Advent og til Nytaar,» skriver han senere til Theodor.³¹¹ Daværende stud. theol. Nils Herzberg besøkte ham i denne tiden:

Det gjorde et dybt Indtryk paa mig at finde den før saa freidige og livlige Mand nedsænket i dybt Tungsind. Han udtalte for mig, hvor lykkelige vi er, som var døbte og opvoxede i den evangeliske Kirke og ikke ligesom han «havde slaaet Kristus i Ansigtet». En af dem, der i hin Tid bidrog til at forjage hans Tvivl og Mørke Tanker, var Mads Vefring... Vefring, med sin faste, paa egen Livserfaring grundede enfoldige Kristentro, blev saaledes den høilærde Theologs Veileder og Trøster. Ofte hørte jeg Caspari udtale sig om, hvor stor Pris han satte paa den lutherske Kirkes Bekjendelsesskrifter. I hans Anfægtelsestid var navnlig Apologien og Konkordieformelen ham til Hjælp og Trøst.³¹²

³¹⁰ Theodor Caspari, *Fra mine unge aar*, 96.

³¹¹ Brev til Theodor av 11. okt. 1888, nr. 64.

³¹² N. Hertzberg, *Fra min Barndoms og Ungdoms Tid*, Kra. 1909, 130. Om den haugianske legpredikant Mads Iver Vefring (f. 17. mai 1819), som i voksen alder begynte å studere teologi og senere ble prest, se hans selvbiografiske *Minder fra mit Reiseliv*, Kristiania 1897.

Ikke før hadde Caspari overvunnet denne depresjonen, så kom et nytt kall fra Rostock. Delitzsch hadde den 5. feb. 1850 mottatt kallelse til et professorat i Erlangen, og presset nå Caspari sterkt til å bli hans etterfølger i Rostock.³¹³ Det gjaldt – har Delitzsch åpenbart sagt – å sikre en fortsatt skrifttro undervisning ved dette universitetet.³¹⁴ Denne gangen måtte Caspari tenke nøye over saken. Det kan vel blant annet tenkes at hans unge hustru, som foreløpig var blitt tilbake i Tyskland, ville foretrukket at han svarte ja. «Caspari ist in einem schweren Gemüthskampfe. Ich fürchte, dass er bei seinem absoluten Nein, welches er dem ersten Antrage entgegengestellt hat, beharren wird», skriver Delitzsch til Kurtz ved påsketider 1850.³¹⁵

Og slik gikk det: Caspari ble i Christiania, og hentet sin unge hustru dit, antakelig noe senere på året, etter det akademiske semesters slutt. Sønnen Theodor forteller:

Min mor var bare 19 aar, da hun kom til Norge, visste med utrolig lethet at indforlive sig i de fremmede norske forhold, og har aldrig et øieblik i sit liv længtet tilbage til sit tyske fædreland. Ogsaa hun talte snart udmerket godt norsk, et mere populært folkelig norsk end min far, men til gjengjæld forsyndet hun sig oftere mot grammatikken end han. Men disse smaa forsyndelser mot det norske sprog, som f.eks. at hun 'sanket glubende kaal' paa sine medmenneskers hode..., kaldte Wergelands berømte digt: 'Til min gyldenlak' for 'Til min levkøi' og titulerte St. Hanshaugen, som i gamle dage het 'Mærrahaugen', for 'St. Mærrahaugen', tilgav man med et smil den unge tyske professorinde. Og med hjertelig latter læste man den indbydelse til et chokoladeselskap, hun engang sendte sin veninde, fru professorinde Bugge: «Kjære fru Bugge, kan ikke deres børn komme til os imorgen og drikke en kop chokolade sammen med Værdens børn?» Med Værdens børn mente hun sogneprest Færdens børn...³¹⁶

Men vi må se litt nærmere på de første år av *universitetslektorens* virksomhet. «Under 11te August (1847) blev Doctor i Philosophien og Licentiat i Theologien, Carl Paul Caspari i Leipzig, naadigst constitueret til Lector i Theologie ved Universitetet med Tilsagn om at erholde fast Ansættelse, saasart han maatte blive istand til at afholde Forelæsninger og foretage Examination i Landets Sprog.»³¹⁷ Den 3. juni det følgende år kunne det teologiske

³¹³ Brev til J.H. Kurtz av 2. mars 1850; Bonwetsch, *Briefe an J.H. Kurtz*, 76–77.

³¹⁴ Slik argumenterer han ihvertfall overfor Kurtz, som han forsøkte å vinne for saken da Caspari takket nei for andre gang.

³¹⁵ Bonwetsch, *Briefe*, 78.

³¹⁶ Theodor Caspari, *Fra mine unge aar*, 14–15.

³¹⁷ Den kongelige res. om tilsetningen, her sitert etter *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 2. Række 5 (1850), 2; jfr. *Departements-Tidende* 19 (1847), 527; og RAO, KUD A Journal 1847, Jnr. 1402.

fakultet melde «at Dr. Caspari i indeværende Semester har afholdt alle sine Forelæsninger i det norske Sprog og ligeledes examineret paa Norsk ved den nu afholdte theologiske Embetseksamen.»³¹⁸ Og den 29. juni kom utnevnelsen til ordinær lektor, med en gasje på 750 Spd.³¹⁹

I det lektoratet han overtok, hadde forgjengeren forelest 'Disciplinerne samt Kirkehistorie', dvs. troslære, etikk og kirkehistorie. Det gamle testamente var Kaurins domene. Men man har fra fakultetets side åpenbart villet være hensynfulle overfor en nytilsatt lærer som ikke bare måtte utarbeide helt nye forelesningsserier, men også på et for ham fremmed språk: Caspari fikk de første semestrene forelese innenfor sitt speciale, og sikkert etter eget valg. Han begynte med en eksegetisk gjennomgåelse av Jesaja; den profet han hadde i tanke å skrive sitt livs hovedverk om.³²⁰ Parallelt med denne serien, som startet våren 1848 og ble fullført allerede samme høst, startet han den forelesningsrekken som han skulle komme til å gjenta hele 8 ganger i løpet av sin karriere: 'Foredrag over de gammeltestamentlige Skrifers Historie eller den almindelig saakaldte Indledning til det gamle Testament.' Den strakte seg over i alt 4 semestre og ble avsluttet høsten '49. Som en slags forlengelse av disse gammeltestamentlige forelesningene påbegynte han høsten '48 også en eksegetisk gjennomgåelse av Hebreerbrevet, fullført våren '49. Høsten samme år påbegynte han en eksegetisk gjennomgåelse av Genesis, den strakk seg over tre semestre, og i de to siste ble den utfylt av kursoriske gjennomgåelser av Jesaja og noen av de små profeter. Men deretter (fra våren 1851) opphører Caspari helt å forelese gammeltestamentlig eksegesis. Våren '51 til høsten '52 gjentar han serien om de gammeltestamentlige skrifers historie; parallelt med dette gir han flere *kirkehistoriske* serier og fortolker 1 Peter. Fra våren 1852 er han nesten utelukkende kirkehistoriker i fire semestre, til og med høsten 1853.

Dette styrker den formodningen vi allerede ovenfor har gitt uttrykk for, angående profilen på det lektoratet Caspari var kalt til: Fra fakultetets side var det slett ikke meningen at den nye lektoren på sikt skulle bli lærer i Det gamle testamente. Det er i så måte interessant å sammenholde Casparis forelesningsprogram med Kaurins: De er i høy grad komplementære. I årene 1848–1851 har Kaurin overtatt 'disciplinerne'. Han foreleser over

³¹⁸ RAO, KUD A, Journal 1848 nr. 963; Datosaker juli/aug. 1848.

³¹⁹ «Under 29 Juni sistleden (1848) er constitueret Lector, Doctor Carl Paul Caspari udnævnt til Lector i Theologi ved Universitetet», *Departements-Tidende* 20 (1848), 452; jfr. RAO, KUD A, Referatprotokoll Nr. 2, 1848, No. 109 ad 6. juni.

³²⁰ Se oversikten over Casparis forelesningsprogram nedenfor, kap. VII

den augsburgske konfesjon (våren 1848, tidligere påbegynt), og har 'Samtaler med de Studerende over de viktigste christelige Dogmer' (fra våren 1848 til høsten '50). Deretter foreleser han 'komparativ Symbolik' (høsten '49 – høsten '51). Men våren '51 begynner Kaurin å overta den gammeltestamentlige undervisningen: Han foreleser salmene i fire semestre, og Genesis høsten '52 og våren '53.

Studentene har åpenbart registrert at Caspari her måtte vike plass for Kaurin. Den meget observante og ubarmhjertig ærlige Daniel Thrap beskrev mange år senere høstsemesteret '52 slik: «Vi følte det snart som en Mangel, at *Kaurin* foredro det gamle Testamente, medens Caspari holdt Examinatorier i Kirkehistorie, der ikke var meget lærerige.» Og videre om Kaurins avgang i '53: «Der var intet Savn efter *Kaurin* ved Universitetet, – ja hvor meget vi holdt af Manden, saa tror jeg dog, vi alle fandt en Lettelse i hans Bortgang, hvorved *Caspari* atter kom paa sin rette Plads. Han begyndte at læse over Genesis...»³²¹

Men det var neppe bare fagfordelingen mellom fakultetets lærere som medførte at Caspari i perioden '51 – '53 ble mere kirkehistoriker enn gammeltestamentler. Allerede høstsemesteret '49 startet den nyansatte *lektor Gisle Johnson* sine forelesninger, dels over 'den theologiske Encyklopædi', og dels over 'Udvikling af den christelige Dogmehistorie'. Her hadde fakultetet omsider fått den mann som man hadde hatt i kikkerten allerede høsten '46; og som kunne overta ansvaret for 'disciplinerne'.³²² Han hadde vel i nødsfall også kunnet forelese kirkehistorie. Med andre ord: Etter Gisle Johnsons ankomst til fakultetet, var det knapt lenger noen *tvingende* grunn til at lektor Caspari skulle penses over til kirkehistorien og slutte å undervise i sitt speciale. Så hvorfor foretok han likevel et sporskifte fra Det gamle testamente til kirkehistorien?

Det ligger nær å tenke at en annen grunn har kommet til, og den ligger like for hånden: Casparis kirkehistoriske forskning viste seg snart å ha en meget aktuell polemisk kontekst: debatten om Grundtvig og 'den kirkelige anskuelse'. Som vi har sett: Casparis ansettelsessak kom helt fra begynnelsen til å stå under et spesielt kirkepolitisk fortegn: kampen mot Grundtvig og hans innflytelse i norsk teologi. Wexels omtaler Caspari som en virksom motstander mot den kirkelige anskuelse allerede senhøsten '47, og Grundtvig

³²¹ D. Thrap, *Erindringer*, hefte III "Studenteraarene 1851–56", s. 100 og 140 (manuskript i Riksarkivet Oslo, Privatark. nr. 31).

³²² Om Johnsons tilsetning, se RAO, KUD Ref. protokoll nr. 3, 1848, jnr. 283; KUD A Datasaker Juli 1849, boks 182; dessuten: *NUSA* 2. Række 5 (1850), 511.

likeledes i '50.³²³ Dette til tross for at Caspari ennå ikke hadde skrevet en linje om eller mot den kirkelige anskuelse. Så lenge han forble gammeltestamentler kunne han vanskelig komme til å spille noen større rolle i debatten om Grundtvig. Men når Gisle Johnson hadde fått ham til Christiania, var det ikke minst med henblikk på denne kampen. Og Casparis eget engasjement i saken kan ha blitt styrket da han fra høsten 1849 til våren 1851 fikk Wexels som lærerkollega.³²⁴ Ved at hovedtalsmannen for den norske grundtvigianisme ble lærer i pastoralteologi ved praktisk-teologisk seminar, fikk Caspari den grundtvigianske teologi nært inn på livet. Allerede samme år han tiltrådte, ble Wexels' programforedrag 'Den kirkelige Anskuelse' trykt i *Theologisk Tidsskrift*.³²⁵ – På et viktig prestemøte i Fredrikshald som vi skal omtale nedenfor, ble det vist til dette foredraget som et slags manifest for den norske grundtvigianismen.³²⁶ Hvilke kollegiale samtaler som kan ha funnet sted mellom pastor Wexels og lektor Caspari, vites ikke, men da Wexels forlot sin lærerpost ved seminaret sommeren 1851, var rimeligvis Caspari førstehånds orientert om hans synspunkter. Han har vel heller ikke vært uvitende om innholdet i Wexels' forelesninger i pastoralteologien, som i 1853 ble utgitt i bokform, og som i bredere format utfoldet den grundtvigianske anskuelse.

Ser man på kronologien i Casparis produksjon og forelesningsprogram, kan det se ut som det var i 1851 han fikk det avgjørende puff til å bli kirkehistoriker og symbolforsker – mot Grundtvig. Caspari begynte å forelese kirkehistorie fra nyttår 1852. Samme år utkommer hans siste store gammeltestamentlige forskningsbidrag: monografien om Mika. Året etter utkommer begynnelsen på en norsk – relativt populær – Jesajakommentar. Og så er det slutt. Ikke bare på gammeltestamentlige bidrag: i årene 1854–1856 er Caspari totalt uproduktiv hva litterære arbeider angår. I 1857 kommer hans første *symbolhistoriske* studie, og fra 1858 er det som det løsner en lavine: avhandling etter avhandling om dåpsbekjennelsen og tilstøtende emner.

Da er det jo lett å skjønne hva han brukte de 'stille' årene til, og at omsalingen til kirkehistorien i 1851/52 slett ikke bare hadde med forholdet til Kaurins gammeltestamentlige forelesninger å gjøre. Og vi er ikke henvist til gjetninger i så måte. Den 18. sept. 1854 skriver Franz Delitzsch til J.H. Kurtz at han regner med å treffe Caspari i Leipzig i forbindelse med møtet i Die deutsche morgenländische Gesellschaft (25.–28. sept.). «Von dessen (Casparis)

³²³ Se ovenfor, ss. 102f.

³²⁴ Se Wexels-biografien i Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* VI, 575–578.

³²⁵ Bind 2 (1849), 521–549.

³²⁶ *ThTnK* 4 (1853), 375.

norwegischem Comm. zu Jesaia sind nun zwei Hefte erschienen ... Doch nimmt ihn jetzt ganz der Widerstand hin, der dem immer weiter und mächtiger um sich greifenden Grundtvigianismus zu leisten ist ... Sein Ansehn in Norwegen ist im Steigen, – er wurzelt dort immer tiefer.»³²⁷ Og i brev påskeaften 1856: «Caspari ist über einem grossen anti-grundtvigischen Werk über das symbolum apostolicum...»³²⁸

Caspari må ha fått et kraftig puff til å begi seg inn på det område der det teologiske slag om grundtvigianismen skulle stå. Og det er ikke vanskelig å gjette hvem puffet kom fra: fra den samme mann som til dette formål hadde fått ham til Christiania.

I juni 1851 skjedde to begivenheter som kanskje har fungert som utløsende provokasjoner for Casparis polemiske forskertalent. Det første var at Grundtvig selv kom til Christiania – for første og siste gang – tiljublet som Nordens store skald og geni, hyllet som kristendommens gjenoppdager etter rasjonalismens mørke natt.³²⁹ Det andre – sikkert viktigere – var at Gisle Johnson for første gang gikk offentlig til felts mot den kirkelige anskuelse, og det på en slik måte at Caspari måtte føle seg kraftig utfordret til å opptre ved kollegaens side. Det skjedde på et prestemøte i Fredrikshald (nå: Halden) 26. og 27. juni. Her skulle forsamlingen ta stilling til noen ‘disputable Theses angaaende Forholdet mellem Ordet og Symbolerne’ som var blitt fremsatt på årsmøtet i Borgesyssels Provstiers geistlige Forening året før.³³⁰ Tesene inneholdt en klart anti-grundtvigiansk oppfatning av forholdet mellom Apostolicum og Skriften: Skriften er av Gud, bekjennelsen er av mennesker; Skriften er uforanderlig, bekjennelsen i prinsippet foranderlig, dersom nye heresier skulle nødvendiggjøre det.

«Efterat disse Theses vare af Ordføreren (prost L.C. Arup) oplæste, og de Tilstedeværende vare opfordrede til at ytre sig over dem, indledes den levende Diskussion, som i denne Anledning vakttes, og som fortsattes hele denne og en stor Del af den næste Dag.»³³¹ En grundtvigianer grep straks ordet og påpekte at tesene var uklare fordi man uten

³²⁷ Bonwetsch, *Briefe*, 87.

³²⁸ Bonwetsch, *Briefe*, 90.

³²⁹ Grundtvigs besøk er skildret, nærmest fra time til time og på grunnlag av personlig samvær under hele oppholdet, av Hans Brun i hans Grundtvig-biografi (*Biskop N.F.S. Grundtvigs Levnetsløb* 1, Kolding 1879), 425–50. I Bruns panegyriske – og ofte ufrivillig morsomme – skildring får man inntrykk av at hele besøket fra Danmark dreide seg om Grundtvig; men faktisk var foranledningen et nordisk studentmøte i Christiania 8. – 13. juni. Jfr. den mer nøkterne skildring hos N. Hertzberg, *Fra min Barndoms og Ungdoms Tid*, Kristiania 1909, 149–158. Man får her den interessante opplysning at også Gisle Johnson var blant studentmøtets talere. Har han personlig møtt Grundtvig?

³³⁰ Gjengitt i *ThTnK* 4 (1853) 350–53.

³³¹ *ThTnK* 4 (1853), 356.

videre satte 'Ordet' lik Skriften, og således overså at kirken også kjente et *levende* ord som var eldre enn Skriften: trosbekjennelsen, Apostolicum. Dette ble naturligvis imøtegått fra 'den anden Side'; men man fant de opstilte tesene lite egnet som grunnlag for den fortsatte debatten, og ble enige om følgende tema for prestemøtets forhandlinger: «Er den grundtvigske (den saakaldte kirkelige) Anskuelse eller det almindelige lutherske Skriftprincip at anse som den rette Opfattelse og Bestemmelse af Forholdet imellem den hellige Skrift og Symbolet (den apostoliske Troesbekjendelse)?»³³² Allerede denne omformuleringen av debatt-temaet røper en bevisst teologisk strateg som opphavsmann: tingene nevnes åpent ved sitt rette navn; den grundtvigianske anskuelse er 'saakaldt kirkelig', mens 'Skriftprincippet' er ubestridelig 'almindelig luthersk'. Og man levnes ikke meget i tvil om hvem denne teologiske strateg var: Lektor Gisle Johnson deltok på møtet, og holdt – fra 'Skriftprincippets' standpunkt – hovedinnlegget over det oppstilte tema:³³³

Striden om Skriftens eller den apostoliske Troesbekjendelses Forrang synes i den sidste Tid i dobbelt Henseende at have faaet en mere alvorlig Betydning, dels forsaavidt den saakaldte kirkelige Anskuelse, der hidtil kun fremtraadte som enkelte Mænds eller et enkelt Parties Privatanskuelse, nylig har forsøgt at gjøre sig gjeldende som offentlig luthersk Kirkelære, dels ogsaa forsaavidt den efter hidtil blot at have været et Stridsemne mellem Theologerne eller Kirkens Lærere nu ogsaa er begyndt at blive Gjenstand for Menighedernes eller Lægfolkets Opmerksomhed.

Som innledning til en lang og skarpsindig systematisk-teologisk utredning, lar innlederen falle noen ord som skjerper vår oppmerksomhet: «Hvad saaledes nærmest Sagens *historiske* Side angaar, saa indrømme selve Anskuelsens Forsvarere, til³³⁴ man ikke kan føre noget tilfredsstillende historisk Bevis for Troesbekjendelsens apostoliske Oprindelse. Aldeles sikre historiske Data om den har man vel neppe heller før omtrent 400 Aar efter Chr., da Rufinus først fremtraadte med den bekjendte Hypothese om dens *collectio*, idet han derhos dog ogsaa indrømmede, at den lød forskjelligt i de forskjellige Menigheder.»³³⁵ Denne bemerkningen var provosert av følgende utsagn fra grundtvigiansk side: «Man kan vel ikke ad historisk Vei bevise dens (Apostolicums) apostoliske Oprindelse og behøver det heller ikke; *et historisk*

³³² Samme sted, 357f.

³³³ *ThTnK* 4 (1853), 362–75. I referatet er Johnson ikke navngitt som den som holdt innlegget – *ingen* navngis i det lange og utførlige referat – men det er hans diksjon og synspunkter man møter, og Wexels skriver etter møtet til Grundtvig at Johnson der opptrådte som lekmannen Olaus Nielsens våpenfelle – dette stemmer med det refererte innlegg. Jfr. Skrondal, anf. skr., 188f, med kildehenvisning til Wexels' brev.

³³⁴ Vel trykkfeil for «at».

Bevis i modsat Retning paaligger Modstanderne, der paastaa, at Kirken har forkvaklet og forvansket sin Daabsbekjendelse og Troesregel.»³³⁶ Dette avkrevede ‘historiske bevis’ kunne Johnson altså bare antydningvis levere. Man kan her nesten ikke unngå å forestille seg at Johnson ved tilbakekomsten i Christiania tar sin venn Caspari til side og pålegger ham å levere dette ‘historiske bevis i motsatt retning’. Gisle Johnson hadde allerede én gang før penset sin venn inn på et nytt spor ved å få ham til å søke seg til Christiania. At han nå på nytt la et sporskifte for Caspari, er i det minste en rimelig formodning – Johnson kunne være vanskelig å motstå, når han først gikk inn for noe slikt.

At Casparis symbolforskning til å begynne med langt på vei var en ‘oppdragsforskning’, og at oppdraget kom fra Johnson, kommer indirekte frem i en avisartikkel Johnson skrev i 1862.³³⁷ Her gir Johnson en mesterlig populær og oversiktlig sammenfatning av de resultater vennen var kommet til i sine grunnlærde studier – som få eller ingen leste. Caspari var da for alvor i ferd med å bli fanget av sitt stoff, men Johnson har åpenbart ment at oppdraget nå egentlig var fullført, og at det som gjenstod, var å bringe Casparis *resultater* til allmenhetens bekjentskap.

Casparis forelesningsprogram

Som vi har sett, måtte Caspari ved Kaurins avgang vende tilbake til sitt egentlige felt, og foreleste fra våren 1854 omtrent utelukkende over gammeltestamentlige tema. Men det kan virke som han valgte tidligere gjennomgåtte serier for å vinne tid for sine symbolhistoriske studier: Genesis og Jesaja.³³⁸ Dessuten foreleste han for annen gang over Hebreerbrevet. Det eneste nye innslag i hans undervisning i perioden 1854–57 er forelesningene over Elias og Daniel. Og her står vi overfor en ny side ved Caspari som gammeltestamentler – en side som skulle føre hans undervisning og innflytelse langt ut over universitetets og studentenes krets: hans såkalte ‘populære’ forelesninger over gammeltestamentlige skikkelser.

La oss først høre en samtidig – selvstendig og kritisk – rapport om Casparis forelesninger i denne perioden:

³³⁵ *ThTnK*, anf. årgang, 365.

³³⁶ Samme sted, 358.

³³⁷ «Nogle Oplysninger i Anledning af Kand. Arvesens Angreb paa Prof. Caspari», *Morgenbladet* 44 (1862), No. 320 (17. nov.), 1–2.

³³⁸ Se oversikten over hans forelesningsprogram, nedenfor, kap. VII.

Han begyndte at læse over Genesis, og jeg hørte ham nogle Timer, men jeg havde allerede læst Gen. saa jeg kun gik der, naar enkelte interessante Steder behandledes. Samtidig begyndte han nogle populærtheologiske Forelæsninger over Elias og Daniel, som vi hørte med største Interesse. Det faldt ingen ind at tvivle paa at Bogen Daniel virkelig var hvad den holdtes for hos de gamle – og nogle nyere – Jøder, hvilket nu vel forekommer flere end mig underligt. ... Caspari havde vistnok et noenlunde klart historisk Syn, han var en kristen saa varm som nogen, men hans jødiske Nationalitet kom stundom for en Dag. Jeg husker, hvorledes han blev forunderlig indigneret ved Tanken om, at Lukas skulde være en Græker. Det gik da ikke paa nogen Maade an, at nogen Bog i N.T. skulde være skrevet af en Mand, der ikke hørte til det udvalgte Folk. Som Følge af hans Standpunkt til den gamle Inspirationsteori – som var Tidens – maatte hans Fortolkninger stundom blive kunstige. Jeg hørte ham 5 Semester over Hebr. Han maatte overalt 'faa ram', men det blev stundom underligt nok. Ellers var maaske denne Forelæsning det, jeg havde bedst af under hele mit Studium, og upaatvivleligt noget af det ypperligste, som i min Tid blev presteret ved Universitetet.³³⁹

De 'populærtheologiske' forelesningene over gammeltestamentlige skikkelser hadde en spesiell foranledning. Allerede i 1849 stod det å lese i *Theologisk Tidsskrift* et «Nødtraab fra den evangelisk-lutherske Kirke i Preussen til det troesbeslægtede Udland».³⁴⁰ I dette 'åpne brev' ble navngitt flere menigheter som hadde nektet å slutte seg til den preussiske union (mellom lutherske og reformerte kirker), og som derfor var kommet i store økonomiske og rettslige vanskeligheter. Tidsskriftets redaksjon føyde en hale til brevet, der det bl.a. het: «Forsaavidt Præster eller Andre, hvem dette Nødtraab maatte komme for Øie og gaa til Hjerte, maatte ville, hver i sin Kreds, paatage sig Indsamlingen af frivillige Gaver, da har Hr. Lektor Caspari her i Christiania erklæret sig villig til at modtage de til ham insendte Bidrag og besørge dem tilstillede det evangelisk-lutherske Overkirkekollegium i Breslau.»³⁴¹

Kanskje har responsen på denne henvendelsen ikke vært overveldende, i hvert fall begynte Caspari i de følgende år å holde offentlige 'populære' forelesninger, der inngangspengene gikk «til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet». Og i 1858 ble det – antakelig på hans initiativ – dannet en komite til samme formål. I komiteens opprop av 31. oktober dette året het det bl.a. at «det er vanskelig for Enkeltmand den ene Gang efter den anden at efterkomme saadanne Bønner og som Enkeltmand træde op med Henvendelse til troende Lutheranere i vort Land». 'Enkeltmanden' var naturligvis Caspari, og

³³⁹ Daniel Thrap, *Erindringer*, håndskrevet ms.; RAO, privatark. 31, Hefte III: «Studenteraarene 1851–56», 140f.

³⁴⁰ *ThTnK* 2 (1849), 550–60.

³⁴¹ Samme sted, 560.

selv om komiteen de følgende år mottok betydelige gavebeløp, fortsatte han å holde sine 'populære' forelesninger mot inngangspenger.³⁴² Noen av disse forelesningene holdt han også for sine studenter på Universitetet.

Mens hans detaljeksegetiske forelesninger over Genesis, Jesaja, og senere salmene, oftest nøyter seg med en nitid filologisk utredning av tekstenes språklige mening, var hans populære forelesninger preget av en både åndfull og dypsindig typologisk, noen ganger allegorisk utleggelse, som alltid hadde kristologisk siktepunkt. At han dro rundt i landet på foredragsturneer med disse forelesningene, ga ham en betydelig folkelig breddekontakt, og sikret mer enn noe annet hans ry som tolker av Det gamle testamente. Men noe *forskningsbidrag* på dette felt leverte han ikke i denne perioden. Hele hans forskningsenergi konsentrerte seg om symbolstudiene.

Bruddet med Franz Delitzsch

Kanskje har det også bidratt til hans forskningsmessige passivitet at samarbeidet med Delitzsch om utgivelsen av deres to serier gammeltestamentlige kommentarer og studier ble avbrutt.³⁴³ Caspari følte seg teologisk fremmedgjort i forhold til vennen i Tyskland etter utgivelsen av Delitzsch' Genesis-kommentar (1852). «Er fühlt sich mir meiner wissenschaftlichen Richtung wegen so entfremdet, dass er nicht einmal das exeget. Handbuch mit mir fortzusetzen Freudigkeit hat. Er fühlt sich mir entfremdet, ich ihm gar nicht,» klager Delitzsch i brev til Kurtz 18. sept. 1854.³⁴⁴

Så lenge Caspari levde, holdt han fast på Moses som Mosebøkernes forfatter, etter Hengstenbergs forbilde. I Delitzsch's Genesis-kommentar, som kom i sitt første opplag i

³⁴² Det foreligger en relativt utførlig dokumentasjon med hensyn til komiteens virksomhet; noe mer spredt med hensyn til Casparis forelesninger: foruten det nevnte opprop i *Theologisk Tidsskrift*, se Komiteens *Første Aarsberetning fra Kommitteens til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet, 31 October 1858 – 31 October 1859*, Christiania 1859; *Anden Beretning ... 31 Oktober 1859 – 31 Oktober 1861*, Christiania 1861; *Tredie Beretning ... 31te Oktober 1861 – 31te December 1864*, Christiania 1865; Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; gaveliste, i: *Norsk Kirketidende* 1860, 176; Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; fordeling av midlene, takkeskrivelse fra pastor Wolnar, i: *Norsk Kirketidende* 1861, 252; gaveliste, i: *Norsk Kirketidende* 1861, 687–88; fordeling av midlene, div. takkeskriv, i: *Norsk Kirketidende* 1862, 285f; (Th. C. Bernhoft), *Kirkelige Efterretninger*, Christiania (Casparis populære forelesninger til inntekt for Kommitteens for betrængte lutherske Menigheder), i: *Norsk Kirketidende* 1862, 494; fordeling av midlene, i: *Norsk Kirketidende* 1862, 702; gaveliste, i: *Norsk Kirketidende* 1863, 335–36. Om Casparis forelesninger, se dessuten brev til Jørgen Moe av 14. des. 1865, nedenfor nr. 10..

³⁴³ Den ene var *Exegetisches Handbuch*, der første bind var Casparis *Der Prophet Obadja*, Leipzig 1842. Den andre var *Biblisches-theologische und apologetisch-kritische Studien*, der andre bind var Casparis *Beiträge zur Einleitung in das Buch Jesaja und zur Geschichte der jesaianischen Zeit*, Berlin 1848.

³⁴⁴ Bonwetsch, *Briefe*, 85.

1852, var dette synspunktet delvis forlatt. Delitzsch holdt fast på Mosebøkernes mosaiske forfatterskap i den modifiserte forstand at grunnstammen i det historiske stoffet gikk tilbake til Moses' tid og til ham som forteller, men samtidig åpnet han for den da lanserte teorien om to senere 'hovedfortellere' som supplerte og utvidet det mosaiske stoffet. I en sammenredigering av disse to hovedkildene hadde Mosebøkene fått sin kanoniske form. Dette har Caspari utvilsomt følt som en oppgivelse av en for ham avgjørende skanse i den kampen mot den 'rasjonalistiske' bibelvitenskapen som han og Delitzsch hadde hatt som felles prosjekt. Casparis oppfatning av Mosebøkernes 'ekthet' kommer klart til uttrykk i en anmeldelse av Carl Friedrich Keils kommentar til Genesis og Exodus som utkom i 1861.³⁴⁵

I kritisk Henseende holder K. strengt fast ved Pentateuchens oprindelige Enhed og mosaiske Affattelse, som han i Indledningen til Commentaren og i Commentaren selv simpelt og træffende begrunder. Hvad Skabelseshistorien angaar, saa forkaster han de tvende exegetiske Voldsgjæringer, hvorved flere troende Exegeter og Naturforskere have søgt at bringe den mosaiske Beretning i Overensstemmelse med geologiske Hypotheser, som man har udgivet for aldeles sikre videnskabelige Resultater (den Antagelse, at Jordens chaotiske Tilstand i Gen. 1,2 er en Virkning af Englefaldet, og den, at de sex Skabelsese dage ikke ere virkelige, egentlige dage, men sex Skabelsesperioder)... I Udlæggelsen af første Mosebog slutter Forfatteren sig ofte, dog altid med Selvstændighed til Delitzsch's aand- og tankerige, om end i enkelte Punkter svage Commentar over denne Bog.³⁴⁶

Med de 'svake punkter' i Delitzsch's Genesis-kommentar siktet Caspari ganske sikkert til hans oppgivelse av bokens mosaiske forfatterskap, og dermed dens 'ekthet' og integritet. Man kan se en viss ironi i at Delitzsch i 1860-årene lot sin medarbeider Keil skrive Genesis-kommentaren, der Keil var helt på linje med Caspari, ikke Delitzsch. Sendte Delitzsch et signal til Caspari om at deres uoverensstemmelser angående Mosebøkernes forfatterskap ikke hadde behøvd å bety slutten på deres samarbeid? Eller som Delitzsch sa i brevet til vennen Kurz i 1854: «Han føler seg fremmedgjort overfor meg, ikke jeg overfor ham».³⁴⁷

Samme år som Delitzsch publiserte sin Genesis-kommentar, publiserte Caspari sin siste store profet-studie, denne gang over Mika-boken.³⁴⁸ Som Delitzsch sa i brevet sitert

³⁴⁵ Carl Friedrich Keil und Franz Delitzsch (utg.), *Biblischer Commentar über das Alte Testament: Erster Theil: Die Bücher Moses: Erster Band: Genesis und Exodus* von C.F. Keil, anmeldt av Caspari i *Theologisch Tidsskrift* 5 (1862): 143–44.

³⁴⁶ Casparis anmeldelse (se noten ovenfor), 143.

³⁴⁷ Se ovenfor s. 110 og note 343.

³⁴⁸ *Über Micha den Morasthiten und seine prophetische Schrift. Ein monographischer Beitrag zur Geschichte des alttestamentlichen Schriftthums und zur Auslegung des Buches Micha* (Universitäts-Programme für das

ovenfor: samarbeidet opphørte, men vennskapet besto.

Tyskland kaller

Da Caspari stod på spranget til å publisere sine første symbolhistoriske studier, fikk han for andre gang kall fra Tyskland som på nytt aktualiserte hans aktuelle dilemma: skulle han vie sitt liv til symbolforskningen – eller fortsette sine gammeltestamentlige studier? Sommeren 1856 var han på symbolhistorisk studiereise i Tyskland. Etter hjemkomsten henvender han seg til Det Akademiske Kollegium, og innholdet i denne henvendelsen fremgår av den skrivelse Kollegiet derpå sendte Kirkedepartementet. Her heter det at Caspari

under et Ophold i Tydskland i afvigte Sommer ikke blot erholdt foreløbigt Tilbud om en snart ledigblivende Professorpost ved Universitetet i Dorpat, men ogsaa fik Forespørgsel om han vilde antage et lignende Kald fra Rostock. ... Hiint Tilbud, anfører han, afslog han dog strax, medens han paa den sidste Forespørgsel undlod at give endelig Svar, indtil han for nylig har seet sig nødsaget til at underrette Vedkommende om, at han, saafremt hans økonomiske Vilkaar i Norge ikke meget snart blive forbedrede, vilde ansee sig forpligtet til at modtage Kaldelsen.³⁴⁹

Caspari hadde nå vært 9 år i Norge. Og selv om han nok hadde sett for seg et lengre opphold her, var det opprinnelig ikke hans mening å flytte til Norge for livet. «Den Tanke, at jeg skulde tilbringe hele mit Liv i det fremmede Land iblandt det fremmede Folk, (var) dengang en tung Tanke for mig, og De vil finde dette begribeligt. Jeg erindrer grant, at jeg, da en af mine daværende Kollegaer, Professor og senere Biskop Kaurin, engang spurgte mig, hvor længe jeg vel tænkte at blive i Norge, gav det Svar: Saa omtrent 8 Aar.»³⁵⁰

Men at tanken på å flytte tilbake til Tyskland nå plutselig ble en reell mulighet, fikk ham også til å oppdage at han hadde slått røtter i Christiania: «Jeg fik de norske Forhold saa kjær, at jeg, da jeg fik Kaldelser fra mit Fødeland, og saa det Spørgsmaal opstod for mig, om jeg skulde gaa eller blive, at jeg da ved den Tanke, at jeg skulde forlade Norge, følte, at jeg lignede et Træ, der har slaaet dybe Rødder i den Jordbund, hvortil det staar, og som man vil forsøge at opprykke af denne Jordbund for at plante det i en anden.»³⁵¹

zweite Halbjahr 1851 und das erste Halbjahr 1952), Christiania 1852. Denne ble altså ikke utgitt i den felles serien

³⁴⁹ *Storth. Forh.* 1857, III, No. 64, 1f.

³⁵⁰ Professor Casparis Tale til de theologiske Studerende, der lykønskede ham paa hans Jubilæum den 12te Oktober, i: *Fædrelandet* 5 (1872) No. 43 (23. okt.).

³⁵¹ Samme sted.

Foreløpig bestemte han seg derfor til å bli, men han benyttet kallelsen fra Rostock som et forhandlingskort for å bedre sin gasje i Christiania. Han var fremdeles lektor, og 750 speciedaler var lite å leve av, og ingenting å understøtte hans gamle foreldre med. Det Akademiske Kollegium brakte dette videre til departementet i sin innstilling: Caspari har, heter det, «været nødt til at opbruge en betydelig Deel af sin Hustrues lille Formue, og ... er ikke mere istand til at yde sine gamle og fattige Forældre den ringeste Understøttelse, men maa overlade hele Byrden derved til en Broder, paa hvis hele Livsgang det er af stor Indflydelse, at han maa bære den.» Caspari har fått sin nuværende gjerning i Christiania «meget kjær», og «det vilde være et føleligt Tab for Universitetet, om han gik bort», sier Kollegiet.³⁵² Departementet sluttet seg til Kollegiets anbefaling: «Ogsaa Departementet finder efter den meer end almindelige baade Dygtighed og Nidkjærhed, Lector Caspari i sin Stilling har viist, og den betydelige Virksomhed, han i denne har udviklet, at Tabet af ham vilde efterlade et baade for Universitetet og Kirken føleligt Savn, som ikke let vilde kunne erstattes.»³⁵³ Resultat: Ved kongelig resolusjon av 26. nov. ble Caspari innvilget et årlig gasjetillegg på 300 Spd. med virkning fra begynnelsen av 1856 og inntil han måtte bli utnevnt til professor – «hans Kaar maa forbedres, hvis Universitetet ikke skal miste ham.»³⁵⁴

Han ble altså i Christiania. Om det var en reaksjon på dette, eller hadde andre grunner, er uvisst – men han gikk snart etter på nytt inn i en svær depresjon. Og i de siste ukene av '56 kom en ny kallelse, denne gang til et ordinært professorat i Erlangen. Det var utvilsomt Delitzsch som stod bak; han ville ha Caspari som kollega i Erlangen.³⁵⁵ Og Erlangen-fakultetet var inne i en blomstringstid; et kall derfra var på denne tid i seg selv en hedersbevisning.³⁵⁶ Denne gangen har Caspari åpenbart alvorlig overveiet å svare ja. Kanskje forsterket disse vanskelige overveielsene hans depresjon, kanskje var det de som utløste den. «I 56 troede jeg, at det nu var forbi med min Virksomhed... Professor Voss forstod sig ulige bedre paa min Tilstand, end jeg. Da jeg i Slutningen af 56 fik et Kald til Erlangen og spurgte ham, om jeg kunde modtage det (det vilde medføre langt større Arbeide for mig end det, jeg

³⁵² *Storth. Forh.* 1857, III, No. 64, 1f.

³⁵³ Samme sted.

³⁵⁴ Samme sted.

³⁵⁵ Delitzsch var blitt utnevnt til ordinarius «für alttestamentliche Exegese, christliche Apologetik, theologische Moral und die darein einschlagenden Fächer» ved universitetet i Erlangen i 1850, og beholdt denne post til 1867, da han ble utnevnt til professor i Leipzig; jfr. Wagner, *Franz Delitzsch*, 76–90. Han klager i begynnelsen av 50-årene over faglig ensomhet i Erlangen, og beklager at han ikke har Caspari i nærheten: se brever til J.H. Kurtz av 5. okt. 1853; 18. sept. 1854 og påskeaften 1856 (Bonwetsch, *Briefe*, 82–90); i sist nevnte brev: «Die schöne Zeit unseres Zusammenlebens in Leipzig, wo Du uns fandest, kommt nimmer wieder.»

havde i Chr.), svarede han med Ja, til min største Forbauselse. Jeg kunde, mente han, trods min Nervøsitet arbeide langt Mere. Og ved denne Anskuelse blev han ogsaa siden.»³⁵⁷

Nærmere enkeltheter om Casparis reaksjon på dette kallet fra Erlangen er ikke kjent, men universitetet og departementet har tydelig nok oppfattet at man nå på nytt burde foreta seg noe for å holde på ham. Opprykk til professor med en gasje på 1050 Spd. var tidligere innarbeidet i budsjettet for terminen 1857–1860,³⁵⁸ men denne gasjen *hadde* han allerede med det tidligere innvilgede personlige tillegg. Den 7. mai 1857 «udnævntes Caspari til Professor med den almindelige Gage af 1050 Spd. Da han imidlertid havde erholdt Tilbud om Ansættelse som Professor ordinarius i Theologi ved Universitetet i Erlangen paa Vilkaar, der vare langt fordelagtigere end yngste Professors Gage hersteds, fandt Collegiet, at man ... ikke passende kunde byde ham mindre end den almindelige Gage med det engang tilstaaede personlige Tillæg, hvilket ved ... Kongelig Resolution (av 25. juli) bevilgedes.»³⁵⁹

En symbolforsker trer fram

Hvilke overveielser som til slutt fikk Caspari til å bli ved sin post i Christiania, vet vi altså ikke, men én ting synes ganske sikker: Det var en avgjørelse som innebar at han ville føre sin anti-grundtvigianske kamp videre ved å fortsette sine symbol-forskninger. Hans lege, professor Voss, hadde spådd ham full arbeidskraft på tross av depresjonen ved årsskiftet 56/57. «Hvor rigtig hans Dom var, har Erfaringen vist. Jeg har aldrig arbeidet mere end siden 57. Dengang begyndte min Virksomhed først ret.» Det må man trygt kunne si: I '57 publiserte han sin første symbolstudie, fra '58 av og inntil slutten av 70-årene fylte han den ene årgang etter den annen av *Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge* med oppsatser om dåpssymbolet, like voluminøse som minutiøse.

Man får inntrykk av at Gisle Johnson, R. Tønder Nissen og Caspari – disse var fra begynnelsen (1858) tidsskriftets utgivere – nærmest opprettet tidsskriftet for å skaffe Caspari et nordisk forum til å offentliggjøre sine symbolstudier i. Sin første artikkel i 1857 hadde han offentliggjort på tysk. Men det var i Norge og Danmark slaget om den kirkelige anskuelse og trosbekjennelsen sto – det var *her* Casparis studier hadde sin polemiske kontekst og raison

³⁵⁶ Jfr. Wagner, anf. sted.

³⁵⁷ Brev til Theodor av 11. okt. 1888, nr. 64.

³⁵⁸ Se *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 2. Række 7 (1857), 5; ad «Universitetes Gageringsforslag» av 30. juni 1856.

³⁵⁹ *Storth. Forh.* 1857 VIII, 321; jfr. *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 3. Række 1 (1860), Tillægshfte, 33; og *Departements-Tidende* 29 (1857), 317.

d'être. Og fra 1858 til 1865 skrev Caspari utelukkende på norsk om symbolet, den ene lærde avhandling etter den andre, som knapt ville ha funnet noen lesere overhodet, om det ikke var for den kirkelige strid de var skrevet inn i.

Første nummer har intet redaksjonelt forord; i stedet begynner på side 1 *Casparis* innledning til en 93 sider lang begynnelse på *Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse*. På sidene 119–127 finner man en oversettelse av Luthers fremhevelse av «Sprogenes og Skriftens Nødvendighed for Evangeliets Bevarelse» i hans skrift til rådsherrene. Meningen med dette er ikke til å ta feil av: Luther føres i felten mot grundtvigiansk nedvurdering av Skriften som et 'dødt' ord. Og tendensen i Casparis symbolstudie er like entydig: Formålet er, sier han, for det første «paa historisk Vej (at) søge at udforske Oprindelsen til vor romersk-occidentalske Daabsbekjendelse, og det saavel Oprindelsen til den hele ... som ogsaa Oprindelsen til *de* enkelte Dele deraf, som man mere eller mindre almindelig har tillagt en senere kirkelig Oprindelse,» og for det andre å «fremlægge den gamle Kirkes Praxis med Hensyn til Daabsbekjendelsens Ordlyd i dens hele Omfang, en Praxis, der er af den største Vigtighed ogsaa for Spørgsmaalet om Daabssymbolets Oprindelse. Men begge Dele ... i den Hensigt, at bidrage til at bringe *en historisk, en i Sandhed historisk* Anskuelse om Daabsbekjendelsen til Anerkjennelse iblandt os.» Altså: På tidsskriftets første side sies – omformulert i klartekst – følgende: (1) dåpsbekjennelsen har senere, kirkelige *tillegg* (de oppregnes i detalj allerede i en note til side 2!); og (2) vår *vestlige* dåpsbekjennelse står overfor *andre* (østlige); og (3) *uhistoriske* forestillinger om disse spørsmål går i svang «blandt os.»

Grundtvigianerne behøvde ikke lang tid for å finne ut at det nye tidsskriftet var et kamporgan, rettet mot dem. Og dermed var kampen i gang.³⁶⁰

³⁶⁰ Her sluttet mitt biografi-manus i 1989. Planen var å skrive en kort oversikt over debattens gang, da en utførlig historikk om og analyse av de mange bidrag til debatten ville ha sprengt rammene for en biografi. Den ultrakorte versjon kan for eksempel lyde slik: Casparis arbeid med trosbekjennelsen historie hadde en aktuell kirkelig foranledning, som beskrevet ovenfor. Grundtvig hadde gjort sin sak vanskeligere enn den hadde behøvd å være ved sin påstand om at Apostolicum *ord for ord* var blitt overlevert apostlene av Jesus selv, og deretter bevart uforandret. De mange diskusjonsinnlegg fra Grundtvigs tilhengere ga derfor Caspari den samme enkle oppgave: å påvise at dette ikke stemte. Slik sett har debatten ikke all verdens interesse; men takket være Casparis grundighet fikk hans mange bidrag stor betydning; ja, man kan med rette hevde at han gjennom dem grunnla den moderne historiske vitenskapen angående de oldkirkelige bekjennelsenes opprinnelse og framvekst. Og svært raskt ble Caspari selv fanget av fascinasjonen ved å kartlegge et helt nytt forskningsfelt. Fra 1856 brukte han de fleste sommerferier til studiereiser til biblioteker over nesten hele Europa. Her fant han og offentliggjorde fortløpende "Ungedruckte, unbeachtete und wenig beachtete Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel", som fellestittelen på hans tre tyske samlebind lyder (se nr. 123, 1866; nr.146, 1869 og nr. 182, 1875 i bibliografien nedenfor). Et fjerde bind fulgte i 1879: Alte und neue Quellen zur

VI. "Den kogende norske Gryde" (1872-92): Siste år

Fortellingen (5)

To forhold hadde fått den unge Caspari til å betrakte Norge som et trygt og godt Ararat etter den kontinentale syndflod: den norske lutherdommen og de trygge og stabile samfunnsforholdene i Norge. Og slik fortsatte det å være, inntil begge disse grunnvollene under hans nye tilværelse ble utfordret og rokket – lutherdommen først. Vi har allerede sett hvordan den tradisjonelle lutherdommen ble utfordret av de norske grundtvigianerne i presteskapet på denne tiden, som her hos oss markedsførte Grundtvigs nye bestemmelse av forholdet mellom Skrift og Bekjennelse med stor overbevisning og entusiasme.

Man kan si at kampen mot grundtvigianismen i Norge ble vunnet av Caspari og Johnson. Caspari ble gjennom sin innsats verdens ledende trossymbol-forsker, og grunnla den moderne symbolforskningen. Man får hele tiden inntrykk av at han *trivdes*, ja, stortrivdes i denne rollen som den som med overlegen historisk vitenskap historisk motbeviste grundtvigianernes sentraldogme. Og i hele denne saken stod Johnson og Caspari sammen som én mann.

Helt annerledes opplevde han det da den andre trygge pilaren under hans tilværelse begynte å vakle: De norske samfunnsforholdene, norsk kultur, norsk politikk – alt dette kom inn i en dramatisk endrings- og gjæringsprosess. Og her opplevde Caspari seg på det tapende lag, her gikk det i gal retning det meste av tiden. Fra å være den trygge klippe i et opprørt syndflodshav, ble Norge for Caspari innhentet av den revolusjonsånden som i 1848 hadde satt Europa på ende, og som i 1870- og 80-årene nyskrev både Europa-kartet og alle sosiale og politiske kart. Og da blir tonen i omtalen av Norge en helt annen: «Det er saare uhyggelig at leve i det nye Norge. Man faar Kvalme syv Gange om Dagen. Jeg ønsker, at jeg var, hvor

Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel (nr. 197 i bibliografien). På 1880-tallet beveger han seg utenfor trosbekjennelses-forskningen og begynner å kalle sine studier «kirkehistoriske», med all mulig rett (se numrene 206–210; 213–218; 222–225; 229–230 og 233 i bibliografien). Reisevirksomheten ble finansiert av Kirkedepartementet etter søknad fra Caspari, og fra 1863 kan disse reisene dokumenteres fra *Departements-Tidende* (se nedenfor ss. 178f) og fra Casparis reiserapporter, «Reisefrugter I–XX» fra 1863 til 1887 (numrene 99, 104, 116, 127, 131, 132, 192 og 223 i Casparis bibliografi, nedenfor). De omtales også i flere av brevene hans, og i Theodor Casparis *Fra mine unge aar*. Se ellers «Forord 2021» ovenfor.

Peberet gror, eller at Normændene var det. Men ‘trop tard’ og ‘mitgefangen, mitgehangen’.³⁶¹

«Du kan ikke tro, hvor Norgetræt jeg er.³⁶² ...Vore Tilstande ere i Sandhed forfærdelige, og der hviler et tungt Tryk paa hvert alvorligt Sind. ... Jeg kan ikke negte, at jeg alt længe og for Tiden mere end nogensinde lider af Hjemve. Men jeg har jo nu snart fyldt mit syttiende Aar og er saaledes nødt til at tilbringe mine sidste Leveaar og dø i den kogende norske Gryde.»³⁶³ Det er noen fasetter i den opplevelsen som danner bakgrunnen for slike bitre utfall vi vil se litt nærmere på i det følgende.

«Splittelsen, Virvaret og Opløsningen i de kirkelige Forhold»: Kirkemannen Caspari

Det var først i 1870-årene Caspari ble vår at ting begynte å forandre seg i det norske samfunnet og i kirken, men at det da til gjengjeld forandret seg raskt. Ennå i 1870 er tonen relativt optimistisk med tanke på Norge, som i et brev av 23. nov. til Jørgen Moe.³⁶⁴ Caspari har nettopp vært med på et «frit kirkeligt Stiftsmøde» som ble arrangert i Christiania 1. nov. 1870, og hvor han selv stod blant innbyderne. Og han virker ikke misfornøyd med tingenes utfall der.³⁶⁵ Enda tydeligere er budskapet i et brev til Andreas Munch, dikteren og naboen i Homansbyen, i et brev av 23. jan. 1873, der han forteller om siste sommers opplevelser på kontinentet:

Jeg takker Dem ogsaa for Deres Lykønskning til mit Jubilæum.³⁶⁶ Skulde der endnu have manglet Noget i min Kjærlighed til Norge og de norske Forhold, saa har mit Ophold i Tydskland ifjor Sommer raadet Bod paa Mangelen, thi jeg blev der greben af en saadan Forfærdelse over Tydskernes Frafald fra Christendommen, at Grunden brændte under mine Fødder, og jeg længselsfuldt skyndte mig hjem. Antichristendommen har i Tydskland siden Krigen gjort kjæmpemæssige Fremskridt, og Folket har af sine Seire i Grunden kun høstet Forbandelse. Bismarck søger virkelig at drive Djævelen ud ved Beelzebul, Djævelens Øverste. Den Christne er i ham gaaet under i Politikeren. Det af ham skabte Rige er hans Gud.³⁶⁷

³⁶¹ Brev til sønnen Theodor Caspari 29. mars 1884, håndskriftsamlingen Universitetsbiblioteket i Oslo (NB), brevsaml. nr. 193, nedenfor brev nr. 39.

³⁶² Brev til Theodor Caspari 31. Mai 1883; nr. 32 nedenfor i «Tillegg».

³⁶³ Brev til Theodor av 5. des. 1883, ref. som ovenfor.

³⁶⁴ NB, brevsaml. nr. 282; i mitt «Tillegg» brev nr. 13.

³⁶⁵ Derimot er han rystet over meldingene fra Tyskland: «Morgenbladet ... bringer os i denne Tid saa Meget, der lægger sig tungt paa Sindet, især naar man har den Ulykke at være født i Tydskland.» Caspari sikter her til den tysk-franske krig, erklært 15. juli 1870 og avsluttet i februar 1871.

³⁶⁶ Casparis 25-årsjubileum som universitetslærer i Norge, 12. okt. 1872. Se «Professor Casparis Jubilæum», i: *Fædrelandet* 5 (1872), No. 42 (16. okt.).

³⁶⁷ NB, brevsaml. nr. 109 I; i mitt «Tillegg» brev nr. 16.

Men Caspari værer nå uro i Norge også, først og fremst innad i kirken, ja, selv ved det teologiske fakultet.

Både i samtiden og for ettertiden var ‘Caspari og Johnson’ et stående begrep; de ble betraktet som teologiske tvillinger, samstemte i ett og alt. Det få visste, var at Caspari og Johnson i flere heftig omdebatterte spørsmål angående kirkeordning og gudstjenestereformer gikk hver sin veg, og at de nok begge led under denne uenighet. Caspari ble i 70- og 80-årene den teologiske nestor for en krets av unge teologer som ikke fulgte Johnsons signaler i ett og alt, men heller nye signaler fra Tyskland: den såkalte nylutherdommen.

Da den nye tid brøt igjennom i Norge – sterkt forsinket, etter manges mening – i slutten av 70-årene og begynnelsen av 80-årene, falt den teologiske responsen fra hverandre i to uforenlige strategier, symbolisert ved navnene Fredrik Petersen og Johan Christian Heuch. Dette er ofte omtalt og beskrevet: Petersen valgte dialogens linje, den innfølede kritikk. Heuch stod for den steile konfrontasjonen, den fundamentale kritikken av den moderne ånd og alt dens vesen.

I dette enkle teologiske koordinatsystemet graviterer Johnson og Caspari ulikt. Johnson tok på sine gamle dager Fredrik Petersen i forsvar mot noen av de mange angrepene som ble rettet mot ham fra mer ortodoks side. ‘Overgangsteologien’, det vil si forsøket på å komme den moderne tid og dens spørsmål noe eller mye i møte, kunne påberope seg viktige ansatser i Johnsons teologi, og dette har nok Johnson selv vært klar over og vedkjent seg. Allerede i slutten av 1860-årene ser man hvordan strengt konfesjonelle teologer tydelig er misfornøyde med Johnsons forsøk på å inkorporere mer ‘moderne’ tanker i sin teologi. Dette kommer tydelig frem i den debatten om slaveriet som samfunnsordning som utspant seg blant norske teologer i USA, og som Brynjar Haraldsø inngående har beskrevet og analysert. Her sto en grundtvigiansk ‘Demokratie-Aand’ mot en tradisjonell luthersk stender-tenkning; en moderne likhets-ideologi (‘frihet, likhet...’) mot en eldre hierarkisk-organisk oppfatning av samfunnet. Den norske kirkes synode i Amerika appellerte til Det Teologiske Fakultet i Christiania – sine gamle lærere! Og Gisle Johnson førte i 1863 et svar i pennen som ikke helt tilfredsstilte noen av partene; de lutherske øvrighets-teologene aller minst.³⁶⁸ For Johnson gikk ganske langt i retning av å gi en teologisk legitimering av den moderne

³⁶⁸ Jfr. til hele denne sak Brynjar Haraldsø, *Slaveridebatten i Den Norske Synode*, 118–130.

menneskerettighets-idé.

Og da 'det nye' brøt på både i norsk kirkeliv og i norsk politikk, fant konservative nylutheranere i Norge at Johnson var altfor ettergivende og løs i sin teologi. De tilskrev det hans pietistiske preg. Pietistiske tendenser hos Johnson, mente de, fikk ham til å åpne for lekmannsforkynnelsen – om det var ut fra 'nødsprinsippet' aldri så mye – og fikk ham til å imøtekomme kravene om reformer i kirkelov og gudstjenesteordning langt ut over det de selv fant forsvarlig.

At det i 70- og 80-årene dannet seg et viktig teolog-miljø 'til høyre' for Johnson, blir meget anskuelig i det kapittel av *Luthersk Kirketidendes* historie som da utspant seg. I 1875 overtok Heuch og F.W. Bugge redaksjonen av det blad Gisle Johnson hadde grunnlagt og til da redigert. Deres konservative 'høykirkelige' linje ble for mye for bladets lesere og Lutherstiftelsen meddelte de to redaktører avskjed høsten 1876. Heuch og Bugge utga da fra nyttår 1877 sitt eget, konkurrerende blad under tittelen *Luthersk Ugeskrift*. Man kan vel enkelt si at mens det reorganiserte *Kirketidende* førte Johnsons linjer videre, ble *Ugeskriftet* den konservative nylutherdommens organ, talerør for teologene av Heuchs, Bugges og Michael Færdens type. *Ugeskriftet* brakte fra første nummer store og vektige artikler på høyt faglig og stilistisk nivå. Og hvilken teologisk professor bidrar i første nummer til å gi bladet ytterligere vekt og prestisje? Carl Paul Caspari! Han blir nærmest som fast skribent å regne, rett som det er bidrar han med tekstutleggelse og kirkehistoriske studier.³⁶⁹ I *Kirketidende* setter han ikke sine ben.³⁷⁰

³⁶⁹ «Evangeliet paa Søndag efter Nytaar, udlagt og anvendt», *Luthersk Ugeskrift* 1 (1877), 1–10; 33–40; «Psalm 49, udlagt», *LU* 8 (1880), 297–304; 313–19; 345–54; 361–69; 377–386; «Af det Dybe. Ps 130, udlagt», *LU* 13 (1883), 253–60; 285–92; 333–39; «Den ældste Kirkeordning», *LU* 15 (1884), 375–82; 393–408.

³⁷⁰ D.v.s. fra nå av. I Heuchs/Bugges redaktørtid hadde han bidratt til bladet: «Profeten Jonas's Sendelse til Ninive, dens Stilling og Betydning i Guds Riges Historie», Tredje Række årg. 2 (1876), 241–250; 257–262; 273–280; 306–312; 337–345; 377–383; 393–400. Og i de første årganger (Johnsons redaktørperiode) naturligvis også: «Den dansk-norske Præsteed og Provsteed om det apostoliske Symbols Forhold til den hellige Skrift» I–IV, årg. 2 (1864), I, 1–9; II, 33–54; årg. 3 (1864), 177–183; 225–257; «Abrahams Kaldelse og Begyndelsen af hans Vandringer i Kanaan», I–III, årg. 3 (1864), 1–9; 33–48; 65–73; «Er den i den lutherske Kirke herskende Opfattelse af Ordene 'de helliges Samfund' i den tredje Artikel sproglig urigtig?» årg. 4 (1865), I, 1–13; II, 17–26 (jfr. C. Wille, «Et Par Spørgsmaal til Prof. Caspari i Anledning af hans Afhandling om *communio sanctorum* (de Helliges Samfund)», i årg. 4 (1865), 97–98.); «Svar paa Hr. Pastor C. Willes Spørgsmaal», årg. 4 (1865), I, 99–105; II, 129–134; III, 145–172; IV, 337–352; V, 353–372; VI årg. 5 (1865), 17–37; VII, 65–89; VIII, 129–152; IX, 161–174; X, 389–415; «En Bemærkning betreffende den i 1853 udkomne Udgave af den norske Kirkes symbolske Bøger i Grundtexterne», årg. 4 (1865), 106–108; «Jacobs natlige Kamp med Gud I–IV», årg. 6 (1866), 65–77; 97–107; 113–119; 129–140; «Bruger den russiske Kirke det apostoliske Symbol?» årg. 8 (1867), 193–202; «Et Forord til populære Foredrag over et Udvalg af Profeten Esaias' Spaadomme», årg. 9 (1867), 385–390; «Hvorledes bør det andet kirkepredikat i den tredje Artikel lyde ved Daaben og i lærebøgerne? En Skitse», I–X, årg. 10 (1868), 1–6; 25–28; 49–58; 81–92; 145–156; 177–185; 209–217; 241–253; 385–402; årg. 11 (1868), 65–87; «De tre almindelige Bekjendelser», årg. 11 (1868), 241–255; «Nogle historiske Oplysninger om Troesspørgsmaalenes Ordlyd ved Daaben», Ny Række årg. 1 (1869), 17–24;

I Casparis brev kommer motsetningsforholdet til Gisle Johnson åpent fram. Her åpenbarer han sine tanker og bekymringer angående den kirkelige og politiske utvikling i Norge. At det er splittelse ved det teologiske fakultet mellom ham selv og Johnson, åpenbarer han i et brev til Jørgen Moe 26.1.1878³⁷¹ – det dreier seg om fakultetets betenkning i spørsmålet om avskaffelse av absolusjonstvungen ved skriftemål:

De sidste Maaneder af det forløbne Aar have ikke været lette og behagelige for mig. Den Skjæbne, som vort Fakultets Betænkning i Absolutions sagen³⁷² har fristet, er, jeg negter det ikke, gaaet mig nær, og det saa meget mere, som den for en Del er fortjent. Det er en aabenbar Hemmelighed, at Betænkningen hviler paa et Compromis. Ligesom Bugge, saa havde ogsaa jeg gjerne stemt for Bibeholdelse af vor nuværende Absolutionsform og for en Præfation med mere evangelisk Character. Men vor, Bugges og min, Vedtagelse af den collective Form³⁷³ og af Præfationen, som den er kommen til at lyde, vare de Vilkaar, under hvilke vore to Collegaer³⁷⁴ allene troede at kunde afstaa fra at udtale den Anskuelse, at Absolutionen før Altergangen burde være en fri Sag. Vi ville gjerne forhindre, baade at en saadan Udtale kom fra Halvheden eller snarere Majoriteten (Myhre³⁷⁵ havde undertegnet det stavangerske Andragende)³⁷⁶ af et luthersk Fakultet, og at Fakultetet i en saa vigtig og betydningsfuld Sag traadte frem for Kirken med to grundforskjellige Vota. Hvad der bedrøvede mig og endnu bedrøver mig, er, at Fakultetets Anseelse ved Betænkningen unegtelig i vide Kredse, og det tildels hos Mænd, paa hvis Dom der er at sætte megen Pris, har lidt et alvorlig Knæk.³⁷⁷ Dette er i en mod al Autoritet saa opsætsig Tid, som vor, en Ulykke for Kirken. (Jeg tager Tingene rent objectivt.) Hertil kommer endnu den Fremtidsudsigte, at ved lignende Spørgsmaal (og hvor snart kunne disse ikke komme!) vor Uenighed maa og vil blive aabenbar. Den Splittelse, som i vore Dage gaar gennem vor Kirke, gaar desværre ogsaa gennem dens Fakultet, kun at den her ikke har fjernet Hjerterne fra hverandre. Vi holde inderlig af hverandre.

«Hvorledes ere Ordene: ‘de helliges Samfund’ i den tredie Artikel at forstaa?» samme sted (1869), 405–429; «’Legemet’s’ Opstandelse», Ny Række årg. 2 (1870), 17–28; «’Efter Døden’ et evigt Liv», Ny Række 2 (1870), 47–55; «Endnu nogle Bemærkninger angaaende den tredje Artikels Ordlyd», Ny Række 6 (1872), 1–9.

³⁷¹ NB Brevs. nr. 282, nr. 17 nedenfor..

³⁷² Betenkningen, datert 3/10 1877, finnes gjengitt i *Luthersk Ugeskrift* 1877 II, 234–37, og (i utdrag) i *Departements-Tidende* for 1887, 68–70. Jfr. Lars Flatø, *Den store liturgirevisjonen i vår kirke 1886-1926. En kirkehistorisk undersøkelse*, Oslo 1982, 30–32; og om skriftemålsdebatten generelt Halvor Bergan, *Skriftemål og skriftestol. Skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonstiden til idag*, Oslo 1982, 158–171.

³⁷³ Fakultetet foreslo en form for det såkalte ‘alminnelige skriftemål’.

³⁷⁴ Johnson og Jacob Frederik Dietrichson (1806–79), professor ved teologisk fakultet fra 1838. Jfr. om Dietrichson, A. Brandrud, «Teologien ved det norske universitet 1811–1911», *Norsk Teologisk Tidsskrift* 12 (1911), 222; *Norsk biografisk Leksikon* 3, 320.

³⁷⁵ Edvard Munch Myhre (f. 1835), utnevnt til (femte) professor i teologi 1876 (på prøve) og 1877 (fast). Jfr. Andreas Brandrud, «Teologien», 254–55.

³⁷⁶ Søknad fra 10 prester i Stavanger og omegn våren 1876 til kongen med henstilling om at påbudet om obligatorisk skriftemål før nattverden måtte bli opphevet. Gjengitt i *Luthersk Kirketidende* 3. Række 3 (1876), 164–168.

³⁷⁷ Jfr. Gustav Jensens kritikk av fakultetets utkast, *Morgenbladet* 1877, nr. 294. Jfr. videre uttalelsene i *Departements-Tidende* 1887, 71–72; 91–92; 98–100; og *Luthersk Ugeskrift* 1877 II, 347–58; 363–72.

Skriftemålssaken var satt på regjeringens dagsorden i 1877 gjennom et forslag fra ti prester i Stavanger om å oppheve det obligatoriske skriftemål med absolusjon før nattverden.

Forslaget var tiltrådt av 103 prester og teologiske kandidater, mens for eksempel Casparis nære venner og våpendragere F. W. Bugge og J. C. Heuch blankt avviste det. Bugge og Heuch fornemmet en pietistisk forståelse av absolusjonen og betingelsene for den (rett og oppriktig anger) bak Stavanger-prestenes forslag, mens de selv sto for en mer tradisjonell luthersk holdning: Den skrifte-søkendes begjæring om absolusjonen måtte anses som tilstrekkelig grunnlag for å meddele den.

Vi har her et eksempel på at 50- og 60-årenes enkle tegning av en grundtvigiansk og en pietistisk-johnsonsk fløy i presteskapet ikke lenger er dekkende i 70-årene. Bugge og Heuch var verken grundtvigianere eller pietister, og de sto ikke alene med dette sitt 'tredje standpunkt'. De representerte en konfesjonell nylutherdom som etter hvert skulle telle mange dyktige unge teologer. De hadde problemer med flere sider av Gisle Johnsons pietistiske og subjekt- og opplevelsesorienterte teologi. Den gamle høvdingen de samlet seg bak, ble Caspari heller enn Johnson.

Mot slutten av brevet til Jørgen Moe (sisert ovenfor) uttaler Caspari en frykt for at uenigheten mellom professorene ved det teologiske fakultet vil komme for dagen også i andre spørsmål. Det gjorde den, for eksempel da fakultetet skulle uttale seg om trosspørsmålene ved dåpen, og i debatten om Fredrik Petersens foredrag om inspirasjonen.

Jeg sukker under ... al den Uro, der hersker paa det kirkelige Omraade. Om at det theologiske Studium skal *re-* eller snarere *de-*formerer og særligt Hebraisk afskaffes, har jeg vel allerede skrevet til Dig. Nu ville Mange ogsaa forandre Daabsritualet ved at sløife Forsagelses- og Troesspørgsmaalene ved Barnedaaben (ogsaa mine Collegaer Johnson, Bugge og Petersen ere for denne Forandring), hvorimod jeg kommer til at stride med Næb og Kløer.³⁷⁸

Indenfor Fakultetet har vi to Spørgsmaal, Spørgsmaalet Munch født Myhre³⁷⁹ og Spørgsmaalet Petersen.³⁸⁰ Denne afviger jo længere, jo mere fra vor Kirkes Lære og

³⁷⁸ En departemental komite til revisjon av dåpsliturgien og andre kirkelige handlinger var nedsatt på nyåret 1887; formann i komiteen var kirkestatsråden selv, Jakob Sverdrup. Komiteens utkast forelå i oktober 1887 og ble sendt til høring blant annet til Teologisk Fakultet, med uttalefrist ultimo januar 1888. (Et revidert utkast ble sendt til høring i mai '88). Jfr. Flatø, *Den store liturgirevisjonen*, 59–60. Fakultetets uttalelse er gjengitt i *Departements-Tidende* 1889, 645ff. Til saksbehandlingen og debatten om trosspørsmålene, jfr. Flatø, anf, skrift 63–66; viktige innlegg i saken: Oluf Saxe i *Luthersk Kirketidende* 5. Række 3 (1888), 249–256; 265–275; 281–293; Gustav Jensen samme sted, 301–312.

³⁷⁹ Jfr. ovenfor, note 375. Myhre/Munch var tiltagende sykkelig og i lange perioder sykepermittert.

³⁸⁰ Fredrik Petersen holdt 21. sept. 1887 et foredrag i den teologiske studenterforening «Om Inspirationen».

bringer ogsaa mange Studenter til at gjøre dette. Han er og bliver Rationalismens Banebryder iblandt os. Et Foredrag over Inspirationen som han nylig har holdt og ladet trykke i Luthersk Kirketidende, bliver nok Udgangspunktet til en stor Strid. Overalt Higen efter Forandringer, overalt Strid og jeg er gammel og vil gjerne have Fred og faa Tid til at afslutte mine store Livsarbejder.³⁸¹

Ikke bare i sin stillingtagen til Petersen gikk Caspari og Johnson hver sin veg; også deres holdning til det store liturgiske revisjonsarbeidet som pågikk i den eiendommelige alliansen mellom Gustav Jensen og kirkeminister Jacob Sverdrup, var deres sympatier ulikt fordelt. Caspari kunne ikke noe med vestlandspietisten Sverdrup (nevø av venstres fører Johan Sverdrup), og var derfor negativt innstilt til *alle* forandringer som ble foreslått fra departementet. (Casparis holdning til vestlandsk pietisme generelt var meget kritisk: «det Narrevæsen med Maal-. Kvinde- og Totalafholdssagen»). Den teologen som fremfor noen forsvarte den eldre lutherske gudstjenesteordningen mot Gustav Jensens reformprogram, var Oscar Moe. Ikke for ingenting fremtrer han som Casparis fremste elev på kirkehistoriens område, og viderefører Casparis symbolforskning (en interesse han overførte til sin sønn Olaf Moe).³⁸²

Bjørnson, Ibsen og 'de frisindede' – Caspari i kulturkampen

Som ovenfor påpekt, var Caspari en utpreget estetiker og litterat, og fulgte levende med i samtidens norske litteratur. Den han beundret mer enn noen, var Ibsen, som han satte nest etter Shakespeare. Og han tok stor del i sønnen Theodors forfatterskap. Men den utviklingen som Norges ledende diktere gjennomløp under 1870-tallet, fylte ham med forskrekkelse og forargelse.

For det første begynte *Bjørnstjerne Bjørnson* å vise betenkelige tendenser, både teologisk og politisk. «Nu er han, som De vel ved, dragen til Sverige for at forkynde Grundtvig og Wergeland.»³⁸³ Desværre udøver han her en ikke ringe, skadelig Indflydelse paa

Trykket i *Luthersk Kirketidende* 5. Række 2 (1887), 353–62; 369–74; også utgitt som særtrykk, *Om Inspirationen, Foredrag*, Christiania 1887. Jfr. motsvar fra K. Krogh-Tonning, *Om Inspirationen*, Christiania 1888. Krogh-Tonning anklaget Petersen for rasjonalisme, mens Gisle Johnson i *Luthersk Kirketidende* forsvarte ham (*Luthersk Kirketidende* 5. Række 3 (1888), 175–83; i samme årgang flere diskusjonsinnlegg i saken).

³⁸¹ Til Th. Caspari 10.2.1888, nr. 62 nedenfor.

³⁸² Jfr. Oscar Moe, *Trosregelen I: Orienten* (Kristiania 1911); Olaf Moe om sin far som elev av Caspari: «Sogneprest Oscar Moe,» i *Norvegiae Sacrae* 1924, 197–205.

³⁸³ Bjørnson dreide 1871/72 bort fra sin tidligere begeistring for 'det nordiske' og hyllet i stedet den 'germanske' folkeånd. Han forsøkte å forene dette med sin gamle begeistring for Grundtvig, og benyttet i 1872 sin tale ved Grundtvigs grav til å forkynde sine nye ideer. Høsten 1871 og vinteren/våren 1873 var han på foredragsreiser i

de unge Studenter. Hans saakaldte Mandagsforening bliver ikke alene besøgt af Studenter, men ogsaa af Handelsbetjente og Skoledisciple! Frugterne af hans Virksomhed have vi endog kundet spore ved vor sidste theologiske Examen.»³⁸⁴

Så sent som i 1867 hadde Bjørnson og Caspari en hyggelig korrespondanse, der Bjørnson høflig anmodet Caspari om å skrive en nekrolog over herrnhuternes forstander i Christiania, Johan Heinrich Møhne (1795–1867), for *Norsk Folkeblad* som Bjørnson utga.³⁸⁵ Caspari etterkom anmodningen, og nekrologen ble trykt i Folkebladets nr. 24 samme år.

Men i 70- og 80-årene følger Caspari Bjørnsons utvikling med stigende forskrekkelse og forargelse. I 1879 skriver han til Andreas Munch:³⁸⁶

Har De hørt om Bjørnsons, denne Norges Trompets, nyeste religiøse Manifest? Han forkaster i det Christi Guddom, den Helligaands Personlighed, Treenigheden.³⁸⁷ Han, som mangler *alle* Forudsætninger for at *kunne* prøve, vil nemlig ved Prøvelse have fundet, at de tre Troesartikler ikke lære Noget om alt dette. Om den hellige Skrift taler han ikke; den maa være for ham et Nonens. Det er sørgeligt at se, at en stor Del af Grundtvigs Disciple ikke have Mod til at skille sig ved dette Partiets 'enfant terrible'. Hans *Et nyt System* synes endog i Berlin at have vakt Betænkeligheder.³⁸⁸

Og senere, i mange brev til diktersønnen Theodor (som i 1882–90 var lærer ved statsskolen i Kristiansund), er han intenst opptatt av Bjørnsons skadelige breddevirkning i norsk åndsliv:

(1883): Idag læste jeg en Scene af Bjørnsons *Over Ævne* i en Avis. Hos ham er det anti-chris[tel]lige Hundegalskab kommet til det fuldeste Udtryk. Han undser sig ikke engang

Sverige og vant seg nye venner der, mens danske og norske grundtvigianere vendte seg fra ham. Jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra Februarrevolutionen til Verdenskrigen 1* (Bull, Paasche, Winsnes, *Norsk Litteraturhistorie IV*), Oslo 1937, 566–67.

³⁸⁴ Samme brev.

³⁸⁵ Bjørnson til Caspari 21.5.1867 (NB Brevs. BB, nr. 20), nr. 11 nedenfor.

³⁸⁶ Caspari til Andreas Munch 21. jan. 1879 (NB Brevs. nr. 109 I), nr. 19 nedenfor.

³⁸⁷ Jfr. Bjørnsons artikkel «Til Udgiveren af Oplandenes Avis!», *Oplandenes Avis* 8 (1879), No. 4 (11. jan.), 1, der det bl.a. heter: «Alle *mine* gamle Tvivl kom igjen den Dag jeg lærte, at i Troesbekjendelsen staar intet om Treenigheden, intet om at Jesus er Gud, den Hellige Aand en særskilt Person, at Troesbekjendelsen med andre Ord er ældre end Treenighedsdogmet. Saa begyndte mine Undersøgelser af det, som det før syntes mig en Synd at undersøge.»

³⁸⁸ *Das neue System. Schauspiel in fünf Aufzügen*, Kjøbenhavn 1878. Første gang oppført 19. desember 1878 på Residenz-Theater i Berlin. Første norske utgave: *Det ny System. Skuespil i fem Handlinger*, Kjøbenhavn 1879 (oktober). Jfr. Bjørnsons brev til Stockholms Dagblad feb. 1879: (En beskyldning lyder) «at mit Stykke 'Det nye System' i Berlin enten af Censuren eller af mig selv ... er tilbageholdt, fordi det kunde vække Anstød mod den almindelige sædelige Opfatning. ... Jeg kan oplyse, at dette Stykke er overmaade vanskelig at spille, thi det søger sin Interesse udelukkende i det psykologiske, og det har en halvt ironisk Slutning, altsaa ingensomhelst Opmuntring til Bifald. Jeg kan derfor nok forestille mig, at en Theaterdirektør betænker sig to Gange, før han opfører det. ... Derimod har jeg ladet det ligge i Boghandelen saalænge; thi det er min Agt at udgive en Serie af tre Skuespil og at lade idetmindste to af dem omtrent følges ad» (her sitert fra Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon I*, 318; hvorfra også de andre opplysningene er hentet).

for at trække Per[soner] med Navns Nævnelse inn i sin forrykte Polemik. (Professor Petersens; hvis Navn han fordrejer i Peitersen.) De norske Forhold ‘stinke mich an.’³⁸⁹ ... Har Du læst Bjørnsons *Over Ævne*. B. har i dette Stykke glimrende vist, at han aldeles ikke ved, hvad Christendommen og Kirken er. Han anser hin for at være et Foster af Hysterie (Luther hysterisk!) og denne for at være et Samfund af Mirakelkrævere -ventere og -magere. Med Rette betegner Gustav Jensen³⁹⁰ hans Angreb som et Slag i Luften. Hvad de Karle plager sig med Christendommen, som de dog aldrig faa Bugt med!³⁹¹

(1889): Har Du seet Bjørnsons nyeste antichristelige Product ‘Paa Guds Veje’. Den Mand har ikke Ro eller Rist. Klippen er vistnok sikker for at blive knust af Lerkrukken, men mange Svage forfører han dog. Jeg har nylig læst et Stykke (Opsats) af ham, der saa ret viser, at han kun er «ein flacher und roher Rationalist». Der er hverken skabt Dybde i Tænkning eller i indre Liv hos ham, og dertil er han et Monstrum af Uvidenhed. Gid, Gud maatte knuse ham for at frelse ham selv og befri Samfundet fra hans skadelige Virksomhed!³⁹² ... Kunde Du ikke skrive en Kritik over Bjørnsons ‘Paa Guds Veje’, en Kritik med Neb og Klør, og hvori Du ikke lagde Fingrene imellem. Denne Varg i Veum fortjener den alvorligste Afstraffelse. Han grasserer, som Du ved, for Tiden i Byen. Hans Hovmod og hans Uforskammethed har ingen Grændser. Jeg tror ikke, at der findes et saadant Phænomen iblandt noget andet Folk.³⁹³

Men mer opptatt enn av Bjørnson var Caspari av Ibsen. Han uttaler seg aldri om Bjørnsons format som dikter, men Ibsen beundrer han. Jeg gjentar her sønnen Theodors skildring av sin fars litterære prioriteringer:

Det var ikke bare kirkefædrene han læste og studerte, den gamle professor, ogsaa poesien, hele verdenslitteraturen hadde i ham en kjender og varm beundrer. En av hans yndlinger var Holberg. Men ellers bevæget han sig gjerne i en stadig tilbakevendende tankeutvikling, naar han talte om skjønliteratur. Utgangspunktet tok han gjerne i *Henrik Ibsen*: En genial dramatiker! ‘Keiser og Galilæer’, et mægtig drama. Men saa gjorde han gjerne en liten stans: ‘Men hvad er allikevel Ibsen mot *Shakespeare*! ... Men’ – og her blev opholdet endda længer, professoren reiser sig i sofaen og bevæger sig med raske skridt frem og tilbake paa gulvet med katten hak i hæl efter sig: ‘Men – hvad er saa selv *Shakespeare* mot ‘den hellige skrift’, – mot salmene og Jobs bok!’³⁹⁴

Nettopp fordi hans beundring og respekt for Ibsen var så stor, ble han ved Ibsens utvikling i retning av radikalt samtidskritiske dramaer meget urolig. Hans brevveksling med Theodor er rent fornøydlig i sin dype ambivalens i forholdet til Ibsen. I 1883 var Theodor på en

³⁸⁹ Til Th. Caspari 14.–16.11.1883, nr. 34 nedenfor.

³⁹⁰ «Bemærkninger ved Bjørnsons ‘Over Ævne’», i: *Luthersk Kirketidende*, 4. Række 14 (1883), 222–29.

³⁹¹ Til Th. Caspari 5.12.1883, nr. 35 nedenfor.

³⁹² Til Th. Caspari 6.11.1889, nr. 68 nedenfor.

³⁹³ Til Th. Caspari 26.11.1889, nr. 69 nedenfor.

³⁹⁴ *Fra mine unge aar*, Oslo 1929, 66–67.

kombinert bryllups- og studiereise i Roma, og møtte der Ibsen i den Skandinaviske Forening. Caspari senior er tydelig spent på dette møtet, blant annet fordi Theodor hadde utgitt to samlinger satiriske dikt der også Ibsen ble gjenstand for en viss kritikk.

Jeg er dog bange for, at Ibsen, ifald han læser de to Bøger, vil blive ligesaa vred paa Dig (og kanske ogsaa paa mig), som Bjørnson, om end hans Vrede vil ytre sig paa en anden Maade, end dennes. Han synes at være saare 'empfindlich'. At jeg, den Gamle og – jeg taler rent objectivt – den gamle, anseede Videnskabsmand ikke har gjort ham en Visit i Dresden – skal vel være i München – er ganske i sin Orden,³⁹⁵ hvad ogsaa Bugge og Petersen, som begge to har gjort en saadan, i sin Tid, har sagt mig. Cui bono skulde ogsaa en saadan Visit have været. Vi tilhøre to forskjellige Kloder.³⁹⁶

Allerede dagen etter dette brev skriver Caspari et nytt brev med ytterligere overveielser om hvordan Theodor skal takle Ibsen og overrekkelsen av sine to bøker:

Jeg er kommen i nogen Tvivl, om Du gjør ret i at forære den skandinaviske Forenings Bibliothek Dine to Digtsamlinger i den Hensikt, at Ibsen skal komme til at læse dem, hvad han sandsynligvis ogsaa vil gjøre, da hans Søn³⁹⁷ jo er Foreningens Bibliothekar, og som saadan maa tage Notits af Gaven. Kanske dog kun Sønnen læser dem og refererer for Faderen, hva han har læst. Jeg er meget bange for at Ibsen i begge Tilfælde ikke blot paa Grund af Polemikken mod ham i Digtene, men ogsaa fordi han vil skjønne, at Du har foræret dem til Foreningens Bibliothek for at spille ham dem i Hænderne, vil blive opbragt paa Dig, og Du derved vil paadrage Dig Ubehageligheder baade i Rom og for Fremtiden. Du kunde jo opbevare Exemplarerne til Din Afrejse og først da forære dem Bibliotheket; men dette vilde dog være fejgt eller i det Mindste synes at være det; og den forstemmende Hensigt vilde ogsaa da let skjønnes af ham og Andre. Nei! enten maa Du undlade at forære Bibliotheket Bøgerne eller - præsentere ham dem selv i al Beskedenhed og med en frimodig Erklæring. Dette vil han kanske tage nok saa godt op, ifald jeg ikke tager ganske Fejl af hans Character.³⁹⁸

Men ennå er ikke pappa Caspari helt ferdig med sin rådgivning, og tilføyer følgende postscriptum til brevet: «Skulde mod Formodning gamle Ibsen beklage sig for Dig over at jeg ikke har besøgt ham, saa sig, hvad sandt er, at jeg vistnok anser ham for Tidens største Digter, men at vore Livsanskuelser ere diametralt modsatte.»

Nå gikk det åpenbart ganske godt hos Ibsen, og ikke lite imponert over den gamle

³⁹⁵ Jfr. Ibsens replikk i Roma iflg. Theodor Caspari: «Faren besøkte mig ikke, da han var i Rom, og nu ser det ut til, at sønnen vil følge eksemplet.» (*Fra mine unge aar*, 141).

³⁹⁶ Til Th. Caspari 5.12.1883, nr. 35 nedenfor.

³⁹⁷ Sigurd Ibsen (1859–1930), jurist, fulgte sine foreldre på deres utenlandsreiser 1864–84. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 6, 487–95.

³⁹⁸ Til Th. Caspari 6.12.1883, nr. 36 nedenfor.

diktens evne til å ta kritikk, skriver Caspari noe senere (Theodor har fortalt at han vil offentliggjøre et dikt til Ibsen):³⁹⁹

Han fortjener virkelig et saadant, efter hvad Du skriver. En saadan storslaaet Objectivitet og Upersonlighed havde jeg dog ikke tiltroet ham. Hvor forskjellig fra den usle, foragtelige B.B. er han ikke; ham, som fra sit sikre Skjul i P. nu igjen har angrebet Kongen paa det skammeligste.⁴⁰⁰ ... Jeg forudsætter, at Du i Digtet til Ibsen ikke fornægter Dit aandelige Standpunkt, som er saa forskjelligt fra hans.⁴⁰¹

Men mildnet i sin dom over Ibsens samtidsdramaer er Caspari ikke.

Har Du læst 'Vildanden'? (Jeg har det ikke). Efter Kritkerne at dømme maa det være et trøstesløst Stykke. Det er Løgn og atter Løgn og tredje Gang Løgn, at Samfundet kun tæller slige Uslinger, som Ibsens Mennesker. Hvad det norske Folk trenger til, det er en rigtig stor og almindelig Calamitet, der gaar gjennom Marv og Ben og gjør en Ende paa alt det Kokketeri med Pessimismen, alt det Narrevæsen med Maal-, Kvinde- og Totalafholdssagen, og alt det radikale Kjeltringvæsen, som nu har lagt sig som en klam Taage over det. Det maa blive virkelig ulykkelig, og det tilgavns.⁴⁰²

Hvad siger Du om Ibsens Optræden i Stockholm?⁴⁰³ Jeg tror virkelig at den megen Drik har altereret hans Hjerne og fylt den med aandelig Taage, som han nu idelig projicerer i den ydre Verden, og hvoraf han danner Taagebilleder. Han ved vistnok, hvad han ikke vil, men ikke, hvad han vil.⁴⁰⁴

Hvordan er det med Dine projecterede Foredrag over den Ibsenske Dramacyclus? Han gjør nu Furore i Udlandet, ifjor i mit paa poetisk Produktion saa fattige Fødeland. Hans Stykker ere Gift. Den kommende forfærdelige Krig vil forhaabentlig rense den

³⁹⁹ Til Th. Caspari 29.3.1884, nr.39 nedenfor.

⁴⁰⁰ Bjørnson hadde fra sin base i Paris angrepet regjeringen og kongen i tallrike artikler i venstrepressen i Christiania. En av artiklene – i *Verdens Gang* 1884 Nr.36 (25. mars) – var så skarp i tonen overfor kongens håndtering av riksrettsdommene, at regjeringen 26. mars beordret redaktøren, O. Thommessen, satt under tiltale for majestetsforbrytelse. Jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen* 1 (Bull-/Paasche/Winsnes, *Norsk Literaturhistorie* 4), Oslo 1937, 645–46; og Alf Kaartvedt, *Kampen mot Parlamentarisme 1880-1884. Den konservative politikken under vetostriden* (Oslo 1956), 564.

⁴⁰¹ Fra samme brev.

⁴⁰² Til Th. Caspari 24.11.1884, nr. 43 nedenfor.

⁴⁰³ Under et kort opphold i Stockholm høsten 1887 ble Ibsen hyllet av venner og beundrere ved en festlighet i Grand Hotel 24. sept. I sin takketale sa Ibsen blant annet: «Det er blevet sagt, at ogsaa jeg, og det paa en fremskudt Plads, har været med at skabe en ny Tid i Landene. Jeg tror derimod, at den Tid, vi nu staar i, kunde med lige saa god Føje betegnes som en Afslutning, og at deraf er noget nyt nu i Begreb med at fødes. Jeg tror nemlig, at Naturvidenskabens Lære om Evolutionen ogsaa har Gyldighed med Hensyn til de aandelige Livsfaktorer. Jeg tror, at der nu ret snart forestaar en Tid, da det politiske Begreb og det sociale Begreb vil ophøre at existere i de nuværende Former og at der ud af dem begge vil voxe sammen en Enhed, som foreløbig bærer Betingelserne for Menneskehedens Lykke i sig. Jeg tror at Poesi, Filosofi og Religion vil smelte sammen til en ny Kategori og til en ny Livsmagt, som vi nu levende forøvrigt ikke kan have nogen klarere Forestilling om. ... Navnlig og nærmere bestemt tror jeg at vor Tids Idealer, idet de gaar tilgrunde, tenderer imod det, jeg i mit Drama 'Kejser og Galilæer' har antydnet ved Betegnelsen 'det tredje Rige'.» (Her sitert etter Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 25; jfr. også referatet fra festen i *Aftonbladet* 1887, nr. 222).

⁴⁰⁴ Til Th. Caspari 10.10.1887, nr. 60 nedenfor.

aandelige Luft og feje meget Stygt bort, deriblandt ogsaa den Ibsenske Muse.⁴⁰⁵

Om Caspari hadde liten sans for Ibsens samtidsdramaer, hadde han det i enda mindre grad for Bohem-kretsen, Garborg og de andre radikale åndene som dominerte 80-årenes salongkultur i Christiania. Selv så han seg ikke i stand til å opptre mot all denne frekkhet med foredrag eller skrifter, men han maner diktersønnen Theodor:

[Jeg] skulde ønske, at Du nu snart vilde slaa ned paa den frisindede Forening,⁴⁰⁶ dens Bohêmémóde, Afskyresolution, samt dens Æresmedlemmer og Gratulanter, de Herrer Ibsen, Bjørnson og (last not least) den ynkelige Jonas Lie med sin 'Indarbejdelse af en frisindet Samvittighed i Folket',⁴⁰⁷ at Du slaa ned paa alt dette som paa 'ein gefundenes Fressen'. Det er en sjelden gunstig Lejlighed til et virkningsfuldt satirisk Digt. ... Men fyndigt, drastisk og bidende maatte det blive. Gjenstanden er ligesaa taknemlig, som den er ufarlig... Du har den misundelsesværdige Opgave at ledsage de Narrestreger og Kjeltringstreger, hvorpaa det nye Norge er saa rigt, med satiriske Svøbeslag paa dets Bag og at agere den Domme feldende Chorus i den nynorske Komødie. To Ting hører til denne Opgaves Løsning: et kraftigt ethisk Pathos som Basis og Baggrund, og en etsende Satire i den mest prægnante og kunstnerisk mest fuldendte Form. Vers af *denne* Art gjør sig nok gjældende i vor Versehående Tid. «Indignatio facit versus» heder et gammelt romersk Ord, og Lessing siger meget træffende: «Die Wahrheit ist doch Wahrheit, wie ich sehe, *gut eigerieben* thut sie wehe.» Satiren er det bedste Middel til at bibringe de Tykhudede Sandheden og det eneste til at straffe de Kjeltringer, som hverken frygte Gud eller Mennesker.⁴⁰⁸

1883/84: Opprøret mot den gudgitte øvrighet – Caspari som politisk kommentator

Det som nok opprørte Caspari aller mest i 'det nye Norge', var utvilsomt det norske venstres framvekst, og riksrettsaken mot ministeriet Selmer i 1883/84. Hos Gisle Johnson kan man *ane* at han har store problemer med teologisk å komme til rette med tanken om at et folk kan styre seg selv gjennom en demokratisk folkerepresentasjon. På spørsmålet om Stortinget er *øvrighet* i teologisk forstand, «vilde han nærmest sige, at det ikke er Øvrighed, men Undersaatternes Repræsentant ligeoverfor Øvrigheden, Kongen.»⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Til Th. Caspari 8.10.1889, nr. 67 nedenfor.

⁴⁰⁶ Den frisindede Studenterforening, jfr. P. Fuglum, *Norge i støpeskjeen 1884-1920* (Norges Historie, red. K. Mykland, b. 12), Oslo 1978, 49.

⁴⁰⁷ Om Jonas Lies støtte til Christiania-bohemen og Hans Jæger, jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen I* (Bull/Paasche/Winsnes, Norsk Literaturhistorie 4), Oslo 1937, 726–27.

⁴⁰⁸ Til Theodor 9.2.86, nr. 49 nedenfor.

⁴⁰⁹ *Luthersk Kirketidende* 1882, 176; her sitert etter Carl Fr. Wisløff, *Politikk og kristendom: En studie*

Hos Caspari behøver man ikke ane noe som helst, han er krystallklar: Den egentlige øvrighet for ham er Kongen. Han betrakter det som folkets urettmessige opprør mot den av Gud innsatte Konge når Stortinget forsøker å trosse Kongen politisk, slik det skjedde i de bevegede månedene fram mot riksrettsdommen over regjeringen Selmer i 1884. Grunnlovens maktfordeling mellom Konge og Storting betrakter han som en overdrevent optimistisk («naiv») ønskedrøm om harmoni mellom folk og øvrighet.

Hans grunnleggende negative holdning til Stortinget skinner igjennom allerede i et brev fra 1873:

Storthingets Aabning staar atter for Døren og med den megen Uro og Tummel. Kongen kommer den første Februar for at aabne Sessionen. Gud give ham Kraft og Bestæmthed, Visdom og Maadehold! Ikke Faa sværme for Tiden hos os for Republiken, Røgnebærene for politiske Sibensvandser og Dompaper. Men disse ere ikke farlige. Farlige ere kun de, som trinvis søge at opløse vor Grundlov og undergrave Kongedømmet, fremforalt Sverdrup, vor Kong Johan uden Land.⁴¹⁰

Det er naturligvis det fremvoksende Venstre under Johan Sverdrups ledelse Caspari her har i tankene, og han er altså ikke i tvil om at den Sverdrup'ske form for parlamentarisk demokrati er grunnlovsstridig og virker undergravende i forhold til statsforfatningen. At han da måtte oppleve begivenhetene i 1883/84 – «den frivole og over al Maade skjændige Revolution, hvori vi leve, og spesielt Rigsretten, denne ‘Spottgebunt von Dreck und Feuer’»⁴¹¹ – som en uhyggelig oppfyllelse av sine egne spådommer ti år tidligere, er selvsagt. I en lang rekke brev til Theodor i Christianssund 1882–89 kan vi følge den gamle professors intense medlevelse i en politisk kamp som rystet ham i hans grunnvoller. Hans politiske standpunkt må sies å ligge på linje med det ‘intransigente’ Høyre, de som mente at Kongen burde suspendere Stortingets beslutninger i statsrådsaken, om nødvendig med makt. Caspari hadde nære og gode forbindelser i det politiske miljøet, helt opp til kongen selv, og var usedvanlig godt informert om kongens og det politiske høyres overveielser og strategi. En av hans politisk best informerte venner var utvilsomt Morgenbladets mektige redaktør, Christian Friele, som han førte lange politiske samtaler med.⁴¹² Noen av disse får man godt innblikk i gjennom brevene

omkring oppropet ‘Til Christendommens Venner i vort Land’ (Bergen 1961), 51–52.

⁴¹⁰ Til Andreas Munch 23.1.73, nr. 16.

⁴¹¹ Til Theodor 14.–16.11.83, nr. 34.

⁴¹² Se for eksempel brev til Theodor 7.4.83, nr. 29: «Friele var forøvrigt overmaade hyggelig, og jeg havde en længere Samtale med ham over vore politiske Forhold, som han jo kjender saa godt.»

til Theodor:

Forøvrigt vil Rigsretssagen, som kyndige Mænd sige, ingenlunde gaa hurtig. Dens Ophavsmænd gir sig nok Pavemine, men de lide i Grunden af Mavepine. De gruer mere for den farlige Affaire end Statsraaderne. Bare ikke Kongen og et Par Statsraader slutte et raaddent Compromis.⁴¹³ Dette frygter Friele, som han sagde mig.⁴¹⁴

[J]eg beklager Monrads vistnok meget uskyldige, men under den nuværende Ophidselse yderst uforsigtige Ytring om Statskup.⁴¹⁵ Jeg er ikke engang sikker paa, at ikke Titelen paa det Skrift fra det sjette Aarhundrede, jeg nylig har udgivet, *De correctione rusticorum*, af en eller anden Abderit vil blive opfattet som en intenderet Fornærmelse mod de norske Bønder. I det nuværende Norge gives der intet Forunderligt mere. Jeg er oftere saa tilmode, som om jeg skulde bede Eder om Forladelse for, at jeg i Femti- eller Sextiaarene ikke gik tilbage til Tydskland.⁴¹⁶

Du ønsker at høre lidt af mig om den politiske Situation. Hvad jeg kan sige Dig om status rerum, er i Korthed dette: Der foreligge tre Muligheder:⁴¹⁷

1. Kongen tager et Centrumministerium, og Vetospørgsmaalet skaffes ud af Verden derved, at dette Ministerium proponerer for Stortinget Statsraadernes Adgang til Thinget med den livius-smittske Tilsætning,⁴¹⁸ at aftrædende Ministre ere valgbare *overalt* til Stortinget, og Stortinget accepterer denne Proposition. I dette Tilfælde ignorerer Kongen den 9de Junibeslutning,⁴¹⁹ medens Stortinget antager den nye Proposition som en Modification af denne sin Beslutning.⁴²⁰ Hver Part bliver da ved sit. Stridspunktet bliver ikke afgjort. Folkebevæbningssamlagenes-Spørgsmaal bliver skaffet ud af Verden ved et eller andet lignende Expedient.⁴²¹ Bliver denne Mulighed til Virkelighed, saa *glide* vi ned i Afgrunden.

⁴¹³ Om kongens vakling i riksrettssaken, og de mange kompromissplaner, se Kaartvedt, anf. skr., 219–47; 268–314.

⁴¹⁴ Til Theodor 27.3.83, nr. 28.

⁴¹⁵ Etter stortingsvalget senhøsten 1882 skrev Marcus Jacob Monrad (jfr. ovenfor, note 49) en lengre artikkelserie i *Morgenbladet*, «I Anledning af Valgene» (nr. 277A; 280A; 287A og 289A). I den tredje av disse (17. okt.), som senere ble kjent som ‘statskupartikkelen’, forekom følgende passus: «Og endelig, naar Trykket bliver ret føleligt, naar altfor store Interesser staa paa Spil, og den almindelige Uvilje naar et Toppunkt, vil en dristig Regjering ikke risikere meget, men vil meget mere have Landets bedste Kræfter med sig, om den – beraabende sig paa Nødværgets Ret – Gud afvende Varslet – vover et Statskup, hvorved Stortingets Beslutninger aabenbart tilsidesættes.» (Her sitert fra Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 98; jfr. også Øystein Sørensen, *1880-årene. Ti år som rystet Norge* (Oslo 1984), 42).

⁴¹⁶ Til Theodor april/mai 83, nr. 31.

⁴¹⁷ Til det følgende, jfr. især A. Kaartvedt, anf. skr., 335–65.

⁴¹⁸ Brødrene biskop Smitt og byfogd Livius Smitt hadde foreslått at statsrådene skulle ha adgang til Stortingets forhandlinger, og tidligere statsråder skulle være valgbare til Stortinget utenfor sitt bostedsdistrikt. Jfr. O. Gjerløw, *Norges politiske historie* I, 1934, 169.

⁴¹⁹ Den 17. mars 1880 vedtok Stortinget for tredje gang at statsrådene skulle ha adgang til Stortinget. Kongen nektet sanksjon. Den 9. juni samme år vedtok Stortinget – mot Høyres stemmer – at 17. mars-beslutningen var gjeldende grunnlov, uten hensyn til kongens sanksjonsnektelse. Jfr. Kaartvedt, anf. skr., 50–94.

⁴²⁰ Den her skisserte politikk ble prøvd av kongen med ‘juni’ ministeriet med Ole Jacob Broch som statsminister i juni 84, men brøt raskt sammen. Jfr. Sørensen, anf. skr., 66–67; og Kaartvedt, anf. skr., 394ff.

⁴²¹ Det var strid om bevilgninger til folkebevæpnings-samlagenes, som var venstredominerte, og tildels rustet seg mot forsøk på maktbruk fra konge og regjering. Jfr. Sørensen, anf. skr., 54–55; 58–64.

2. Kongen tager et kraftigt Højreministerium,⁴²² *i fald han finder et saadant*, lader det ikke komme ind i Thinget, nægter Udbetaling af Bevilling til Folkebevæbningsamlagene, modsætter sig overhovedet alle Storthingsmajoritetens Overgreb og, ifald den kommer med en ny Rigsret, enten erklærer, at han ikke taaler en paa Basis af Negtelse af hans Ret nedsat Domstol eller lader den dømmes, men beholder sine Statsraader, og sætter, ifald Majoriteten saa gjør Oprør, Magt mod Magt. I dette Tilfælde *kan* vi frelses.

3. Kongen *kan ikke* finde noget kraftigt Højreministerium og *vil ikke* tage noget Centrumministerium, og takker af, da det saaledes ikke er muligt for ham at regjere. I dette Tilfælde *styrte* vi ned i Afgrunden, – hvis ikke da Sverige for at hævde Unionen griber ind.

Kongen *vil* gjerne (saa tror jeg) vælge nr. 2. Om han, hvis det viser sig, at han ikke *kan* det, vælger n. 1 eller n. 3, er uvist. Det sidste Alternativ er dog rimeligere end det første.

Gjennem Prof. Johnson, der har det fra Statsraad Holmboe,⁴²³ har jeg hørt, at Ministeriet alt er valgt.⁴²⁴ Forholder det sig virkelig saa, saa er altsaa Kongen ikke tilsinds at abdicere. Bedrager min Anelse mig ikke, saa kommer det nye Ministerium til at bestaa af drabelige Højremænd. Da er Krigen erklæret, og Kampen begynder.

Jeg tror ikke, at Svenskerne vil taale en urolig og upaalidelig norsk Republik, styret af Voldsmænd og Eventyrere, bag sin Ryg. De kan det heller ikke. Sveriges egen Existents kommer derved i stor Fare. Der er vistnok ikke faa Svensker, som helst ville blive af med Norge, og somme turde have det samme Ønske, som hin engelske Statsmand udtalte angaaende Irland, at Havet maatte sluge det, men Statsræsonen er stærkere end slige Ønsker, hvortil endnu kommer Hensynet til Sveriges Ære. Men de vil, som her af indsigtfulde Folk antages, først lade Forvirringen og Elendigheden i Norge blive ret stor, førend de gribe ind. Gjør de dette, saa kan der jo ikke være nogen Tvivl om, at de sejre over det svagere og dertil splidagtige Rige, og da er det forbi med dettes fulde Selvstendighed og nuværende 'Frihed'. Svenskerne hade den norske Venstre, og foragte den norske Højre, desværre begge Dele med rette.⁴²⁵

Jens Arup Seip stiller i sin *Utsikt over Norges historie II*⁴²⁶ spørsmålet: «Hvor dyp var kløften» mellom det politiske høyre og venstre i tiden rundt 1884, og besvarer spørsmålet med å sitere flere ytringer av ledende politikere som viser at striden *var* usedvanlig bitter. «Det er sikkert nok at overgangen til parlamentarisk styre var mer konfliktfylt i Norge enn i Sverige og Danmark.»⁴²⁷ I sin studie over den kirkelige reaksjonen på begivenhetene viser Carl Fr. Wisløff hvordan forskrekkelsen på konservativt teologisk hold ble forsterket

⁴²² Dette var hva kongen først forsøkte, med det såkalte 'aprilministerium' under Christian Homann Schweigaard; jfr. Sørensen, anf. skr., 65–66; og Kaartvedt, 366ff.

⁴²³ Jens Holmboe (1821–91), fra 1874 medlem av regjeringen, bestyrte i tur og orden alle 7 departementer. Fradømt sitt embete ved riksstrettsdom 21. mars 1884. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 6, 257–58.

⁴²⁴ Ministeriet Christian Schweigaard ble utnevnt 3. april.

⁴²⁵ Til Theodor 29.3.84, nr. 39.

⁴²⁶ Bind 2: *Tidsrommet ca. 1850–1884* (Oslo 1981), 209–211.

gjennom det forhold at tradisjonell luthersk lære om øvrigheten vanskelig kom til rette med den nye tids tanke om folkesuvereniteten. For ledende teologer fortonte det seg som en uluthersk optimisme i menneskesynet å tro at folk flest var i stand til å styre seg selv, og til ikke å tyrannisere ‘minoriteten’ (som disse teologene naturligvis selv tilhørte). Hos Caspari møter man alt dette i klartekst, og dessuten sterke uttrykk for den dype angst som red brave samfunnsborgere av hans type som en mare.

Så kan man gjøre seg den overveielse at angsten i Casparis tilfelle kanskje også bunnet i noe dypere. Fra et urolig Tyskland, der hans barndom og ungdom var ekstra vanskelig fordi han var jøde, hadde Caspari funnet tilsynelatende fast grunn på sitt norske Ararat. I hans barndoms Dessau, i fyrstedømmet Anhalt-Dessau, var det ikke *folket*, den jevne tysker, som vernet om og beskyttet den jødiske minoriteten; det var det *fyrsten* som gjorde. Da venstre-føreren Sverdrup krevde «all makt i denne sal» – folkets valgte representanter – og trosset kongens gjentatte veto, da var det kanskje ikke bare som tradisjonstro lutheraner at Caspari oppfattet dette som folkets opprør mot den av Gud innsatte øvrighet. Kanskje var det også en gammel jødisk mann som opplevde at hans barndoms beskyttende makt, fyrsten, nå ble overkjørt av folkeopprørets og revolusjonens truende krefter – selv i det før så trygge Norge. Hans trygge ‘Ararat’ var blitt forvandlet til en ‘kokende gryte’.

⁴²⁷ Samme sted.

VII. Casparis forelesningsprogram - en oversikt.

Denne oversikten er rekonstruert etter to kilder: (1) *Norske Universitets- og Skole-Annaler*, 1850ff, som dekker hele perioden til og med våren 1884 (fra da av gjengis ikke universitetets forelesningsprogram); og (2) *Det Kongelige Fredriks Universitets Aarsberetning* for den resterende periode. I begge kilder angis så vel forelesningstema som ukentlig timetall, og – fra 1857 – forelesningenes begynnelses- og sluttdatum. Dette siste har jeg ansett det overflødig å ta med i den følgende oversikten, men jeg har anført tilhørertallene, som sier noe om hvilke emner som slo mest an blant Casparis studenter. (Jeg har ansett det overflødig å gi sidehenvisninger; Det theologiske Fakultets forelesningsprogram står først i hver årsmelding).

Våren 1848:

Innledning til Jes., deretter Jes 1–5 (4t), 22.

Foredrag over de gammeltestamentlige Skrifters Historie eller den almindelig saakaldte Indledning til det gamle Testament (2t), 30.

Høsten 1848:

Jes 1-12 (3t), 8.

De gammeltestamentlige Skrifters Historie (forts., 2t), 12.

Hebreerbrevet (Indledning og Cap. 1-6,8) (4t), 15.

Grammatiske Examinatorier over 1 Kong. 11-14,20 (2t), 20.

Våren 1849:

De gammeltestamentlige Skrifters Historie (forts., 5t), 6.

Hebreerbrevet (forts., 3t), 15.

Høsten 1849:

Fortolkning av Genesis (5t), 44.

De gammeltestamentlige Skrifters Historie (forts., 2t), 6.

Våren 1850:

Fortolkning av Genesis (forts., 5t), 40.

Examinatorier over Jes 1-12 (2t), 12.

Høsten 1850:

Fortolkning av Genesis (forts., 2t), 40.

Fortolkning av Jona, Joel, Amos, Obadja (5t), 20.

Våren 1851:

Den gammeltestamentlige Literaturs Historie (6t), 40.

Høsten 1851:

Den gammeltestamentlige Literaturs Historie (forts., 4-3t), 20–25.

Fortolkning av Første Peters Brev (2-3t), 40.

Våren 1852:

Den gammeltestamentlige Literaturs Historie (forts., 3t), 20.

Peters Første Brev (forts., 3t), 30–40; deretter:

Examinatorier over den christne Kirkes Historie (3t), 30.

Høsten 1852:

- Den gammeltestamentlige Literaturs Historie (forts., 1t), 15–10.
- Den apostoliske Tidsalders Historie (2t), 40.
- Examinatorier over den christne Kirkes Historie (3t), 20–25.
- Gjennomgåelse av Augustins Bekjendelser (1t), 15–10.

Våren 1853:

- Den apostoliske Tidsalders Historie (forts., 2t), 30.
- Examinatorier over den christne Kirkes Historie (forts., 3t), 10.
- Gjennomgåelse av Augustins Bekjendelser (forts., 1t), 6–8.

Høsten 1853:

- Fortolkning av Hebreerbrevet (2t), 30–35.
- Den apostoliske Tidsalders Historie (forts., 3t), 20–25.
- Examinatorier over den christne Kirkes Historie fra Bonifacius VIII. til Reformationen (forts., 1t), 6-8.

Våren 1854:

- Examinatorier over Profeten Jesaja 1-12 (2t), 6–8.
- Profeten Elias Historie i Kongebøgerne (1t), 20.
- Den apostoliske Tidsalders Historie (slutn., 5t), 12–18;
- deretter: Fortolkning av Hebreerbrevet (forts., 4t), 30–40.

Høsten 1854:

- Examinatorier over Profeten Jesaja (forts., 2t), 4.
- Profeten Elias Historie i Kongebøgerne (forts., 1t), 12.
- Fortolkning av Hebreerbrevet (forts., 4t), 30-40.

Våren 1855:

- Fortolkning av Hebreerbrevet (6t de første 6 uker), 30; deretter: Fortolkning av Genesis (5t), 64.
- Exegetiske Øvelser (4t), 25–18.

Høsten 1855:

- Fortolkning av Genesis (forts., 5t), 50.
- Exegetiske Øvelser (4t), 20-15.
- Daniel (1t), 46.

Våren 1856:

- Fortolkning av Genesis (forts., 4t), 48.
- Fortolkning av Daniels bok (forts., 1t), 31.
- Examinatorier over Jes 1–12 (2t), 37.
- Exegetiske Øvelser, 20–25.

Høsten 1856:

- Fortolkning av Genesis (forts., 3t), 40.
- Fortolkning av Daniels bok (forts., 1t), 31.
- Examinatorier over Jes 1–12 (forts., 3t), 19.
- Exegetiske Øvelser, 20–25.

Våren 1857:

- Fortolkning av Genesis (forts., 3t), 40.
- Examinatorier over Jes 7–12 (forts., 3t), 25.

Høsten 1857:

Fortolkning av Genesis (forts., 3t), 30–40.
 Examinatorier over Jes 1–12 (forts., 3t), 25.

Våren 1858:

Den hellige Skrifts gammeltestamentlige Deels Historie (3t), 50–60.
 Forelæsninger over Luthers lille Katechismus, Dekalogen (1t), 70.
 Exegetiske Øvelser (2t), 25.

Høsten 1858:

Den hellige Skrifts gammeltestamentlige Deels Historie (forts., 4t), 50.
 Forelæsninger over Dekalogen (forts., 1t), 50–60.
 Exegetiske Øvelser (forts., 2t), 15–20.

Våren 1859:

Den gammeltestamentlige Skrifts Historie (forts., 3t), 50.
 Forelæsninger over Dekalogen (forts., 1t), 50–60.
 Exegetiske Øvelser (forts., 2t), 15–20.
 Fortolkning af 50 udvalgte Psalmer (2t), 50–60.

Høsten 1859:

Fortsettelse av de samme serier (men 3t forelesn. over 50 utv. salmer),
 samme tilhørertall.

Våren 1860:

Den gammeltestamentlige Skrifts Historie (forts., 3t), 40.
 Forelæsninger over Dekalogen (forts., 1t), 40–50.
 Fortolkning af 50 udvalgte Psalmer (forts., 3t), 50.
 Exegetiske Øvelser (2t), 10–15.

Høsten 1860:

Den gammeltestamentlige Skrifts Historie (forts., 3t), 40.
 Luthers lille Katechisme: Det apostoliske Symbol (1 t), 40–50.
 Fortolkning af 50 udvalgte Psalmer (forts., 3t), 50.
 Exegetiske Øvelser (2t), 10–15.

Våren 1861:

Den gammeltest. Skrifts Historie (avslutn.), 30; deretter:
 Fortolkning af 50 udvalgte Psalmer (forts., 6t), 30–40.
 Det apostoliske Symbol (2t), 15.

Høsten 1861:

Fortolkning af 50 udvalgte Psalmer (forts., 6t), 30–40.
 Det apostoliske Symbol (forts., 2t), 10.

Våren 1862:

Fortolkning af 50 udvalgte Psalmer (forts. til medio mars, 4t), 30; deretter:
 Fortolkning av Genesis (4t), 50. Det apostoliske Symbol (forts., 1t), 6–8.

Høsten 1862:

Fortolkning av Genesis (forts., 4t), 40.
 Exegetiske øvelser (2t), 20.

Våren 1863:

Fortolkning av Genesis (forts., 4t), 30–40.
Exegetiske øvelser (2t), 20–25.

Høsten 1863:

Fortolkning av Genesis (forts., 5 t), 30.
Exegetiske øvelser (forts., 2t), 20–25.

Våren 1864:

Fortolkning av Genesis (fullført, 6t), 30; deretter:
Fortolkning av Exodus (2t), 15.
Examinatorier over Jes 1–5 (4t), 15.
Exegetiske Øvelser : Christi Parabler, Herrens Bøn (2t), 40–50.

Høsten 1864:

Fortolkning av Exodus med grammatikalske øvelser (2t), 12–15.
Examinatorier over Jes 1–5 (forts., 4t), 12; deretter:
Forelæsninger over Jes 6–12 (4t), 25.
Exegetiske Øvelser: Christi Parabler, Herrens Bøn (2t), 40–50.

Våren 1865:

Fortolkning av Exodus med grammatikalske øvelser (forts., 1t), 8–10.
Examinatorier over Jes 1–12 (forts., 4t), 25.
Exegetiske Øvelser: Christi Parabler, Joh 3 (2t), 30.

Høsten 1865:

Fortolkning av Exodus med grammatikalske øvelser (forts., 1t), 8.
Udvalgte Psalmer (5t), 50.
Exegetiske Øvelser: Christi Parabler, Joh 3, Daaben i NT (2t), 30.

Våren 1866:

Udvalgte Psalmer (forts., 6t), 40–50.
Exegetiske Øvelser: Christi Parabler, Lidelseshistorien (2t), 40.

Høsten 1866:

Udvalgte Psalmer (forts., 6t), 40–50.
Exegetiske Øvelser: Christi Parabler, Lidelseshistorien (2t), 40.

Våren 1867:

Udvalgte Psalmer (avslutn., dels 6t, dels 3t), 40–50.
Jeremias' og hans Tids Historie (1t annenhver uke), 80.
Nyttestamentlige Exegetiske Øvelser (2t), 20–30.

Høsten 1867:

Den hellige Skrifs gammeltestamentlige Dels Historie (3t), 50–60.
Jeremias' og hans Tids Historie (forts., 1t) (tilh. tall ikke opplyst).
Exodus 1–24 etter den nye norske oversettelse (2t), 100.
Exegetiske Øvelser (2t), 20–30.

Våren 1868:

De gammeltestamentlige Skrifters Historie (4t), 40.
Exodus (2t), 50.
Exegetiske Øvelser (2t), 20.
Jeremias's Liv og hans Tids Historie (1t), 20.

Høsten 1868:

De gltest. Skrifter Hist. (4t), 40.
 Leviticus (2t), 60.
 Propheten Jonas's Bog (1t), 60–70.
 Exegetiske Øvelser (2t), 20.

Våren 1869:

De gltest. Skrifter Hist. (4t), 30.
 Propheten Jonas's Bog (2t), 60.
 Leviticus (2t), 20–30.
 Exegetiske Øvelser (Lidelseshistoriens Slutning) (2t), 8–10.

Høsten 1869:

Matthæi Evangelium (4t), 110.
 Propheten Malachias's Bog (2t), 70–80.

Våren 1870:

Matth. (4t), 100–120
 Examinatorier over første Mosebog (2t), 30–40

Høsten 1870:

Matth. (4t), 70
 Exam. over 1. Moseb. (2t), 30–40.
 Esaias's Liv, Tid og Bog (1t), 30.

Våren 1871:

Matth. (cap. 14–23) (4t), 70.
 Esaias's Spaadomme efter den norske Oversættelse (1t), 15.
 Examinatorier over 1. Mosebog (2t), 30–40.

Høsten 1871:

Matth. (4–5t), 70.
 Exam. over 1. Moseb. (2t), 30–40.

Våren 1872:

Exam. over 1. Moseb. (4t), 50–60.
 Indførelse i de fire Evangelier (1t), 200.
 Om Daabens Indstiftelsesord og de Daabsspørgsmaal, der knyttede sig til dem (1t),
 150.

Høsten 1872:

Examin. over 1. Moseb. (slutn.) (4t), 50–60.
 Etter fullføring av denne serien: 50 Udvalgte Psalmer (4t), 180.
 Indførelse i de fire Ev. (1t), 200.
 Om Daabspagten (1t), 100.

Våren 1873:

50 Udv. Psalmer (forts., 4t), 100.
 Om Daabspagten (slutn.) (1t), 30–40.
 De fire Evangeliers Plan (forts., 1t), 200.

Høsten 1873:

50 Udv. Psalmer (forts., 5t), 100.
 De 4 Ev.'s Plan (forts., 1t), 200.

Våren 1874:

- Messianske Psalmer (2t), 120.
- Profeten Jonas's Bog (2t), 150.
- Opstandelseshistorien hos de fire Evangelister (1t), 200.

Høsten 1874:

- Profeten Michas Bog (3t), 150.
- Johannes-Evangeliet (Cap. 1f) (1t), 200.

Våren 1875:

- De gammeltestamentlige Skrifers Historie (3t), 60.
- Johannes-Ev. (Cap. 1f) (1t), 120-50.
- Matthæi Evangelium (1t), 100.
- Exegetiske Øvelser (Maleachis Bog, skriftlige Arbeider over gammeltestamentlige Steder) (1t annenhver uke), 12-6.

Høsten 1875:

- De gmltst. Skrifers Hist. (forts., 3t), 60.
- Joh.ev. (Cap. 3-5) (1t), 120-50.
- Marci Evangelium (1t), 100.

Våren 1877:

- De gammeltestamentlige Skrifers Historie (4t), 50.
- 50 udvalgte Psalmer (2t), 70.
- Johannesevangeliet (1t), 40.
- Indførelse i Lukasevangeliet (1t).

Høsten 1877:

- Den gammeltestamentlige Skrifts Historie (6t i seks uker), 60; deretter:
- 50 udv. Psalmer (4t), 60.
- Johannesevangeliet (forts., 1t), 40.
- Den norsk-lutherske Kirkes symbolske Bøger (2t), 80.

Våren 1878:

- 50 udv. Psalmer (forts., 5t), 50-60.
- Det Apostoliske Symbol (forts., 2t), 50.
- Johannesevangeliet (forts., 1t), 20.

Høsten 1878:

- 50 udv. Psalmer (forts., 5t), 50-60.
- Det Apostoliske Symbol (forts., 1t), 50.
- Johannesevangeliet (forts., 1t), 20.

Våren 1879:

- Matthæus-Evangeliets Plan (3t), 40-30.
- Den norsk-luth. Kirkes symb. Bøger (forts., 3t), 20-15.

Høsten 1879:

- Matthæus-Evangeliets Plan (forts., 2t), 40-30.
- Den norsk-luth. Kirkes symb. Bøger (forts., 3t), 20-15.

Våren 1880:

- Indførelse i Mathæus- og Markus-Evangeliet (2t), 30.
- Den christelige Kirkes Tro angaaende Christi Person mellem Aar 90 og 150 e.Chr. (1t), 20-15.
- Udvalgte Psalmer (1t), 25.

Høsten 1880:

Historisk-kritisk Indledning i Pentateuchen og Josva's Bog (2t), 30.

Udvalgte Psalmer (forts., 1t), 25.

Våren 1881:

Historisk-kritisk Indledning i Pentateuchen og Josva's Bog (forts., 2t), 15–12.

Indledning i Johannes-Evangeliet (1t), 30–40.

Høsten 1881:

Historisk-kritisk Indledning i Pentateuchen og Josva's Bog
(forts., 2t), 15–12.

Indledning i Johannes-Evangeliet (forts., 2t), 30–40.

50 Udvalgte Psalmer (2t), 50.

Våren 1882:

Historisk-kritisk Indledning i Pentateuchen (forts., 2t), 20.

Indledning i Johannes-Evangeliet (forts., 2t), 30–40.

50 Udvalgte Psalmer (forts., 2t), 50.

Høsten 1882:

Johannes-Evangeliets Egthed (1t).

50 Udvalgte Psalmer (forts., 2t), 50.

Våren 1883:

50 Udvalgte Psalmer (forts., 3t), 25.

Høsten 1883:

50 Udvalgte Psalmer (forts., 3t), 25.

Indførelse i Marcusevangeliet (1t), 40–50.

Våren 1884:

50 Udvalgte Psalmer (forts., 4t), 30–40.

Indførelse i Marcusevangeliet (forts., 1t), 30.

Høsten 1884:

Indførelse i Mathæusevangeliet (3t.), 30–40.

Indledning til det gamle testaments profetiske Skrifter (2t.), 20.

Våren 1885:

Indførelse i Mathæusevangeliet (forts., 3t.), 20–25.

Indledning til det gamle testaments profetiske Skrifter (2t.), 12–15.

Høsten 1885:

Indførelse i Mathæusevangeliet (forts., 3t.), 30–40.

Indledning til det gamle testaments profetiske Skrifter (forts., 2t.), 30.

Våren 1886:

50 udvalgte Psalmer (5t.), 60.

Høsten 1886:

50 udvalgte Psalmer (forts., 5t.), 60–70.

Våren 1887:

50 udvalgte Psalmer (forts., 5t.), 60–70.

Høsten 1887:

Fortolkning av 10 udvalgte kapitler af profeten Jesaias' bog (2t.), 70.

Våren 1888:

Fortolkning av 10 udvalgte kapitler af profeten Jesaias' bog (forts., 5t.), 70 (til medio april); deretter:

Indførelse i Mathæus- Markus- og Johannesevangeliet (5t.), 50.

Høsten 1888:

De gammeltestamentlige skrifers historie (3t.), 30.

Josefs historie i første Mosebog (1t), 50.

Våren 1889:

De gammeltestamentlige skrifers historie (forts., 3t.), 25.

Fortolkning av Jes 52,13 – 53,12 (1t.), 40.

Høsten 1889:

De gammeltestamentlige skrifers historie (forts., 3t.), 15–12.

Våren 1890:

De gammeltestamentlige skrifers historie (forts., 2t.), 8–3.

50 udvalgte psalmer (2t.), 80.

Høsten 1890:

50 udvalgte psalmer (forts., 4t.), 70–80.

Våren 1891:

50 udvalgte psalmer (forts., 4t.), 70–80.

Høsten 1891:

50 udvalgte psalmer (forts., 4t.), (tilh.tall ikke oppgitt).

VIII. Kilder og bibliografi

Innholdsoversikt:

1. Utrykte kilder

- A. Brev til og fra Caspari
- B. Dokumenter vedrørende Caspari
- C. Studentnedskrifter av Casparis forelesninger

2. Publisert materiale

- A. Casparis publiserte arbeider
- B. Biografier, nekrologer, minneord
- C. Aktstykker og dokumentarisk materiale
- D. Øvrige biografiske omtaler i litteraturen
- E. Debatten om Grundtvig og Casparis symbolforskning
- F. Debatten om Casparis eksegese og bibelsyn
- G. Øvrig anvendt litteratur

1. Utrykte kilder

A. Brev til og fra Caspari, kronologisk ordnet (for oversiktens skyld er noen få trykte brev inkludert), se *Tillegg* nedenfor.

Fra Caspari:

til E.W. Hengstenberg, Leipzig 19. mars 1839; 4. nov. 1842; 23. jan. 1844; i: Staatsbibliothek preussischer Kulturbesitz, Berlin, Handschriftenabteilung; signatur: "Nachlass Hengstenberg, Caspari, Carl Paul". Det første brev og fragmenter av det andre er tidligere publisert av G. Nathanael Bonwetsch, *Aus vierzig Jahren Deutscher Kirchengeschichte. Briefe an E.W. Hengstenberg, Erste Folge* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 22,1; Gütersloh 1917), 33–44.

til Jacob Friedrich Dietrichson, 26. aug. 1847 (NB)

til Joh. Heinr. Kurtz, 18. aug. 1849, i: Bonwetsch, N., *Briefe an Joh. Heinr. Kurtz*, Leipzig 1910, 66–69.

til W.A. Maribo, 9. sept. 1851; 2. jan. 1857; 3. jan 1863 (NB)

til Jørgen Moe, 14. des. 1865; 14. mai 1869; 23. nov. 1870 (NB)

til L.B.M. Aubert, 25. juli 1872 (NB)

til Andreas Munch, 23. jan, 1873 (NB)

til Jørgen Moe, 26. jan 1878; 11. jan. 1879 (NB)

til Andreas Munch, 21. jan 1879; 17. okt. 1881 (NB)

til Theodor Caspari, 47 brev fra 28. jan. 1883 til 26. nov. 1889 (NB)

til Fredrik Brandt, 30. aug. 1887 (NB)

til Hans Holmboe Vogt, 12. apr. 1890 (NB)

til Fr. Nielsen, 10. juni 1891, først offentliggjort i Fredrik Nielsen, *Prof. Caspari og Grundtvig, En Replik til Prof. H. Scharling*, København 1893, 8–11; dernest i *Luthersk Kirketidende* 1893, 409.

Til Caspari:

fra Samuel Gobat, Jerusalem, sommeren 1866, i: *Missions-Blad for Israel* 40 (1866), 188-190; 12. jun. 1867, i: *Missions-Blad for Israel* 41 (1867), 40-42.

fra Bjørnstjerne Bjørnson, 21. mai 1867 (NB)

fra pastor Edvard Roth, Ispringen, 26. nov. 1871, i: *Missions-Blad for Israel* 45 (1871), 15.

fra Franz Delitzsch, Leipzig, 1. feb. 1872; 7. feb. 1882; 6. feb. 1887 (NB)

B. Dokumenter vedrørende Caspari

Riksarkivet i Oslo:

Dokumenter vedrørende Casparis ansettelsessak, herunder Casparis søknad om lektorposten i Christiania: KUD A, Datosaker juli/august 1848; jfr. KUD A, Journal 36, 1848, Jnr. 1140 til 8. juli.

Daniel S. Thrap, Ms. 4to 105: Erindringer, hefte III: "Studenteraarene 1851-56".

Daniel S. Thrap, Privatark. 31, Pakke 1, Brev til Thrap, Aabel- Dysthe: Brev fra Th. C. Bernhoft til Thrap av 14. des. 1857; 6. feb. 1859.

Nasjonalbiblioteket i Oslo (Håndskriftsamlingen):

Brev fra Franz Delitzsch til Peter Hærem av 23. des. 1868; 24. nov. 1869; 24. jan. 1870; 1. okt. 1871; 4. jan. 1876; 27. jan. 1876. (Brevs. 152)

Brev fra Marie von Zezschwitz Caspari til Laura Bang, 20. mai 1892. (Brevs. 292).

Brev fra Marie von Zezschwitz Caspari til Sophie Moe, 27. mars 1894; 21. okt. 1905 (Brevs. 284).

Den norske Israelsmisjons arkiv:

A, 2: Forhandlingsprotokoll for Committeeen for Jødemissionen i Christiania, 1866-92.

D, 1,1: Brev fra Franz Delitzsch til Peter Hærem av 30. nov. 1868; 14. juli 1870; 20. okt. 1870; Himmelfahrt 1872; 18. jan. 1873; Epiphaniien 1874; 3. feb. 1876; 15. jan. 1875; Advent 1876.

D, 1,1: Brev fra Carl Becker til Peter Hærem av 29. mars 1873.

C. Studentnedskrifter av Casparis forelesninger, tilnærmet kronologisk ordnet (NB = Nasjonalbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen)

Forelæsninger over den gammeltestamentlige Litteraturs Historie af Dr. C.P. Caspari (ref. O(le) A(ndreas) T(angen) Krogness). Vår 1851 -. Dagfinn Rian, Trondheim (nå i MF's arkiv).

Genesis fortolket af Dr. C.P. Caspari lect. theol. 1855-1857 (ref. I(mmanuel) Ottesen). MF's arkiv.

Historisk-exegetiske Forelæsninger over Luthers lille Katechismus. I. Decalogen og II. Symbolet, foredraget af Prof. C.P. Caspari (ref. N(ils) Olsen) Skavang). 1858-62. MF's arkiv.

Professor Caspari's Forelæsninger over Dekalogen Bud 4-10 og det apostoliske Symbolum (ref. (Rasmus Elias Marius?) Lampe). 1860-61. MF's arkiv.

Den hellige Skrifts gammeltestamentlige Deels Historie foredragen af C.P. Caspari, Professor theologiae (ref. I(mmanuel) Ottesen). 2 bind, 1858-60. MF's arkiv.

Historisk-kritiske forelæsninger over Luthers lille Katechismus... Anden del. I. Dekalogen (ref. J.C. Heuch). 1861. NB.

Forelæsninger over messianske Psalmer (ref. Joh. Fr. Monrad). 1861. NB.

Forelæsninger over Genesis (ref. Ole Tobias Olsen). 1862. NB.

Excerpter af Casparis Commentar til udvalgte Psalmer (ref. Peter L. Hærem). 1862. NB.

Excerpter ved Prof. Casparis exegetiske Øvelser over Jesu lignelser (ref. Peter L. Hærem et anon.). 1862-65. NB.

Udlæggelse af enkelte vanskelige Steder i d. N. Testam. - efter Professor Casparis exegetiske Øvelser (ref. Peter L. Hærem). 1863-64. NB.

Forelæsninger over De messianske Psalmer (ref. Peter L. Hærem). 1872. NB.

Forelæsninger over Matthæi evangelium af Professor Dr. C.P. Caspari. Holdte 2 sem 1869 - slutn 2 sem. 1871. Anhang: Om Dåbens indstiftelsesord og forskjellige Dåben vedrørende spørgsmål. 1 sem. 1872 (ref. H. Vangensten). MF's arkiv.

Uddrag af Casparis Forelæsninger over Mathæi Evangelium (ref. Karl Schöning). (Omfatter Matt. 8,18-13,36.) MF's arkiv.

Casparis Forelæsninger over Mathæi Evangelium, Kap. 13,39 (ref. Karl Schöning). (Omfatter Matt 13,39 - 20,16). MF's arkiv.

Forelæsninger over Salmerne af Caspari (ref. Karl Schöning). 1873-. (50 utvalgte samler). MF's arkiv.

Gml.test. Exegese. Forelæsninger af Prof. Caspari (ref. Aug(ust) B(ovinus) Johnsen). 1874. MF's arkiv.

Micha cap. 5-7. Gmltest. Exegese. Forelæsninger af Prof. Caspari (ref. Aug(ust) B(ovinus) Johnsen). Høsten 1874. MF's arkiv.

Opstandelsens Historie eft. de 4 Evangelier fremstillet af Prof. Caspari (ref. Aug(ust) B(ovinus) Johnsen). Vårsemesteret 1874. MF's arkiv.

Johannesevangeliets Plan. Forelæsninger af Prof. Caspari (ref. Aug(ust) B(ovinus) Johnsen). 1874-75 (omfatter innledn. og eksegeese til 6,58). MF's arkiv.

Indførelse i de 4 Evangelier. Forelæsninger af Prof. Caspari (ref. Aug(ust) B(ovinus) Johnsen). Vårsem. 1875. MF's arkiv.

Forelæsninger over Johannes Evangelium (ref. Hartvig Halvorsen). 1875. NB.

De fire Evangeliers Plan (ref. Hartvig Halvorsen). NB.

Den gmltest. Skrifts Historie. Forelæsninger af Prof. Caspari (ref. Aug(ust) B(ovinus) Johnsen). Vår og høst 1875. MF's arkiv.

Indførelse i Marcus og Lucas (ref. Hartvig Halvorsen). 1875? NB.

Indførelse i Lucas evangelium (ref. Hartvig Halvorsen). Våren 1876. NB.

Lukas Evangelium (ref. Otto Jensen). 1876. NB.

Jonas' bog. Forelæsninger (ref. Hartvig Halvorsen). 1876. NB.

Den gammeltest. Skrifs Historie (ref. Otto Jensen). 1876-77. NB.

Psalmerne. Forelæsninger af Prof. Caspari (ref. Aug(ust) B(ovinus) Johnsen). Høstsemesteret 1876. MF's arkiv.

Forelæsninger over den norske lutherske kirkes symbolske skrifter (undtagen Luth.s lille katech.) af prof. C.P. Caspari (ref. Robertus J. Olsen). Høst 1877 - høst 1879. MF's arkiv.

Symbolerne (ref. Otto Jensen). 1877. NB.

Notitser til Matthæi evangelium efter professor C.P. Caspari's forelæsninger, 1ste del, kap.1 - kap. 14 (ref. W.A.W. Harboe). MF's arkiv.

Matthæi evangelium fortolket af professor C.P. Caspari. 2den del, kap.15 - kap.28 (ref. W.A.W. Harboe). MF's arkiv.

Johannesevangeliets Ægthed. Indledning til Markus (ref. Simon Michelet). 1882-83. NB.

I: Mathæus' og Markus' Evangeliers og Joh. Tendens, Grundtanke og plan; og indbyrdes stilling, og den hensigt, hvori de er skrevne, af Prof. Caspari (ref. Oskar Munch). Vårsem. 1888. MF's arkiv.

II: Casparis Forelæsninger Over de gammeltestamentlige Skrifers Historie (ref. Oskar Munch). Høstsem. 1888. (I samme bind som foregående). MF's arkiv.

Caspari forelæsninger over 1. De gammeltestamentlige skrifers historie, 2. og Salmerne (ref. Hans Peter Ruud). Høsten 1888. MF's arkiv.

Caspari forelæsninger over 1. Josefs historie Gen. 37-50, 2. Salmerne (ref. Hans Peter Ruud). Høsten 1888. MF's arkiv.

3die del: Davids salmer ved Caspari (ref. Hans Peter Ruud). Høsten 1890. MF's arkiv.

Caspari, 50 udvalgte salmer, 4de del (ref. Hans Peter Ruud). MF's arkiv.

Caspari, 50 salmer, 5te del (ref. Hans Peter Ruud). MF's arkiv.

Caspari, 50 Salmer, 6te Del (ref. Hans Peter Ruud). MF's arkiv.

Forelesningsreferat fra forelesninger over Genesis (ref. Hans Peter Ruud). MF's arkiv.

Josefs historie af prof. Caspari (ref. Andreas Brandrud). Høst 1888. MF's arkiv.

Indledning i St. Johannes's Evangelium (Kapp. 1-6). Efter Forelæsninger af Prof. Dr. C.P. Caspari (ref. L.M. Harboe). MF's arkiv.

Caspari over Joh. evg. plan. Cap. 3,1-5,29 (ref. O.M. Christensen). MF's arkiv.

Fortolkning af profeten Esaias ved prof. theol. dr. Caspari (ref. Hans Peter Ruud). MF's arkiv.

Anonyme, udaterte referater:

Historisk-exegetiske Forelæsninger over Luthers lille Katechismus, 1. Dekalogen, foredraget av Professor C.P. Caspari. MF's arkiv.

Salmerne efter Caspari. MF's arkiv.

Anmerkninger til Genesis og G.T. indledn. (samme ref. som foregående). MF's arkiv.

2. Publisert materiale

A. Casparis publiserte arbeider kronologisk ordnet

(Verker som er kommet i flere opplag og/eller oversettelser, er dobbelt oppført: dels samlet ved verkets første versjon/opplag; dels på sin kronologiske plass (til bøker og separattrykk – ikke tidsskriftartikler – angis i parentes katalogsignatur ved NB Solli Plass). Den hittil fylldigste bibliografi (til og med 1885) finnes i J.B. Halvorsen, *Norsk Forfatter-Lexikon 1814-1880*, II (Kristiania 1888), 10-17. I denne bibliografien er også tallrike anmeldelser av Casparis verker i utenlandske tidsskrifter angitt, men angivelsene er oftest nokså knappe (normalt ikke forf., og bare begynnelse side angitt). Antakelig må Halvorsen her ha sine referanser direkte fra Caspari selv. Flertallet av disse anmeldelser har vært utilgjengelige for meg, men jeg har tatt dem med her for informasjonsverdiens skyld, slik de er anført hos Halvorsen. Slike anførsler er merket med «* Jfr. anm.».)

1838:

1. *Borhân-ed-Dîni es-Sernûdji Enchiridion studiosi*, Lipsiae 1838 (Hg 15201,5).

* Jfr. anm. i *Heidelb. Jahrbücher* 1839, 598ff.

1841:

2. Apologetisch-kritischer Versuch über Jes. C. XIX. V. 16.–25., i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 2 (1841), III, 1–37.

3. Widerlegung zweier neueren Ansichten über die vier Weltmonarchien des Buches Daniel, als negativer Beweis, dass die vierte Monarchie die Römische sei, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 2 (1841), IV, 121–153.

1842:

4. *Der Prophet Obadja* (Exegetisches Handbuch, hgg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 1), Leipzig 1842 (NA).

Jfr. anm. av G.H. Rudelbach i *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), I, 146. * Jfr. også anm. i *Rheinwalds Repertorium; Berliner lit. Zeitschrift; Evangelische Kirchenzeitung*.

1843:

5. Jesajanische Studien. I. Jeremia ein Zeuge für die Aechtheit von Jes c.34 und mithin auch für die Aechtheit von Jes. c.35. c.40-66. c.13-14,23 und c.21,1-10. Nebst zwei Excursen: I. Beweis der Aechtheit von Jer. 30,10.11 u. 46,27.28. II. Beweis, dass Zephanja Jes. 40-66. 13-14,23 und 34-35 gelesen hat, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 1-73.

6. Anm. (anon.), Winer, *Grammatik des biblischen und targumischen Chaldäismus für akademischen Vorlesungen bearbeitet* (2. verb. Aufl.), Leipzig 1842, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), I, 140-41.

7. Anm. (anon.), Ewald, *Hebräische Sprachlehre für Anfänger mit einem Uebungsbuch*, Leipzig 1842, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), I, 141.

8. Anm. (anon.), H. Hupfeld, *Ausführliche hebräische Grammatik I,1*, Cassel 1841, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), I, 141.

9. Anm. (anon.), F.C. Movers, *Loci quidam canonicis Veteris Testamenti illustrati. Commentatio critica*, Breslau 1842, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), I, 142.

10. Anm. (anon.), M. Baumgarten, *Theologischer Commentar zum Alten Testament. Erster Theil. Allgemeine Einleitung; Pentateuch. Erste Hälfte: Einleitung; Genesis; Exodus Cap. 1-19*, Kiel 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), I, 182-184.

11. Anm. (anon.), Umbreit, *Praktischer Commentar über den Jeremia mit exegetischen und kritischen Anmerkungen*, Hamburg 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 147.

12. Anm. (anon.), G.M. Redslob, *Die Integrität der Stelle Hos. 7,4-10 in Frage gestellt...*, Hamburg 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 148.

13. Anm., H. Ewald, *Geschichte des Volkes Israel bis Christus I*, Göttingen 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 151-53.

14. Anm., A. Grant, *Die Nestorianer oder die zehn Stämme. Reisen durch das alte Assyrien, Armenien, Medien und Mesopotamien. Schilderung der kirchlichen und häuslichen Gebräuche und Sitten der Nestorianer und Nachweis ihrer Identität mit den verloren geglaubten zehn Stämmen Israels*, Basel 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 153.
15. Anm., G. Fr. Daumer, *Der Feuer- und Molochdienst der alten Hebräer*, Leipzig 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 153-55.
16. Anm., F.W. Ghillany, *Die Menschenopfer der alten Hebräer*, Nürnberg 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), II, 153-55.
17. Anm. (anon.), C.L. Hendewerk, *Des Propheten Jesaja Weissagungen II: Die deuterojesajanischen Weissagungen*, Königsberg 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), IV, 150-51.
18. Anm. (anon.), Knobel, *Der Prophet Jesaja*, Leipzig 1843, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), IV, 151-52.
19. Anm. (anon.), Umbreit, *Praktischer Commentar über den Hesekiel*, Hamburg 1843, i : *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), IV, 152-53.
20. Anm. (anon.), Hävernick, *Commentar über den Propheten Ezechiel*, Erlangen, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), IV, 153.
21. Anm. (anon.), *Das Buch Jona*, aus der englischen Auslegung R. W. Sibthorps, Stuttgart, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), IV, 153.
22. Anm., Fr. Feuerbach, *Die Religion der Zukunft*, Zürich/Winterthur, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 4 (1843), IV, 178-79.

1844:

23. *Grammatica arabica in usum scholarum academicarum*, I&II, Lipsiae 1844/48 (NA/A 1873 & 1874). * Jfr. anm. i Gersdorffs *Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur* 1848, III, 282; *Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft* 1849, 477ff. (Tysk utg.: *Grammatik der Arabischen Sprache für akademische Vorlesungen*, 2te Aufl., Leipz. 1859 (3te bericht. Aufl. Leipz. 1866; 4te Aufl. bearb. von August Müller, Halle a. S. 1876) (Hg). * Jfr. anm. av E. Prym i *Jenaer Literaturzeitung* 1876, 608-10. Engelsk utg.: *A Grammar of the Arabic Language* (ed. W. Wright), London 1862 (2nd ed., revised and greatly enlarged, Vol. I&II, London 1874/75; 3. ed. rev. by W. Robertson Smith & M.J. de

Goeje, 1&2, Cambridge 1896-98) (Hg 15204). Fransk utg.: *Grammaire arabe* (ed. E. Uricoechea), Bruxelles 1879/80, Paris 1881 (Hg 15203). Jfr. anm. av Lucien Gautier i *Revue de l'Instr. Publ.* 23 (1880), også utgitt som særtrykk *Examen critique...*, Gand 1880.

24. Jesajanische Studien II. Der Heilige Israels, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), III, 93-118.

25. Anm., Umbreit, *Grundtöne des Alten Testaments*, Heidelberg 1844, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), I, 164.

26. Anm., G.A. Hauff, *Offenbarungsglaube und Kritik am Beispiele des Buches Josua in ihrer nothwendigen Einheit dargethan*, Stuttgart 1844, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), 164-168.

27. Anm., Carl Graul, *Dante Alighieri's göttliche Komödie in's Deutsche übertragen und historisch, ästhetisch und vornehmlich theologisch erläutert. Erster Theil: Die Hölle*, Leipzig 1844, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), I, 208f.

28. Anm., M. Baumgarten, *Theologischer Commentar zum Alten Testament I,2*, Kiel (1844), i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), II, 111.

29. Anm., H.A.Ch. Hävernick, *Handbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Alte Testament II,2 (Die Propheten, incl. Daniel)*, Erlangen 1844, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), III, 122-23.

30. Anm., A. Keith, *Die Erfüllung der biblischen Weissagungen, aus der Völkergeschichte und den Mittheilungen neuerer Reisenden überzeugend dargethan*, Stuttgart, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), III, 123-24.

31. Anm., F. Boettcher, *Collectanea Hebraica ad grammatici studii repetitionem moderationemque digessit*, Dresden, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), IV, 133-134.

32. Anm., F. Beck, *Die cyro-jesajanischen Weissagungen oder die Capitel 40-66 des Jesaja*, Leipzig, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), IV, 137-140.

33. Anm., A. Geiger, *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischnah I*, Breslau, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), IV, 145-46.

34. Anm., von Lengerke, *Kena'an. Volks- und Religionsgeschichte Israels I*, Königsberg, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 5 (1844), IV, 146-50.

1845:

35. Jesajanische Studien III. Ueber die Eingangsworte der ersten jesajanischen Weissagung und des ganzen Buches Jesaja ... Jes 1,2a, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 6 (1845), II, 76-105.

36. Anm., J.G. Herbst, *Historisch-kritische Einleitung in die heiligen Schriften des Alten Testaments*, Freiburg im Breisgau, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 6 (1845), I, 99-101.

37. Anm., De Wette, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Bücher des Alten Testaments* (& Aufl.), Berlin, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 6 (1845), II, 139-40.

38. Anm., F. Hitzig, *Zur ältesten Völker- und Mythengeschichte I*, Leipzig, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 6 (1845), II, 144-45.

1846:

39. Anm., H.Th. Bruns, *Neues Repertorium für die theologische Literatur und kirchliche Statistik*, Berlin, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 7 (1846), I, 156-57.

40. Anm., G.M.A. Scholz, *Einleitung in die heiligen Schriften des alten und neuen Testaments II*, Köln, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 7 (1846), I, 159.

41. Anm., Keil, *Commentar über die Bücher der Könige*, Moskau und Dorpat, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 7 (1846), I, 159-60.

42. Anm., H. Ewald, *Geschichte des Volkes Israel bis Christus II*, Göttingen, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 7 (1846), I, 162-164.

1848:

43. *Grammatica arabica in usum scholarum academicarum*, I&II, Lipsiae 1844/48 (NA/A 1873 & 1874). (Jfr. obenfor nr. 23).

44. *Beiträge zur Einleitung in das Buch Jesaia und zur Geschichte der jesaianischen Zeit* (Biblisch-theologische und apologetisch-kritische Studien. Hgg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari. Band 2), Berlin 1848 (D 12 (NA/A)).
Jfr. anm. (av d. L. Ch.) i *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 10 (1849), 129-32.

45. Anm., G. Baur, *Der Prophet Amos*, Giessen 1847, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 9 (1848), 151.

46. Anm., J.J. Stähelin, *Die messianischen Weissagungen des A.T.'s*, Berlin 1847, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 9 (1848), 151-52.

1849:

47. *Über den syrisch-ephraimitischen Krieg unter Jotham und Ahas. Ein Beitrag zur Geschichte Israels in der assyrischen Zeit und zu den Fragen über die Glaubwürdigkeit der Chronik und den Plan des Jesaia* (Universitäts-Program für das zweite Halbjahr 1849), Christiania 1849 (NA).

Jfr. anm. av W. Neumann i *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 12 (1851), 141-44; omtale i *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 2. Række 5 (1850), 588f. * Jfr. også anm. i *Reuters Repertorium f.d. theol. Lit.* 1851, II, 169ff; *Theol. Quartalschrift* (Hg. Hefele und Wele) 1851, 491ff.

48. Forhærdelsens Bog eller Spaadomsocyklen Jes. 1-6, betragtet med Hensyn til Tankeudvikling, Betydning og Forhold til de samtidige profetiske Skrifter, I, i: *Theologisk Tidsskrift for den norske Kirke* 2 (1849), 408-435.

1850:

49. Ueber den syrisch-ephraimitische Krieg unter Jotham und Ahas, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 11 (1850), 258-83 (= innledning til nr. 47)

1851:

50. Om den Syrisk-Ephraimitiske Krig under Jotham og Ahas, i: *Theologisk Tidsskrift for den norske Kirke* 3 (1851), 128-150.

51. Anm., E. Bertheau, *Die der Beschreibung der Lage des Paradieses Genes. 2,10-14 zu Grunde liegenden geograph. Anschauungen*, Göttingen 1848, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 12 (1851), 137-40.

1852:

52. *Über Micha den Morasthiten und seine prophetische Schrift. Ein monographischer Beitrag zur Geschichte des alttestamentlichen Schriftthums und zur Auslegung des Buches Micha* (Universitäts-Programme für das zweite Halbjahr 1851 und das erste Halbjahr 1852), Christiania 1852 (NA).

Jfr. anm. (1. del) av W. Neumann i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 12 (1851), 549-51; og 2. del, av W. Neumann, i *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 15 (1854), 360-363; omtale i *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 2. Række 6 (1853), 505f. * Jfr. anm. (1. del) i *Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur*, 1851, 169, (2. del) *ibid.* 1852, I, 193ff.

53. Zur Auslegung des Micha, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 1852, 484-518.

1853:

54. *Commentar til Propheten Jesaia*. 1ste Dels 1ste og 2det H., Christiania 1853 (NA). Jfr. anm. av H.F. Helveg, *Dansk Kirketidende* 7 (1854), 502-9.

1855:

55. "Fortale", i: K. Graul, *De forskjellige christelige Bekjendelsers indbyrdes afvigende Læresætninger* (overs. K.M. Breien), Christiania 1855.

1857:

56. Aus historisch-kritischen Studien über das kirchliche Taufbekenntnis, I: Zur Geschichte des Taufbekenntnisses in der orientalischen Kirche nach der Abfassung des Nicaeno-Constantinopolitanischen Symbols, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 1857, 634-74.

1858:

57. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse (Indledende Forord, 1-30; Første Afdeling. De virkelige og formentlige orientalske Daabsbekjendelser. Indledning, 31-34; 1.1. Daabsbekjendelsen i de apostoliske Constitutioner l. VII., c. 41, 34-93; Tilsætninger og Rættelser til den første Afhandling i Hæftet, 127f), i: *Theologisk Tidsskrift* 1 (1858), 1-93; 127f.

58. Barnedaabens Skriftmæssighed, godtgjort af Marc. 10,13-16. Luc. 18,15-17. Matth. 19,13-15. 18,1ff.5,3. Joh 3,5. Første Artikel, i: *Theologisk Tidsskrift* 1 (1858), 129-163.

59. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse (Fortsættelse) (1. Bevis for, at Slutningsordene af den anden Artikel i Daabssymbolet i de apostoliske Constitutioner, i det jerusalemske Daabssymbol &c. ikke ere rettede mod Chiliasmen. Et Tillæg til I,1, 191-233; 2. Den jerusalemske Daabsbekjendelse i Biskop Cyrill af Jerusalem's Katecheser, 223-233), i: *Theologisk Tidsskrift* 1 (1858), 191-233.

60. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse (Fortsættelse) (Har den jerusalemske Daabsbekjendelse indeholdt "descensus ad inferos"? Et Excurs til I,2. Overskrifternes Vidnesbyrd, 332-366; Selve Katechesernes Vidnesbyrd, 366-450; Den jerusalemske Biskop Macarius's Vidnesbyrd i Gelasius af Cyzikus's "Historia concilii Nicaeni", 450-474; Rufins Vidnesbyrd i hans "Expositio in Symbolum apostolorum", 472-497), i: *Theologisk Tidsskrift* 1 (1858), 326-497. (Jfr. tilleg i *Theologisk Tidsskrift* 2 (1859), 164).

61. Belysning af en Artikel i "Dansk Kirketidende" 1858 Nr. 16: "De apostoliske Constitutioner og Daabsbekjendelsen", i: *Theologisk Tidsskrift* 1 (1858), 498-516 (jfr. rettelse i *ThT* 2 (1859), 164).

62. Serapherne hos Jesaja, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1958, 108-110 (NA).

1859:

63. *Grammatik der Arabischen Sprache für akademische Vorlesungen*, 2te, deutsche vielfach verbesserte Aufl., Leipz. 1859. (Jfr. til 1844).

64. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse (Fortsættelse) (Den antiochenske Daabsbekjendelses to første Artikler i Johannes Cassianus's Skrift "de incarnatione Domini contra Nestorium" l. VI., c.3 seqq.), i: *Theologisk Tidsskrift* 2 (1859), 110-161.

Jfr. anm. av P. Vinsnes, *Norsk Kirketidende* 4 (1859), 285-288.

65. Hvorfor er den af Cyrillus af Jerusalem traderede og udlagte Bekjendelse Troes- eller Daabsbekjendelsen, saaledes som den lød henimod Midten af det fjerde Aarhundrede i den jerusalemske Kirke? Tillige en Belysning af en Artikel af Krist. Köster i "Dansk Kirketidende" 1858 Nr. 33: "Cyrills Katecheser og Daabsbekjendelsen", i: *Theologisk Tidsskrift* 2 (1859), 303-62 (jfr. tillegg i samme årgang, 386-388); 485-572.

Jfr. anm. av O.J. Sadolin i *Dansk Kirketidende* 1859, 397-400; 431.

66. Om den majlandske og romerske Daabsbekjendelses Ordlyd efter Ambrosius's "Explanatio symboli ad initiandos", i: *Theologisk Tidsskrift* 2 (1859), 363-396.

Jfr. anm. av de to sistnevnte artikler av P. Vinsnes, *Norsk Kirketidende* 4 (1859), 500-503; 5 (1860), 321-332.

67. Om 3 hidtil upaaagtede kilder til det apostoliske Symbols Historie i den gamle Kirke, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1859, 1-57 (NA).

68. Serapherne hos Jesaja. II, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1859, 58-84 (NA).

* Jfr. gjensvar av Holmboe *ibid.*, 252-64, med gjensvar av Caspari *ibid.*, 265ff.

1860:

69. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse (Fortsættelse) (4.5. De to Daabsbekjendelser, som Epiphanius, Biskop i Salamis på Cypern, i sin (Ancoratus) har meddelt og anbefalet Menigheden i Syedra i Pamphylien til Brug ved Daaben. Excurs I. Bemærkninger til de Ord, hvormed Epiphanius indleder sin længre Daabsbekjendelse. Excurs II. Om den Athanasius af Alexandrien tillagte Ἐρμηνεία εἰς τὸ σύμβολον), i: *Theologisk Tidsskrift* 3 (1860), 42-213.

Jfr. anm. av P. Vinsnes i *Norsk Kirketidende* 5 (1860), 625-633.

70. (Anon.) Den sidste Katechumenatsact i den gamle constantinopolitanske Kirke, som den beskrives i et barberinsk Manuskript af Sanct-Marcus-Bibliotheket i Venedig, i: *Theologisk Tidsskrift* 3 (1860), 214-219.

71. (Anon.) Den Daabsacten umiddelbart forangaaende Complex af den nyere græske Kirkes liturgiske Katechumenatsacter, i: *Theologisk Tidsskrift* 3 (1860), 331-338.

72. (Anon.) Daabsacten i den græske Kirke, i: *Theologisk Tidsskrift* 3 (1860), 339-347.

73. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse (Fortsættelse) (6. Det af Conciliet i Nicæa i Aaret 325 opstillede Symbol eller det ældre, egentlige Nicænum). 446-504.

74. En ny tredje Kilde til vor Kundskab om det antiochenske Daabssymbols Ordlyd, i: *Theologisk Tidsskrift* 3 (1860), 639-648.

75. Foredrag i "den theologiske Forening paa Universitetet" paa Luthers Fødselsdag den 10de November 1860, i: *Norsk Kirketidende* 5 (1860), 817-830; 833-38.

1861:

76. Foredrag i den theologiske Forening paa Universitetet ved dens Reformationsfest den 10de November 1860 (Aftryk af "Norsk Kirketidende"), Christiania 1861 (NA/A 4195).

77. Har den hellige Augustin havt Ordene "*sanctorum communionem*" og "*catholicam*" i sin Daabsbekjendelse? Med særligt Hensyn til Biskop Kierkegaards "Ældre Smaaskrifter" S. 63-75 og som et Bidrag til Charakteristik af dette Skrift. I og II, 1, i: *Theologisk Tidsskrift* 4 (1961), 263-352; 529-644.

Jfr. anm. av P. Vinsnes i *Norsk Kirketidende* 6 (1861), 641-649; 7 (1862), 264-68; 274-83; av J.R. Stockholm, se nedenfor til avhandlingens andre del.

1862

78. *A Grammar of the Arabic Language* (ed. W. Wright), London 1862.

79. Meddelelser angaaende et nyt hidtil ubenyttet haandskriftligt Exemplar af den massiliensiske Presbyter Gennadius's "Liber de viris illustribus", i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1862, 41-44 (NA).

80. Bemærkninger om en Skikkelse af Ambrosius's "Explanatio Symboli ad initiandos", i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1862, 44-66 (NA).

81. Nogle Bemærkninger angaaende Sagnet om den evige Jøde i dets ældste, middelalderlige Skikkelse, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1862, 283-310 (NA).

* Jfr. diskusjon *ibid.*, 210ff.

82. Hvorledes er Daniels Bog bleven til? Af populære Forelæsninger over Daniels Bog, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 1-48.
83. Om Daniels Person og Liv, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 215-251.
84. En ny oldkirkelig Daabsbekjendelse og en oldkirkelig Tale over den. Udgivne af to Haandskrifter i det kejserlige Bibliothek i Wien og ledsagede med en Række Bemerkninger, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 288-345.
85. En Udlæggelse af vort nuværende Daabssymbol fra den tidligere Middelalder. Udgiven af et det kejserlige Bibliothek i Wien tilhørende Haandskrift fra det tiende Aarhundrede og ledsaget med nogle Bemerkninger, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 346-52.
86. En Analyse af to Prædikener af Luther, hvori han handler om det apostoliske Symbols Oprindelse og dets Forhold til Skriften, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 353-387.
87. Om Daniels Bogs Indhold og indre Sammenhæng. Af populære Forelæsninger over Daniels Bog, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 435-75.
88. Har den hellige Augustin havt Ordene "*sanctorum communionem*" og "*catholicam*" i sin Daabsbekjendelse? Med særligt Hensyn til Biskop Kierkegaards "Ældre Smaaskrifter" S. 63-75 og som et Bidrag til Charakteristik af dette Skrift. II,2, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 497-636.
Jfr. anm. J.R. Stockholm, *Evangelisk Ugeskrift Anden Række* 7 (1862), 305-318; 341-48.
89. (Anm. av) Julius Fürst, *Hebräisches und Chaldäisches Handwörterbuch über das alte Testament, I&II*, Leipzig 1857-61, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 141.
90. (Anm. av) Justus Olshausen, *Lehrbuch der hebräischen Sprachlehre, I&II*, Braunschweig 1861, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 141-43.
91. (Anm. av) Carl Friedrich Keil und Franz Delitzsch, *Biblischer Commentar über das Alte Testament, Erster Theil: Die Bücher Moses. Erster Band: Genesis und Exodus* von C.F. Keil, Leipzig 1861, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 143f.
92. (Anm. av) David Zündel, *Kritische Untersuchungen über die Abfassungszeit des Buches Daniel*, Basel 1861, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 144.
93. (Anm. av) Frederik Ingier, *Om den kirkelige Anskuelse*, Christiania 1861, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 158-160.
94. (Anm. av) Franz Delitzsch, *Commentar über den Psalter, I-II*, Leipz. 1859/60, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 476-77.

1863:

95. *Nogle Bemærkninger angaaende Sagnet om den evige Jøde i dets ældste, middelalderlige Skikkelse* (Aftryk af Videnskabsselskabets Forhandlinger for 1862), Christiania 1863 (NA).

96. Har den hellige Augustin havt Ordene "*sanctorum communionem*" og "*catholicam*" i sin Daabsbekjendelse? Med særligt Hensyn til Biskop Kierkegaards "Ældre Smaaskrifter" S. 63-75 og som et Bidrag til Charakteristik af dette Skrift. Slutning, med nogle Tillæg, i: *Theologisk Tidsskrift* 6 (1863), 77-144.

97. Om Serapherne i Jes. 6. og om den Spaadom i det Hele, I, i: *Theologisk Tidsskrift* 6 (1863), 273-354.

98. Nogle bemerkninger angaaende Sagnet om den evige Jøde i dets ældste, middelalderlige Skikkelse, i: *Theologisk Tidsskrift* 6 (1863), 355-87.

99. Rejsefrugter, I. II. Den hidtil bekjendte græske Oversættelse af vort nuværende romersk-occidentalske Daabssymbol efter et Sanct-Gallener Haandskrift fra det tiende Aarhundrede og en ny, anden græsk Oversættelse af dette Symbol efter et Düsseldorfer Haandskrift fra det samme Aarhundrede. Tillige om det græske Sprogs Brug ved Gudstjenesten i Vesterlandet, i: *Theologisk Tidsskrift* 6 (1863), 526-598.

III. Det græske Nicæno-Constantinopolitanum eller "Nicænum" i occidentalsk Form efter et Sanct-Gallener Haandskrift fra det tiende Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift* 6 (1863), 599-624.

100. Anm. (anon.), A.F.C. Tischendorf, *Novum Testamentum cum epistula Barnabæ et fragmentis Pastoris ex codice Sinaitico*, Leipzig 1863, i: *Theologisk Tidsskrift* 6 (1863), 146-153.

1864:

101. *Biskop Ludvig Hanssøn Munthes Katechismusforklaring* (Kbhvn. 1644). Påny udgiven, Christiania 1864 (Separataftryk af Theol. Tidsskrift B. VII, H. 1&2)(NA).

102. Biskop Ludvig Hanssøn Munthes Katechismusforklaring, i: *Theologisk Tidsskrift* 7 (1864), 81-204.

103. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse. (7. Det af Concilet i Constantinopel i Aaret 381 opstillede Symbol eller Constantinopolitanum, Nicæno-Constantinopolitanum, det yngre, uegentlige Nicænum), i: *Theologisk Tidsskrift* 7 (1864), 281-320.

104. Rejsefrugter. IV: Nestorianernes Daabssymbol efter et Münchener Haandskrift, i: *Theologisk Tidsskrift* 7 (1864), 442-474.

105. Hører Præpositionen "in" i Leddet om den Helligaand også til den tredje Artikels øvrige Led? En exegetisk Undersøgelse, I, i: *Theologisk Tidsskrift* 7 (1864), 553-584.

106. Om Serapherne i Jes. 6. II, i: *Theologisk Tidsskrift* 7 (1864), 585-616.
107. En Udlæggelse af Synerne om de fire Verdensriger og Gudsriget i Dan. 2 og 7. I,1, i: *Theologisk Tidsskrift* 7 (1864), 617-633.
108. Den dansk-norske Præsted og Provsted om det apostoliske Symbols Forhold til den hellige Skrift I-IV, i: *Luthersk Kirketidende* 2 (1864), I, 1-9; II, 33-54; *ibid.* 3 (1864), 177-183; 225-257.
109. Abrahams Kaldelse og Begyndelsen af hans Vandringer i Kanaan, I-III, i: *Luthersk Kirketidende* 3 (1864), 1-9; 33-48; 65-73.
110. En Udlæggelse af Spaadommen om det jødiske Folks Omvendelse hos Propheten Sacharias, Sach. 12,10ff., og af Sach. 9-12 i det Hele I-VI, i: *Missions-Blad for Israel* 38 (1864), 2-5; 9-13; 25-32; 58-64; 121-127; 129-132; 137-142.
- 1865:
111. *Knud Sevaldsen Bangs Katechismusforklaring (Kbhvn. 1681)*. Påny udgiven, Christiania 1865 (Separataftryk af Theol. Tidsskrift) (NA).
112. Et Par historiske Notitser til Ap. Gj. I,3, i: *Theologisk Tidsskrift* 8 (1865), 176.
113. Knud Sevaldsen Bangs Katechismusforklaring. På ny udgiven, i: *Theologisk Tidsskrift* 8 (1865), 254-350.
114. Hører Præpositionen "in" i Leddet om den Helligaand også til den tredje Artikels øvrige Led? En exegetisk Undersøgelse, II, i: *Theologisk Tidsskrift* 8 (1865), 353-478.
115. En oldnorsk Udlæggelse af det apostoliske Symbol, Troesbekjendelsen i de norske Love og en Oversættelse af Symbolet i den danske Lucidarius, i: *Theologisk Tidsskrift* 8 (1865), 604-623.
116. Rejsefrugter, V: Indledningen til en vesterlandsk Udlæggelse af Symbolet af fire Haandskrifter fra det tolvte Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift* 8 (1865), 624-626.
117. Er den i den lutherske Kirke herskende Opfattelse af Ordene "de helliges Samfund" i den tredje Artikel sproglig urigtig? i: *Luthersk Kirketidende* 4 (1865), I, 1-13; II, 17-26. (Jfr. C. Wille, Et Par Spørgsmaal til Prof. Caspari i Anledning af hans Afhandling om *communio sanctorum* (de Helliges Samfund), i: *Luthersk Kirketidende* 4 (1865), 97-98.)
118. Svar paa Hr. Pastor C. Willes Spørgsmaal, i: *Luthersk Kirketidende* 4 (1865), I, 99-105; II, 129-134; III, 145-172; IV, 337-352; V, 353-372; VI *ibid.* 5 (1865), 17-37; VII, 65-89; VIII, 129-152; IX, 161-174; X, 389-415.
119. En Bemærkning betreffende den i 1853 udkomne Udgave af den norske Kirkes symbolske Bøger i Grundtexterne, i: *Luthersk Kirketidende* 4 (1865), 106-108.

120. En Udlæggelse af Spaadommen om det jødiske Folks Omvendelse hos Propheten Sacharias, Sach. 12,10ff., og af Sach. 9-12 i det Hele VII, i: *Missions-Blad for Israel* 39 (1865), 2-6.

121. Jakobs Drøm i Bethel. 1 Mos 28,10-22, i: *Missions-Blad for Israel* 39 (1865), 105-118.

122. Af et Brev til en christelig Lægmand, i: *Missions-Blad for Israel* 39 (1865), 118-120 (om tolkn. av Rom 11,25f).

1866:

123. *Ugedruckte, unbeachtete und wenig beachtete Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*, herausgegeben und in Abhandlungen erläutert. (Universitäts-Program für das erste Halbjahr 1866), I, Christiania 1866 (II: Christiania 1869; III: Christiania 1875) (NA).

Jfr. anm. av hele verket av C.E. Scharling, i: *Theologisk Tidsskrift* (utg. Kalkar) 1876, 265-73).

* Jfr. anm. av alle eller enkelte bind i *Revue critique d'hist. et de litt.* 1867, No. 1; Haucks *Theol. Jahresbericht* VII, 600-604; av Plitt i *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 30, 546-48, av G. i samme tidsskrift 32, 658ff, 37, 684-88; *Lit. Centralblatt* 1877, 1166ff; *Theol. Studien und Kritiken* 1873, III, 588; *Zeitschrift für Kirchengeschichte* I, 130; 138ff.

124. *Grammatik der Arabischen Sprache für akademische Vorlesungen*, 3te bericht. Aufl. Leipz. 1866.

125. Om den 80de Psalme, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1866, 289f (NA).

126. Om Kirkeprædikaten catholica, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1866, 325 (NA).

127. Rejsefrugter, VI. En græsk Oversættelse af det apostoliske Symbol efter et Escorial-Haandskrift fra det fjortende Aarhundrede. VII. En græsk Oversættelse af det apostoliske Symbol efter et vaticansk Haandskrift fra det sextende Aarhundrede. VIII. En græsk Oversættelse af det apostoliske Symbol efter et barberinsk Haandskrift fra det dextende eller syttende Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift* 9 (1866), 229-49.

128. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse. II: De formentlige østerlandske Daabsbekjendelser, i: *Theologisk Tidsskrift* 9 (1866), 250-302.

129. Bibelske Studier. I: Bemærkninger over Ps. 39, i: *Theologisk Tidsskrift* 9 (1866), 303-50

130. Et lidet Bidrag til Besvarelsen af Spørgsmaalene angaaende den muratoriske Kanon, i: *Theologisk Tidsskrift* 9 (1866), 351f.

131. Rejsefrugter, IX. Daabsspørgsmaalene i den mozarabisk-spanske Kirke efter en det historiske Akademi i Madrid tilhørende Codex fra det tiende Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift* 9 (1866), 517-28.

132. Rejsefrugter, X. XI. En Basilius den Store tilskreven Udlæggelse af Nicænum efter et venetiansk Haandskrift fra det fjortende og et Escorial-Haandskrift fra det femtende Aarhundrede samt symbolet i den armeniske Liturgi, i: *Theologisk Tidsskrift* 9 (1866), 574-612.

133. Brudstykker af Forelæsninger over Jeremias's Liv og hans Tids Historie, i: *Theologisk Tidsskrift* 9 (1866), 618-32.

134. Jacobs natlige Kamp med Gud I-IV, i: *Luthersk Kirketidende* 6 (1866), 65-77; 97-107; 113-119; 129-140.

1867:

135. *Commentar til de tolv første Capitler af Propheten Jesaia*. Første halvdel. C. 1-6, Christiania 1867.(280s. s.1-256 = nr.7) (NA).

136. Bruger den russiske Kirke det apostoliske Symbol? i: *Luthersk Kirketidende* 8 (1867), 193-202.

137. Et Forord til populære Foredrag over et Udvalg af Profeten Esaias' Spaadomme, i: *Luthersk Kirketidende* 9 (1867), 385-390.

138. (Anon.), Pastor Johan Heinrich Møhne, i: *Norsk Folkeblad* 2 (1867), 181.

1868:

139. Sammen med Gisle Johnson: *Konkordiebogen eller den evangelisklutherske Kirkes Bekjendelsesskrifter*. I norsk Oversættelse udgiven. Christiania 1868. (Andet Oplag Christiania 1882).

Jfr. anm. av "f-r" i *Dagbladet* 1869, nr. 97.

140. Sammen med Gisle Johnson: *Den norsk-lutherske Kirkes Bekjendelsesskrifter*. I norsk Oversættelse udgivne. Kristiania 1868. (2det Oplag, Kristiania 1876; 3die Oplag, Christiania 1884).

141. Israels Opstandelse fra de Døde. Prædiken ved Jødemissionens Aarsfest i Vor Frelser Kirke i Christiania, den 7de Januar 1868, i: *Missions-Blad for Israel* 42 (1868), 3-16.

142. Israels Opstandelse fra de Døde. Prædiken ved Jødemissionens Aarsfest i Vor Frelser Kirke i Christiania, den 7de Januar 1868. Christiania 1868 (NA). (Særtrykk av foregående).

143. *Nadverens Indstiftelsesords gudstjenstlige Historie fra det femte Aarhundrede af indtil vore Dage. Med særligt Hensyn til Grundtvigs og hans Venners Anskuelse om disse Ords Form i Kirken og denne Forms Oprindelse*. (Særskilt Aftryk af "Theologisk Tidsskrift" B. X. H. 1 og 2), Christiania 1868.

144. Hvorledes bør det andet kirkepredikat i den tredie Artikel lyde ved Daaben og i lærebøgerne? En Skitse, I-X, i: *Luthersk Kirketidende* 10 (1868), 1-6; 25-28; 49-58; 81-92; 145-156; 177-185; 209-217; 241-253; 385-402; *ibid.* 11 (1868), 65-87.

145. De tre almindelige Bekjendelser, *Luthersk Kirketidende* 11 (1868), 241-255.

1869:

146. *Ungedruckte, unbeachtete und wenig beachtete Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*, herausgegeben und in Abhandlungen erläutert. (Universitäs-Programm), II, Christiania 1869. (Anmeldelser, jfr. ovenfor til 1866.)

147. *Zur Einführung in das Buch Daniel*, Leipzig 1869 (NA).

* Jfr. anm. av S. Gunnensen i *Dabladet* 1869, No. 297; Michel Nicolas i *Revue critique d'hist. et de litt.* 1870-71, I, 325-27; Volck i *Dorpater Zeitschrift für Theologie* 12, 356-62; Keil i *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* (hg. von Rudelbach u. Guericke) 32, 152ff; Haucks *Theologisches Jahresbericht* 5, 240-42; H. Ewald i *Göttinger gelehrte Anzeigen* 1869, 1806-18.

Om de fire Verdensriger hos Daniel, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1869, 339-42 (NA).

148. Om nogle Steder i Tertullians Skrift "De præscriptionibus hæreticorum", i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1869, 344-48 (NA).

149. Jeremias's Livsomstændigheder, førænd han blev kaldet til Prophet og hans Kaldelse til det prophetiske Embede, i: *Theologisk Tidsskrift* 10 (1869), 45-83.

150. Nadverens Indstiftelsesords gudstjenstlige Historie fra det femte Aarhundrede af indtil vore Dage, i: *Theologisk Tidsskrift* 10 (1869), 84-306.

151. Jesajas Spaadom over Edom i Jes. 21,11.12, i: *Theologisk Tidsskrift* 10 (1869), 307f.

152. Et foreløbigt Ord (til K. Kristensen, I hvilken Betydning er Kirken Gjenstand for Tro?), i: *Theologisk Tidsskrift*, 10 (1869), 368-389), i: *Theologisk Tidsskrift*, 10 (1869), 486-488.

153. Irenæica, i: *Theologisk Tidsskrift* 10 (1869), 635f.

154. Nogle historiske Oplysninger om Troesspørgsmaalenes Ordlyd ved Daaben, i; *Luthersk Kirketidende Ny Række* 1 (1869), 17-24.

155. Hvorledes ere Ordene: "de helliges Samfund" i den tredie Artikel at forstaa? i: *Luthersk Kirketidende Ny Række* 1 (1869), 405-429.

156. Prædiken over Ps. 118 ved Selskabets Aarsfest 1868, i: 53. *Beretning om det norske Bibelselskab*, Kristiania 1869, 3-14.

1870:

157. *Historiske Oplysninger om Troesspørgsmaalenes Ordlyd ved Daaben*, Christiania 1870 (NA). (Jfr. omtale (anon.) i *Luthersk Kirketidende Ny Række 2* (1870), 343.

158. "Legemets" Opstandelse, i: *Luthersk Kirketidende Ny Række 2* (1870), 17-28.

159. "Efter Døden" et evigt Liv, i: *Luthersk Kirketidende Ny Række 2* (1870), 47-55.

1871:

160. *Abrahams Prøvelse og Jakobs Kamp med Gud*. Af populære Forelæsninger over Patriarchernes Historie i første Mosebog, Christiania 1871 (2det Oplag, Christiania 1872; 3die Oplag, Chra 1876) (NA/A d 5223). Jfr. anmeldelse i *Missions-Blad for Israel* 45 (1871), 158f.

161. Troesbekjendelsen i Erkebiskop Paal Baardsøns Forordninger, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 1 (1871), 206-8.

162. En hidtil upaaagtet Troesbekjendelse i det Gregorius Thaumaturgus tillagte Skrift *He kata meros pistis*, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 1 (1871), 351f.

163. Et Par Bemærkninger i Anledning af nogle Ytringer af Provst Paludan-Müller, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 1 (1871), 503f.

164. Propheten Jeremias's indre Liv. I. II., i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 1 (1871), 588-610.

165. Tre upaaagtede Fremstillinger af den christne Tro fra det andet og tredje Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 1 (1871), 611-24.

1872:

166. *Abrahams Kaldelse og Abraham og Melchizedek*. Af populære Forelæsninger over Patriarchernes Historie i første Mosebog, Christiania 1872. (Andet Oplag, Christiania 1876) (NA).

167. *Den augsburgske Confessions og Luthers lille Catechismes Stilling til den hellige Skrift*. Et Bidrag til Besvarelsen af Spørgsmaalet om den sande Lutherdom, Chra. 1872 (NA). Jfr. anm. (red.) i *Luthersk Kirketidende Ny Række 7* (1872), 317-320).

168. Endnu nogle Bemærkninger angaaende den tredje Artikels Ordlyd, i: *Luthersk Kirketidende Ny Række 6* (1872), 1-9.

1873:

169. Historisk-kritiske Studier over den kirkelige Daabsbekjendelse. II.2, Marcellus av Ancyras Troesbekjendelse, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 2 (1873), 124-222.

170. Nogle Bemærkninger angaaende Oversættelsen af Ap. Gj. 1,5 og 11,16, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 2 (1873), 264f.

171. Irenæica, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 2 (1873), 266f.

172. Maleachis Bogs Tankegang, indre Sammenhæng og Inddeling (En Skizze), i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 2 (1873), 463-68.

173. Bidrag til Daabssymbolets ældste Historie, 1. Bevis for, at Daabssymbolet i den anden Halvdel af det andet Aarhundrede har været til i den romerske Menighed og i Kirken overhovedet. 2. Spor af det kirkelige Daabssymbol før Irenæus og Tertullian, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 2 (1873), 615-36.

1874:

174. Det manasseske Tidsrum eller Israels syttiaarige indre, aandelige Exil, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 113-43.

175. (Anon.), Et utrykt Exemplar af det apostoliske Symbol i et Haandskrift fra det ottende Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 149.

176. (Anon.), Gregor den Stores Troesbekjendelse, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 150.

177. Troesregelens Benævnelser hos det andet og tredje Aarhundredes kirkelige Forfattere, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 316-57.

178. *Pantodynamos, pantokratoor, omnipotens*, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 358-60.

179. Kong Josias og hans Reformation, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 452-506.

180. Nedfarten i Daabsbekjendelsen udenfor og før Ledet: descendit ad inferna, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 507-12.

181. Nogle Bemærkninger angaaende den nordafrikanske Kirkes Oprindelse, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 631-36.

1875:

182. *Ungedruckte, unbeachtete und wenig beachtete Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*, herausgegeben und in Abhandlungen erläutert. (Universitats-Programm), III, Christiania 1875. (Anmeldelser, jfr. til 1866.)

183. *A Grammar of the Arabic Language* (ed. W. Wright), 2nd ed., revised and greatly enlarged, Vol. I&II, London 1874/75.

1876:

184. *Grammatik der Arabischen Sprache fur akademische Vorlesungen*, 4te Aufl. bearb. von August Muller, Halle a. S. 1876) (Hg).

185. *Abrahams Kaldelse; Abraham og Melchisedek; Abrahams Provelse; Jacobs Kamp med Gud. - Af populære Forelesninger over Patriarkernes Historie i Første Mosebog*, Christiania 1876.

Jfr. anm. av A.G. Fich i *Theologisk Tidsskrift* (utg. Kalkar) 1878, 500-511; "M." i *Dansk Kirketidende* 32 (1877), 614f.

* Jfr. anm. av M. Johansson i *Teologisk Tidsskrift* (Uppsala) 17 (1877), 141.

186. Om en endnu ikke udgiven Troesbekjendelse i et syrisk Haandskrift i British Museum, i: *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania* 1876, 5-8 (NA).

187. Hvorfra hidrore Ordene: in nomine, im Namen, i Navnet osv. i den vesterlandske Døbformel, og hvorledes ere de at forstaa? I, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 4 (1876), 147-83.

188. Origenes's Fremstillinger af den christelige Tro i hans Commentar til Johannes T. XXXII. n. 9 og i hans Skrift mod Celsus Lib. I. n.7, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 4 (1876), 629-36.

189. Profeten Jonas's Sendelse til Ninive, dens Stilling og Betydning i Guds Riges Historie, i: *Luthersk Kirketidende Tredje Række* 2 (1876), 241-250; 257-262; 273-280; 306-312; 337-345; 377-383; 393-400.

1877:

190. *Populare Foredrag over Bogen Daniel*. Udgivne af Pastor Storjohann, Chra. 1877.(2. Opl. Kra. 1903; 3. Opl. Kra. 1904) (NA).

191. Det nye Testamente eller Herren om Profeten Jonas's Bog, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 5 (1877), 45-58; 293-357.

192. Nogle Frugter af mine tre sidste videnskabelige Rejser, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 5 (1877), 153-64.

193. Arianismen i Rom i det femte og sjette Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 5 (1877), 358-60.

194. Et Kløverblad af kirkehistoriske Anecdota, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 5 (1877), 530-75.

195. Bemærkninger til Mal. 2,3 og 13, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 5 (1877), 575f.

196. Evangeliet paa Søndag efter Nytaar, udlagt og anvendt, i: *Luthersk Ugeskrift* 1 (1877), 1-10; 33-40.

1879:

197. *Alte und neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel* (Hrsgeg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Chra. 1879 (NA).

* Jfr. anm. av H. Rönsch i *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 23, 375-77; C. Weitzäcker i *Lit. Centralblatt* 1880 No. 49; i *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 6; av Duchesne i *Bulletin crit. de litterature d'histoire et de théologie* 1, No. 6.

198. Judarigets Historie under Joahas, Jojakim og Jojachin og Jeremias's Virksomhed i disse Kongers tid. Af Forelæsninger over Jeremias's Liv og hans Tids Historie, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 6 (1879), 419-48.

1880:

199. *Grammaire arabe* (ed. E. Uricoechea), Bruxelles 1879/80.

200. Psalme 49, udlagt, i: *Luthersk Ugeskrift* 8 (1880), 297-304; 313-19; 345-54; 361-69; 377-386.

201. En utrykt oldkirkelig "Expositio fidei catholicæ", i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 7 (1880), 223f.

202. Eden ved Triniteten i den romerske Menigheds Brev til den korinthiske eller Clemens Romanus's første Brev til Korinthierne fra Slutningen af Kejser Domitians Regjering, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 7 (1880), 455-64; 539-45.

203. En middelalderlig Tale til Døbte, af hvilke en stor Del iagttog hedenske Skikke, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 7 (1880), 546-56.

1881:

204. *Den gammeltestamentlige Skrifs Historie* (Med Forfatterens Tilladelse aftrykt efter Forelæsninger), Kra. u.å. (1881) (NA).

205. *Historisk-kritiske Afhandlinger over en Del virkelige og formentlige orientalske Daabsbekjendelser* (Særtryk af Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge, Ældre Række, Bind I-III. VII. IX. og Ny Række, Bind II), Kra. 1881 (NA).
Jfr. anm. av "K." i *Luthersk Ugeskrift* 11 (1882), 192-94; av A. Chr. Bang i *Evangelisk Luthersk Ugeskrift* (Decorah) 9 (1882), 97-99. * Jfr. også anm. af A. Chr. Bang i *Menneskevennen*.

1882:

206. Nogle nye kirkehistoriske Anecdota, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 8 (1882), 24-93.

207. Kirkehistoriske Rejsefrugter, I. Om Melcizedekiternes eller Theodotianernes eller Athinganernes Lærdomme og om hvad de have at sige, naar de skulle blive optagne i den christelige Kirke, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 8 (1882), 307-37.

208. Kirkehistoriske Rejsefrugter, II. En efter al Rimelighed af Cæsarius af Arelate forfattet Formaningstale til Folket, i:
Theologisk Tidsskrift, Ny Række 8 (1882), 564-67.

1883:

209. *Martin von Bracara's Schrift De correctione rusticorum*, zum ersten Male vollständig und in verbessertem Text hg., mit Anmerkungen begleitet und mit einer Abhandlung über dieselbe, sowie über Martins Leben und übrigen Schriften eingeleitet (Herausgeg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Chra. 1883 (NA).

Jfr. anm. av Zöckler i *Luthersk Ugeskrift* 14 (1883), 14-16.

* Jfr. videre anm. av M. Johansson i *Teologisk Tidsskrift* (Uppsala) 23 (1883), 461; av H. Rönsch i *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 27 (1884), 237-42; i *Revue critique d'histoire et de littérature* 1884, I, 105ff; af Zöckler i *Evangelische Kirchen-Zeitung* 1883, No. 26; av Krusch i *Historische Zeitschrift* 1883, 128-30; i *Neues Archiv* 9, 650; av Steinmeyer i *Zeitschrift für d. Alterthum* 1884, 285ff; av A. von Harnack i *Theologische Literaturzeitung* 1883, No. 25.

210. *Kirchenhistorische Anecdota* nebst neuen Ausgaben patristischer und kirchlich-mittelalterlicher Schriften. Veröffentlicht und mit Anmerkungen und Abhandlungen begleitet. I. Lateinische Schriften. Die Texte und die Anmerkungen (Universitätsprogram zur vierten Säcularfeier der Geburt Luthers), Chra. 1883 (NA).

* Jfr. anm. av A. von Harnack i *Theologische Literaturzeitung* 1884, No. 8; av Rönsch i *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 17, 243-45; av Ph. Weber i *Wölfflins Archiv für lateinische Lexicographie* 1, 255-66; av Funk i *Lit. Rundschau* 1884, No. 2; av Böhringer i *Deutsche Literatur-Zeitung* 1884, No 42; av N. Bonwetsch i *Theologisches Literaturblatt* 1884, No. 21; av Zöckler i *Evangelische Kirchen-Zeitung* 1884, No. 19; av R. Bonghi i denne forf.s *La cultura* Vol. 5, No. II; i *Mélusine* II, 25ff.

211. Af det Dybe. Ps 130, udlagt, i: *Luthersk Ugeskrift* 13 (1883), 253-60; 285-92; 333-39.

1884:

212. *Bibelske Afhandlinger*, Chra. 1884 (NA).

Jfr. anm. (anon.) i *Luthersk Kirketidende Fjerde Række* 16 (1884), 127-28. * Jfr. også anm. av C.J. i Beckmans *Teologisk Tidsskrift* 1885, 146.

213. Den christelige Troes "necessaria, maxima, publica et manifesta capitula" i Origenes's "Commentariorum in Matthæum series" n.33, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 9 (1884), 191f.

214. Nogle Fremstillinger af den christelige Tro fra det andet, tredje og fjerde Aarhundrede, 1. Aristides' Fremstilling af den christelige Tro i hans i Aaret 124 Kejser Hadrian overrakte Apologi, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 9 (1884), 323-48.

215. Kirkehistoriske Rejsefrugter, III. En Augustin tillagt Tale mod Christnes Jagttagelse af alskens overtroiske hedenske Skikke, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 9 (1884), 485-545. * Jfr. anm. av Rønsch i Hilgenfelds *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 1885, 246-49.

216. Den ældste Kirkeordning, i: *Luthersk Ugeskrift* 15 (1884), 375-82; 393-408.

1885:

217. *Didachee toon doodeka apostoloon*, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 10 (1885), 62-70.

218. Kirkehistoriske Rejsefrugter, IV-XIII. Utrykte Breve og Prædikener fra det femte, sjette og syvende Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 10 (1885), 225-88; 379-445.

219. Spaadommen i Micha 4,1-5 og Jes 2,2-4, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 10 (1885), 347-78; 490-504.

220. Nogle Bemærkninger om Brugen af "sortes sanctorum" i den gamle Kirke og tidligere Middelalder, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 10 (1885), 446-48.

1886:

221. Hat die alexandrinische Kirche zur Zeit des Clemens ein Taufbekenntniss besessen oder nicht, i: *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben* 7 (1886), 352-75.

222. *Eine Augustin fälschlich beigelegte Homilia de sacrilegiis. Aus einer Einsiedeler Handschrift des 8. Jahrhundert herausgegeben und mit kritischen und sachlichen Anmerkungen, sowie mit einer Abhandlung begleitet* (Hrsg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Christiania 1886.

1887:

223. Kirkehistoriske Rejsefrugter, XIV-XX. Et utrykt Brev og sex utrykte Prædikener fra det femte, sjette og syvende Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 1 (1887), 96-140.

224. Hvori Guds Kirkes Tro bestaar, og hvilke Troens gjerninger ere. Af den syriske Kirkelærer Afra'ates's Tractater, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 1 (1887), 282-84.

225. Jesu apokryfiske Brev til den edessenske Konge Abgarus i udvidet middelalderlig Skikkelse bestemt til at tjene som Amulet, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 1 (1887), 427-28.

1888:

226. Brugen af *hypothesis* om Troesregelen hos Irenæus, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 2 (1888), 159-60.

227. Om Betegnelsen af Troesregelen som *ho kanoon tees aleetheias*, "regula veritatis" hos Irenæus og andre Kirkelærere fra det andet og tredje Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 2 (1888), 549-563.

228. Nogle Oplysninger angaaende den oldkirkelige Betragtning af Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Indgaaelse af en Pagt med Gud, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 2 (1888), 564-588.

1890:

229. *Briefe, Abhandlungen und Predigten aus den zwei letzten Jahrhunderten des kirchlichen Alterthums und dem Anfang des Mittelalters*. Mit Anmerkungen und Abhandlungen begleitet (Universitätsprogramm), Chra. 1890 (NA).

1891:

230. Hippolytea, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 3 (1891), 567-574.

231. Israelsmissionen, i: *Missions-Blad for Israel* 65 (1891), 33-38.

232. Tale af Prof. Caspari ved Afskedsfesten for Pastor Gjessing, i: *Missions-Blad for Israel* 65 (1891), 145-147.

Posthumt utgitt:

233. *Das Buch Hiob (1,1 - 38,16) in Hieronymus's Uebersetzung aus der alexandrinischen Version nach einer St. Gallener Handschrift saec. VIII*, Chra. 1893 (NA).

234. Sofus Thormodsæter, *Salmernes bog med vers- og strofeinddeling*. Under medvirkning af prof. dr. C.P. Caspari. Kristiania 1893.

Jfr. anm. av M.J. Færden i *Kirkelig Literaturtidende for de Skandinaviske Lande* (Følgeblad til "For Kirke og Kultur") 7 (1894), 11f.

235. *Den ældste Kirkeordning*, oversat og oplyst af Professor C.P. Caspari, i: Vidnesbyrd af Kirkefædrene XVIII, Christiania 1894, pp. 21-55.

236. *Der Glaube an die Trinität Gottes in der Kirche des ersten christlichen Jahrhunderts nachgewiesen*, Leipzig 1894.

237. *A Grammar of the Arabic Language* 3. ed. rev. by W. Robertson Smith & M.J. de Goeje, 1&2, Cambridge 1896-98) (Hg 15204).

238. *Isaks Ofring*. Af populære Forelæsninger over Patriarkernes Historie i første Mosebog. 4. Opl. Kra. 1904 (NA).

B. Biografier, nekrologer, minneord:**Selvbiografisk:**

Brev til E.W. Hengstenberg, Leipzig 19. mars 1839 - jfr. ovenfor 1 A.

Professor Casparis Tale til de theologiske Studerende, der lykønskede ham paa hans Jubilæum den 12te Oktober, i: *Fædrelandet* 5 (1872) No. 43 (23. okt.).

Biografier:

(P. Botten Hansen?), *Illustreret Nyhedsblad* (1861), No. 1, s. 1f.

(Th. G.B. Odland), *Skilling-Magazin* Årg. 45 (1879), No 7, 98-103; gjenoptrykt i *Missions-Blad for Israel*, 1883, s. 65-74 og i *Evangelisk-Luthersk Kirketidende* (Decorah) 6 (1879), 561-66; 577-81.

A.H., Professor Carl Paul Caspari, i: *Menneskevennen* 24 (1884) 106f.

Art. Caspari, Carl Paul, i: *Halvorsens forfatterlexikon*, Bind 2, Kra. 1888, 8-17 (kort biografi, utførlig bibliografi 1838-1884).

Th. G.B. Odland, Prof. Dr. C.P. Caspari, i: 76. *Beretning om det norske Bibelselskab*, Kristiania 1892, 78-120.

J. Belsheim, art. Caspari, Carl Paul, i: *Real-Encyclopädie für Theologie und Kirche* (3. Aufl.), Band III, Leipzig 1897, 737-742.

A. Brandrud, art. Caspari, Carl Paul, i: *Norsk biografisk Leksikon*, bind 2, Oslo 1925, 493-497.

O. Skarsaune, art. Caspari, Carl Paul, i: *Norsk biografisk Leksikon*, bind 2 Oslo 2000, 153-54.

Nekrologer:

Gisle Johnson, Afskedshilsen fra Professor Caspari, i: *Luthersk Kirketidende Femte Række* 11 (1892), 257-259.

(Fredrik Petersen), Professor Dr. C.P. Caspari, i: *Luthersk Kirketidende Femte Række* 11 (1892), 259-261.

A. Chr. Bang, Foredrag ved den akademiske Mindefest over Prof. Dr. C.P. Caspari, i: *Luthersk Kirketidende Femte Række* 11 (1892), 273-79.

(J.G. Blom), Professor C.P. Caspari, i: *Missions-Blad for Israel* 66 (1892), 65-67.

W. Faber, Prof. Karl Paul Caspari, i: *Saat auf Hoffnung* 29 (1892), 140.

L.J. Moltesen, C.P. Caspari, i: *Dansk Kirketidende* 47 (1892), 302-304.

(Anon.), *Evangelisk Luthersk Kirketidende* (Decorah) 19 (1892), 299–300. (Etter "Fedrelandet").

G. H. Dalman, Carl Paul Caspari, i: *Der Freund Israels*; norsk overs. i *Evangelisk Luthersk Kirketidende* (Decorah) 20 (1893), 195-201; 209-212.

Minneord:

S. Smedal, Caspari og Johnson, i: *Evangelisk Luthersk Kirketidende* (Decorah) 21 (1894), 639f.

Biskop Dr. Bugges Tale ved Afsløringen af Monumentet paa Professor Casparis Grav, i: *Luthersk Kirketidende* 5. Række 16 (1894), 273–75.

(Chr. Ihlen), C.P. Caspari, i: *Luthersk Kirketidende* 51 (1914), 105–107.

C. Aktstykker og dokumentarisk materiale (kronologisk)

Franz Delitzsch om Caspari

i brev til Pastor Vermelskirch av 3. juli 1840 (i: *Saat auf Hoffnung* 35 (1898), 179–181); Invokavit 1841 (samme sted, 234–240).

i brev til Hengstenberg av 12. nov. 1842; 1 (14?) Mai 1845; 3.feb. 1846 - alle i Bonwetsch, G. Nathanael, *Aus vierzig Jahren Deutscher Kirchengeschichte. Briefe an E.W. Hengstenberg, Erste Folge* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 22,1), Gütersloh 1917, 45-60;

i brev til Joh. Heinr. Kurtz av 23. april 1847; 24. aug. 1848; 2. mars 1850; Ostermontag 1850; 5. okt. 1853; 18. sept. 1854; 10. sept. 1859; 5. aug. 1863 – alle i Bonwetsch, N., *Briefe an Joh. Heinr. Kurtz*, Leipzig 1910, 69-102.

i brev til Wolf Wilhelm Graf Baudissin av 1. des. 1878; publisert i Otto Eissfeldt og Karl Heinrich Rengstorf, *Briefwechsel zwischen Franz Delitsch und Wolf Wilhelm Graf Baudissin 1866–1890* (Abh. der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 43; Opladen 1973), 433–435.

Wilhelm Andreas Wexels om Caspari:

i brev til Ludvig Helveg av 23. april 1847; 5. mai 1847; 19. mai 1847; 13. juli 1847; 21. des. 1847; – alle i L. Schrøder (utg.), *Ludvig Helveg. Af hans Liv og af hans Tid. Et Mindeskrift*, Odense 1884, 65–81.

Departements-Tidende 19 (1847), 527; *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 2. Række 5 (1850), 2: Casparis konstitusjon til lektor i teologi.

Departements-Tidende 20 (1848), 452: Casparis ansettelse som lektor.

Norske Universitets- og Skole-Annaler 2. Række 5 (1850), 588f: Presentasjon av Casparis "Universitets-Programm", skriftet om den syr.-efr. krig.

Norske Universitets- og Skole-Annaler 2. Række 6 (1853), 505-7: Presentasjon av Casparis "Universitets-Programm", boken om Mika, 1. halvdel.

Storthings Forhandlinger 1857, III, No. 64, 1f: Gasjeforhøyelse for Caspari.

Departements-Tidende 29 (1857), 317: Casparis utnevning til professor. Jfr. også *Storth. Forh.* 1857, VIII, 321.

(Th. C. Bernhoft), Kirkelige Efterretninger (Caspari kalt til Erlangen), i: *Norsk Kirketidende* 1857, 181.

(Anon., red.), Fra Norge, i: *Dansk Kirketidende* 1859, 236-38. Sitert og kommentert (av Th.C. Bernhoft) i *Norsk Kirketidende* 1859, 345f.

(Th.C. Bernhoft), Korrespondance til Skolelærer O.Q. med flere, i: *Norsk Kirketidende* 1860, 80.

Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; gaveliste, i: *Norsk Kirketidende* 1860, 176.

(Th. C. Bernhoft), Kirkelige Efterretninger (æresdoktorat til Caspari fra universitetet i Erlangen; hans doktored), i: *Norsk Kirketidende* 1860, 618.

(Th. C. Bernhoft), Kirkelige Efterretninger (Caspari medlem av Bibelselskapets Centralkomitee), i: *Norsk Kirketidende* 1860, 775.

Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; fordeling av midlene, takkeskrivelse fra pastor Wolnar, i: *Norsk Kirketidende* 1861, 252.

(Th. C. Bernhoft), Opprettelse av "Christiania-Komitee for Missionsgjerningen blandt Jøderne", *Norsk Kirketidende* 1861, 253.

Missionen blandt Jøderne (opprop fra "en Komite, der vil arbeide for Israels Sag", Juni 1861), i: *Norsk Kirketidende* 1861, 385-87; også gjengitt i *Missions-Blad* 36 (1862), 41-44.

Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; gaveliste, i: *Norsk Kirketidende* 1861, 687f.

Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; fordeling av midlene, div. takkeskriv, i: *Norsk Kirketidende* 1862, 285f.

(Th. C. Bernhoft), Kirkelige Efterretninger, Christiania (Casparis populære forelesninger til inntekt for Komiteen for betrængte lutherske Menigheder), i: *Norsk Kirketidende* 1862, 494.

Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; fordeling av midlene, i: *Norsk Kirketidende* 1862, 702.

Betænkning fra det theol. Facultet, 5te Marts 1862 til Prof. Johnsons Forslag om Oprettelse af lønnede Docentposter ved Universitetet..., *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 3. Række 10 (1870), 57-60; Casparis og Nissens særvotum, forf. av Caspari, 57f.

Norske Universitets- og Skole-Annaler 3. Række 3 (1863), 31: Reisestipend til Caspari.

(Caspari, Dietrichson, Johnson og Nissen), Det theologiske Facultets Erklæring af 15. Januar 1863 (om oldnorsk i den lærde skole), i: *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 3. Række 3 (1863), 300-309.

Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet; gaveliste, i: *Norsk Kirketidende* 1863, 335f.

Departements-Tidende 35 (1863), 665: Reisestipend til Caspari.

Departements-Tidende 37 (1865), 769: Bruk av reisestipend.

Erklæring fra det theologiske Facultet om Ordningen af det høiere Skolevæsen (Caspari, Dietrichson, Nissen og Johnson), *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 3. Række 8 (1867), 165-168.

Departements-Tidende 41 (1869): Reisestipend til Caspari.

(Jørgen) M(oe), Til Caspari (dikt), i: *Fædrelandet* 5 (1872), No. 42 (16. okt.).

Professor Casparis Jubilæum, i: *Fædrelandet* 5 (1872), No. 42 (16. okt.).

Norske Universitets- og Skole-Annaler 3. Række 12 (1874), 128 og 195: Professor Casparis legat.

Fra Komiteem for Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet (personlig

appell fra Caspari), i: *Missions-Blad for Israel* 48 (1874), 31f.

Departements-Tidende 46 (1874), 489: Reisestipend til Caspari.

H.A. Stub, Møde af Theologer paa Universitetet i Kristiania Mandag den 21de Septbr, i: *Evangelisk Luthersk Kirketidende* (Decorah) 1 (1874), 709-713; 722-727 (innlegg av Caspari 722f).

Departements-Tidende 47 (1875), 494: Reisestipend til Caspari.

E.F.B. Horn, Udsigt over de kirkelige Forhold i Norge, i: *Theologisk Tidsskrift* (utg. Kalkar) 1877, 722-56 (om Caspari spes. 738f; 747-52).

Forestilling fra Professorene Dr. Caspari og J.P. Broch, 31te Mai 1878 (om ekstraordinært professorat i hebraisk for E. Blix), i: *Norske Universitets- og Skole-Annaler* 3. Række 15 (1879), 166-70.

Norske Universitets- og Skole-Annaler 3. Række 15 (1879), 119 og 150: Reisestipend til Caspari.

Norske Universitets- og Skole-Annaler 3. Række 16 (1880), 224: Reisestipend til Caspari.

Norske Universitets- og Skole-Annaler 3. Række 18 (1882), 84: Reisestipend til Caspari.

Akademisk Hæder, i: *Luthersk Ugeskrift* 15 (1884), 203 (red.). Om et skotsk dr.diplom tilbudt Delitzsch og Caspari.

Departements-Tidende 59 (1887), 422: Reisestipend til Caspari.

En ny Arbejder i vor Israelsmission, i: *Luthersk Kirketidende Femte Række* 9 (1891), 89f (red., om Casparis forhandlinger i Leipzig).

Departements-Tidende 63 (1891), 378: Reisestipend til Caspari.

Departements-Tidende 64 (1892), 344-48; 353-59: Det theologiske Fakultets Erklæring om Udkast til en forandret Ordning af det høiere Skolevæsen.

Norske Universitets- og Skole-Annaler Ny Række 8 (1893), 95: Casparis begravelse bekostet av Universitetskassen.

D. Øvrige biografiske omtaler i litteraturen (kronologisk):

E. Mau, *Præsten W.A. Wexels's Liv og Virken tilligemed en Smule norsk Kirkehistorie*, Kristiania 1867, 233-35.

Hans Brun, *Biskop N.F.S. Grundtvigs Levnetssløb*, udførligst fortalt fra 1839, I, Kolding 1882, 372f.

(Th. G.B. Odland), Prof. Casparis Omvendelse til Kristendommen, i: *Missions-Blad for Israel* 66 (1892), 166-172.

Pastor em. Rühle, Meine Jugenderinnerungen an Franz Delitzsch, i: *Saat auf Hoffnung* 31 (1894), 132-34.

G. Smedal, Caspari og Johnson, i: *Evangelisk Luthersk Kirketidende* (Decorah) 21 (1894), 639-40.

T.O., Provst Mads Iver Wefring, i: *Luthersk Kirketidende* 5. Række 16 (1894), 113-117.

K. Krogh-Tonning, *En Konvertits Erindringer*, København 1906, 47-58.

H. Dahle, Nogle Smaating om Professor Caspari, i: *Luthersk Kirketidende* Sjette Række 10 (1906), 183-187.

N. Hertzberg, Caspari og Gisle Johnson, i: *Luthersk Kirketidende* Sjette Række 13 (1907), 7-12; 17-22; 33-37; senere trykt på ny i *samme*, *Fra min Barndoms og Ungdoms Tid*, Kra. 1909, 124-145.

Andreas Helland (udg.), *Professor Georg Sverdrups Samlede Skrifter i Udvalg, Første Bind: Bibelske og kirkehistoriske Skisser og Afhandlinger*, Minneapolis 1909, 185-201.

A. Brandrud, Teologien ved det norske universitet 1811-1911, *Norsk Teologisk Tidsskrift* (1911), s. 201-280. Om Caspari s. 236-251.

H.G. Heggtveit, *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede. Et Bidrag til dens Historie*, II,2, Christiania 1912-20, særlig s. 837-843.

Olaf Moe, Fra vækkelsestiden i begyndelsen av det 19de aarhundrede. - Casparis omvendelse, i: *Luthersk Kirketidende* 54 (1917), 434-437.

Lars Dahle, *Tilbakeblik paa mit liv -- og særlig paa mit missionsliv, I: Indtil ankomsten til Madagaskar 1870*, Stavanger 1922, især s. 80-85.

Theodor Caspari, Stillebensbilleder fra Homansbyens unge dage, I. Homansbyen i 60-aarene, *Aftenposten* 68 (1927). nr. 225 (7. mai morgen), 1; II. "Den gamle professor", *Aftenposten* 68 (1927), nr. 239 (14. mai morgen), 4. (Begge innlemmet i samme forf., *Fra mine unge aar*, jfr. nedenfor).

J.J. Jansen, *Oplevet og tænkt* (6. oppl.), Oslo 1928, 105f.

Theodor Caspari, *Fra mine unge aar*, Oslo 1929.

August Weenas, *Livserindringer fra Norge og Amerika* (Bibliotheca Norvegiae Sacrae XII),

Bergen 1935, især s. 50-64.

Olaf Olafsen, *Mit liv gjenoplevet i mindet* (Bibliotheca Norvegiae Sacrae XVI), Oslo 1947, særlig s. 76f og 172-179.

Andreas Seierstad, Johannes Belsheim - granskaren og kyrkjemannen, i: samme, *Fedrearv og kristenkall*, Oslo 1965, 229-39.

Åge Holter, *Det Norske Bibelselskap gjennom 150 år*, Oslo 1966, særlig 296-300.

Siegfried Wagner, *Franz Delitzsch. Leben und Werk* (Beiträge zur evangelischen Theologie, Band 80), München 1978, se Namenregister på C.P. Caspari.

E. Molland, *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*, Bind I, Oslo 1979, spes. 130-31/192/196/200f/245/279-282.

Haldis Buer Stamnes, *Theodor Caspari: naturverner, romantiker, polemiker*, Oslo: Dreyer, 2012 (jeg har i min biografi ikke kunnet innarbeide denne svært verdifulle boken, som også har relevant foto-materiale).

E. Debatten om Grundtvig og Casparis symbolforskning (kronologisk).

Kristian Köster, De apostoliske Konstitutioner og Daabs-Bekjendelsen, i: *Dansk Kirketidende* 1858, 251-261 (polemisk mot nr. 57 ovenfor, besvart av Caspari i nr. 61).

Kristian Köster, Cyrils Katecheser og Daabs-Bekjendelsen, i: *Dansk Kirketidende* 1858, 529-544 (polemisk mot nr. 59 ovenfor, besvart av Caspari i nr. 65).

N.F.S. Grundvig, anm. av Kofoed-Hansen, *Nyt Gammelt. Breve over Tertullian* (1859), i: *Dansk Kirketidende* 1859, 481-488 (særlig 483-486).

Fr. Wexelsen, Hvorom og hvorledes strides der? i: *Kirkeligt Folkeblad* 3 (1859), 49-61; 65-80; 85-91.

Fr. Wexelsen, Mere til Belysning af Kirkestriden, i: *Kirkeligt Folkeblad* 3 (1859), 209-21.

Fr. Helweg, Troesbekjendelse og Lærdomsforskrift, i: *Dansk Kirketidende* 1860, 841-850.

O.A.T. Krogness, Atter nogle Ord i Anledning af en Opfordring til os i Norsk Kirketidende, i: *Kirkeligt Folkeblad* 4 (1860), 49-64.

Frederik Ingier, *Om den kirkelige Anskuelse*, Christiania 1861.

H. Brun, Tilbageblik paa Aaret 1861, i: *Kirkeligt Folkeblad* 6 (1862), 33-43; 81-87.

Frans Vilhelm Trøjel, Beviset (dikt), i: *Dansk Kirketidende* 1862, 369-70.

Fr. Ingier, Ledetraad for Anmelderen i theologisk Tidsskrift for den evangelisk lutherske Kirke i Norge af mit Skrift "om den kirkelige Anskuelse", i: *Dansk Kirketidende* 1862, 594-612 (også trykt i *Aftenbladet* 1862 No. 216; 217 (17. og 18. sept.)).

(Th. C. Bernhoft), Kirkelige Efterretninger, Danmark (polemik mot Caspari), i: *Norsk Kirketidende* 1862, 395f.

"X" (O. Arvesen), inserat i *Aftenbladet* 1862 No. 217 (18. sept.), 1.

Christopher Bruun, I Anledning af Hr. X's Angreb paa Professor Caspari, *Aftenbladet* 1862, No. 223 (25. sept.), 1f.

O. Arvesen, Nærmere Forklaring af mine Ytringer om Professor Casparis Forhold til Menighedens Daabspagt. Et oplysende Gjensvar til Hr. Christopher Bruun, I., i: *Aftenbladet* 1862, No. 228 (1. okt.), 1; II., i No. 229 (2. okt.), 1f.

F.W. Bugge, Til Belysning af Hr. O. Arvesens Polemik, i: *Morgenbladet* 44 (1862), No. 282 (10. okt.), 1f.

E.F.B. Horn, Lidt om Grundtvigianerne, i: *Morgenbladet* 44 (1862), No. 300 (28. okt.), 2.

(Th. C. Bernhoft, notis om polemik omkring Caspari i *Aftenbladet* og *Morgenbladet*), *Norsk Kirketidende* 1862, 672.

P. Vinsnes, Aabent Brev til Hr. Professor Dr. theol. Caspari, i: *Norsk Kirketidende* 1862, 721-23.

Gisle Johnson, Nogle Oplysninger i Anledning af Kand. Arvesens Angreb paa Prof. Caspari, *Morgenbladet* 44 (1862), No. 320 (17. nov.), 1f.

"Jurist" (Halvor Bentsen), Til Hr. Professor Caspari! i: *Aftenbladet* 1862, No. 278 (28. nov.), 1; No. 280 (1. des.), 1f; No. 281 (2. des.), 1; No. 282 (3. des.), 1.

A.O. Arvesen, I Anledning af Hr. Professor Johnsons Redegjørelse for Prof. Caspari, I, i: *Morgenbladet* 44 (1862), No. 336 (3. des.), 1; II, i: *Morgenbladet* 44 (1862), No. 348 (15. des.), 1.

Deinboll, Uddrag af C.S. Bangs Postilla Catechetica (med notis av Th. C. Bernhoft om bruken av Bangs skrift i polemikken mot Caspari), i: *Norsk Kirketidende* 1862, 809-813.

N. Lindberg, Kirkekampen i Norge og Prof. Casparis historiske Kritik, i: *Dansk Kirketidende* 1863, 121-130; 162-168; 169-182; 188-199; 286-296.

N.F.S. Grundvig, Lys-Ordet og Livs-Ordet i Vorherre Jesu Christi Menighed, i: *Dansk Kirketidende* 1863, 347-358.

N.F.S. Grundtvig, Guds "Hvad" og "Hvorledes" (digt), i: *Dansk Kirketidende* 1863, 703-4.

N.F.S. Grundtvig, Livs-Ordet til os af Jesu Mund (digt), i: *Dansk Kirketidende* 1863, 705-6.

A.G. Rudelbach, brev til Guericke, *Zeitschrift für die gesammte luth. Theologie und Kirche* 24 (1863), 484.

Frederik Ingier, *Om Ordet af Herrens Mund til os og til hele hans Menighed ... En Undersøgelse med stadigt Hensyn til biskop Martensens Bog: "Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme"*, Christiania 1864.

M. Lütke, *Kirchliche Zustände in den skandinavischen Ländern*, Elberfeld 1864, 62-65.

N. Lindberg, De seneste Angreb paa den kirkelige Anskuelse, i: *Dansk Kirketidende* 1864, 33-48; 50-64; 65-76; 81-91.

Fr. Hammerich, *Om vort apostolske Symbols Oprindelighed*, Kjøbenhavn 1864.

Jfr. Henrik Scharling, anm. i: *Evangelisk Ugeskrift Anden Række* 12 (1864), 233-52; og følgende anførsel.

N. Lindberg, Ny Skrifter til Forsvar for den kirkelige Anskuelse (I. Fredrik Ingier, *Om Ordet af Herrens Mund til os og til hele hans Menighed, hvilket er Aand og Liv for alle, hvem der fæste hjærtelig Tro dertil*; II. L. Helveg, *Ordets Tjener: Om Grundtvigs sære Indfald, et Gjensvar til Biskop Martensens Selvforsvar*; III. Fred. Hammerich, *Om vort Apostoliske Symbols Oprindelighed*; IV. H. Agerbek, *Et kortfattet Bidrag til Oplysning for Lægfolk om det Troens Ord, som Herren selv har talt til os ved vor Daab, og som Biskop Grundtvig har gjort os opmærksomme paa*), i: *Dansk Kirketidende* 1864, I: 339-349; 353-358; II: 358-368; III: 374-384; 385-390; IV: 390ff.

Carl Wille, *Belysning af Prof. Casparis historisk-kritiske Bevis for at vor kristelige Daabspagt ikke er den oprindelige og at den ei nedstammer fra Herren*, Fredrikshald 1865.

Carl Wille, *Hvorledes bør den tredie Troesartikel rettest oversættes og fortolkes?* Christiania 1866.

Frederik Ingier, *Er det theologiske Facultet ved Norges Universitet et catholsk Facultet med jesuitisk Tilsnit? Et Indlæg til Fordel for Religionsfrihed*, Christiania 1868.

N. Lindberg, Det norske theologiske Fakultets Examensprincip, i: *Dansk Kirketidende* 23 (1868), 712-720.

N. Lindberg, Det theologiske Facultet ved Frederiksuniversitetet i Kristiania, *Dansk Kirketidende* 23 (1868), 722-725.

L. Helveg, Det norske Uveir, i: *Dansk Kirketidende* 23 (1868), 771-780; 785-792.

N. Lindberg, (notis), i: *Dansk Kirketidende* 23 (1868), 792f.

Vilhelm Birkedal, *Har vi et Herrens Ord om Nadveren?* Christiania 1869.

K. Kristensen, I hvilken Betydning er Kirken Gjenstand for Tro?, i: *Theologisk Tidsskrift* 10 (1869), 368-389.

(Anon., N. Lindberg), Et Par Smaastykker af Christen Staffenson Bang, *Dansk Kirketidende* 24 (1869), 26-30.

N. Lindberg, Forfølgelserne i Norge, *Dansk Kirketidende* 24 (1869), 97-112.

N. Lindberg, Caspari og Nadverens Indstiftelsesord, i: *Dansk Kirketidende* 24 (1869), 343-349; 353-368; 385-395; 401-416; 433-447.

Fr. Petersen, Alterbogsstriden, i: *Teologisk Tidsskrift* (utg. Beckman) 1869, 42-54; 234-48.

Gerhard Wilh. Lyng, *Grundtvigianismen og Skrifteologien*, København 1872.

E. Falsen, *Smaatanker om Troen og Troesbekendelsen*, Kristiania 1872.

C.A. Gerhard von Zezschwitz, *System der christlichen Katechetik II, 1: Der Katechismus oder der kirchlich-katechetische Unterricht nach seinem Stoffe* (2. Aufl.), Leipzig 1872, 79-129.

J.E. Gunnerus, *Om Guds Ord eller den saakaldte kirkelige Anskuelse. Et Skrift for Menigmand*, Christiania 1874.

Olaf Christophersen Røst, *Professor Caspari, Pastor K. Krogh Tønning og den kristelige Daabspagt. To Betragtninger af en Lægmand*, Hamar 1874. (NA)
Jfr. anm. av Haakon Kjølstad i *Dansk Kirketidende* 30 (1875), 322-25.

Olaf Christophersen Røst, Norske Forhold, *Dansk Kirketidende* 29 (1874), 695-704.

Olaf Røst, *Lidt norsk kirkekrønike*, Kristiania 1874 (særlig 27-75).

H.V. Styhr, anm. av D.G. Monrad, *Den første Kamp om den apostoliske Troesbekjendelses Oprindelse*, Kbh. 1875, i: *Theologisk Tidsskrift* (utg. Kalkar), 1876, 273-295 (om Caspari spes. 292-95).

"En Kristen" (Bjørnstjerne Bjørnson), Lidt om vor nuværende Religionsforkyndelse og dens Forhold til Folkearbeidet, I-III, i: *Oplandenes Avis* 5 (1876), Nr. 42 (24. mai), 1; Nr. 44 (31. mai), 1; Nr. 46 (7. juni), 1.

Wilh. Rothe, *To Bøger om vore Apostolske Troesartiklers Oprindelse og Udvikling. Et banebrydende Forsøg*, Kjøbenhavn 1878.

Jfr. anm. av F. Helveg i: *Dansk Kirketidende* 33 (1878), 481-492; 505-510.

F. Helveg, Udbyttet af Professor Casparis Granskninger, i: *Dansk Kirketidende* 33 (1878), 177-190.

F. Helveg, En Efterskrift, i: *Dansk Kirketidende* 33 (1878), 298-303.

O. Arvesen, Fra Gjerrestad (kirkelig folkemøde), i: *Oplandenes Avis* 8 (1879), Nr. 104 (20. sept.), 1f.

J.V. Bloch, Apostelsymbolet, i: *Dansk Kirketidende* 35 (1880), 25-40; 48-55; 77-87.

F. Helveg, Til Provst J. Victor Bloch og andre om Apostelsymbolet, i: *Dansk Kirketidende* 35 (1880), 121-129.

J.V. Bloch, Mod et Par Indsigelser, i: *Dansk Kirketidende* 35 (1880), 158-162.

F. Helveg, Daabssymbolet og det gelasianske Dekret, i: *Dansk Kirketidende* 35 (1880), 345-352.

F. Helveg, Den græske Kirke fra 381, i: *Dansk Kirketidende* 35 (1880), 649-659.

Th. Zahn, Glaubensregel und Taufbekenntnis in der alten Kirche, i: *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben* 1881, 302-24.

Th. Zahn, Trosregelen og Daabsbekjendelsen i den gamle Kirke, i: *Dansk Kirketidende* 36 (1881), 609-23; 629-636; 659-67 (overs. av ovenstående).

D.G. Monrad, *Et Bidrag til den apostolske Troesbekjendelses Historie*, Kjøbenhavn 1886. Jfr. anm. av J.V. Bloch i *Dansk Kirketidende* 40 (1886), 733-39.

Carl Henrik Scharling, *Grundtvig eller Luther? Et Blik paa Nutidens danske Kirkeforhold*, Kjøbenhavn 1891, særlig s. 46; 74 (rev. utg. 1898, her s. 35; 57). Jfr. anm. av J.H. Monrad i *Dansk Kirketidende* 46 (1891), 333-42.

Fredrik Nielsen, *Luther og Grundtvig. En kirkelig Lejlighedsbetragtning*, Kjøbenhavn 1891, særlig s. 49-60. Jfr. anm. av J.H. Monrad i *Dansk Kirketidende* 46 (1891), 381-385.

Carl Henrik Scharling, *Halvgrundtvigianismen eller Bogstavdyrkelsen*, Kjøbenhavn 1893, særlig s. 3; 10; 17-26.

Fredrik Nielsen, *Prof. Caspari og Grundtvig. En Replik til Prof. H. Scharling*, Kjøbenhavn 1893.

A.H. (Andreas Hansen), En Tribut til Professor Paul Caspari, I. *Luthersk Kirketidende* 5. Række 13 (1893), 168.

Ferdinand Kattenbusch, *Das apostolische Symbol, I*, Leipzig 1894, IIIf; 18-30.

(F. Kattenbusch), Casparis Forskninger over det apostoliske Symbol og de nyeste Arbeider paa dette Område, i: *Luthersk Kirketidende* 5. Række 18 (1895), 65-71; 81-85 (overs. av foregående).

Johannes Kunze, *Glaubensregel, Heilige Schrift und Taufbekenntnis*, Leipzig 1899.

Lyder Brun, Den oldkirkelige trosregel i dens forhold til daabsbekjendelsen og den hellige skrift, i: *Norsk Teologisk Tidsskrift* 1 (1900), 176-199.

Olaf Moe, De trinitariske formler og forbindelser i de apostoliske breve, deres betydning og deres oprindelse, i: *Norsk Teologisk Tidsskrift* 3 (1902), 53-75; 113-144.

Oscar Moe, Trosregelen og den ældste Daabsliturgi. En Undersøgelse, i: *Norsk Teologisk Tidsskrift* 10 (1909), 37-69; 228-270; 11 (1910), 207-231; 358-379; 12 (1911), 165-197.

Olaf Moe, Zur Frage des Taufsymbols und der Glaubensregel, i: *Theologisches Literaturblatt* 43 (1922), 33-37.

A. Skrondal, Grundtvig og Noreg. Kyrkje og skule 1812-1872, (*Bibliotheca Norvegiae Sacrae* nr. 7, 1929 B), Bergen 1929, spes. s. 102-110; 193-205.

F. Debatten om Casparis eksegesi og bibelsyn (kronologisk)

Johannes Belsheim, anm. av Franz Delitzsch, *Messianske Spaadomme i historisk Rækkefølge*, Christiania 1892, i: *Morgenbladet* 74 (1892), No. 404 (27. juli), 2.

S. Michelet, ref. av Prøveforelæsning, i: *Aftenposten* 35 (1894), Nr. 250 (1. mai morgen), 2.

S. Michelet, Den gammeltestamentlige Bibelforskningens nuværende Stilling, i: *Luthersk Kirketidende* Fæmte Række 17 (1895), 1-5; 17-22; 34-38; 50-55; 70-77 (om Caspari spes. 18-20).

(Anon.; red.), Prof. Caspari og Pastor Dr. theol. S. Michelet, i: *Evangelisk Luthersk Kirketidende* (Decorah) 23 (1896), 530-534.

M.J. Færden, Kampen omdet gamle Testament I-IV, i: *Morgenbladet* 85 (1903), nr. 167 (25. mars); 198 (9. april); 216 (19. april); 230 (26. april).

Chr. Bruun, Casparis syn paa Det Gamle Testamente, i: *For Kirke og Kultur* 10 (1903), 323-26.

M.J. Færden, Udviklingstanken overfor den ældre og indenfor den nyere bibelforskning, i: *For Kirke og Kultur* 10 (1903), 468-80.

Chr. Bruun, Svar til Provst Færden, i: *For Kirke og Kultur* 10 (1903), 513-520.

-n., Caspari redivivus (ad Mt. 24,34), i: *Luthersk Kirketidende* 6. Række 4 (1903), 121-125.

Thv. Klaveness, Ogsaa Caspari redivivus, *Luthersk Kirketidende* 6. Række 4 (1903), 157.

J.H.H. Brochmand, Mere angaaende Herrens Ord om sin Gjenkomst, i: *Luthersk Kirketidende* 6. Række 4 (1903), 244-47.

C. Schøning, Nogle polemiske bemærkninger til Prof. Casparis "Profeten Danjel", i: *For Kirke og Kultur* 12 (1905), 236-44.

S. Michelet, Det gamle testaments metrik, i: *Norsk Theologisk Tidsskrift* 6 (1905), 253-277, om Caspari især 253-55.

S. Michelet, anm. av *Salmarne* (Det norske Bibelselskab 1904) og *Fyrste Mosebok* (Det Norske Samlaget 1905), i: *Norsk Theologisk Tidsskrift* 7 (1906), 367-73 (om Casparis bibeloversettelse).

S. Michelet, Bibelselskabets revision af Casparis og Johnsons oversættelse, i: *Norsk Theologisk Tidsskrift* 8 (1907), 57-73.

G. Øvrig anvendt litteratur i utvalg (alfabetisk)

Per Amdam, *Bjørnson og kristenarven 1875-1910: Selvhevdelse og selverkjennelse*, Oslo 1977.

G. N. Bonwetsch, *Das religiöse Erlebnis führender Persönlichkeiten in der Erweckungszeit des 19. Jahrhunderts* (Zeit- und Streitfragen des Glaubens, der Weltanschauung und Bibelforschung, XI. Reihe, Heft5/6), Berlin 1917

Franz Brückner *Häuserbuch der Stadt Dessau, Heft 11*, Dessau (u.å.), 935-58.

K. Budde/H.J. Holtzmann (Hg.), *Eduard Reuss' Briefwechsel mit seinem schüler und Freunde Karl Heinrich Graf*, Giessen 1904.

Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen I* (Bull/Paasche/Winsnes, Norsk Literaturhistorie 4), Oslo 1937.

Lars Dahle, *Tilbakeblik paa mit liv -- og særlig paa mit missionsliv, I: Indtil ankomsten til Madagaskar 1870*, Stavanger 1922.

Simon Dubnow, *Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes I*, Berlin 1920.

E.L. Ehrlich, *Geschichte der Juden in Deutschland* (Geschichtliche Quellenschriften), Düsseldorf 1968.

Heinz Moshe Graupe, *The Rise of Modern Judaism. An Intellectual History of German Jewry 1650-1942*, New York 1978.

Julius Guttmann, *Philosophies of Judaism. A History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rosenzweig*, New York 1973.

Christian Ihlen, *Den norske Israelsmisjons historie i hundre år. 1844-1944*, Oslo u.å.

M. Kayserling, *Ludwig Philippson. Eine Biographie*, Leipzig 1898.

Otto Kirn, *Die Leipziger Theologische Fakultät in fünf Jahrhunderten*, Leipzig 1909.

Oluf Kolsrud, *Bibeloversætter Christian Thistedahl 1813-1876* (Fra Det Norske Bibelselskap III), Christiania 1913

Hans-Joachim Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments* (2. Aufl.), Neukirchen-Vluyn 1969.

Otto Krogseth, *Den tyske historismen. En idehistorisk undersøkelse av den tyske historismens utviklingshistorie*, Oslo 1983.

Gustav Krüger, *Die Religion der Goethezeit*, Tübingen 1931.

Alf Kaartvedt, *Kampen mot Parlamentarisme 1880-1884. Den konservative politikken under vetostriden*, Oslo 1956.

Oskar Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, Bind 1: 1660-1940 (2. utg.), Oslo/Bergen/Stavanger/Tromsø 1987.

John Nome, *Demringstid i Norge*, Stavanger 1942.

Ernst Otto, *Hundert Jahre Missionsarbeit. Der Sächsische Haupt-Missionsverein 1819 bis 1919*, Dresden 1919.

Godvin Ousland, *En kirkehøvding. Professor Gisle Johnson som teolog og kirkemann - en undersøkelse*, Oslo 1950.

Karl Heinrich Rengstorff, *Die Delitzsch'sche Sache. Ein Kapitel preussischer Kirchen- und Fakultätspolitik im Vormärz* (Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums XIX), Berlin/Hamburg 1967.

M. Richarz (Hrsg.), *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1780-1871*, Stuttgart 1976.

J.F.A. de le Roi, *Die evangelische Christenheit und die Juden II* (Schriften des Institutum Judaicum in Berlin No. 9), Berlin 1891.

Karl Sell, *Die Religion unserer Klassiker: Lessing. Herder. Schiller. Goethe*, Tübingen und Leipzig 1904.

Ludvig Selmer, *Professor Fredrik Petersen og hans samtid*, Oslo 1948.

B. Spuler (Hrsg.), *Handbuch der Orientalistik III: Semitistik*, Leiden 1954.

Øystein Sørensen, *1880-årene. Ti år som rystet Norge*, Oslo 1984.

Helmut Thielicke, *Glauben und Denken in der Neuzeit. Die grossen Systeme der Theologie und Religionsphilosophie* (2. Aufl.), Tübingen 1988.

W.A. Wexels (utg.), *Forhandlinger paa det 3. skandinaviske eller nordiske Kirkemøde i Christiania 1861*, Christiania 1862.

Carl Fr. Wisløff, *Politikk og kristendom. En studie omkring oppropet "Til Christendommens Venner i vort Land"*, Bergen 1961.

Otto Zarek, *Moses Mendelsohn. Ein jüdisches Schicksal in Deutschland*, Amsterdam 1936.

En betydelig mengde fotokopier av tekster nevnt i dette kapitlet, og håndskrevne notater, bl.a. min første avskrift av Caspari-brevene, foreligger i arkivet ved MF Vitenskapelig Høyskole, lagret som «Oskar Skarsaunes Caspari-materiale». Det kan fritt benyttes til forskningsformål.

Tillegg:

Sytti brev til og fra Carl Paul Caspari i kronologisk rekkefølge

Transkribert og annotert av Oskar Skarsaune

Merknad: Brev nr. 1 og deler av nr. 2 er tidligere publisert, men jeg har hatt tilgang til fotokopi av begge brevene i original, som angitt i notene. Nr. 3 publiseres her for første gang. Nr. 6 og 70 er tidligere publisert, som angitt i notene. Alle de øvrige brev publiseres her i min transkripsjon for første gang. Kildeangivelsene fra Riksarkivet og Nasjonalbiblioteket, Solli Plass, Håndskriftsamlingen: Brevsamlingen er gitt i notene, ved flere brev til samme mottaker er referansen til brevsamlings-omslaget (brevs. nr. xx) bare gitt for første brev vedkommende.

Alle referanser til *Norsk biografisk Leksikon* sikter til den utgaven som kom fra Aschehoug i Oslo, 1923–83. Første tall etter tittelen er bind-nummeret, de neste tall angir spaltenummer. Ellers antas de fleste forkortelser å være selvforklarende, men de følgende gjentas her fra side 3 i biografiens innholdsfortegnelse.

MfI: Missions-Blad for Israel

NB: Nasjonalbiblioteket, Solli Plass (Tidligere Universitetsbiblioteket, Oslo, Håndskriftsamlingen).

NUSA: Norske Universitets- og Skole-Annaler

RAO: Riksarkivet i Oslo

RE: Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Aufl. 1896–1913.

RGG: Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 3. Aufl., 1956–65.

Hele setninger i parentes er Casparis egne, ord eller deler av ord i parentes er suppleringer føyd til av meg der brevenes kant var blitt skadet, slik at ord eller orddele manglet.

1. Caspari til E.W. Hengstenberg⁴²⁸

Leipzig, den 19. März 1839.

Hochwürdigster und verehrtester Herr Doctor!

Einerseits durch den Herrn Consistorialrath D. Tholuck⁴²⁹ dazu aufgefordert und von demselben dabei auf ihn sich zu berufen ermächtigt, andererseits durch das, was er von Ew. Hochwürden gütigem, nachsichts- und liebevollem Charakter weiss, mit Vertrauen und Offenheit gegen Sie erfüllt: wagt es ein Ihnen gänzlich Unbekannter, in einer für ihn sehr wichtigen Angelegenheit, sich mit einer herzlichen Bitte an Sie zu wenden und Ihnen zur nothwendigen Einleitung und Begründung derselben mit einer kurzen, offenen Mittheilung seines äussern und inneren Lebensganges und seiner gegenwärtigen Verhältnisse beschwerlich zu fallen.

Ich bin zu Dessau von Jüdische Ältern geboren⁴³⁰ und, zwar nicht mit der alten rabbinisch-pharisäischen Gesetzesstränge, jedoch auch nicht in der völlig, auch äusserlich, gesetz- und gottlosen Weise des modernen Judenthums, immer aber ohne religiöse Lebendigkeit, vor Allem ohne wahres Herzensgebet, erzogen. Ein Jahrzehnd hindurch war ich Zögling der dortigen Jüdischen Schule,⁴³¹ von gewissenlosen, selbst religiös-todten Lehrern religiös ganz und gar verwahrlost. Sodann wurde ich, nach eigener, theils aus Wissensdurst, theils und noch weit mehr aus schon sehr frühzeitiger, ungemessener Ruhm- und Ehrsucht hervorgegangener Selbstbestimmung zum Studiren, 5 Jahre lang Schüler des Gymnasiums meiner Vaterstadt. Dort war ich, mit immer wachsender, mein ganzes Wesen durchdringender, jedoch schon völlig selbstbewusster, selbstverdammter und selbst, aber

⁴²⁸ Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802-1869), arabist og teolog, habiliterte seg som orientalist i Bonn 1823; omvendelse til konservativ vekkelseskristendom i Basel samme år, privatdosent ved det filosofiske fakultet i Berlin 1824; foreleste ved det teologiske fakultet fra 1825; professor fra 1828. Kjempet mot rasjonalismen innenfor bibelvitenskapen; utga fra 1827 *Evangelische Kirchenzeitung*, et kamporgan for konservativ kirkepolitikk og vekkelsesbevegelsen. Jfr. O. von Ranke, biogr. i *Allgem. Deutsche Biographie* Bd. 11 (Leipzig 1880), 737-47.

Dette og de følgende brev til Hengstenberg finnes i Staatsbibliothek preussischer Kulturbesitz, Berlin, Handschriftenabteilung; signatur: "Nachlass Hengstenberg, Caspari, Carl Paul". Jeg takker Staatsbibliothek for tilsendelse av fotokopier. Dette første brev er tidligere publisert av G. Nathanael Bonwetsch, *Aus vierzig Jahren Deutscher Kirchengeschichte. Briefe an E.W. Hengstenberg, Erste Folge* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 22,1), Gütersloh 1917, 33-42.

⁴²⁹ Friedrich August Gottreu Tholuck (1799-1877); studerte i sin ungdom arabisk og indologi; dessuten teologi i Berlin, hvor August Neander påvirket ham sterkt. Under inntrykket av den fromme "pietist" Baron von Kottwitz sluttet han seg til vekkelsesbevegelsen (Berlin 1819), og ble en av dens førende teologer og sjelesørgere. Sekretær i den berlinske jødemisjon fra 1822. Fra 1826 professor i Halle til sin død. Jfr. Martin Kähler, *August Tholucks Lebensabriss* (2. Ausg.), 1899; N. Bonwetsch, *Das religiöse Erlebnis führender Persönlichkeiten in der Erweckungszeit des 19. Jahrhunderts* (Zeit- und Streitfragen des Glaubens, der Weltanschauung und Bibelforschung, XI. Reihe, Heft 5/6), Berlin 1917, 11-14.

⁴³⁰ 8. feb. 1814 av kjøpmann Joseph Caspari og hustru Rebekka f. Schwabe.

⁴³¹ "Die jüdische Haupt- und Freischule", grunnlagt 1799 i den jødiske opplysningsbevegelses ånd; fra 1801 gjerne kalt "Franzschule" i takknemlighet over fyrst Franz' godkjennelse av skolen. Jfr. M. Kayserling, *Ludwig Philippson. Eine Biographie*, Leipzig 1898, 1-5; Franz Brückner *Häuserbuch der Stadt Dessau, Heft 11*, Dessau (u.å.), 948-51.

ganz ohnmächtig, bekämpfter, ruhmsüchtiger Leidenschaft aller Unterrichtsgegenstände, besonders aber der klassischen Sprachen, dem Studium der Philologie mich bestimmend, eifrig befließen, übrigens völlig ohne Gott lebend und um Alles eher als um ihn mich bekümmern. Vor 5 Jahren bezog ich die hiesige Universität um Orientalische Sprachen zu studieren, mit deren Studium ich, von der Hebräischen Sprache, die ich erst in den letzten Gymnasialjahren grammatisch und zwar rationell-grammatisch hatte kennen lernen, und von den Schönheiten der Alttestamentlichen Propheten und Dichter mächtig angezogen, das Studium der klassischen Sprachen vertauscht hatte. Ich wurde zuerst Rosenmüllers,⁴³² sodann, nach dessen Tode, seines Nachfolgers Fleischers⁴³³ Schüler und habe mich 4 Jahre lang nächst dem Hebräischen besonders mit dem Arabischen und Persischen beschäftigt.

Hier wurde nun der Widerspruch zwischen Gesetz und Leben immer stärker und schärfer in mir, jemeht sich Ruhmsucht und Eitelkeit, alles Andern zu geschweigen, meines ganzen Wesens bemächtigt hatten und es in der elendesten Knechtschaft hielten. Je ärmer die Wirklichkeit, desto hochfliegender die Träume der Phantasie, je länger und tiefer das Schwärmen, desto schärfer nachher der Stachel. So ward ich jahrelang ruhelos umhergejagt, oft der Verzweiflung nahe, düster meine Pein überall mit mir umhertragend, keinen Menschen als mich liebend und von keinem als von mir geliebt. Als Deist war ich auf die Universität gekommen; Du kannst, denn Du sollst⁴³⁴ war mein Wahlspruch, die Sünde war mir eine Mitgabe an den Menschen von Seiten Gottes, ihn immer wach und kämpfend zu erhalten, er müsse und könne sie besiegen, wenn er nur wolle. Allein statt Sieg immer und immer wieder Niederlage; Das: Du kannst, denn Du sollst, verwandelte sich mir bald in: Du kannst nicht und Du musst; aber die unwidersprechliche Thatsache der Forderungen und der Verdammung des Gewissens, so tief und streng ich damals das Gesetz fasste, stand mit dieser Nothwendigkeit zu sündigen in räthselhaften, ungelösten Widerspruch. - Noch vor dem Beginn meiner Universitätsstudien und gleich beim Anfange derselben hörte ich die biblische Lehre von der Sünde aussprechen. Sie war mir in der tiefsten Seele zuwider, mein ganzer Stolz empörte sich wider sie; auch von der Lehre von der Versöhnung durch Christi Tod hörte ich, ihr Verständniss war mir mit sieben Siegeln verschlossen. Ich hegte den höchsten Abscheu vor dem, was ich Pietismus und Mysticismus nennen hörte; sie schienen mir vermoderte Gespenster zu sein mit Leichengeruch, aufgestanden aus dem Grabe vergangener

⁴³² Ernst Friedrich Karl Rosenmüller (1768 - 17/9 1835), gammeltestamentler og arabist; fra 1796 ekstraordinær professor i arabisk ved universitetet i Leipzig; fra 1813 ordinær professor i orientalske språk. Utga store samleverker om den gammeltestamentlige eksegeses historie. Jfr. biogr. av C. Siegfried i *Allgem. Deutsche Biographie* Bd. 29 (Leipz. 1889), 215-17.

⁴³³ Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888); elev av grunnleggeren av den moderne arabistikk, Silvestre de Sacy (1758-1838) i Paris. Fleischer var i likhet med sin lærer rasjonalist, og ble regnet som Tysklands ledende arabist. Jfr. bl.a. J. Fück, *Geschichte der Arabistik*, (s. 341-49 i: B. Spuler (Hrsg.), *Handbuch der Orientalistik III: Semitistik*, Leiden 1954), 345.

⁴³⁴ Jfr. Immanuel Kant, *Die Religion Innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (Philosophische Bibliothek 45, Hamburg 1966), 49: "Wir sollen bessere Menschen werden, ... folglich müssen wir es auch können..."

Jahrhunderte und mit verdorrendem und ertödtendem Hauche wie eine Pest durch das frische, blühende, lichte Leben zu streichen; ich hatte ein Grauen vor ihnen, wie man es vor Tod und Verwesung hat. Dabei war es mir aber ein Räthsel wie ein Mitstudent,⁴³⁵ dessen ausgezeichnete Geistesgaben und vortrefflichen Charakter ich anerkennen und bewundern musste, sich einer solchen krankhaften, widersinnigen, verkehrten Richtung hatte hingeben können. - Harmonirend mit seiner Disharmonie hatte ich mich zu einem Landsmann gefunden,⁴³⁶ einem Studenten der Theologie; ein Dichter und sehr genial, war die Kunst das Höchste, was er kannte, um das sich Alles für ihn drehte, sein Gott; ich dagegen schätzte die Wissenschaft über Alles; in Beidem liebten wir uns nur selbst. Er weihte mich in das Verständniss Goethes, besonders des Faust, ein und wir schwärmten gemeinschaftlich in Kunstideen. Hier bekam ich zuerst Sinn für das Objektive, für die Poesie, die das in den Gegenständen schon zerstreut liegende Poetische nur erkennt, sammelt und ausspricht und eine Abneigung gegen alles Idealistische und Sentimentale. Damit fiel auch mein früherer sentimentaler Rationalismus, seine Fadheit und Flachheit hatte ihn mir verächtlich und ekelhaft gemacht. Ich hatte gelernt, dass Natur und Geschichte reicher seien, als das reichste Subjekt, dass man sie, nicht sich fragen müsse um Wahrheit und Schönheit zu finden. Ich begann das bedeutungsvolle, tiefe, geheimnissreiche in beiden zu ahnen und zu schätzen. Ich lernte mich beugen vor beiden. Nun war ich aber mehr noch als nahe daran in Pantheismus zu verfallen, Alles für wahr, schön und auch gut zu halten, was wirklich ist, oder das Unwahre, Hässliche und Böse nur für die Zuthat eines neckischen Dämons oder bösen Geistes zu achten, dazu dienend Komödien und Tragödien in der Welt zu bilden. Das Gewissen war mein einziger Anker auf dem Meere dieser Traumwelt und führte mich in die traurige, peinvolle Wirklichkeit zurück. Es sprach ebenso für die Realität des Bösen als gegen seine Nothwendigkeit. So verflossen mir die drei ersten Universitätsjahre, ohne dass es bei meiner beständigen inneren Unruhe und Zerrissenheit zu einem recht gedeihlichen Studium meiner Wissenschaft hätte kommen können.

Es war im Laufe des Jahres 36 als mit meinem Freunde, theils durch den Anblick des christlichen Stillebens eines ihm befreundeten gläubigen Geistlichen, theils durch die Predigt des hiesigen Predigers D. Wolff⁴³⁷ allmählig eine Veränderung vorging, deren Wirkungen sich auch auf mich erstreckten. Die christlichen Grundlehren von dem Abfall des Menschen

⁴³⁵ Franz Delitzsch (1813-90). Denne identifikasjon meddeles av Th. G.B. Odland i hans Caspari-biografi i *Skilling-Magazin* Årg. 45 (1879), No 7, 99; og samme forf., Prof. Dr. C.P. Caspari, i: 76. *Beretning om det norske Bibelselskab*, Kristiania 1892, 85. Om Delitzsch, se særlig Siegfried Wagner, *Franz Delitzsch. Leben und Werk* (Beiträge zur evangelischen Theologie, Band 80), München 1978.

⁴³⁶ Iflg. Caspari-biografien i *Ill. Nyhedsblad* 10 (1861), Nr. 1: Karl Gaul, født i nærheten av Dessau 6. feb. 1814; studerte ved Leipzig-universitetet fra 1834; fra 1843 direktør for den sachsiske lutherske misjon i Dresden. Om ham, jfr. Ernst Otto, *Hundert Jahre Missionsarbeit. Der Sächsische Haupt-Missionsverein 1819 bis 1919*, Dresden 1919, 61-67; *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.), 7, 70-74.

⁴³⁷ Prest ved Johanniskirche i Leipzig, jfr. Pastor em. Rühle, *Meine Jugenderinnerungen an Franz Delitzsch*, i: *Saat auf Hoffnung* 31 (1894, 132-34), 132.

von Gott, der gänzlichen Verderbtheit seiner Natur und seiner jetzigen völligen Untüchtigkeit zum Guten, sowie von der Versöhnung durch Christi Tod klangen mir aus seinem Munde weniger widersinnig und widrig. Für die erstern fand ich an meinem Gewissen einen beredten Fürsprecher, denn es legte fortwährend das Zeugniß gegen mich ab, dass ich nie in meinem ganzen Leben auch nur in einem Augenblick das Gute gethan, dass mein ganzes Leben nur eine fortlaufende Kette von Sünden sei, dass ich in jeder Stunde, jeder Minute fortwährend in Gedanken, Worten und Thaten sündigte. Es ward mir klar, dass die Liebe zu Gott und den Brüdern des Gesetzes Erfüllung sei und dass Alles, was dieser Quelle nicht entsprungen, keinen Werth habe vor Gott, ja von diesem für Sünde geachtet wurde. Von diesem heiligen Liebesfeuer fühlte ich aber auch nicht einen Funken in mir; es herrschte im Gegentheil in meinem Herzen nur das unheilige Feuer der Selbstliebe, Alles bewegte sich nur um mich, war nur für mich da, ich war der Mittelpunkt alles meines Strebens, Alles was ich sah, hörte, that, sprach, dachte, fühlte bezog ich immer nur auf mich selbst, alle andern Menschen und vornehmlich Gott waren mir völlig gleichgültig. Lieblosigkeit und Selbstsucht waren mir die negative und positive Seite meines Wesens, die Quelle aller meiner positiven und negativen Sünden. Ich fühlte mich einsam unter Tausenden, alleinstehend in der ganzen, weiten Welt keiner Seele in Liebe verbunden. Das Gefühl dieser Vereinsamung und Verödung war mir über Alles qualvoll und fürchterlich, schien mir jedoch die nothwendige, völlig entsprechende, gerechte Strafe zu sein für meine Selbstsucht; ich hatte es ja selbst so gewollt. Ich schmeckte die ganze Bitterkeit der Träber dieser Welt und fühlte die eisernen, unzerbrechlichen Banden in denen ihr Fürst mich gefangen hielt. Ich wusste, dass ich so fest gebannt lag, dass ich auch nicht einen Finger rühren konnte, dass nur eine einzige That der Liebe thun aus meinem eigenen Wesen herausgehen heisse, dass eine jede That-, Wort- und Gedankensünde nur eine nothwendige Äusserung des bösen, sündigen Grundes sei, wie aus einem giftigen Sumpfe nur böse, giftige Dünste steigen können; ich sah auch, dass es immer und ewig so bleiben, ja nur noch schlimmer werden würde, ich sah vor mir das immer wachsende, ewige Verderben und eine endlose, stets zunehmende Qual. Eine tiefe Sehnsucht nach einer gänzlichen Umwandlung meines Wesens ergriff mich; das stand fest bei mir, dass nur ein Wunder mich retten könnte, dass irgend ein Prometheus mir das Feuer der Liebe vom Himmel holen und ins Herz pflanzen, oder das⁴³⁸ Gott selbst die Wolken zerreißen und zu mir herabsteigen müsse. - Die Lehre von der Versöhnung durch den Tod Christi konnte ich noch nicht recht fassen; mein Freund hatte selber damals erst die subjective; mir fehlte noch das Bewusstsein und lebendige Gefühl, dass ich Gott durch alle meine Sünden beleidigt, dass er mir vor Allem vergeben müsste, dass er dies vermöge seiner Gerechtigkeit nicht könnte; ich suchte Wiedergeburt ohne Vergebung der Sünden. Mein Freund hatte mich gleich anfangs an die Schrift gewiesen. Ich las das neue Testament zum ersten Male. Obgleich ich

⁴³⁸ Sic!

sehr Vieles nicht verstand, so machte das, was ich verstand einen gewaltigen und ergreifenden Eindruck auf mich. Ich fühlte dass dieser Jesus Christus, von dem es sprach, allein der Mann sei, der mir helfen könnte, dass Alles, was sein Mund ausgesprochen, die Wahrheit sei, dass keine Sünde, kein Makel an ihm hafte, dass er mehr als Mensch, dass er Gott sein müsse. An den Wundern nahm ich keinen Anstoss, sie waren mir nicht gesetzlos, sondern erfolgten nur nach den Gesetzen einer höhern Geisteswelt, die Wahrheit der Worte verbürgte mir die Wahrheit der Thaten und umgekehrt. Die liebevolle, demüthige und doch unendlich hohe und erhabene Gestalt und die sanfte, lockende Stimme des Erlösers rührten aufs Tiefste mein Herz. Ich fühlte er würde auch mich Mühseligen und Beladenen erquicken, wenn ich zu ihm käme, er würde auch mich nicht hinausstossen. Ich konnte schon mit Petrus sagen, Herr Du hast Worte des ewigen Lebens, wohin sollen wir gehn?

Ich hatte mich im Sommer des Jahres 37 an den Dr. Wolff gewandt, denn ich dachte schon an meinen Übertritt zur Kirche. Ich entdeckte mich ihm ganz. Er behandelte mich mit grosser Liebe und Vorsicht, wies alle, mir wenigstens jetzt unnützen, spekulativen Fragen zurück, verwies mich nächst der Bibel besonders auf Luthers Schriften. Er warnte mich vor gefährlicher Subjektivität, vor dem Hängen an irgend einer menschlichen Autorität und forderte mich vor Allem zu unablässigem Gebet auf. Das ward mir aber anfangs blutsauer. Ich hatte noch nie gebetet, sogar gegen das Wort hegte ich einen geheimen Widerwillen. Mein Stolz schämte sich vor sich selber sich demüthigen zu müssen. Auch war ich so todt und kalt dazu, das Wort erstarb auf den Lippen. Auch hatte ich keinen lebendigen, wesentlichen Gott zu dem ich beten konnte, wo er sein sollte war mir immer leere Luft, er hatte sich mir verborgen. Die innere Noth erzwang jedoch Alles. Es wurde mir allmählig leichter und gewährte mir Trost und Frieden. Ich flehte um Busse und Glauben, ein zerschlagenes Herz und göttliche Traurigkeit, klare Erkenntniss des göttlichen Worts und ein neues Herz. - Tholucks Buch von der Sünde und dem Erlöser,⁴³⁹ Theremins Adalbert⁴⁴⁰ und besonders sein Kreuz Christi,⁴⁴¹ das mir unter allen Büchern damals am meisten zum Segen gereichte, später die Vinetschen⁴⁴² und Hofackerschen Predigten,⁴⁴³ der Knappsche Liederschatz,⁴⁴⁴ Schuberts Altes und Neues⁴⁴⁵ waren nächst der Bibel meine beständige Lektüre.

⁴³⁹ *Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner, oder: Die Wahre Weihe des Zweiflers*, Berlin 1823. Kom i mange opplag. Jfr. om Tholuck ovenfor note 429.

⁴⁴⁰ Franz Theremin, *Adalbert's Bekenntnisse*, Berlin 1828, 2. Aufl. Berlin 1835 - antagelig var det denne siste Caspari leste. Om Franz Theremin (1780-1846), jfr. bl.a. *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.), 19, 680-82.

⁴⁴¹ *Das Kreuz Christi. Predigten 1-4*, Berlin 1828-41.

⁴⁴² Alexandre Vinet, *Discours sur quelques sujet religieux*, 1831. Om Vinet (1797-1847), jfr. bl.a. *RGG* (3. Ausg.) Bd. IV, 1405.

⁴⁴³ Ludwig Hofacker (1798-1828), Württembergpietismens største predikant. Jfr. *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.), 8, 211-15.

⁴⁴⁴ Albert Knapp (1798-1864), salmediker og hymnolog. *Evangelischer Liederschatz* 1839. Jfr. *RGG* (3. Ausg.) III, 1679; og *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.), 10, 584-88.

⁴⁴⁵ Gotthilf Heinrich Schubert (1780-1860), *Altes und Neues aus dem Gebiet der innern Seelenkunde 1-2*, Leipzig

Theremins Predigten haben mir vor allem zuerst eine klarere dogmatische Erkenntniss verschafft, hier lernte ich zuerst die stellvertretende Genugthuung fassen. Vieles in der Schrift ward mir jetzt verständlicher, die einzelnen Lehren traten mir mehr in Zusammenhang und fingen an ein Ganzes zu bilden in dem alle Glieder in einander griffen. Ich merkte wie nach und nach immer ein neues Glied nach dem andern hinzukam. Oft bestritt ich heute noch das gegen einen Freund, dessen Richtigkeit und Wahrheit ich morgen schon selber erkannte. Selbst von der Wahrheit der Lehren von der Ewigkeit der Höllenstrafen, der Existenz und dem Wirken des Satans, der Auferstehung des Fleisches war ich bald überzeugt. Vor Allem lernte ich mich beugen vor dem Worte, es auch da für wahr anerkennen, wo ich es nicht verstand oder wo mein Verstand wider dasselbe zu sprechen schien. Nur das alte Testament machte mir viele Schwierigkeiten; durch das frühere Studium der Schriften der rationalistischen Kritiker und Ausleger war hier der Unglaube an das Wort am Tiefsten gewurzelt; daher ist auch der Glaube an die Göttlichkeit auch des alten Testaments, an seine wörtliche Inspiration, an das wirkliche Dasein von messianischen Weissagungen auch das Allerletzte gewesen, zu dem ich gelangt bin.

Zu Pfingsten⁴⁴⁶ des Jahres 38 konnte ich die heilige Taufe empfangen⁴⁴⁷ und ein Glied der lutherischen Kirche werden. Schon vorher hatte ich, nachdem mein Freund mir den ersten Anstoss dazu gegeben, nach langem Kampfe und nachdem ich vorher den Herrn Consistorialrath Tholuck um Rath gefragt hatte, das Studium der Orientalischen Sprachen mit dem der Theologie vertauscht. Ich fühlte mich gedrungen immer in dem zu sein und mich zu bewegen, was mir jetzt das Theuerste war. Meine Geburt als Jude, die frische Legung eines festen Grundes in der hebräischen Sprache, meine spätern Orientalischen Sprachstudien und die Bemerkung, dass grade das alte Testament es sei, wo der Feind die grösste Verwüstung angerichtet hätte, worin die Feinde zur Zeit noch am festesten sässen und woher sie die scheinbarsten Waffen für ihre schlechte Sache entlehnten, und das es jetzt noch wenige Arbeiter auf diesem Felde gebe, liessen mich nicht lange in Zweifel darüber, dass Gott mich berufen auf diesem Felde nach meinen Kräften mitzuarbeiten. Dazu kam der Wunsch meinen Brüdern nach dem Fleische (erst jetzt nämlich fühlte ich mich als Jude), wenn auch nicht in der gewöhnlichen Form, als Missionar, so doch durch Schrift, nachdem ich ihre Theologie gründlich studirt, zu dienen. Seit Michaelis 38 habe ich officiell Theologie studirt, doch mehr aus Büchern als aus Vorlesungen, theils weil ich überhaupt mehr für das Selbststudium

1817-24; 3-4, Erlangen 1833-44. Om Schubert, jfr. *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.), 17, 781-84.

⁴⁴⁶ 4. juni; jfr. A. Brandruds biogr. art. i *Norsk biogr. Leksikon* 2, 493.

⁴⁴⁷ I landsbykirken i Gross-Städtel ved Leipzig, av Pastor Zehme som hadde tilknytning til jødemisjonen; en svoger av pastor Wolff og svigerfar til Constantin von Tischendorf. Han dømte også Casparis to søsken. Jfr. *Odland i Skilling-Magazin*, 99; og *Beretning*, 87; jfr. også Siegfried Wagner, *Franz Delitzsch. Leben und Werk* (Beiträge zur evangelischen Theologie, Band 80), München 1978, 25.

geschaffen bin, theils weil mir die hiesigen Lehrer nicht zusagen können.⁴⁴⁸

Als ich vor Kurzem in Halle war und den Herrn Consistorialrath Tholuck besuchte, forderte er mich auf, mich an Ew. Hochwürden zu wenden und Sie zu bitten, mir eine Stelle im Berliner königlichen Theologischen Seminare, welche mit einem Stipendium verbunden wäre, das mir wenigstens eine feste Grundlage für meinen Lebensunterhalt gewährte, zu verschaffen. Meine pekuniären Verhältnisse sind nämlich die allertraurigsten. Meine Ältern, früher wohlhabend, sind nach und nach gänzlich verarmt und bedürfen meiner Unterstützung, statt sie mir gewähren zu können. Mein jüngerer Bruder,⁴⁴⁹ der nach ähnlichen inneren Erfahrungen mir im Übertritt zum Christentum gefolgt ist und jetzt hier studirt, erhält sich und sie durch Unterrichtsstunden in den neuern Sprachen und seufzt unter einer Last, die ich ihm leider nicht erleichtern kann. Unterrichtsstunden im Hebräischen sind meine einzige Erwerbsquelle; um Correcturen habe ich mich vergeblich bemüht, mehrere Versuche literarische Unternehmungen haben sich zerschlagen. Eine Unterstützung von Seiten meiner Anverwandten, die ich früher genoss, ist jetzt weggefallen. Dazu hat die vor Kurzem erfolgte Erblindung meiner theuren Mutter dazu gedient mich noch mehr niederzudrücken. Ich habe hier wenig christlichen Umgang und Anregung, hier isolirt sich Alles. Die hiesige Universität bietet mich sehr wenig. Ich wage es daher die herzlichste, inständigste Bitte an Ew. Hochwürden zu thun, mir um Christi willen eine solche Unterstützung zu verschaffen, die es mir möglich machte, meine Studien in Berlin fortzusetzen. Ich werde mich gern jeder Arbeit unterziehen, die mir geboten wird. Correcturen, Unterrichtsstunden in den orientalischen Sprachen, literarische Unternehmungen, denen meine Kräfte gewachsen wären, würden mir gleich willkommen sein. Ich würde in Berlin gewiss mehr Anregung und Nahrung für mein christliches Leben haben, auch eine gründlichere, tiefere und allseitigere Theologische Bildung mir erwerben können, als es mir hier möglich ist. Vor Allem hätte ich an Ew. Hochwürden einen sichern Lehrer und Führer in dem theologischen Zweige, dem ich vorzugsweise meine Bemühungen widmen will.

Indem ich einer Erfüllung meines Herzenswunsches mit Sehnsucht entgegenharre,⁴⁵⁰ zugleich aber Gott um Ergebung in seinen Willen bitte, er mache es mit mir, wie er wolle, bin ich in Ehrfurcht und Liebe

Ew. Hochwürden ergebenster

Carl Paul Caspari

⁴⁴⁸ Jfr. i biografien ovenfor, ss. 53–56.

⁴⁴⁹ Bernhard Caspari, to år yngre enn sin bror, assistent hos Delitzsch fra ca 1839; senere gymnaslærer og overlærer i Leipzig, død 1897. Jfr. C.P. Caspari, brev til Hengstenberg 4/11 1842 (nr. 2 nedenfor, og i: Bonwetsch, *Aus vierzig Jahren Deutscher Kirchengeschichte. Briefe an E.W. Hengstenberg, Erste Folge* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 22,1), Gütersloh 1917, 43); F. Delitzsch, brev til Vermelskirch 3/7 1840, *Saat auf Hoffnung* 35 (1898), 179f; notis om hans død: *Saat Auf Hoffnung* 35 (1898), 179, note 1; ungdomsminne om ham: Theodor Caspari, *Fra mine unge aar*, 90-93.

⁴⁵⁰ Caspari studerte 2 år i Berlin under Hengstenberg, fra 1839 til 1841.

2. Caspari til Hengstenberg

(4. Nov. 1842)⁴⁵¹

Leipzig

Verehrtester Herr Professor!

Da ich in etwa 14 Tagen selbst nach Berlin kommen werde, so möchte ich jetzt nicht an Sie schreiben, wenn ich nicht eine spezielle Veranlassung dazu hätte. Mein Freund Delitzsch hat vor einigen Tagen einen Brief von Kammergerichts Rath Focke erhalten, worin dieser ihm mittheilt, dass er - ich hatte ihn dazu veranlasst - mit Ihnen über eine Berufung desselben als ausserordentlicher Professor an irgend eine preussische Universität gesprochen habe, und dass Sie gegen ihn geäussert hätten, Sie wüssten nicht, ob er die für einen Docenten nöthige Lehrgabe besässe. Es freut mich sehr, Sie vom Gegentheil versichern zu können. Delitzsch besitzt eine sehr bedeutende Lehrgabe. Er hat in diesem (seinem zweiten Semester)⁴⁵² in seinen beiden Vorlesungen (über die Psalmen und über Habackuk) beinahe 40 Zuhörer, was für Leipzig, wo das Studium des A. Testaments bisher so gänzlich darnieder gelegen hat und der Collegienbesuch ein sehr schlechter ist, sehr viel sagen will. Mein Bruder, welcher bei ihm Famulus ist, hat mir erzählt, wie begeistert sich mehrere seiner Zuhörer über seine Vorträge ausgesprochen hätten, und ähnliche Äusserungen habe ich selbst aus dem Munde einiger meiner Schüler, welche seine Zuhörer sind, vernommen. Ich kenne endlich seine Hefte⁴⁵³ und habe ihn auch selbst gehört und kann es als meine feste Überzeugung aussprechen, dass er überall ein volles Auditorium haben wird. - Hier kann er sich unmöglich halten. Auf Anstellung hat er, da Tuch vor Kurzem hierher berufen worden ist,⁴⁵⁴ nicht zu rechnen; seine Vorlesungen nehmen den grössten Theil seiner Zeit in Anspruch und erlauben ihm nicht, sie wie bisher noch den Gewinnung seines Lebensunterhaltes zu verwenden; er muss also entweder berufen werden oder von der kaum angetretenen Laufbahn wieder abtreten. Ich bitte Sie daher recht herzlich in seinem und meinem Namen, Alles zu tun, was Sie dazu beizutragen vermögen, dass er eine ausserordentliche Professur erhält. Er wird in

⁴⁵¹ Brevet er udatert, men datoer fremgår av brevets postale datostempel. Fragmenter av dette brev er tidligere publisert av G. Nathanael Bonwetsch, *Aus vierzig Jahren Deutscher Kirchengeschichte. Briefe an E.W. Hengstenberg, Erste Folge* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 22,1), Gütersloh 1917, 42-43.

⁴⁵² Delitzsch habiliterte seg som privatdosent ved universitetet i Leipzig tidlig på våren '42. Denne stilling var ulønnet. Han foreleste sommersemesteret '42 over Jesaja, vintersemesteret '42/43 over salmene (4 timer ukentlig) og Habakuk (1 time). Jfr. Wagner, anf. skr., 62-65.

⁴⁵³ Dvs. forelesningsmanuskripter.

⁴⁵⁴ Johann Christian Friedrich Tuch (1806-67), elev av Gesenius, kalt til Leipzig av det sachsiske ministerium mot fakultetets vilje, utnevnt til ordinær professor på nyåret 1843. Jfr. Wagner, anf. skr., 63f.

diesen Tagen selbst an Sie schreiben,⁴⁵⁵ wie er an den Minister⁴⁵⁶ nach Fockes Rath schon geschrieben hat. Sein Commentar zum Habackuk,⁴⁵⁷ würde schon vollendet sein, hätten ihn nicht die Arbeit an seinen Vorlesungen, seine Kranklichkeit⁴⁵⁸ und den vielen Abhaltungen durch Freunde in seiner Arbeit so sehr gehemmt.

Der Druck meines Obadja⁴⁵⁹ ist in ein paar Tagen vollendet. Das plötzliche Tod des Buchbinders hat sein Erscheinen etwas verzögert. Ich hoffe Ihnen in der künftigen Woche ein Exemplar zusenden zu können.

In Liebe und Verehrung

Ihr getreuer

C.P. Caspari

3. Brevfragment til Hengstenberg⁴⁶⁰

... Versuch machen, mich hier zu habilitiren. Kommt Delitzsch fort, so wird mir dies nicht schwer fallen, aber auch selbst dann, wenn er bleibt, ist es, da mir Fleischer, der von einigem Einfluss ist, sehr wohl will, nicht unmöglich, dass das Ministerium es mir erlaubt.⁴⁶¹

In herzlicher Liebe und Verehrung

Ihr treuegebener

C.P. Caspari

Leipzig d. 23ten Januar

1844

Ritterstrasse No. 4.

⁴⁵⁵ Delitzsch' brev til Hengstenberg av 12. nov. er gjengitt hos Bonwetsch, anf. skr., 45-50. Jfr. Karl Heinrich Rengstorf, *Die Delitzsch'sche Sache. Ein Kapitel preussischer Kirchen- und Fakultätspolitik im Vormärz* (Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums XIX), Berlin/Hamburg 1967, 41-51.

⁴⁵⁶ Johann Albrecht Friedrich Eichhorn (1779-1856), kultusminister i den prøyssiske regjering 1840-48 (jfr. Rengstorf, anf. skr., 13, note 14). Delitzsch' korrespondanse med ham ble omfattende, men er kun bevart fra et senere tidspunkt. Se Rengstorf, 52ff.

⁴⁵⁷ *Der Prophet Habakuk* (Exegetisches Handbuch zu den Propheten des Alten Bundes, Hg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 2), Leipzig 1843.

⁴⁵⁸ Om Delitzsch' sykkelighet tidlig i 40-årene, se S. Wagner, *Franz Delitzsch*, 61f.

⁴⁵⁹ *Der Prophet Obadja* (Exegetisches Handbuch, hgg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 1), Leipzig 1842.

⁴⁶⁰ Finnes i Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, Signatur: Nachlass Hengstenberg, Caspari, Carl Paul, 6.

⁴⁶¹ Jfr. nedenfor om Casparis planlagte habilitasjon i hans søknad om lektorposten i Christiania.

4. Casparis søknad om lektorposten i teologi ved Universitetet i Christiania⁴⁶²

Leipzig d. 18de April 1847

Carl Paul Caspari, Doctor i Philosophien,
Licentiat i Theologien, Medlem af det historisk-
theologiske Selskab i Leipzig,⁴⁶³ det tysk-østerlandske
Selskab⁴⁶⁴ og det asiatiske Selskab i Paris,⁴⁶⁵ ansøger
underdanigst om den ledige *Lærerpost i Theologien*⁴⁶⁶ ved
Universitetet i Christiania.

Til Hans Majestæt Kongen
af Norge og Sverige!
Allernaadigste Konge!

At en theologisk Lærerpost for Tiden er ledig ved det Kongelige Fredriks-Universitet i Christiania, og at Deres Majestæts Regjering har ladet udgaa en offentlig Opfordring til at anholde om samme, har jeg erfaret under Omstændigheder, hvori jeg troer at erkjende et høiere Vink til ogsaa at føie min Ansøgning til de øvrige, der maatte blive nedlagte for Deres Majestæts Throne. Opmuntret af Venner og inderlig tilskyndet af deltagende Kjærlighed for den lutherske Kirke i de under Deres Majestæts retfærdige og milde Scepter blomstrende Riger tillader jeg mig, skjønt ingenlunde uden Udsigt i Tyskland, underdanigst at fremkomme med denne Ansøgning i den Forvisning, at det skandinaviske Nordens lutherske Kirke endnu har en stor Fremtid for sig, til hvis Hidførelse det er et herligt Kald at kunne medvirke.

I Aaret 1814 fød i Dessau i Hertugdømmet Anhalt-Dessau har jeg tilendebragt mine Universitets-Studier i Berlin og Leipzig og i Theologien i Særdeleshed beskjæftiget mig med den bibelske Exegese, for hvilken jeg ogsaa, efterat det Kongelige Sachsiske Ministerium i Tilfælde af min Habilitation har tilsagt mig en Subvention, netop nu har i Sinde at habiliterer

⁴⁶² Skrevet med Gisle Johnsons hånd. Oppbevart - sammen med de øvrige aktstykker til Casparis ansettelse - i Riksarkivet, Oslo, ref. KUD A, Datosaker juli/august 1848; jfr. KUD A, Journal 1847 (nr. 35), "Caspari"; og KUD A, Journal 1848 (nr. 36).

⁴⁶³ Grunnlagt av Leipzig-teologen Christian Friedrich Illgen 1814 (han var professor ved teol. fak. i Leipzig 1826-44). Caspari ble medlem i 1842, jfr. Odland, *Skilling-Magazin*, 99.

⁴⁶⁴ Die deutsch-morgenländische Gesellschaft; Caspari ble medlem i 1846; jfr. Odland, anf. sted.

⁴⁶⁵ Societé Asiatique, Paris; Caspari medlem fra 1844, samme år som første del av hans arabiske grammatikk utkom. Jfr. Odland, anf. sted.

⁴⁶⁶ Posten ble ledig da professor Christian Nicolai Keyser ble utnevnt til sokneprest i Aker 28. feb. 1846. Om den langvarige og kompliserte tilsettingssaken, se særlig A. Skronnal, *Grundtvig og Noreg. Kyrkje og skule 1812-1872*, (Bibliotheca Norvegiæ Sacrae nr. 7, 1929 B), Bergen 1929, 102-110.

mig i Leipzig, hvor jeg allerede i flere Aar, jeg tør sige, med stigende Bifald har holdt exegetiske Privatforedrag. I den østerlandske Literatur har jeg udgivet "Burhâneddîni Enchiridion studiosi" (Leipzig 1838), et arabisk Skrift, hvorover der ved flere tyske Universiteter holdes Forelæsninger, samt en "arabisk Grammatik",⁴⁶⁷ hvoraf anden Del om kort Tid vil udkomme.⁴⁶⁸ I Forbindelse med Professor Delitzsch i Rostock bearbejder jeg en "exegetisk Haandbog til det Gamle Testamentes Propheter",⁴⁶⁹ et andet fælles Værk have vi paabegyndt under Titel af "bibelsk-theologiske og apologetisk-kritiske Studier".⁴⁷⁰ Som Prøve paa den første tillader jeg mig som Bilag at tilføie denne min Ansøgning min "Kommentar til Obadja" og som Prøve paa det andet Værk tretten Ark af mine om kort Tid udkommende "Bidrag til Indledningen til Propheten Jesaia", ligesom jeg ogsaa tillader mig at lade begge mine orientalske Arbejder medfølge. Mine bibelsk-kritiske Afhandlinger⁴⁷¹ i det af min Ven Dr. Rudelbach⁴⁷² i Kjøbenhavn udgivne "Zeitschrift für die lutherische Theologie und Kirche" ere, som jeg har erfaret, ikke blevne ubekjendte i Norge. I Aaret 1842 blev jeg i Leipzig ved Examen Doctor i Philosophien, og i Aaret 1844 udnævnte det theologiske Fakultet i Königsberg mig til Licentiat i Theologien honoris causa, de hidhørende Diplomer tillader jeg mig underdanigst at hoslægge. Efter Professor Hävernicks Død i Aaret 1845⁴⁷³ vilde det Kongl. Preussiske Ministerium ansætte mig som overordentlig Professor i Theologien i Königsberg, hvilket Kald jeg dog paa Grund af den opstillede Betingelse,

⁴⁶⁷ *Grammatica arabica in usum scholarum academicarum*, I, Lipsiae 1844.

⁴⁶⁸ Utkom 1848.

⁴⁶⁹ I denne serie utkom ikke flere bind enn de to første:

Caspari: *Der Prophet Obadja* (Exegetisches Handbuch zu den Propheten des Alten Bundes, hg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 1), Leipzig 1842; Delitzsch: *Der Prophet Habakuk* (Exegetisches Handbuch zu den Propheten des Alten Bundes, hg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 2), Leipzig 1843.

⁴⁷⁰ Av denne serie utkom bare: Delitzsch, *Die biblisch-prophetische Theologie, ihre Fortbildung durch Chr. A. Crusius und ihre neueste Entwicklung seit der Christologie Hengstenbergs* (Biblisch-theologische und apologetisch-kritische Studien, hg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari, Band 1), Leipzig 1845; Caspari, *Beiträge zur Einleitung in das Buch Jesaia und zur Geschichte der jesaianischen Zeit* (Biblisch-theologische und apologetisch-kritische Studien. Hgg. von F. Delitzsch und C.P. Caspari. Band 2), Berlin 1848.

⁴⁷¹ Apologetisch-kritischer Versuch über Jes. C. XIX. V. 16.-25., i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 2 (1841), III, 1-37; Widerlegung zweier neueren Ansichten über die vier Weltmonarchien des Buches Daniel, als negativer Beweis, dass die vierte Monarchie die Römische sei, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 2 (1841), IV, 121-153; Jesajanische Studien. I. Jeremia ein Zeuge für die Aechtheit von Jes. c.34 und mithin auch für die Aechtheit von Jes. c.35. c.40-66. c.13-14,23 und c.21,1-10. Nebst zwei Excursen: I. Beweis der Aechtheit von Jer. 30,10.11 u. 46,27.28. II. Beweis, dass Zephanja Jes. 40-66. 13-14,23 und 34-35 gelesen hat, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 4 (1843), II, 1-73; Jesajanische Studien II. Der Heilige Israels, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 5 (1844), III, 93-118; Jesajanische Studien III. Ueber die Eingangsworte der ersten jesajanischen Weissagung und des ganzen Buches Jesaja ... Jes 1,2a, i: *Zeitschrift für die ges. luth. Theologie und Kirche* 6 (1845), II, 76-105;

⁴⁷² Andreas Gottlob Rudelbach (1792-1862), tysk-dansk teolog og geistlig; venn med Grundtvig, superintendent i Glauchau i Sachsen 1829-45, deretter prost i Slagelse. Grunnla i 1839 sammen med Heinrich Ernst Ferdinand Guericke (1803-78) *Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche*. Brøt med Grundtvig etter sin hjemkomst til Danmark 1845. Om Rudelbach, se bl.a. J.P. Kaiser, *Andreas Gottlob Rudelbach*, 1892; *Dansk Biografisk Leksikon* (1941), 20, 294-98.

⁴⁷³ Heinrich Andreas Christoph Hävernicks (1811-45), gammeltestamentler, elev av Tholuck og Hengstenberg, habiliterte seg 1834 i Rostock, fra 1837 ekstraordinær professor der. Jfr. *Allgem. deutsche Biographie* 11, 118f.

Tiltrædelse til den preussiske Union, ikke troede at kunne følge.

Det norske Sprog er jeg vel endnu ikke mægtig, men med den Lethed, hvormed jeg hidtil har pleiet at leve mig ind i fremmede Sprog, haaber jeg ikke saa ret længe at skulle behøve som Docent at betjene mig af det latinske Sprog.

Det Embedes betydningsfulde Vigtighed, hvorom jeg herved underdanigst ansøger Deres Majestæt, og det Tiltrækkende i Norges fastgrundede og blomstrende statslige og kirkelige Forholde vilde neppe have bevæget mig til dette for mig følgerige Skridt, hvis ikke guddommelige Førelser havde bestemt mig til fra min Side ikke at forsømme Noget, som maaske kunde bidrage til Iværksættelse af Herrens Villie i dette Anliggende.

Til Deres Majestæts vise og huldrige Afgjørelse henstiller jeg da tillidsfuld denne min underdanigste Ansøgning og forbliver, hvorledes hin ogsaa maatte udfalde, i dybeste Ærefrygt

Deres Kongelige Majestæts
Allerunderdanigste
Carl Paul Caspari

5. Caspari til Jacob Frederik Dietrichson⁴⁷⁴

Hochverehrter Herr Professor!

Ich beeile mich, Ihnen in Bezug auf Ihren lieben Brief und dem gleichzeitig mit ihm eingetroffenen Wechsel mit ein Paar Zeilen zu antworten.

Zuerst meinen innigsten Dank für den freundschaftlichen, brüderlichen Gesinnungen, die Sie und der Herr Professor Kaurin⁴⁷⁵ aufs Neue gegen mich bezeugen. Auch sie dienen dazu jetzt, wo die nahe Trennung von den meinen, von allen theuren Freunden und dem lieben Vaterlande und der Hingang in ein fremdes, mir noch fast unbekanntes Land meinen schweren, verantwortlichen Amte entgegen mein Herz mit Unmuth und Bangigkeit erfüllen, mir einen freudigen Muth und eine gute Zuversicht zu geben. Ja, ich hoffe zu Gott, dass Norwegen mir mein zweiten lieben Heimath werden wird und bin gewiss, dass ich mit Ihnen theuren Herren in einträchtiger Liebe an Ihrer und nun auch meiner Universität zusammenwirken werde.

Durch Ihre gütige Sorge, durch welche ich nun den Betrag eines zweimonatlichen Gehaltes im voraus erhalten habe, und für den ich Ihnen herzlich danke, sind die Fragen erledigt, die ich mir in Bezug auf den Umzugskosten in meinem vorigen Briefe an Sie zu wähen erlaubte. Es würde unangemessen sein, um Umzugskosten jetzt noch zu bitten.

Gern käme ich mich früher als zu der in meinem vorigen Briefe bezeichneten Zeit nach Christiania um noch etwas mehr Zeit zur Erlernen der norwegischen Sprache, die ich erst im Norwegen selbst recht lernen kann, zu bekommen, aber die Lösung so vieler Verhältnisse, in denen ich stehe, lässt sich so leicht nicht bewerkstelligen. Meine freundlichsten Grüsse an Herrn Prof. Kaurin.

In herzlicher Liebe und Verehrung,

Ihr ergebenster

Caspari

Leipzig den 26ten August 1847

⁴⁷⁴ 1806-79, cand. theol. 1827; lektor i teologi ved Universitetet fra 1832; professor fra 1838; underviste hovedsakelig i Det nye testamente og kirkehistorie. Jfr. A. Brandrud, Teologien ved det norske universitet 1811-1911, *Norsk Teologisk Tidsskrift* 12 (1911), 222; *Norsk biografisk Leksikon* 3, 320. Casparis brev til Dietrichson er oppbevart i en brevbok som bl.a. også inneholder Casparis "konkurrent"s, Ludvig Helvegs, brever til Dietrichson. NB, Håndskriftsamlingen, Ms. 8 145.

⁴⁷⁵ Jens Matthias Pram Kaurin (1804-1863), cand. theol. 1826; fra 1837 lektor i teologi, 1843-53 professor, underviste mest i Det gamle testamente. Jfr. Brandrud, anf. art., 222f; *Norsk biografisk Leksikon* 7, 238f.

6. Caspari til J.H. Kurtz⁴⁷⁶

Berlin, den 18ten August 1849

Theurer, in unserem Herrn, Jesu Christo, geliebter Freund!

Was wirst Du (mit Freuden bediene ich mich des mich ehrenden Du, dessen Du mich würdigen willst), was wirst Du von mir denken, dass ich Dir auf die Übersendung des Dedikationsexemplars Deiner herrlichen Geschichte des A. B's⁴⁷⁷ und Deinen liebevollen Brief erst heute nach vollen fünfviertel Jahren dankend antworte! "Nicht wahr, die That sieht gräulich aus und schwarz?" muss ich mit Sheakspeare fragen. Doch bin ich viel weniger schuldig, als Du annehmen musst. Buch und Brief sind erst vor Kurzem post varios casus et multa discrimina rerum von ihrer langen, langen Reise durch Schweden (berüchtigt in postalischer Hinsicht) und Dänemark bei mir angelangt. Ich erhielt sie in arbeitsvoller Vorlesungs- und Examenszeit,⁴⁷⁸ nicht lange vor meiner Reise nach Deutschland, wo ich im Augenblick noch bin. Freilich wusste ich durch unseren Delitzsch, dass ich ein von Dir ihm und mir dedicirtes Buch erhalten sollte, wiewohl er mir nicht einmal den Titel desselben angegeben hatte, aber - dass ich Dir gleich meine grosse Schwäche bekenne - es gehört ein starker Puff dazu, mich zum Schreiben zu bringen. Eine schöne Aussicht für den mir sonst *sehr lieben* brieflichen Umgang, zu dem Du so freundlich Dich mir erbietest! Doch hoffe ich mich besser zu halten, als ich es leider in allen brieflichen Verhältnissen bisher gethan habe. - Was nun Deine Dedication anbetrifft, so kann ich armer nur beschämt ausrufen: Du kommst so zu mir! und zu diesem Ausrufe meinen innigsten Dank hinzufügen für die wahrlich ganz unverdiente Ehre, die Du mir angedeihen lässtest. Was ich bisher in Deinem Buche gelesen, finde ich ganz so vortrefflich, wie ich es erwartet habe. In den nächsten beiden Semestern, wo ich über Genesis und israelische Geschichte lese,⁴⁷⁹ werde ich zwiefach Gelegenheit haben,

⁴⁷⁶ Johann Heinrich Kurtz (1809-90), fra 1849 professor i kirkehistorie i Dorpat, fra 1859 i Det gamle testamente samme sted. Representant for nylutherdommen, stod som gammeltestamentler Delitzsch nær. Jfr. bl.a. *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.), 11, 187-90. Brevet er her gjengitt etter N. Bonwetsch, *Briefe an Joh. Heinr. Kurtz*, Leipzig 1910, 66-69.

⁴⁷⁷ *Geschichte des Alten Bundes, Erster Band*, Berlin 1848. Dedikasjonen lyder: "Den gründlichen Forschern alttestamentlicher Wissenschaft Herrn Professor Dr. Franz Delitzsch in Rostock und Herrn Professor Dr. Carl Paul Caspari in Christiania, seinen theuren Freunden widmet in herzlichster Liebe diese Schrift der Verfasser."

⁴⁷⁸ Vårsemesteret '49 hadde Caspari følgende forelesningsserier: De gammeltestamentlige Skrifters Historie (5 timer pr. uke, påbegynt våren '48), Hebreerbrevet (3 timer pr. uke, påbegynt foregående semester). Jfr. *Theologisk Tidsskrift for den norske Kirke* 2 (1849), 630.

⁴⁷⁹ Høsten '49 foreleste Caspari Genesis 5 timer ukentlig, likeledes våren '50; deretter ble serien fortsatt og avsluttet høsten '50 med 2 timer ukentlig, jfr. *Theologisk Tidsskrift for den norske Kirke* 3 (1851), 124; 253; 616. Den andre omtalte forelesningsrekke hadde overskriften "De gammeltestamentlige Skrifters Historie", Casparis betegnelse på disiplinen "Innledning til GT". Den var påbegynt allerede våren '48 og ble avsluttet høsten '49 med to

Dir Schritt für Schritt zu folgen. Da werde ich das Werk erst recht kennen lernen und - redlich plündern. Der Herr vergönne Dir (und der Kirche) es zu vollenden! Für die zweite Hälfte hoffe ich Dir mit Gottes Hilfe eine Vorarbeit zu liefern: meine Geschichte Israels unter den Weltreichen, zuerst dem assyrischen und chaldäischen.⁴⁸⁰ Ein Beitrag dazu: eine Abhandlung über den syrisch-ephraimitischen Krieg, die soeben als Universitätsprogramm erschienen ist,⁴⁸¹ wird in Kurzem in Deine Hände kommen.

Bei mir ist jetzt und schon seit zwei Jahren nach langer Trübe lauter Sonnenschein. Wie kann ich dem Herrn danken für Alles, was er an mir Unwürdigen getan hat! Kurz vor der Sündfluth⁴⁸² rettete Er mich übers Meer hinüber auf meinen norwegischen Ararat. Der der letzte war unter seinen Freunden an Wohlergehen ist der erste geworden! Alle Schwierigkeiten schaffte Er mir aus dem Wege. In vorigem Semester habe ich zum ersten Male norwegisch frei vortragen können, über den Brief an die Hebräer⁴⁸³ (ich lese über das A.T. und über die an dasselbe angrenzenden neutestamentlichen Schriften). Meine Collegen⁴⁸⁴ sind meine Freunde. Wir arbeiten alle in einem Sinne und Geiste, dem unserer theuren Kirche. Mein Verhältniss zu den Studirenden ist das Beste. Sie haben mich im vorigen Semester zum Präses eines theologischen Vereins, in dem über wichtige Fragen aus allen Gebieten der Theologie discutirt wird, gewählt. Der liebste Theil meiner akademischen Wirksamkeit, weil ich hier den Studirenden unmittelbar nahe trete! Die Bibel wird jetzt aufs Neue ins Norwegische übersetzt⁴⁸⁵ (die alte Uebersetzung ist sehr schlecht). An diesem Werke bin ich Mitarbeiter für die hebraica. Arbeit habe ich freilich viel und es ist mir nicht leicht geworden, meine akademische rudimenta in fremder Sprache zu machen. Aber durch des Herrn Hilfe habe ich nun die grossen Schwierigkeiten überwunden, und befinde mich jetzt auf ebnerer Bahn. Wie glücklich ist man, wenn man keine selbstgesteckten, sondern vom Herrn durch das geschenkte Amt gegebene Ziele hat! Ob ich zur Ausführung des grossen Commentars zum Jesaja, meiner früheren wissenschaftlichen Lebensaufgabe, kommen werde, weiss ich nicht.⁴⁸⁶ Ein kleiner norwegischer für unsere akademischen

timer ukentlig, jfr. *Theologisk Tidsskrift*... 2 (1849), 493; 628; 630; 3 (1851), 124; eller *NUSA 2. Række* (1850).

⁴⁸⁰ Dette planlagte verk kom aldri ut, bare delstudier og forarbeider viet Jesaja.

⁴⁸¹ *Über den syrisch-ephraimitischen Krieg unter Jotham und Ahas. Ein Beitrag zur Geschichte Israels in der assyrischen Zeit und zu den Fragen über die Glaubwürdigkeit der Chronik und den Plan des Jesaja* (Universitäts-Program für das zweite Halbjahr 1849), Christiania 1849.

⁴⁸² Revolusjonen i 1848.

⁴⁸³ Casparis forelesningsserie over Hebreerbrevet startet høsten '48 (innledn. og kap. 1 - 6,8; 4 uketimer) og ble avsluttet våren '49 (3 t. ukentlig), jfr. *Theologisk Tidsskrift*... 2 (1849), 628; 630.

⁴⁸⁴ Foruten Dietrichson og Kaurin (jfr. ovenfor, notene 474 og 475) Gisle Johnson, utnevnt til lektor 2. juli 1849 (*NUSA 2.Række 5* (1850), 511). Om Johnson, jfr. nedenfor, note 525.

⁴⁸⁵ Arbeidet var påbegynt i 1842 ved Kaurin, med W.A. Wexels, Dietrichson og C.A. Holmboe som revisjonskomite. I 1848 ble Christian Thistedahl ansatt som oversetter, i 1849 tiltrådte Caspari komiteen, samtidig som Dietrichson trådte ut. Caspari deltok kontinuerlig - etter hvert som hovedansvarlig - i oversettelsesarbeidet frem til den endelige reviderte oversettelse av 1891. Jfr. brev nr. 17 og 62 nedenfor; og Åge Holter, *Det Norske Bibelselskap gjennom 150 år*, Oslo 1966, 279-321.

⁴⁸⁶ Kommentaren ble aldri utgitt.

Bedürfnisse wird in Kurzem erscheinen.⁴⁸⁷ Auf ihn folgt vielleicht ein solcher deutscher. - Ich bin soeben auch ein glücklicher Bräutigam geworden. Meine Braut ist die Tochter des Präsidenten des Oberappellationsgerichts zu Bautzen v. Zezschwitz.⁴⁸⁸ Auch hier hat mich der Herr reich gesegnet. Das kindliche, demüthige Wesen meiner Braut ist mir eine sichere Bürgschaft für künftiges eheliches Glück. Im nächsten Jahre werde ich sie, so Gott will, heimholen. - Mit den herzlichsten Segenswünschen für Dich und die lieben Deinen und mit der Bitte, mir mein langes unverzeihliches Schweigen dennoch verzeihen und mit einem lieben Briefe recht bald vergelten zu wollen, schliesse ich diese ersten Zeilen an Dich. In herzlicher Verehrung und Liebe

Dein Caspari

7. Caspari til W.A. Mariboe⁴⁸⁹

Lieber Herr Mariboe!

Gestern Nachmittag sind wir hier angekommen, meine Frau leider nimmer noch nicht wiederhergestellt. Ich wollte Sie bitten, das anbei Übersandte von den Meinigen von mir als ein kleines Zeichen der Dankbarkeit annehmen zu wollen, zu das Ihren freundschaftlichen Dienste sie und mich verpflichtet habe. Für Ihre lieben Frau übersende ich anbei noch eine Übersetzung von Augustins Bekenntnisse (ihr eigenes Exemplar wird in Bälde kommen) und ihnen Beiden den historisch-politischen Blätter für 1849.

Freundschaftlichst und ergebenst

Ihr

Caspari

Christiania den 9ten September
1851

⁴⁸⁷ *Commentar til Propheten Jesaia*. 1ste Dels 1ste og 2det H., Christiania 1853; noe forøket utgave: *Commentar til de tolv første Capitler af Propheten Jesaia*. Første halvdel. C. 1-6, Christiania 1867. (280s.; s.1-256 = foregående). Noen tysk utgave utkom ikke.

⁴⁸⁸ Marie Caroline Constanze von Zezschwitz, født 3. okt. 1830 i Bautzen som datter av Apellationsgerichtspräsident Carl August v. Zezschwitz og Constanze Friederike von Polenz; død 15. mars 1918. Jfr. Chr. Ihlen, Fru Professorinde Caspari, i: *Missions-Blad for Israel* 92 (1918), 41; og Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 7-10; 14f.

⁴⁸⁹ Vilhelm Adelsten Mariboe (1814-1901), stiftsoverrettsprokurator i Christiania Stift fra 1843, 3. assessor i Christiania Stiftsoverretts første avd. fra 1861, 2. assessor samme sted 1864-75. Studier i kunst og kunsthistorie. Mariboefar, Ludvig Mariboe (1782-1841) var født av jødiske foreldre i Kjøbenhavn; gikk over til kristendommen ved dåp i 1802. Jfr. om Mariboe, far og sønn, Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 13-18; og biogr. av Chr. Ebbell i *Norsk biogr. Leksikon* 9, 84f. Dette og de følgende brev til Mariboe: NB Håndskriftsamlingen, Brevsaml. nr. 257,1.

8. Caspari til W.A. Mariboe

Lieber Herr Mariboe

Unter den innigsten Glücks- und Segenswünschen zu ihrem Geburtstage⁴⁹⁰ bitten wir Sie, beifolgendes kleines Zeichen unserer herzlichen Erkenntlichkeit für den vielen und grossen Freundschaftsbeweisen gütigst annehmen zu wollen. Meiner Marie hat es zur wahren, besonderen Freude gereicht, dass Sie die Arbeit⁴⁹¹ zuletzt hat ausführen können.

Ihr

dankbarst ergebener
Caspari

Christiania den 2ten Januar
1857

9. Caspari til W.A. Mariboe

Kjære Hr. Assessor!

Da Omstændighederne desværre forhindre mig fra idag at komme til Dem for at bringe Dem mine hjertelige Lykønskninger til Deres Fødselsdag, saa udtaler jeg dem i disse Linier. Herren velsigne Dem baade paa Legeme og Sjæl i det nys begyndte Aar og i Deres idag begyndende nye Livsaar og skjænke Dem endnu en lang Række af lykkelige Aar! Bevar os i det nye Aar al den Kjærlighed og Godhed, som De bestandig har vist mod os! Med de hjerteligste Lykønskninger ogsaa til Deres Hustru er jeg

Deres

Caspari

Christiania den 3de Januar
1863

⁴⁹⁰ 3. jan.

⁴⁹¹ Sikter muligens til Mariboers fullføring av tegningene til Casparis fremtidige hus i Josefinegt. 17. Mariboe var husets arkitekt, jfr. Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 29f. Huset ble innviet våren 1860.

10. Caspari til Jørgen Moe⁴⁹²

Kjære Hr. Pastor!

Inderlig Tak for Deres kjærlige Brev, ved hvilket De er kommen mig i Forkjøbet! Thi det var min Hensigt at skrive Dem til strax efter endt Examen. Som Cand. Hærem⁴⁹³ allerede vil have meddelt Dem, saa er det min Agt at rejse, om Gud vil, Mandag den 8de Januar til Drammen for at blive der indtil Onsdag den 17de og i denne Tid at holde 8 Forelæsninger, hver Dag fra Mandag af indtil Tirsdag i den paafølgende Uge, Søndagen undtagen, om Aftenen fra 7-8. Bestemmelsen af Stedet, hvor Forelæsningerne skulle afholdes, og af Prisen for dem maa jeg tillade mig at lægge i Deres Hænder.⁴⁹⁴ I Annoncen i Bladene ønsker jeg dem betegnede som populære Forelæsninger over nogle udvalgte Afsnit i Patriarchernes Historie i første Mosebog til Bedste for betrængte lutherske Menigheder i Udlandet. Maaske var det ikke afvejen, at jeg bragte med mig en Del Exemplarer af vor Comite's tre Beretninger om Sagen⁴⁹⁵ til Fordeling iblandt Tilhørerne.

⁴⁹² Jørgen Engebretsen Moe (1813-1882), cand. theol. 1839; deretter i flere år privatlærer; 1845-53 lærer i religion, norsk og filosofi ved Krigsskolen; 1841-52 årlige reiser for innsamling av eventyr, utgitt i hefter (sammen med P.Chr. Asbjørnsen) fra 1842. Utnevnt til residerende kapellan i Sigdal 1853; til sogneprest i Bragernes, Drammen 10. jan. 1863. Jfr. bl.a. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 57-68; og K. Liestøl i *Norsk biogr. Leksikon* 9, 265-72. Dette og de følgende brev til Jørgen Moe: NB, Håndskriftsamlingen, Brevs. nr. 282.

⁴⁹³ Peter Lorentzen Hærem (1840-1878), cand. theol. 1865; fra 1864 til sin død sekretær i Komiteen for Jødemissionen (stiftet 1861), der Caspari fra begynnelsen til sin død var formann. Deltok i opprettelsen av Christiania Indremission 1866; sekretær i "Lutherstiftelsen" fra 1870; stiftet "Kristiania Ynglingeforening" 1867; grunnla i 1871 Studenterhjemmet i Underhaugsvn. Utnevnt til sogneprest i Gjerdrum 16. feb. 1878, men rakk ikke å tiltre dette embete før sin død 22. mars samme år. Jfr. bl.a. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 786f; M. Færden, *Peter Hærem's Liv og Virksomhed. Et Mindeskrift*, Kristiania 1878; *Norsk Biogr. Leksikon* 6, 416-420.

⁴⁹⁴ Fra opprettelsen i 1858 (på reformasjonsfestdagen 31. oktober) var Caspari formann for "Komiteen til Understøttelse af betrængte lutherske Menigheder i Udlandet", som samlet inn penger til lutherske menigheter som var i økonomiske vanskeligheter fordi de motsatte seg den preussiske union mellom de lutherske og reformerte kirker, eller lignende unioner andre steder. Som et ledd i komiteens arbeid holdt Caspari flere serier med "populære theologiske Forelæsninger"; inngangspengene gikk til komiteens understøttelsesarbeid. Flere av disse forelesninger ble senere publisert: Hvorledes er Daniels Bog bleven til? Af populære Forelæsninger over Daniels Bog, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 1-48; Om Daniels Bogs Indhold og indre Sammenhæng. Af populære Forelæsninger over Daniels Bog, i: *Theologisk Tidsskrift* 5 (1862), 435-75; Abrahams Kaldelse og Begyndelsen af hans Vandringer i Kanaan, I-III, i: *Luthersk Kirketidende* 3 (1864), 1-9; 33-48; 65-73; Jacobs natlige Kamp med Gud I-IV, i: *Luthersk Kirketidende* 6 (1866), 65-77; 97-107; 113-119; 129-140. Et Forord til populære Foredrag over et Udvalg af Profeten Esaias' Spaadomme, i: *Luthersk Kirketidende* 9 (1867), 385-390; *Abrahams Prøvelse og Jakobs Kamp med Gud*. Af populære Forelæsninger over Patriarchernes Historie i første Mosebog, Christiania 1871 (2det Oplag, Christiania 1872); *Abrahams Kaldelse og Abraham og Melchizedek*. Af populære Forelæsninger over Patriarchernes Historie i første Mosebog, Christiania 1872; *Abrahams Kaldelse; Abraham og Melchisedek; Abrahams Prøvelse; Jakobs Kamp med Gud*. - Af populære Forelæsninger over Patriarkernes Historie i Første Mosebog, Christiania 1876; *Populære Foredrag over Bogen Daniel*. Udgivne af Pastor Storjohann, Chra. 1877.(2. Opl. Kra. 1903; 3. Opl. Kra. 1904).

⁴⁹⁵ *Første Aarsberetning fra Komiteen til Understøttelse ...; 31 October 1858 - 31 October 1859*, Christiania 1859 (Bilag til "Norsk Kirketidende" No. 51); *Anden Beretning ... 31te October 1859 - 31te October 1861*, Christiania 1861 (Bilag til "Norsk Kirketidende"); *Tredie Beretning... 31te Oktober 1861 - 31te December 1864*, Christiania 1865.

Jeg modtager med inderlig Tak Deres Tilbud om at være Deres Gjæst. Jeg er kun bange for, at jeg under mit Ophold skulde forstyrre Dem i Deres arbejdsfulde Kald. Dog vil jeg komme til at tilbringe Formiddagene med Forberedelsen til Forelæsningerne, idet det, jeg har udarbejdet, maa undergaa adskillige Forandringer. I den Tid vil De have Fred for mig. Min Hustru har ytret stor Lyst til, om ikke at komme med, saa dog at afhente mig. Men vor lille Caroline, som nu er mellem 7-8 Maaneder, har indlagt et bestemt Veto imod hendes Rejse. De ved, hvor godt saadanne smaa forstaa sig paa at commandere.

Herren skjænke Dem og Deres Familie en glædelig, livsalig Julefest og lede Dem med sin velsignede Haand over fra det gamle Aar i det nye! De hjerteligste Hilsener fra mig og min Hustru til Deres Hustru.

Deres

med Ærbødighed hengivne

C.P. Caspari

Christiania

den 14de December 1865.

11. Bjørnson til Caspari⁴⁹⁶

21. Maj 67

Hr. Professor Caspari!

Hr. Professoren maa undskylde den Dristighed jeg tager mig; men jeg ved ingen at henvende mig til om at skrive en Biografi af Pastor Möhne⁴⁹⁷ for Norsk Folkeblad (9300 Abonnenter) end Dem.

Vil De gjøre dette for Folkets Skyld, der ved saa lidt om den højt Fortjente?⁴⁹⁸

I Ærbødighed

Bjørnstjerne Bjørnson

⁴⁹⁶ NB, Håndskriftsamlingen, Brevs. BB, nr. 20.

⁴⁹⁷ Johan Heinrich Möhne (1795-1867), født i Ny-Herrnhut på Grønland, uddannet som forstander for Brødremenighetene i Tyskland; misjonær på Grønland 1817-20; ansatt som forstander for Brødremenighetens Societet i Christiania 1834, virket i denne stilling til sin død. Utga 1834-49 *Det Norske Missions-Blad*; mye søkt som sjelesørger; fungerte som religionslærer i flere av Christianias pikeskoler. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 216f; og Casparis biografi om ham, neste note.

⁴⁹⁸ Caspari etterkom anmodningen; biografien ble trykt i *Norsk Folkeblad* 2 (1867), No. 24, 181.

12. Caspari til Jørgen Moe

Christiania 14/5 69.

Kjære Hr. Pastor!

Tak for Deres Kjærlighed aandende Brev med den fornyede Indbydelse! Vi tænkte et Øjeblik paa at spørge Dem, om De kunde gjæste os i Pintsen, men opgav dog snart denne Tanke. Vi skulle Trinitatissøndag have vor Førstefødte⁴⁹⁹ til Confirmation, og vilde ikke forlade ham kort før denne Tid og dertil i Pintsedagene. Søndag fjorten Dage er den rette Dag for mig at være hos Dem, thi da er den store Uge for mit Hus over, og har den mundtlige Examen, som senere vil komme til at binde mig til Byen, endnu ikke begyndt. Tør jeg derfor komme til Dem med min Hustru idag fjorten Dage, den 29de Mai?

Herren opfyldte sin Forjættelse paa Dem og Deres i de anstundende Pintsedage! De venligste Hilsener fra min Kone og mig til Dem, Deres Hustru, Deres Børn og alle Venner i Drammen!

Deres

Caspari.

13. Caspari til Jørgen Moe

Christiania,
den 23de November
1870

Kjære Hr. Provst!⁵⁰⁰

Vi, min Hustru og jeg, er nu mere end trøstede over, at vi nylig i Stiftsmødeugen paa Grund af Omstændighederne ikke fik saa Meget at see af Dem som et Glimt. Morgenbladet, der ellers i denne Tid bringer os saa Meget, der lægger sig tungt paa Sindet, især naar man har den Ulykke at være født i Tydskland,⁵⁰¹ har nemlig idag bragt os den glædelige Tidning, at De skal blive vor og komme til at bo i vor Nærhed.⁵⁰² Vær hjerteligst velkommen, De og Deres Hustru og Deres ganske Hus! Herren velsigne det Arbejde og den Kamp, som forestaar

⁴⁹⁹ Carl Theodor Caspari, født 13. feb. 1853.

⁵⁰⁰ Jørgen Moe ble utnevnt til prost i Drammens prosti på nyåret 1870. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 59.

⁵⁰¹ Den tysk-franske krig ble erklært 15. juli 1870 og avsluttet i slutten av februar 1871.

⁵⁰² Moe ble 19. nov. 1870 befordret til sogneprest i Vestre Aker, hvor han var til han 28. aug. 1875 ble utnevnt til biskop i Kristiansands Stift. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 59f.

Dem! Læg Dem det dejlige Trøstens Ord hos Propheten Sacharias paa Hjerte: Ikke ved Magt og ikke ved Kraft, men ved min Aand, siger den Herre Zebaoth. Hvo er du, du store Bjerg, for Serubabels Ansigt? til Slette! og han skal fremføre Topstenen under høje Raab: Naade, Naade med den!

Ogsaa Deres fidus Achates,⁵⁰³ som vel flytter med, og hans Hus sigte vi hjertelig velkommen.

Deres

hengivne

Caspari.

14. Franz Delitzsch til Caspari⁵⁰⁴

Leipzig den 1 Feb 72

Geliebter Freund!

Am 20. Januar habe ich eine meiner schönsten Hoffnungen in die Gruft gesenkt. Mein Ernst,⁵⁰⁵ der zweite meiner Söhne, der 1 1/2 Jahr lang in Frankreich als Militärarzt gedient hatte, immer trotz allen Strapazen auf Märschen und in Bivouacs, Schlachtfeldern und Lazarethen berufstüchtig, kehrte am 10 Nov. zurück, die eingesammelten Krankheitskeime nahmen bald die bald jene Gestalt an und concentrierten sich schliesslich zu einer unregelmässig verlaufenden Pneumonia an der er am 17. Januar 12 3/4 Mittags seinen Geist aufgab. Er war der praktischste meiner Kinder, geistig begabt, draussen bei seinem Generalarzt und bei den Truppen innigst geliebt - er sollte nun hier bei Thiersch⁵⁰⁶ Assistent an der chirurgischen Klinik werden - der Ziel seiner Wünsche - da erlag er angesichts dieses Zieles. Er litt geduldig, ja heiter - ich werde die sechs Leidenswochen seines Schmerzenslagers nie vergessen, sie haben sich wie mit Kreuzesnägeln meinem Gemüth eingegraben. Nun mein Trost ist, dass Gott ihn hingenommen und dass es kein Scheiden ohne Wiederfinden ist. Du hast auch schon Ähnliches erfahren,⁵⁰⁷ Ähnliches, denn mein Entschlafener war 24 Jahr alt, erlag also in der Blüthe des Mannesalters. -

An unserem I. Haerem habe ich wegen des Aussätzigenhauses im Jerusalem

⁵⁰³ Achates er hos Vergil Aeneas' trofaste følgesvenn. Caspari sikter til Johan Christian Heuch (1838-1904), personellkapellan hos J. Moe fra 23. sept. 1865 til 1874. Flyttet med Moe fra Drammen til Vestre Aker. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 653f; *Norsk biografisk Leksikon* 6, 80-84.

⁵⁰⁴ Dette og de følgende brev fra Delitzsch: NB, Håndskriftsamlingen, Brevsaml. nr. 193 og 232A.

⁵⁰⁵ Ernst Richard Delitzsch, 8. aug. 1847 - 17. jan. 1872. Jfr. S. Wagner, *Franz Delitzsch*, 200f.

⁵⁰⁶ Karl Thiersch (død 1895), kirurg, fra 1867 professor i Leipzig. Jfr. *Allgem. Deutsche Biographie* 55, 255-63.

⁵⁰⁷ "Lille Caroline" nevnt i brev til J. Moe 14. des. 1865 (nr. 10 ovenfor) vokste ikke opp.

geschrieben, für welches die Gaben seit dem Kriege so spärlich fließen, dass sein Bestand bedroht ist. Thuet doch ja etwas dafür! Auch den Proselyten M. Elioënai Ehrlich, der seine Lebensbeschreibung noch vorlängst eingeliefert, bitte ich im Auge zu behalten - ich habe die Kosten seiner Subsistenz in Bromberg, wo er sich für Secunda des Gymnasiums vorbereitet, aufzubringen. Auch Prof. Zöckler⁵⁰⁸ in Giessen hat für einen trefflichen, dort Medicin studierenden Proselyten, Namens Benoli, zu sorgen, für den um Beiträge gebeten wird. Ein anderer, Löwy - ein edler Mensch - studiert Medicin in Erlangen, er ist ein Segenstau meiner Sorge. Sage das alles unserem I. Haerem.

Und nun bleibe mit deiner I. Frau in mitempfindender Liebe eingedenk
deines

schwergeprüften
Del.

15. Caspari til L.M.B. Aubert⁵⁰⁹

Højstærede Hr. Professor!

Undskyld, at jeg besvarer Deres Brev saa sent. Jeg oversender Dem herved hosliggende Liste, som min Svoger⁵¹⁰ har meddelt mig for Dem. De kan hilse fra ham enhver af de Mænd, Jurister, Theologer og Andre, som han har opført paa den, og vil blive vel modtagen af dem Alle. Jeg for min Person formaar ikke at tilføje Noget, men behøver det heller ikke. Fra Bugge⁵¹¹ skal jeg hilse Dem. Han nævnte for mig endnu Prof. Oscar Wächter fra Tübingen, en christelig Jurist, Søn af den gamle Wächter. Han vil sikkert møde paa Juristentag, og De kan uden videre tiltale ham. Han er, som jeg ved, ligeledes en Bekjendt af min Svoger.

Jeg har hidtil besøgt Bibliothekerne i Bamberg, Würzburg og Heidelberg og er siden

⁵⁰⁸ Otto Zöckler (1833-1906), studerte bl.a. i Erlangen under Delitzsch og Hofman; privatdosent i Giessen fra 1857; ekstraordinær prof. fra 1863. Jfr. *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.), 21, 704-8.

⁵⁰⁹ Ludvig Maribo Benjamin Aubert (1838-1896), professor i Lovkyndighed ved Universitetet i Christiania fra 1866; betydelig retthistoriker. (Hans mor, Ida Dorothea Mariboe, var søster av W.A. Mariboe). Foretok høsten 1872 en studiereise i Tyskland. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 135-40; *Norsk biografisk Leksikon* 1, 314-16.

⁵¹⁰ Carl Adolf Gerhard von Zezschwitz (1825 - 20. juli 1886), studerte fra 1846 teologi i Leipzig; universitetspredikant sammesteds fra 1856; foreleste i nytestamentlig eksegese og katekettikk ved universitetet fra 1857; professor i Giessen 1865; professor i praktisk teologi i Erlangen året etter og til sin død. Jfr. Julie Meier, *Zur Erinnerung an Gerhard von Zezschwitz*, Leipzig 1887; *Kirchliches Handlexikon* 7 (Leipzig 1902), 365-367; *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* 21 (Leipz. 1908), 670-73; Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 95-97.

⁵¹¹ Frederik Wilhelm Klumpp Bugge (1838-96), utnevnt til professor i teologi ved Universitetet i Kristiania 23. april 1870. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 522; Andreas Brandrud, Teologien ved det norske universitet 1811-1911, *Norsk Teologisk Tidsskrift* (1911, 201-280), 254; *Norsk biografisk Leksikon* 2, 370f.

Begyndelsen af denne Uge i Carlsruhe, hvor jeg fraadser i Haandskrifter fra det ottende til det tiende Aarhundrede. De har oprindelig tilhørt det gamle ekumeniske Kloster Reichenau, som blev stiftet i Begyndelsen af det ottende Aarhundrede af Allemannernes Apostel Pirminius. Eet af dem synes udtrykkelig at være skrevet for mig, thi det indeholder en overvældende Mængde af oldkirkelige Symboler og Udlæggelser af Symbolet. For at kunne klare mit Arbeide i Løbet af nogle Uger, maa jeg hver Dag sidde 9-10 Timer paa Bibliotheket. Jeg har fundet vigtige og interessante Ting.⁵¹² Jeg tænker imorgen aften eller iovermorgen at reise til Basel, hvor atter rige Skatte og meget Arbejde venter mig. Min Helbred er, Gud ske Lov, fortræffelig, tiltrods for den tropiske Hede, som for Tiden hersker i Tydskland, og tiltrods for Anstrængelserne. Fra Basel skal jeg til Zürich og Bern og derfra over Alperne til Mailand for saa at rejse over Verona og Brenner til Trient, Jansprak, Salzburg, Wien og Prag til Sachsen. Kanske vi træffe hinanden i Leipzig, hvor jeg tænker at være i den første Uge af September. Den trettende September tænker jeg, om Gud vil, igjen at være i Christiania.

Efterretningen om Deres Broders Forlovelse har overrasket mig. Imidlertid, er hun kun brav og "bildungsfähig", saa er der jo i Grunden Intet at sige imod Sagen.

Min Svogers Liste blev skreven paa Sygesengen og derfor med Blyant. I Leipzig kan De ogsaa henvende Dem til min Broder, som vil give Dem Vejledning. Han bor Johannisgasse Nr. 6, 1. Trappe.

Hjertelige Hilsener til hele Deres Familie,
i særdeleshed til Deres Fader!

Ærbødigst og venskabeligst

Deres

C.P. Caspari

Carlsruhe den 25de Juli

1872

⁵¹² Jfr. Caspari, Et utrykt Exemplar af det apostoliske Symbol i et Haandskrift fra det ottende Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 3 (1874), 149: "Den Codex, hvori det ovenstaaende Exemplar af Apostolicum, et af de ældste haandskrevne Exemplarer af dette Symbol, ja maaske det ældste, findes, en Codex membr. i 4. sæc. VIII tilhører Hofbibliotheket i Carlsruhe og er nr. CXCV iblandt Codd. fra Klosteret Reichenau (Augia dives, stiftet i 724 af den frankiske Abbed Pirminius)."

16. Caspari til Andreas Munch⁵¹³

Christiania den 23de Januar
1873

Kjære Hr. Professor!

Tilgi mig, at jeg først idag, saa sent, besvarer Deres venlige Brev, og hjertelig Tak baade for det og for den Julegave, som fulgte med det! Begge have glædet mig saa meget mere, som de vidne om, at De har Deres gamle Nabo i kjærlig Erindring.⁵¹⁴ Döllingers Ansigt⁵¹⁵ er et overmaade intelligent, og tillige er der noget storslaet ved det. Jeg har engang hørt en Forelæsning af ham i München og deraf beholdt et Billede af ham, med hvilket Photographien nok væsentlig stemmer overens. Et andet Billede af ham har jeg faaet af hans Skrifter. En umaadelig Lærdom, en mageløs Skarpsindighed og storartede historiske Vuer gjør Manden efter min Mening alle protestantiske Theologer overlegen. Gid han for bestandig maatte blive vor! Thi en Reformation af den romersk-katholske Kirke er desverre ialfald for Tiden umulig. De romersk-katolske Præster og den ene Halvdel af det romersk-katholske Folk, vel den overvejende, ere den jesuitiske Papisme hengivne, og den anden er affalden fra Christendommen eller ligegyldig. Kun en liden Skare kan saaledes vindes, og den gjør bedst i, at tage Skridtet fuldt ud. Gammelkatholismen er en Halvhed uden Fremtid.

Vi have taget Del baade i Deres Glæde og i Deres Sorg. Herren bevare lille Helga for Dem og gjøre hende kraftig og frisk! - Jeg takker Dem ogsaa for Deres Lykønskning til mit Jubilæum.⁵¹⁶ Skulde der endnu have manglet Noget i min Kjærlighed til Norge og de norske Forhold, saa har mit Ophold i Tydskland ifjor Sommer raadet Bod paa Mangelen, thi jeg blev der greben af en saadan Forfærdelse over Tydskernes Frafald fra Christendommen, at Grunden brændte under mine Fødder, og jeg længselsfuldt skyndte mig hjem. Antichristendommen har i Tydskland siden Krigen gjort kjæmpemæssige Fremskridt, og Folket har af sine Seire i Grunden kun høstet Forbandelse. Bismarck søger virkelig at drive Djævelen ud ved Beelzebul, Djævelens Øverste. Den Christne er i ham gaaet under i Politikeren. Det af ham skabte Rige er hans Gud. - Jeg har med Glæde læst Deres Svar til Pauline Worm. Bjørnson er langt mere tydsk end jeg. Han er forøvrigt kun til en Forandring

⁵¹³ 1811-1884, studerte teologi og jus fra 1830, men fullførte intet studium; slo seg isteden på diktning, mest poesi og drama. Fra 1860 offentlig diktergasje, proforma gjennom ansettelse som dosent (fra 1866 "professor") ved Universitetet. Bosatte seg i Danmark, bodde om vinteren i København, om sommeren i villaen "Villa Marina" i Nysted på Lolland. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 139-147; *Norsk biografisk Leksikon* 9, 401-407.

Dette og de følgende brev til Munch: NB, Håndskriftsamlingen, Brevs. nr. 109 I.

⁵¹⁴ Om Andreas Munch som Casparis nabo i Homansbyen, se Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 30f; 36.

⁵¹⁵ Johann Josef Ignaz von Döllinger (1799-1890), katolsk kirkehistoriker i München (prof. fra 1826); brøt med Rom etter dekretet om Pavens ufeilbarhet på det 1. Vatikankonsil i 1870, og sluttet seg til den "Gammelkatolske kirke". Jfr. *RGG* (3 utg.) II, 217f.

⁵¹⁶ Casparis 25-årsjubileum som universitetslærer i Norge, 12. okt. 1872. Se 'Professor Casparis Jubilæum', i: *Fædrelandet* 5 (1872), No. 42 (16. okt.).

og indtil videre tydsk. Nu er han, som De vel ved, dragen til Sverige for at forkynde Grundtvig og Wergeland.⁵¹⁷ Desværre udøver han her en ikke ringe, skadelig Indflydelse paa de unge Studenter. Hans saakaldte Mandagsforening bliver ikke alene besøgt af Studenter, men ogsaa af Handelsbetjente og Skoledisciple! Frugterne af hans Virksomhed have vi endog kundet spore ved vor sidste theologiske Examen. - Storthingets Aabning staaer atter for Døren og med den megen Uro og Tummel. Kongen kommer den første Februar for at aabne Sessionen. Gud give ham Kraft og Bestæmthed, Visdom og Maadehold! Ikke Faa sværme for Tiden hos os for Republikken, Rognebærene for politiske Sibensvandser og Dompaper. Men disse ere ikke farlige. Farlige ere kun de, som trinvis søge at opløse vor Grundlov og undergrave Kongedømmet, fremforalt Sverdrup, vor Kong Johan uden Land.

Hjertelige Hilsener til Deres Hustru fra

mig og til Dem og Deres Hustru fra min
Hustru, som takker for det venlige Brev.

Vi glæde os til at kunne se Dem Begge igjen til kommende Sommer. Jeg bliver iaar hjemme.

Ærbødigst og venskabeligst

Deres
C.P. Caspari

17. Caspari til Jørgen Moe

Kjære Hr. Biskop!

Det er en Skam, at jeg først nu, saa overmaade sent, takker Dem for den skjønne og saare kjære Gave, som De har foræret mig i et Exemplar af Deres samlede Skrifter. Men jeg er nu allerede i længre Tid i en lignende Situation, som den af Blodhevneren forfulgte uforsætlige Manddraber maa have været i det gamle Testamentes Tid. Jeg bliver ivrigen forfulgt af en meget flink Sætter og maa opbyde og anspænde alle mine Kræfter for ikke at blive indhentet af ham.⁵¹⁸ Og hertil kommer endnu en mig selv ubegribelig og pinefuld Sky

⁵¹⁷ Bjørnson dreide 1871/72 bort fra sin tidligere begeistring for "det nordiske" og hyllet i stedet den "germanske" folkeånd. Han forsøkte å forene dette med sin gamle begeistring for Grundtvig, og benyttet i 1872 sin tale ved Grundtvigs grav til å forkynne sine nye ideer. Høsten 1871 og vinteren/våren 1873 var han på foredragsreiser i Sverige og vant seg nye venner der, mens danske og norske grundtvigianere vendte seg fra ham. Jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra Februarrevolutionen til Verdenskrigen I* (Bull, Paasche, Winsnes, Norsk Litteraturhistorie IV), Oslo 1937, 566f.

⁵¹⁸ Sikter sannsynligvis til arbeidet med *Alte und neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel* (Hrsgeg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Chra. 1879.

for Brevskrivning (heller en Afhandling end et Brev!), en Sky, som mere end een Gang har bragt mig til at lade en Rejse træde i et Brevs eller Breves Sted. Var De endnu i Drammen, saa vilde De utvivlsomt for længe siden have seet mig i Deres Hus. Men nu boer De desværre alt for langt borte fra os til, at jeg saa let kunde komme til Dem. Modtag nu i disse Linier, hvad jeg saa gjerne havde overbragt Dem personlig, min inderligste Tak for Gaven, og lad mig forbinde denne Tak med de hjerteligste Ønsker for Deres Person og Gjerning og for Deres Hus. Herren velsigne Dem, kjære Biskop, i det nylig begyndte Aar og give Dem god Helbred og Kraft og Visdom til Deres store og vanskelige Gjerning! Han skjenke ogsaa Deres elskelige Hustru ret mange gode Dage i dette Aar og lade Dem Begge faa megen Glæde i det af Deres Børn!

De sidste Maaneder af det forløbne Aar have ikke været lette og behagelige for mig. Den Skjæbne, som vort Fakultets Betænkning i Absolutions sagen⁵¹⁹ har fristet, er, jeg negter det ikke, gaaet mig nær, og det saa meget mere, som den for en Del er fortjent. Det er en aabenbar Hemmelighed, at Betænkningen hviler paa et Compromis. Ligesom Bugge, saa havde ogsaa jeg gjerne stemt for Bibeholdelse af vor nuværende Absolutionsform og for en Præfation med mere evangelisk Character. Men vor, Bugges og min, Vedtagelse af den collective Form⁵²⁰ og af Præfationen, som den er kommen til at lyde, vare de Vilkaar, under hvilke vore to Collegaer allene troede at kunde afstaa fra at udtale den Anskuelse, at Absolutionen før Altergangen burde være en fri Sag. Vi ville gjerne forhindre, baade at en saadan Udtale kom fra Halvheden eller snarere Majoriteten (Myhre⁵²¹ havde undertegnet det stavangerske Andragende⁵²²) af et luthersk Fakultet, og at Fakultetet i en saa vigtig og betydningsfuld Sag traadte frem for Kirken med to grundforskjellige Vota. Hvad der bedrøvede mig og endnu bedrøver mig, er, at Fakultetets Anseelse ved Betænkningen unegtelig i vide Kredse, og det tildels hos Mænd, paa hvis Dom der er at sætte megen Pris, har lidt et alvorlig Knæk.⁵²³ Dette er i en mod al Autoritet saa opsætsig Tid, som vor, en Ulykke for Kirken. (Jeg tager Tingen rent objectivt.) Hertil kommer endnu den Fremtidsudsigt, at ved lignende Spørgsmaal (og hvor snart kunne disse ikke komme!) vor Uenighed maa og vil blive aabenbar. Den Splittelse, som i vore Dage gaar gjennem vor Kirke, gaar

⁵¹⁹ Betænkningen, datert 3/10 1877, finnes gjengitt i *Luthersk Ugeskrift* 1877 II, 234-37, og (i utdrag) i *Departements-Tidende* for 1887, 68-70. Jfr. Lars Flatø, *Den store liturgirevisjonen i vår kirke 1886-1926. En kirkehistorisk undersøkelse*, Oslo 1982, 30-32; og om skriftemålsdebatten generelt Halvor Bergan, *Skriftemål og skriftestol. Skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonstiden til idag*, Oslo 1982, 158-171.

⁵²⁰ Fakultetet foreslo en form for det såkalte "alminnelige skriftemål".

⁵²¹ Edvard Munch Myhre (f. 1835), utnevnt til (femte) professor i teologi 1876 (på prøve) og 1877 (fast). Jfr. Andreas Brandrud, *Teologien ved det norske universitet 1811-1911*, *Norsk Teologisk Tidsskrift* (1911, 201-280), 254f.

⁵²² Søknad fra 10 prester i Stavanger og omegn våren 1876 til kongen med henstilling om at påbudet om obligatorisk skriftemål før nattverden måtte bli opphevet. Gjengitt i *Luthersk Kirketidende* 3. Række 3 (1876), 164-168.

⁵²³ Jfr. Gustav Jensens kritikk av fakultetets utkast, *Morgenbladet* 1877, nr. 294. Jfr. videre uttalelsene i *Departements-Tidende* 1887, 71-72; 91-92; 98-100; og *Luthersk Ugeskrift* 1877 II, 347-58; 363-72.

desværre ogsaa gjennem dens Fakultet, kun at den her ikke har fjernet Hjerterne fra hverandre. Vi holde inderlig af hverandre.

Om kort Tid vil det andet Hefte af den nye Oversættelse af det gamle Testamente, omfattende de historiske Bøger, udkomme. Vi skulle nu revidere Udkastet af de poetiske, nærmest Jobs og saa Psalmernes Bog. Var De endnu her, saa vilde jeg andrage paa, at De var med ved Arbeidet. Det er ilde, at vi savne i Comiteen et Element, som just De vilde være. Psalmerne maa saa godt som oversættes paany.

Dog jeg maa slutte. Jeg har idag endnu at holde to Forelæsninger, hvoraf den ene kræver alvorligt Arbeide. Derfor farvel, kjære Biskop!

De hjerteligste Hilsener fra min Hustru og mig til Dem, Deres Hustru og Deres Døtre!

Deres

ærbødigst hengivne

C.P. Caspari

Christiania, den 26de Januar

1878

18. Caspari til Jørgen Moe

Christiania den 11te Januar

1879

Kjære Hr. Biskop!

Jeg har paa een Gang at takke Dem for de kjærlige og saare gode Ønsker til min Fødselsdag, som Deres Telegram har bragt mig, og at bringe Dem og Deres Hustru vore Ønsker til den nys fejrede Sølvbryllupsdag.⁵²⁴ Vi takke med Dem Herren for, hvad Han har været for Dem Begge i de forløbne 25 Aar, og ønske Dem og hele Deres Hus fra ganske Hjerte rig Velsignelse fra Ham paa alle aandelige og legemlige Goder. Disse Ønsker udtales vistnok post festum og vel sent, men Sølvbryllupsdage staa desværre ikke i Dybvads lille Kalender.

Ogsaa Prof. Johnsons⁵²⁵ Lykønskninger skal jeg bringe Dem. Han kan det i dette Øjeblik ikke vel selv, da han netop har mistet en af sine Sønner, den tredje, Gisle,⁵²⁶ ved

⁵²⁴ J. Moe ble 7. feb. 1854 gift med Johanne Frederikke Sofie Sørenssen, jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 60.

⁵²⁵ Gisle Christian Johnson (1822-94), cand. theol. 1845 med innstilling. Utnevnt til lektor i teologi 2. juli 1849; 16. mai 1860 professor. Om ham, se særlig Godvin Ousland, *En kirkehøvdning. Professor Gisle Johnson som teolog og kirkemann - en undersøkelse*, Oslo 1950.

⁵²⁶ Gisle Christian Johnson, født 14. jan. 1860; andenexamen 1878. Døde 10. feb. 1879 i sin fars hjem Breidablik i Gamle Aker. Jfr. *Studenterne fra 1877*, Christiania 1902, 96.

Døden. Den unge Mand - han blev nitten Aar gammel og skulde netop begynde at studere Theologi - havde i mange Aar baaret paa et sygt Legeme og kunde efter Lægens Udsagn ikke leve. Han var ved sit langvarige Sygdomskors vel forberedt paa Døden, og Herren har ved at tage ham bort forkortet hans Lidelser, som i den sidste Tid vare meget store.

Jeg forventer i denne Tid et "vita nuova", jeg mener Dr. Blix's Udnævnelse til Prof. i Hebraisk,⁵²⁷ en Udnævnelse, der vil befri mig fra *Examina* (og Halvdelen af mine Forelæsninger) imod, at jeg gjør, hvad jeg kalder, mit Testamente ved at skrive, om Herren vil, en Del Skrifter over gammel- og nytestamentlige Bøger og Æmner for vore theologiske Studerende og de norske Theologer overhovedet. Med indførelsen i Matthæus- og Markus-Evangeliet vil jeg begynde og saa lade en Commentar over Jona, Micha og Maleachi følge.⁵²⁸ Der siges, at Storthinget sikkert vil bevilge Gagen, idet Blix er en Persona grata i Majoritetens Øjne, - iblandt os sagt, den eneste Fejl, jeg kan opdage hos Manden.

Hvilket Tryk hviler ikke nu paa Verden! og dog ser det ud til, at dette Tryk skal blive endnu langt større, ja i Sandhed forfærdeligt. Jeg maa ved Efterretningerne fra det sydlige Rusland, der bringe Folkene til at bæve, bestandig tænke paa 1 Kgb. 18,44f., rigtig brugt, en ypperlig Text til en Tidsprædiken, som jeg synes.

Jeg har ovenfor brugt Pluralis "vi". Uagtet dette Pluralis ikke var noget Pluralis majestaticus, maa jeg dog paa min Hustrus Begjæring til Slutning særlig bringe Dem og Deres Hustru hendes Lykønskninger. Hun omfatter Dem Begge med stor Kjærlighed.

Deres

hengivne
Caspari.

19. Caspari til Andreas Munch

Christiania
den 21de Januar 79

Kjære Hr. Professor!

Inderlig Tak fra min Hustru og mig for Deres i alle Henseender saa smukke Julegave! Den var vort Julebords største Pryd, men er os dog især meget kjær som et levende og talende Vidnesbyrd om, at De har os i venlig Erindring. At vi takke Dem først nu, saa sent, for den, har væsentlig sin Grund deri, at næsten hele vort Hus ligefra anden Juledag af har været et rent Lazareth. Vi fik allesammen paa min yngste Søn nær, ogsaa vore to Tjenestepiger,

⁵²⁷ Elias Blix (1836-1902), cand. theol. 1866; studium i Leipzig under Delitzsch 1871-72; 1873 universitetsstipendiat; 1879 utnevnt til ekstraordinær professor i hebraisk, jfr. note 530 nedenfor. Til hans biografi, jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 2, 24-26; og Anders Aschim, *Ein betre vår ein gong: Elias Blix, biografi*, Oslo 2008.

⁵²⁸ Sml. Casparis forelesningsprogram: Han foreleste våren og høsten 1879: Matthæus-Evangeliets Plan; og våren 1880: Indførelse i Mathæus- og Markus-Evangeliet; høsten 1883 og våren 1884: Indførelse i Marcusevangeliet. Av de planlagte bøger utkom ingen; men i stedet *Bibelske Afhandlinger*, Chra. 1884.

Halsesyge, vel fordi den Eene altid blev smittet af den Anden. Det saa en Stund ret farlig ud. Værst og længst led min Hustru. Nu ere vi, Gud ske Lov, allesammen atter raske, og min ældste Søn, der ogsaa var syg, er atter reist tilbage til sin Principal, Proprietær Omsted i Grue, hos hvem han er Huslærer.⁵²⁹

Med den gjenvundne Helbred er strax Arbeidernes Strøm igjen kommen over mig, og den vil blive endnu større, naar om nogle Dage Semesteret begynder. Jeg haaber forøvrigt, at dette Semester skal bringe mig et "vita nuova". En Discipel af mig, Dr. Blix, er nemlig af Universitetet og Regjeringen foreslaaet som extraordinair Professor i Hebraisk med den Opgave at understøtte J.P. Broch og mig i vor Gjerning, mig ved at overtage Halvdelen af mine Forelæsninger og fungere i mit Sted ved de theologiske Examina.⁵³⁰ Derimod har jeg lovet at ville udgive en Del Skrifter over gammel- og nytestamentlige Bøger og Æmner. Der er al Udsigt til at Forslaget vil gaa igjennem i Stortinget, thi Blix er "persona grata" hos Storthingsmajoriteten (uagtet han er en særdeles brav Mand). Mit Arbeide vil jo blive betydelig Større, end det nu er, men derimod ulige behageligere. At blive hele Examensvæsenet quit, som absorberer den fjerde Del af Aaret, hvilken Lise!

De kan ikke tro, hvor stor Splittelsen, Virvaret og Opløsningen for Tiden er iblandt os, ikke mindst i de kirkelige Forhold. Mit Hjerter lider overordentlig derunder. Om Deres Broder siges der, at han snart skal vende tilbage til Statskirken.⁵³¹ Det er gaaet, som det var at forudse: han har gjort bitre og sørgelige Erfaringer iblandt sine Tilhængere. Han kan endnu

⁵²⁹ Carl Theodor Caspari, f. 13. feb. 1853, gikk på Nissens Skole i Christiania, ex. art. med Haud 1870. Annenexamen med Laud 1871; Cand. theol. 1877 (Haud); Praktisk-teologisk eksamen 1880 (Laud). 1877-78 student i Leipzig og Erlangen; 1878-79 huslærer hos godseier Arne Omsted i Grue. Jfr. *Studenterne fra 1870*, Christiania 1895, 26.

⁵³⁰ Jfr. "Forestilling fra Professorerne Dr. Caspari og J.P. Broch, dateret 31te Mai 1878" i: *NUSA 3. Række 15* (1879), 166-170. Caspari sier her: "Jeg føler en stærk indre Opfordring til at nedlægge Resultatet af min mangeaarige akademiske Virksomhed paa den gammeltestamentlige Videnskabs Omraade i nogle for de theologiske Studerendes og vort Lands Theologers Tarv afpassede Skrifter, og er ogsaa af Andre Gang efter Gang indtrængende bleven opfordret hertil. Men, syselsat, som jeg er, med omfattende kirkehistoriske Arbeider, - Arbeider, i hvilke jeg er kommen ind ved de kirkelige Forholdes Magt, og som jeg ikke vilkaarlig kan afbryde, idet de ere blevne en Del af min kirkelige og videnskabelige Livsoppgave, - formaar jeg kun i det Tilfælde at udarbeide hine Skrifter, at jeg fritages for en Del af mine Forelæsninger og for Deltagelse i de theologiske Examina" (170). Ved kgl. res. av 18. jan. 1879 sluttet Departementet seg til Casparis og Brox' forslag om ekstraordinært professorat for E. Blix i hebraisk. Departementet la "særlig Vægt paa ønskeligheden af, at Professor Caspari, der allerede er i sit 65te Aar, paa den foreslaaede Maade kan lettes i sin Embedsgjerning, for, medens han endnu er i Besiddelse af sin fulde Arbeidskraft, at levnes Tid til at nedlægge Frugterne af sine Studier i videnskabelige Arbeider, afpassede efter de theologiske Studerendes og Landets Theologers Tarv" (*NUSA 3. Række 15* (1879), 209).

⁵³¹ Johan Storm Munch (1827-1908), cand. theol. 1852; 1855-1859 prest for de norske menigheter i Wyota og Dodgeville i Wisconsin; 1860-66 stiftskapellan i Christiania og prest ved Botsfengslet; 1866-75 sogneprest i Horten og garnisonsprest ved Karljohansvern; søkte og fikk i 1875 avskjed fra sitt embete "da han fandt, at han for sin Samvittigheds Skyld ikke kunde udføre forskjellige kirkelige Handlinger efter den i den norske Statskirke gjældende Ordning." Det dreide seg især om konfirmasjonstvungen, den tvungne kirkelige ekteskapsinngåelse og mangelen på kirketukt ved nattverden. Meldte seg en kort periode ut av Den norske kirke. Virket som evangelist og predikant i Christiania, 1877-95 preket han hver søndag i Festningens gymnastikksal under stor tilstrømning; 1895-1906 i Calmeyergatens Misjonshus. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon IV*, 166f; C.Fr. Wisløff, *Norsk kirkehistorie III*, Oslo 1971, 58f.

gjøre vor Kirke uvurderlige Tjenester, naar han bare nu ikke hengiver sig til det modsatte Extrem. Har De hørt om Bjørnsons, denne Norges Trompets, nyeste religiøse Manifest? Han forkaster i det Christi Guddom, den Helligaands Personlighed, Treenigheden.⁵³² Han, som mangler *alle* Forudsætninger for at *kunne* prøve, vil nemlig ved Prøvelse have fundet, at de tre Troesartikler ikke lære Noget om alt dette. Om den hellige Skrift taler han ikke; den maa være for ham et Nonens. Det er sørgeligt at se, at en stor Del af Grundtvigs Disciple ikke have Mod til at skille sig ved dette Partiets "enfant terrible". Hans "Et nyt System" synes endog i Berlin at have vakt Betænkeligheder.⁵³³ Man skulle næsten tro, at han ikke vover at lade det komme for Lyset i Norden.

Et godt og velsignet Aar for Dem og Deres Hus og hjertelige Hilsener fra min Hustru og mig til Dem, Deres Hustru og de Smaa!

Deres

venskabeligst hengivne

Caspari

20. Caspari til Andreas Munch

Christiania den 17de

October 1881

Kjære Hr. Professor!

Af Deres Søstre har jeg hørt, at De iovermorgen skal høitideligholde Deres syttiende Fødselsdag. Jeg føler Trang til at indfinde mig hos Dem paa denne store Dag i nogle Linier, der skulle udtale de hjertelige Velsignelsesønsker til den, som røre sig baade hos min Hustru og mig selv. De har naaet det Punkt i Deres Liv, som den ældgamle Sanger i sit saa alvorsfulde Digt har betegnet som Menneskelivets Grændse. Maatte det nu være Dem forundt af Guds Naade at naa ogsaa den, hvortil der efter ham kræves "megen Styrke", og naa den og udover den med nyvækket Aands- og Legemskraft til Glæde for Deres elskelige Hus og

⁵³² Jfr. Bjørnsons artikel "Til Udgiveren af Oplandenes Avis!", *Oplandenes Avis* 8 (1879), No. 4 (11. jan.), 1, der det bl.a. heter: "Alle *mine* gamle Tvivl kom igjen den Dag jeg lærte, at i Troesbekjendelsen staar intet om Treenigheden, intet om at Jesus er Gud, den Hellige Aand en særskilt Person, at Troesbekjendelsen med andre Ord er ældre end Treenighedsdogmet. Saa begyndte mine Undersøgelser af det, som det før syntes mig en Synd at undersøge."

⁵³³ *Das neue System. Schauspiel in fünf Aufzügen*, Kjøbenhavn 1878. Første gang oppført 19. desember 1878 på Residenz-Theater i Berlin. Første norske utgave: *Det nye System. Skuespil i fem Handlinger*, Kjøbenhavn 1879 (oktober). Jfr. Bjørnsons brev til Stockholms Dagblad feb. 1879: (En beskyldning lyder) "at mit Stykke "Det nye System" i Berlin enten af Censuren eller af mig selv ... er tilbageholdt, fordi det kunde vække Anstød mod den almindelige sædelige Opfatning. ... Jeg kan oplyse, at dette Stykke er overmaade vanskeligt at spille, thi det søger sin Interesse udelukkende i det psykologiske, og det har en halvt ironisk Slutning, altsaa ingensomhelst Opmuntring til Bifald. Jeg kan derfor nok forestille mig, at en Theaterdirektør betænker sig to Gange, før han opfører det. ... Derimod har jeg ladet det ligge i Boghandelen saalænge; thi det er min Agt at udgive en Serie af tre Skuespil og at lade idetmindste to af dem omtrent følges ad" (her sitert fra Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 318; hvorfra også de andre opplysninger er hentet).

Deres Venner! Jeg kan saa ret føle med Dem, thi jeg gaar jo med stærke Skridt det Maal imøde, hvortil De nu er kommet.

Det har desværre ikke været mig muligt at besøge Dem paa Villa marina i forrige August. Min Hustru skrev mig i Midten af Maaneden, at jeg skyndsomst maatte komme hjem, hvis jeg endnu vilde se min ældste Søn, som havde faaet en Post ved Latinskolen i Tromsø før hans nærforestående Afreise.⁵³⁴ Hertil kom endnu, at jeg dengang paa Grund af en større Forkjølelse befandt mig slet ikke vel, saa at jeg den Nat, jeg var i Kjøbenhavn, endog et Øieblik var bange for at maatte lade hente Læge. Dog, "aufgeschoben ist nicht aufgehoben".

Der er for Tiden stor Uro i vort Hus. Min ældste Datter skal nemlig i næste Maaned holde Bryllup med Prof. Johnsons anden Søn.⁵³⁵ De komme til at bo paa Kongsberg. Min ældste Søn har det meget godt paa Tromsø og skriver flittig paa sine "Tidsbilleder", en samling satyriske Digte, som han vil lade udkomme i Danmark.⁵³⁶ "Difficile est satyram non scribere" nutildags i Norge.

De venligste Hilsener til Deres Hustru og Smaapiger fra min Hustru og mig!

Deres

gamle hengivne Nabo

C.P. Caspari

21. Franz Delitzsch til Caspari

Leipzig 7/II 82

Geliebter alte Freund!

Morgen ist Dein Geburtstag. Mögen diese Zeilen wenigstens nachträglich zeigen, dass ich ihn nicht vorübergehen lasse, ohne Deiner zu gedenken. Der Herr unser Gott segne Dich im Amt und Haus, erhalte Dir noch lange die Dir eigene rüstige Kraft des Forschens und Schaffens und gebe Dir und Deine lieben Frau viel Freude an Kindern und Kinderskind -

⁵³⁴ Carl Theodor Caspari (jfr. note 529 ovenfor) var 1880-81 lærer ved frøken Houbens Pigeskole i Drammen, 1881-82 klasselærer ved Tromsø skole. Jfr. *Studenterne fra 1870*, Christiania 1895, 26. Caspari senior reiste sommeren 1881 på en lengre studiereise med offentlig stipend (600,- kr.) "til en 3 Maaneders Reise til Frankrige, Schweitz, Tyskland og Østerrige i hans kirkehistoriske Studiers Interesse" (*NUSA 3. Række* 18 (1882), 84.

⁵³⁵ Rebekka Marie Caspari, Casparis eldste datter, født 6. okt. 1858, giftet seg 18. nov. 1881 med Jakob Dybwad Johnson (født 28. feb. 1856), professor Gisle Johnsons nest eldste sønn. Jfr. *Studenterne fra 1873*, Christiania 1898, 162f.

⁵³⁶ Om denne diktsamling og dens utgivelses-historie, se brev til Theodor nedenfor, nr. 24-28.

Eidamen und Schnüren und Enkeln!

Dein I. Bruder erhält mich in Kenntniss von Eurem Ergehen und der Erweiterung Eurer Familie. Neulich war er wieder einmal durch Schlaflosigkeit herunter und zugleich ins Scrupulieren gebracht - aber eine glücklich durchgeschlafene Nacht brachte ihn bald wieder ins rechte Geleis. Schreib ihm nur dass er mich fleissiger besuchen soll - ich fände es schrecklich wenn ichs nur hinterdrein erführe, dass ich ihn den oder jenen Dienst hätte leisten können.

In der Missionssache schulde ich Dir herzlichen Dank. Ich werde fleissig Correspondenzen einschicken.⁵³⁷ Wir sind jetzt in gutem Gange.

Also, mein alter Freund, die Freundlichkeit und Leutseligkeit Gottes unseres Heilandes walte in dem vor Dir liegenden Lebensjahre über Dir und allen den Deinen bis in Tromsö!

In treuer Liebe

Dein alter

Delitzsch

22. Caspari til Theodor Caspari⁵³⁸

[12. nov. 1882]

... *suprema tibi lex esto.*⁵³⁹ Jeg er fremdeles af den Mening, at Din Nervositet paa langt nær har den Bærevidde, som Du tillægger den. Det er ikke Nervositeten, som gjør Dig søvnløs, men de usande Tanker, som den fremkalder. Jeg sover meget godt trods min Nervositet, fordi jeg er bleven Herre over Tankerne, efterat jeg har erfaret, at de ere usande. Ogsaa jeg troede engang, at det var "Matthäi am Letzten" (som man siger paa Tydsk) med mig, men se, jeg har siden den Tid kunnet arbejde Mere end nogensinde før og er endnu i Slutningen af mit 69de Aar i fuld Vigør. Du mente i afvigte Sommer, at det var forbi med Dig, at Du var sløvet, at Du ikke mere kunde præstere Noget,⁵⁴⁰ og se Du har i de sidste Par Maaneder skrevet Dine

⁵³⁷ Fra og med nr. 1 1882 brakte *Missions-Blad for Israel* en serie artikler av Delitzsch under samletittelen "Oplevelser paa Missionsmarken".

⁵³⁸ Dette og de følgende brev til Theodor Caspari: NB, Håndskriftsamlingen, Brevs. nr. 193. Theodor var 1882-90 lærer ved Kristiansund skole, dvs. i hele den periode som dekkes av farens brev. Jfr. *Studenterne fra 1870*, Christiania 1895, 26.

⁵³⁹ Dette første brevfragment utgjør andre brevark, første ark er tapt. Som nedenfor vist, er brevet skrevet 12. nov. 1882.

⁵⁴⁰ Theodor søkte i mai 1882 avskjed fra sin stilling ved Tromsø skole "af Helbredshensyn", jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon*, II, 17.

bedste Digte. Dit Gjengangerbrev⁵⁴¹ er et Mesterstykke og aldeles jevnbyrdig med Ibsens Digte. Det samme gjælder om "Danse macabre"⁵⁴² og om den saare fornøjelige "Aurea mediocritas".⁵⁴³ Lad dog ikke nogle halvvoxne Gutter forstyrre Din Ligevægt ved en Smule Uskikkelighed. Gjør ikke Mere end Du absolut behøver, lad Aanden hvile og plej Kroppen. Det er for Dig nu en Gudstjeneste. Undlad dog ikke at henvende Dig til ham, der kan og vil helbrede Sjæl og Legeme, og om hvem det med Rette heder i den gamle Sang "Und wie er unter Schmach und Leiden, so ist er auf den Thron der Freuden". Der er en vidunderlig trøstende, beroligende, styrkende Kraft i Bønnen. Prøv den kun.

Her leve vi jo stille. Alt gaar sin vandte Gang. Mama har et Par Uger været upasselig, en Følge af overgangsaaene. Nu er hun atter rask. Joseph⁵⁴⁴ er saa forunderlig trist og interesseløs. Kunde han bare forlibe og forlove sig! Han er forøvrigt meget snild, og jeg kan undertiden underholde mig længe med ham om ham. Eugen⁵⁴⁵ er kun altfor vidløftig. Han har en Mængde Kamerader og overanstrenger sig nok ikke. Maia⁵⁴⁶ havde iforgaars sin 15de Fødselsdag.⁵⁴⁷ Hun er bleven til en nok saa vakker Rosenknop.

Vor glimrende Sejer ved Valgene⁵⁴⁸ har sikkert glædet Dig meget. Jeg maatte vente 7 1/2 Time, førend jeg kunde afgive min Stemme! De sidste Valg har tilført det conservative Parti en Flerhed af gode Mænd. Noch ist Polen nicht verloren. De "gewiegtesten" Mænd mene, at Storthinget ikke vil kunne udrette Noget, naar bare Kongen og Regjeringen blive faste.⁵⁴⁹ Den sidstes Skridt mod Sæmund Vik og nu ogsaa Oftedal vise, at den nu endelig vil bruge Strenghed imod oprørske Folk.

Vi glæder os overordentlig til Dit komme. Mama spørger, om Du ikke kunde gjøre det muligt at komme otte Dage før ved at Dine Medlærere overtog Dine Timer i den sidste Uge før Julieferierne.⁵⁵⁰ Godt ville det jo være, om det kunde ske. Men jeg tror ikke, at det kan

⁵⁴¹ Senere publisert i *Tidsbilleder* (1883), 121-128.

⁵⁴² Publisert i *Tidsbilleder*, 143f.

⁵⁴³ *Tidsbilleder*, 101.

⁵⁴⁴ Josef Immanuel von Zezschwitz Caspari, født 14. april 1857. Artium 1875 (laud); ex. phil. 1876. 1876-77 huslærer i Kviteseid, studerte deretter filologi. 1881 prøve i faggruppe 1 (latin og gresk) av lærereksamen (laud); våren 1882 prøve i faggruppe 3 (historie, geografi) (laud). 1882-83 timelærer ved Wieses latin- og realskole. Jfr. *Studenterne fra 1875*, Kristiania 1900, 23f.

⁵⁴⁵ Ernst Eugen Polenz Caspari, født 16. juli 1862. Nissens latin- og realskole 1868-74; Aars og Voss skole 1874-80; examen artium 1880; examen philosophicum 1881; språklig-historisk lærereksamen 1886. Jfr. *Studenterne fra 1880*, Kristiania 1905, 78.

⁵⁴⁶ Marie Caroline Constance Amalie Caspari, født 10. nov. 1867, skolegang på Nickelsens Skole. Jfr. *Studenterne fra 1889*, Kristiania 1814, 131f.

⁵⁴⁷ Brevet er altså skrevet 12. nov. 1882.

⁵⁴⁸ Stortingsvalgene høsten 1882 ga generelt stor fremgang for Venstre, men i hovedstaden var tendensen motsatt. Jfr. Øystein Sørensen, *1880-årene. Ti år som rystet Norge*, Oslo 1984, 40-42.

⁵⁴⁹ Caspari synes å ha fått mange av sine politiske vurderinger påvirket av redaktøren i Morgenbladet, Friele. Jfr. brev til Theodor, nr. 28f nedenfor. Om den optimistiske stemning blant konservative Høyre-politikere senhøsten 1882, se særlig Alf Kaartvedt, *Kampem mot parlamentarisme 1880-1884. Den konservative politikken under vetostriden*, Oslo 1956, 185f; 196f, og Sørensen, anf. sted.

⁵⁵⁰ Sic!

ske. Rejsen og Opholdet her vil dog altid gjøre Dig godt.

Lad nu snart faa ogsaa mig eller mig og Mama et Brev. Gid, Du var nærmere! Da havde jeg allerede været hos Dig.

Men nu Farvel, kjære Theodor, og lad Dig ikke kue og kaste overende, men hold Dig tappert. Gud vil sikkert hjælpe Dig.

Din kjærlige Fader.

Hils Christian⁵⁵¹ fra mig. Du spadserer vel endnu daglig med ham? Hils ogsaa Rektoren⁵⁵² lejlighedsvis fra mig. Jeg er tidligere truffet sammen med ham i Christiania og paa Støren Præstegaard. Efter Mohrs Meddelelser er han jo Dig velbevaagen.

23. Caspari til Theodor Caspari

Christiania, den 28de Januar
1883

Kjære Theodor!

Igaar aftes fik jeg Din Correspondance og de Linjer, som ledsagede den. Jeg læste den for Joseph, og vi vare begge to enige om, at den ikke var Dig ret værdig. Slutningen om Kastraten og den romersk-katholske Geistlighed som en Samling af Kastrater betegnede Joseph ligefrem som *ækel*, og jeg er fuldkommen enig med ham i denne Betegnelse. Jeg har da i Samraad med ham strøget den, og ligesaa har jeg strøget de Ord, hvori Du siger, at den christelige Dyd, Ydmyghed, ikke er Cardinal Howards Cardinaldyd. Det gaar aldeles ikke an at tale saaledes offentlig om en navngiven Mand. Kjender Du ham da? Kjender Du da hans Hjerte? Jeg skulde helst stryge hele Correspondancen. Den er skreven i en flot og paa enkelte Steder endog noget frivol Tone og kan ikke Andet end skade Dit Omdømme. Men saa faar jeg levere den til Friele.⁵⁵³ Jeg skulde gjerne erstatte Dig hva Du taber ved at den ikke bliver

⁵⁵¹ Christian Pharo Riis, født i Fjære ved Grimstad 30. nov. 1853, sønn av misjonsprest Andreas Riis og Hilleborg Pharo. 1860-70 elev Nissens skole, examen artium 1870; 1875 filosofisk embedseksamen; studerte 1876-77 ved universitetet i Leipzig (sammen med Theodor Caspari). 1877-82 klasselærer ved Arendals Høiere Skole; fra apr. 1882 adjunkt ved Kristianssund Skole. Jfr. *Studenterne fra 1870*, Kristiania 1895, 141; og (om tiden i Leipzig) Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 89-95.

⁵⁵² Job Christian Dischington Elster Bødtker (f. 1823), fra 1864 rektor ved Kristianssunds lærde og realskole. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon I*, 562f.

⁵⁵³ Christian Frederik Gotfried Friele (1821-1899), cand. jur. 1851; medarbeider i Morgenbladet 1854; fra

trykt, og det samme siger Joseph. Bliv ikke vred. Dit Vel ligger mig mere paa Hjerte end, som det synes, Dig selv.

Vi har havt en trist Juul og især en trist Juuleaften. Rebekka kom forrige Løverdag syg til Byen og Juuleaften fødte hun to døde Børn, fordi det var for tidlig. Det var en meget alvorlig og ængstelig Aften. Nu er hun jo nok saa brav, men maa ligge her (hos os) i nogle Uger. Et Stykke virkeligt Virkelighedsliv.

Vil Du ikke sende os Din versificerede Skaaltale? Kanske den passer godt for Morgenbladet.

Et godt Aar for Dig og Trine! Alle hilse Eder, ogsaa Rebekka.

Din

Dig kjærligt hengivne Fader.

24. Caspari til Theodor Caspari

(febr. 1883)⁵⁵⁴

Kjære Theodor!

Saa megen Tid har et Brev til Domprovst Torén i Upsala, hvori jeg indbyder ham til ved Upsaliensernes Besøg at tage Bolig hos os, ladet mig tilovers, at jeg kan nedrable nogle Linjer til Dig. Først og fremst Tak for Dit Brev, som kom accuratissime til min Fødselsdag, og saa mine hjerteligste Velsignelsesønsker til Din e(gen). Den inaugurerer et af de vigtigste Aar af (Dit) Liv. Jeg er meget glad over, at Du nu sover som et Murmeldyr. Du har jo ogsaa at indhente meget. Maatte denne velsignede Søvnighed vedvare! Du vil nu have faaet vide, hvad Gjerløv⁵⁵⁵ har skrevet til Bernhoft.⁵⁵⁶ Bøghs⁵⁵⁷ Dom kunde ikke være mere

1857 bladets hovedredaktør. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 334f.

⁵⁵⁴ På brevet, som er udatert, har NB's arkivar anført "februar 1884", men som brevets innhold klart viser, er det skrevet i 1883; *før* neste brev av 12. feb., men *etter* Casparis fødselsdag den 8. feb.

⁵⁵⁵ Mons Klingenberg Gjerløw (f. 1850), student 1872; litterat og publisist, oppholdt seg 1882-84 i København. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 384; *Studenterne fra 1872*, Christiania 1897, 50f.

⁵⁵⁶ Theodor Christian Bernhoft (1833-1885), cand. theol. 1855. 1856-63 lærer ved Christiania Borger- og Realskole; i denne periode var han 1861-63 sekretær for "Committeen for Jødemissionen". 1863-67 kateket og skoleinspektør i Egersund; 1867-76 kateket og skolestyrer i Porsgrunn. Fra 1876 prest ved Akershus Fæstnings Straffeanstalt; fra 1876 til sin død sekretær for Det Norske Bibelselskap; fra 1880 til sin død sekretær (på nytt) for Centralcommitteen for Israelsmissionen. Især i sistnevnte funksjon var han Casparis høyre hånd, og åpenbart Casparis sekretær og rådgiver ogsaa i andre spørsmål. Jfr. bl.a. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 242-47.

anerkjendende. Jeg tror heller ikke at han ikke gjælder stort hos gamle Hegel. Men der staar desværre en højst upoëtisk Skræk for Digte i vor Tid.⁵⁵⁸ Langtrukne Tendentsromaner og realistiske prosaiske Tendentsdramaer falde alene i dens Smag. Vi leve ogsaa i poëtisk Henseende i en Nedgangens og Forfaldets Tid. Den gode Hegel ved forøvrigt ikke, at Dine Digte, fremgagne af norske Tilstande og sigtende til dem, vil nok blive udbredte her i Norge. *De ville bæres af den nuværende stærke Rejsning mod Vantroen, Radikalismen og al den i det norske Samfund grasserende moralske Forvorpenhed.* Hr. Hegel tænker kun paa sine gode Danske. Han har dog ikke negtet at forlægge dem. Bare han nu bestemmer sig snart. Dét er det Værste, at man ikke ved dette. Det havde kanske været det Bedste, jeg havde tilbudt dem her den Mallingske Boghandling (Parman).⁵⁵⁹ Blive de accepterede, saa kunne de forøvrigt være trykte meget snart, saa Du ikke behøver at frygte for, at de først skulle udkomme i den døde Saison. De ville forøvrigt end ikke da dø af Saisonens Ugunst. I det nuværende Røre gives der i Norge for Digte, som Dine, ingen død Saison og efter den døde Saison kommer igjen en levende.

Jeg er spænt paa at høre, hvad Du sigter til med Dine mystiske Ord om Joseph. Mener Du, dass der holde Knabe liebt. Der ymtes jo her oftere om, at han har meget tilovers for en M.S.⁵⁶⁰ Skriv engang herom til mig. Paa min Fødselsdag fik jeg mange Besøg og mange Blomster. Nu er jeg da traadt ind i mit 70de Aar. Det vil sige noget andet end 30. Gud ske Lov, føler jeg mig rask og frisk.

Hjertelige Hilsener til Fru Riis og til Christian!

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

⁵⁵⁷ Erik Nicolai Bøgh (1822-1899), dansk forfatter og kritiker. Jfr. *Dansk Biografisk Lexikon* 3 (1979), 130-32.

⁵⁵⁸ I sin biografiske artikel om Th. Caspari i *Norsk biografisk Leksikon* sier K. Elster at i begynnelsen av 1880-årene var Th. Caspari og Kristofer Randers "saa noget nær de eneste som endnu skrev vers". (*Norsk biografisk Leksikon* [1925]], 2, 497).

⁵⁵⁹ Georg Kristian Johannessen Parmann (f. 1838), fra 1862 forretningsfører i P.T. Mallings Forlagsboghandel i Christiania; fra 1881 eneeier av firmaet. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 394.

⁵⁶⁰ Vilhelmine ("Mimmi") Christiane Sømme, født 30. jan. 1863; datter av byfoged Knut Sømme og Julie Dybwad. Jfr. *Studenterne fra 1875*, Christiania 1900, 23f.

25. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 12te

Febr. 1883

Kjære Theodor!

Du modtager hosliggende et Brev fra Bernhoft til mig, et Brev af Erik Bøgh til Bernhoft og Hegels Brev til Erik Bøgh. Af disse Breve vil Du se, at Hegel ikke har villet forlægge Dine Digte, og at hans Grunde herfor kun ere Skingrunde, medens den egentlige Grund er hans Frygt for den literære Venstre, med hvilken han er stærkt lieret. Bøghs Brev er i denne Henseende meget oplysende. Du er en *Folkefiende*, og han *tør* ikke for den compacte Majoritets Skyld. At Norskheden i dit Sprog kun er et Paaskud, fremgaar deraf, at han jo har forlagt andre ikke mindre norske Ting (de pleje nu i Danmark at sætte de tilsvarende danske Ord i Anmerkninger under de norske), og at ligesaa Versificationen er et Paaskud, fremgaar deraf at han ikke kan være uvidende om, at Dine Digte jo ville finde mange Læsere i Norge til trods for at de ere Digte. Nej, den egentlige Grund er: han lever sous la terreur. Bøgh vil nu tilbyde Gad Digtene. Om nu denne "røgede Herre" vil tage dem, "steht dahin". Det er just ikke meget sandsynligt. Jeg vil raade Dig til at lade dem komme tilbage. Jeg skal søge Dig en Boghandler her og haaber at faa en i Parman (den Mallingske Boghandling), med hvem jeg er meget lieret, og for hvem Du jo nu oversætter Diefenbachs Bog. Skulde han ikke ville, hvad jeg ikke troer, saa vil jeg gaa til Cappelen. Til Cammermeyer kan vi ikke henvende os.⁵⁶¹ Jeg beder Dig telegraphisk at tilkjendegive mig, om Du er enig med mig i, at Digtene bør returnere. Telegrapher da kun: *Enig med dig*. Mere behøves der ikke. Efter hvad Bøgh oplyser om Digtsamlingers ringe Udbredelse i Danmark, taber Du ikke Noget ved at de ikke udkomme der. Omvendt vinder Du derved i dobbelt Henseende: de ere ikke udsatte for saa voldsomme nedsættende Kritiker dernede, og Trykningen kan gaa hurtigere for sig. Jeg er her paa Stedet, og kan derfor hurtig besørge Correcturerne og paaskynde Trykningen. Naturligvis kan vi ikke redressere Bøghs Forhandlinger med Gad. Har han i Mellemtiden (hans Brev til Bernhoft er formodentlig skrevet den 5te Febr.) talt med Gad, og har denne taget Digtene eller skal han meget snart give Bøgh Svar, saa kunde Digtene ikke eller ikke strax sendes tilbage til Bernhoft. Bernhoft vil, ifald Du ønsker dem tilbagesendte, meddele Bøgh, at han, ifald Gad ikke allerede har taget dem eller har lovet Bøgh om ganske kort Tid at give ham Svar, sende dem strax tilbage. Kan han vente meget snart Svar fra Gad, saa skal han afvente dette og ifald det lyder benegtende, sende dem da.

Du maa ikke blive modfalden og komme i daarligt Humør, allermindst faa Dig en søvnløs Nat for Udfaldets Skyld. Overraske kan det Dig egentlig ikke, ligesaa lidt som det har overrasket mig. De blive nok trykt og for deres Virkning er jeg ubekymret. Den sig stedse

⁵⁶¹ Jfr. nedenfor brev nr. 26.

videre utbredende Rejsning mod Radikalismens skjændige Folketyranni og deres eget Værd vil nok bære dem. Bøgghs Domme om dem i Bernhofts Brev ere refererede til Bernhoft af Gerløv, der har hørt dem baade i Bøgghs Familie og i en literarisk Kreds, hvori Bøggh endog har forelæst enkelte af dem. Af ham vil du ialfald faa en meget rosende Kritik i Danmark.

Ønsker Du at udtale Dig nærmere om Sagen, saa send mig efter Telegrammet et lidet Brev. Thrine⁵⁶² er indviet i den, men ikke Kammerherren. Han faar ikke høre om den.

Saa lev da vel.

Din

Dig kjærligt hengivne Fader.

26. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 21de Februar

1883

Min kjære Theodor!

Idag skal jeg nu give Dig en detailleret Beretning om min Samtale med Parman, hvis Resultat var, at han tog Tidsbillederne. Jeg fortalte ham hele Bogens Historie ligefra dens Rejse til Erik Bøggh indtil Dit Telegram, som jeg læste for ham. Ligesaa talte jeg om Dit Mellemværende med Cammermeyer for at motivere min Forbigaaelse af denne og Henvendelse til *ham*. Jeg fortalte ham om, hvad jeg vidste om Erik Bøgghs Dom om Tidsbillederne og om de Domme, som jeg privatim har hørt af flere anseede og fremragende Mænd om Dine polemiske Sonetter⁵⁶³ (f.Ex. Maler Gude,⁵⁶⁴ Riksarkivar Birkeland⁵⁶⁵). De polemiske Sonetter, fortalte han mig, havde han selv læst med megen Glæde. Jeg underrettede ham ogsaa om den nye Digtsamlings Character, om at de vistnok vare polemiske og satyriske, men hverken rettede mod Autoriteter (som Stortinget) eller mod enkelte Personer paa et eneste nær, Sanct Antonius, der var rettet mod Christopher Brun.⁵⁶⁶ Jeg læste

⁵⁶² Catharina Magdalena Wahl, født 1. mars 1857; datter av Kammerherre Karl Julius Wahl og Jeanette Katharina Blom - Casparis naboer i Homansbyen. Om kammerherrens familie og dette naboskap, se Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 45-61. "Thrine" og Theodor ble gift 20. juli 1883 - jfr. brev nr. 31f nedenfor. Jfr. ogsaa *Studenterne fra 1870*, Christiania 1895, 26.

⁵⁶³ Th. Caspari, *Polemiske Sonetter*, Christiania 1880.

⁵⁶⁴ Hans Fredrik Gude (1825-1903), landskaps- og marinemaler, jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 5, 50-53.

⁵⁶⁵ Michael Birkeland (1830-96), juridisk embetseksamen, fra 1852 ansatt i Riksarkivet, riksarkivar fra 1875; stortingsmann 1880-85. Innflytelsesrik som konservativ politisk polemiker, medlem av "Hollender-kretsen" rundt Paul Botten-Hansen. Jfr. særlig Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen I* (Bull/Paasche/Winsnes, Norsk Litteraturhistorie 4), Oslo 1937, 199-201; *Norsk biografisk Leksikon* 1, 540-47.

⁵⁶⁶ Christopher Arnt Bruun (1839-1920), cand. theol. 1862; frivillig soldat på dansk side i 1864; fra 1867

endelig 4 af de Digte, som endnu ligge hos mig, for ham for at give han en Ide om Digtenes Character og Værd. Det var Gjengangerbrevet,⁵⁶⁷ Aurea mediocritas,⁵⁶⁸ Tidens Interdikt⁵⁶⁹ og Dance macabre.⁵⁷⁰ Han erklærede sig uden Videre villig til at overtage Forlaget og opstillede kun een Betingelse, at Digtet mod Christopher Brun ikke kom med som et Digt mod en enkelt Person. Jeg kunde af det enkelte Punkt ikke gjøre nogen Casus belli og gik ud fra, at Du heller ikke vilde gjøre det. Digtet hører ikke til Dine bedste og vil forsnevre Læsernes og Velyndernes Kreds. (I margen: Du har sandelig nok af skarpe Digte, der vil vække Adskilliges Harme eller Misbilligelse.) Ogsaa Joseph sagde mig idag, at han ansaa det for mindre godt, og at det kun kunde gavne Dig, at det blev borte.⁵⁷¹ Du faar desværre paa Grund af Udeladelsen forandre et Par Linjer i Indledningsdigtet. Men dette vil vel ikke falde Dig saa vanskeligt. P. erklærede, at Digtene maatte enten udkomme før Paaske eller til Høsten. Da jeg ytrede, at Paaske iaar faldt saa tidlig, at de vanskeligt vilde kunne trykkes inden denne Tid, mente han, at Tiden var mere end tilstrækkelig. De kunde gjerne trykkes i løbet af een Uge. Jeg skulde dog uopholdelig rekvirere dem telegraphisk fra Kjøbenhavn. Dette er nu, idag skeet gjennem Bernhoft. De vil formentlig komme om en 3-6 Dage, og da kan Trykningen strax begynde. Parmann er Medejer af det Mallingske Bogtrykkeri og kan som saadan commandere. Correcturerne skal jeg besørge, og Joseph skal hjælpe mig. Vil Du have en Correctur? Dette vilde dog forhale Digtenes Udkommen og er derfor en Smule farlig. Hvad Honoraret angaar, saa kom jeg med P. overens om, at det skal rette sig efter Afsætningen. Dette er et billigt Arrangement, og Parman er en nobel Mand og desforuden eng lieret med mig og mig i flere Henseender forpligtet, saa Du ikke behøver at være bange. Kun maa Du ikke have altfor store Forventninger. Jeg tror, at Digtene vil gaa godt, kanske endog *meget* godt. De vil nu udkomme i den mest passende Tid og vil vel gjøre kun altfor meget Rumor. At jeg foretrak at afslutte for Dig med P. fremfor at raade Dig til at antage Gads Tilbud, vil Du ikke forundre Dig over. En Boghandler, som vistnok erklærer sig villig til at tage den, men raader Dig at søge heller en Boghandler her, forholder sig kjølig til Din Bog; Du er her sikker paa, at den udkommer i rette Tid, medens du i Kjøbenhavn vilde være overladt til en kjølig Boghandlers Forgodbefindende, desforuden Correcturerne frem og tilbage; endelig Du undgaar den danske literære Venstres Nedracking, som baade kunnet gjøre Indtryk ogsaa her, og faar kun Erik Bøghs rosende Kritik, der vil være nok til at skaffe Dig ogsaa i Danmark en Del Læsere. Ogsaa Joseph mente, at P. var langt at foretrække for Gad. Det lille Offer, Du har at bringe i det ene Digt, (i margen: som Du forøvrigt kan lade trykke andetsteds ved

bosatt i Gausdal og leder av Vonheim Folkehøgskole (1871-93). Jfr. bl.a. *Norsk biografisk Leksikon* 2, 256-63.

⁵⁶⁷ Jfr. ovenfor, note 13.

⁵⁶⁸ Jfr. ovenfor, note 15.

⁵⁶⁹ *Tidsbilleder*, 110.

⁵⁷⁰ Jfr. ovenfor, note 14.

⁵⁷¹ Diktet er ikke med i *Tidssbilleder*.

Leilighed,) er ikke Tale værd. Oprigtig talt skulde jeg ønske ogsaa "Redacteur og Hofnar" væk eller dog Titelen forandret.⁵⁷² Digtet er kun meget relativt sandt. Ogsaa angaaende Aurea mediocritas har jeg mine Betænkeligheder. Jeg læste det med Hensigt for P., men han stødtes ikke ved det. Transeat cum ceteris. Du har vel Indledningsdigtet i Klad. Lad mig faa det forandrede Sted. Og kan Du ikke faa det "Sancte Morten" væk. Det støder mig.⁵⁷³

Saa er nu vel Din Bogs Odysse endt. Habent sua fata libelli hedder det ogsaa her. Dog de rette Fata kom først, naar Barnet er kommet til Verden. Jeg skal sørge for, at Du meget snart faar en Anmeldelse af Færden⁵⁷⁴ i Morgenbladet. Dons⁵⁷⁵ i Trondhjem, turde være den rette Anmelder der. Dog om denne Sag senere. Skriv nu snart til Erik Bøgh og tak for hans bona officia. Han har virkelig vist sig meget venlig mod Dig. Og skriv snart ogsaa til mig.

Din

Dig kjærligt hengivne
Fader

27. Caspari til Theodor Caspari

Christiania, den 3 Marts
1883

Kjære Theodor!

Atter er jeg ude med et Brev til Dig. Forrige Onsdag, den 28de Februar, kom din Bog tilbage fra Erik Bøgh og endnu samme Dags Aften i mine Hænder. Næste Morgen fik jeg Dit Brev og gik saa strax først til Bernhoft, der som Bogtrykker og Boghandler Steens Consulent er meget erfaren i Bogsager og Boghandlertrafik, for at raadføre mig med ham, og saa til Parman. Jeg vilde se, om jeg ikke tiltrods for, at jeg en Uge iforvejen var kommen overens

⁵⁷² Diktet *ble* inkludert i *Tidsbilleder* under tittelen Redaktør og Hofnar, 66-69. Siste vers: Det er en bitter Pille,/ at han maa sige Vi;/ hans Jeg er gaat tilspilde/ i Snakkets Potpourri./ Der larmer i hans Hjerne/ et evigt Karneval,/ thi der er ingen Kjerne/ i dette Hjerneskal.

⁵⁷³ I *Tidsbilleder*, diktet "Genidyrkelse" (34-37) forekommer følgende strofer: "Laan mig Almanakken, Gutter! - / Femte hujus - for St. Morten. / Kom Papister! Stil jer her i Kirkeporten! / Det er ikke Morten Luther; /... Nei, dette her er Morten Hansen, / er St. Morten ret og slet, / han, hvem Folket, vores Pave, / i et Redaktør-Konklave, / i en Bulle: "Una sancta" / førte op paa sine Lister;"

⁵⁷⁴ Michael Johan Færden (1836-1912), cand. theol. 1861; personellkapellan hos stiftprost Vinsnes i Vang ved Hamar 1867-75; prest ved fattigvesenets anstalter i Christiania 1875-81; fra 1881 sogneprest i Røken. Omfattende litterær virksomhet, bl.a. som redaktør av det illustrerte ukeblad "Hjemmet" 1876ff, og som medarbeider i *Luthersk Ugeskrift* 1877ff. Var ofte brukt som litteraturanmelder i *Morgenbladet*. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 350-353; *Norsk biografisk Leksikon* 4, 315f.

⁵⁷⁵ Waldemar Theodor Dons (1849-1917), 1875-82 universitetsstipendiat i filosofi; oppholdt seg deretter (1882-84) i Trondheim; konverterte til den katolske kirke 17. jan. 1881 i Berlin. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 179; *Norsk biografisk Leksikon* 3, 351-53.

med ham om, at han skulde honorere Dig efter Afsætningen, kunde opnaa en Bestemmelse af Honoraret. Det var Dit Brev, som bevægede mig til dette Skridt, og som var Basis for og Udgangspunktet ved Forhandlingen. Han var strax villig til en Overenskomst. Bernhoft havde sagt mig, at jeg skulde forlange 40-50 Kroner per Ark. P. vilde da give 40, hvad jeg accepterede. Bernhoft og jeg havde iforvejen beregnet Arkantallet og fundet, at det mindst maatte være ti Ark. Dit Manuscript bestaar af 80 Blade eller 160 Sider, og vi antog, at den trykte Side omtrent vilde svare til den skrevne. (Sonetterne trykkes naturligvis hvert paa een Side.) Du faar saaledes mindst 400 Kroner eller 100 Spd. for første Oplag og for hvert følgende Oplag skal Du faa den samme Sum. Halvdelen af Honoraret for første Oplag skal du faa, saa snart Bogen er trykt, den anden Halvdel, saa snart 700 Exemplarer ere solgte og dermed hans Udlæg dækkede. Hverken han eller jeg havde og have nogen Tvivl om, at dette vil ske om ikke lang Tid og kanske endog *meget* snart. Oplaget vil han gjøre 1500 Exemplarer stærkt. Bernhoft havde sagt mig, at jeg ikke skulde gaa ind paa flere end i det Høieste 1200 Exemplarer. Det blev da til 1250, idet P. mente at Boghandlerne altid gik fra 250 til 250 (500, 750, 100, 1250, 1500 o.s.v.), hva jeg kan stadfæste af egen Erfaring. Han mente, at han maatte trykke saa mange Exemplarer, fordi han maatte sende Bogen til mangfoldige Steder ikke alene i Norge, men ogsaa i Danmark. Jeg kunde ikke svare herpaa. Paa Titelvignetten gik han strax ind. Wilhelm Larsen skal tegne den, og saa skal den skjæres. Indledningsdigtet maa derfor trykkes sidst med romerske Tal. Bogens Format skal blive det samme som i Dine "Polemiske Sonetter", altsaa ikke stort. Jeg er nu meget bange for, at mit nye Arrangement ikke skal tilfredsstille Dig. Her maa jeg sige: Ak havde jeg arvet bare en bitte lille Smule af mit Folks Handelstalent! Professor Wilhelm Bugge havde vist opnaaet bedre Conditioner. Jeg er gjerne villig til at lægge til de 400 Kroner endnu 200 til for at bøde paa, hvad jeg ikke har kunnet opnaa af P. Jeg kommer nok til snart at tjene selv ved literarisk Arbejde Adskilligt, og Du ved, hvordan jeg anvender saadant Privaterhverv.

Naar Du formoder, at jeg vel har nævnt Noget om "Den hellige Antonius", fordi jeg havde mod Digtet og ønskede det udeladt, saa gjør Du mig Uret. Jeg nævnte det uden nogen Bagtanke og havde, da jeg gjorde dette, ingen Anelse om, at han siden vilde forlange det casset. Hensigten med mine Ord var kun at berolige ham angaaende Characteren af Dine Digte, idet jeg antog, at han kanske vilde sige: Jeg tør ikke. Jeg nævnte da Digtet som en Undtagelse, som sagt, uden nogen Bagtanke. Forøvrigt er jeg fremdeles af den Mening, at det er godt, at det falder bort, fordi det ellers vilde have skadet Dig og maaske Afsætningen af Din Bog.

I forgaars Middag leverte jeg Parman Bogen. Indtil dette Øieblik har jeg endnu ikke faaet noget Correcturark. Men maaske kommer allerede iaften et saadant. Jeg skal corrigere omhyggelig og tage Joseph med paa Raad.

Vi ere noget bekymrede over din Ytring, som Du lod falde i Dit sidste Brev til Thrine,

at Du ikke befandt Dig vel. Lad os snart erfare Noget om Din Helbred. Og ængst Dig ikke om Du er noget nervøst angreben. Saadant kommer *og gaar* hos Folk som Du og jeg.

Endnu skal jeg meddele Dig, at Erik Bøgh i et Brev til Bernhoft, som denne fik igaar, har spaaet Dig (jeg bruger hans egne Ord) "et smukt Navn og Fremtid".

Dog maa jeg slutte for denne Gang. Jeg venter hvert Øjeblik Besøg.

Skriv ret snart.

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

28. Caspari til Theodor Caspari

Christiania,

den 27de Marts 1883

Kjære Theodor!

Igaar har jeg telegraferet til Dig, idag vil jeg skrive Dig til og give Dig en Forklaring af Alt, hvad der er passeret her betreffende Din Bog, som Du, naar dette Brev naar Dig, forhaabentlig endelig vil have i Dine Hænder i otte Exemplarer. Satsen og Correcturen gik overmaade hurtig, men ved Trykningen opstod der en Vanskelighed, som har forsinket Bogens "Erscheinen" mod Forventning. Som Du vil have seet er der en Ramme omkring Texten. Af denne Ramme havde Bogtrykkeren kun 16 Exemplarer, saa han kun kunde trykke eet Ark ad Gangen og ikke, som Parman troede, tre (paa tre Presser). Saa kostede Trykningen 5 Dage idtedetfor 1 1/2. Dertil kom saa de to Helligdage i forrige Uge. Trykningen blev da først færdig forrige Onsdag og Heftningen og Indbindingen af en Del Exemplarer først Løverdag Eftermiddag (Paaskeaften). Jeg fik henimod Aften en Del Exemplarer og en Mengde andre sendte Parman samme Aften til Boghandlerne hersteds, som han da ogsaa lod Bogen annoncere første Paaskedag i Morgenbladet. Fra idag Morgen af er Exemplarer af den ogsaa at se i diverse Boghandlers Vinduer (endnu ikke i Cammermeyers). Jeg har nu i egen Person besørget Exemplarer til Bernhoft, Heuch, Monrad,⁵⁷⁶ Hartvig Lassen⁵⁷⁷ og Friele. Et

⁵⁷⁶ Marcus Jacob Monrad (1816-1897), cand theol. 1840; 1841 adjunktstipendiat i filosofi ved universitetet; 1845 lektor i samme fag; fra 1851 professor. Meget aktiv på mange felter av samfunnslivet, konservativ hegelianer. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 88-91; *Norsk biografisk Leksikon* 9, 315-333.

⁵⁷⁷ Hartvig Marcus Lassen (1824-1897), teater- og litteraturanmelder; fra 1853 lærer i norsk og tysk ved Nissens Pigeskole; senere Theodor C.'s norsklærer ved Nissens Latin- og Realskole. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 464f; og Th. Caspari om sin lærer i *Fra mine unge aar*, 22-25.

har P. allerede sendt Løverdag aften til Færden (Røken i Nærheden af Drammen) og et til Bredo Morgenstjerne⁵⁷⁸ (det sidste er ikke af Dine 25). Ogsaa de 3 til Munch,⁵⁷⁹ Ploug⁵⁸⁰ og Erik Bøgh ere besørgede af ham som kommende fra Dig. Jeg har ogsaa ladet ham sende et Exemplar til den svenske Digter Wirsén.⁵⁸¹ Et Par andre vil han endnu sende til Scharling⁵⁸² og Redacturen af Dansk Illustreret Tidende. Hartvig Lassen traf jeg ikke hjemme. Jeg overleverede Exemplaret med mit Kort til Skolebestyrer Keyser, der boer sammen med ham. Henimod Middagstider gik jeg til den stormægtige Friele og overbragte ham Bogen, med de af Dig ønskede og med Genis⁵⁸³ Haand skrevne Ord. Jeg havde en temmelig lang Samtale med ham. Han udtalte, at han likte Dig meget. Jeg læste endog tre Digte for ham (Aurea mediocritas; Bare det river⁵⁸⁴ og Frihed for Loke saavel som for Thor⁵⁸⁵). Du kan tænke Dig, at han likte de to første overordentlig. Han vilde strax sætte Aurea mediocritas i Morgenbladet. Senere spurgte han mig dog om, hvilket Digt jeg syntes bedst om, saa han kunde give det som Prøve. Jeg nævnte da Et Gjengangerbrev. Som Anmelder nævnte jeg ham Færden. Han erklærede, at han vilde skrive ham til eller tale med ham, naar han kom til Byen. Jeg har for at forskaffe Dig en Anmeldelse i Morgenbladet saa snart som muligt, allerede for 1 1/2 Uge siden sendt Færden Correcturarkene. Paa Heuch kan der paa Grund af hans forfærdelige Overlæsselse med Arbejde ikke tænkes, og F. er ogsaa langt mere skikket til en saadan Anmeldelse end H. Jeg haaber, at Hartvig Lassen vil anmelde Bogen i Aftenposten. Tiltrods for, at jeg har læst Correcturen mindst et halvt dusins Gange har der dog indsneget sig et Par Trykfejl (i Digtet Mater dolorosa⁵⁸⁶ staar Det her har ej Fare istedetfor Det har ej Fare, og i Digtet Perpetuum mobile⁵⁸⁷ staar en Ekke-Salve istedetfor en Ekko-Salve). Jeg skal gjøre Færden opmærksom paa dem; især den første. En Bog kan ligesaa lidt være uden Trykfejl, som et Menneske uden Synd. Jeg deler ikke Din Frygt for, at den store Haupt- und Stats-affære, der nu om Dagen sættes i Gang,⁵⁸⁸ og den Spænding, hvori den holder Gemytterne,

⁵⁷⁸ Bredo Henrik von Munthe af Morgenstjerne (1851-1930), cand. jur. 1874. 1876-82 lærer i handelsrett og nasjonaløkonomi ved Christiania Handelsgymnasium; 1882-84 byråsjef i Justisdepartementet. 1889 professor i Lovkyndighed. Medarbejder og litteraturanmelder i *Aftenposten* fra 1874. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 109-13; *Norsk biografisk Leksikon* 9, 520-23.

⁵⁷⁹ Sikkert Andreas Munch, jfr. ovenfor note 513.

⁵⁸⁰ Carl Parmo Ploug (1813-94), dansk forfatter, journalist og politiker. Jfr. *Dansk biografisk Leksikon* 11 (1982), 410-12.

⁵⁸¹ Carl David af Wirsén (1842-1912), svensk dikter; diverse universitets- og lærerposter i svensk litteratur 1868-78; innvalgt i Svenska Akademien 1879; litteraturanmelder i *Post- och Inrikes Tidningar* 1880-86. Jfr. *Svenskt biografiskt Lexikon* Ny Följd 10, 646-49; *Svenska män och kvinnor* 8, 409-11.

⁵⁸² Carl Henrik Scharling (1836-1920), dansk teologiprofessor og dikter; deltok i striden om Grundtvig og trosbekjennelsen, bl.a. med påberopelse av Casparis forskning; jfr. brev til Fredrik Nielsen (nr. 69) nedenfor. Jfr. også *Dansk biografisk Leksikon* (siste utg.) 13, 47-49.

⁵⁸³ Dvs. Eugens.

⁵⁸⁴ *Tidsbilleder*, 96f.

⁵⁸⁵ Samme sted, 23-26.

⁵⁸⁶ *Tidsbilleder*, 70-72.

⁵⁸⁷ Samme sted, 98f.

⁵⁸⁸ Riksrettssaken mot regjeringen Selmer, jfr. A. Kaartvedt, anf. skr., *passim*, særlig 268ff.

vil skade Din Bog. Man søger just Lise i en saadan Tid, og denne Lise vil din Bog bringe Mange, især naar den først er rost og tilrakkert. Det sidste vil naturligvis ikke udeblive (du maa nok gjøre Dig haard); Din Bog vil ialfald i den Forstand gjøre *furore*. Forøvrigt er Din Bog jo ikke et for Momentet med kun momentan Interesse.⁵⁸⁹ Den Kamp, Du kjæmper i den, er en staaende, og Din Bog har klart nok en blivende Betydning. Perge, quo coepisti.

Boghandleren mente, at det var heldigt, at Din Bog var kommen nu og ikke med den store Juleflom. Dette er en stor Fordel. Forøvrigt vil Rigsretssagen, som kyndige Mænd sige, ingenlunde gaa hurtig. Dens Ophavsmænd gir sig nok Pavemine, men de lide i Grunden af Mavepine. De gruer mere for den farlige Affaire end Statsraaderne. Bare ikke Kongen og et Par Statsraader slutte et raaddent Compromis.⁵⁹⁰ Dette frygter Friele, som han sagde mig. Hvad Dit Honorar angaar, saa har jeg bedet P. at lade mig faa det. Jeg kommer ogsaa i denne Henseende at være Mellemand mellem ham og Dig. - Min egen Bog er nu ogsaa saa godt som færdig.⁵⁹¹ Der er kun den sidste Correctur af Titelen og Indholdsangivelsen tilbage. Med den vil det gaa saa tyst, saa tyst i Norge. Det er den strenge Videnskabs Skjæbne. Jeg sørger ikke derover. Nylig fik jeg et Brev fra en romersk Cardinal (Cardinal Pitra, Biskop af Frascati) med et af hans Verker. Jeg skal nu sende ham mit nye Skrift til Gjengjæld med et franskt Svar. Det er pikant at brevvekle med en romersk Cardinal, hvad jeg for Fremtiden vel vil komme til at gjøre.

PS Jeg skal sende et Exemplar af Tidsbillederne til Olaf Monrad⁵⁹² og et til Andreas Aubert.⁵⁹³ Denne har sendt Dig for længere Tid siden et Brevkort, som Du enten ikke har modtaget eller ikke besvaret. Skriv dog et Par Linjer til ham. Hans Adresse er: Paris, Rue Corneille, Hotel Corneille. Dog nu lev vel.

Din Dig hengivne Fader. Alle hilse.

(Tilføyet over brevhodet:) Eugen kommer til at vicariere en hel Maaned for Rector Knap i Lillehammer. Han rejser imorgen dithen.

⁵⁸⁹ Sic!

⁵⁹⁰ Om kongens vakling i riksretssaken, og de mange kompromissplaner, se Kaartvedt, anf. skr., 219-47; 268-314.

⁵⁹¹ *Martin von Bracara's Schrift De correctione rusticorum*, zum ersten Male vollständig und in verbessertem Text hg., mit Anmerkungen begleitet und mit einer Abhandlung über dieselbe, sowie über Martins Leben und übrigen Schriften eingeleitet (Herausgeg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Chra. 1883. Jfr. neste brev.

⁵⁹² Olaf Peder Monrad (f. 1849), sønn av Marcus Jacob M., cand. theol. 1873. Skolekamerat av Theodor Caspari på Nissens Skole. 1879-1884 sogneprest i Sandø. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 100f.

⁵⁹³ Fredrik Ludvig *Andreas* Vibe Aubert (1851-1913) kunsthistoriker og litteraturkritiker, bror av L.M.B. Aubert (ovenfor, note 509), barndomsvenn av Theodor Caspari. Elev ved Nissens Latin- og Realskole 1857-68; cand. theol. 1877; 1877-95 lærer ved Aars og Voss skole i Christiania. "Var overhodet den eneste norske kunstanmelder (i 1880-årene) med fagkundskab" (*Norsk biografisk Leksikon* 1, 308). Jfr. *Studenterne fra 1868*, Christiania 1919, 6-16; *Norsk biografisk Leksikon* 1, 307-309; Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 32.

29. Caspari til Theodor Caspari

Christiania, den 7de April
1883

Kjære Theodor!

Idag har jeg faaet Dit sidste Brev og, da jeg i eftermiddag har en Smule Tid, saa svarer jeg strax paa det. Hvad Du skriver om Din Nervøsitet i den sidste Tid, foruroliger mig, og det saa meget mere, som jeg kan mærke paa Dit Brev, at Du er i en irriteret Sindsstemning. Parmanns Brøde er dog mindre, end Du tror. Paaskeaften *kunde* han ikke sende Exemplarerne. De bleve for sent færdige fra Bogbinderen til, at han kunde gjøre det. Postkontoret var allerede lukket. Jeg selv fik mine 13 Exemplarer først sent om Aften. Tredje Paaskedag ferierede hans Folk. Boghandlersvende og de øvrige i Boghandlers Tjeneste staaende Folk gjør dette ligesaavel, som Haandværkssvende. Han har dog ladet trykke Bogen utrolig hurtigt. Erik Bøgh har udtrykt sin store Forundring derover (i margen:) i et Brev til Bernhoft. Titelvignetten er rigtignok ikke heldig. Deri er jeg enig med dig. Men dette gjør Din Bog ikke Noget. Det vil ikke komme den eller Dig til Skade. Ialfald tier den første Kritiker, Du har faaet, Bredo Morgenstjerne i Aftenposten, bomstille om den. Den er jo ogsaa en Bagatel i Forhold til Din Bogs Indhold. Igaarftes saa den første Anmeldelse af Bogen Lyset, den netop nævnte.⁵⁹⁴ Jeg skal skaffe Dig den. Den er meget rosende, og at han har at udsætte Et og Andet forhøjer kun dens Værd. Imorgen skal den første Artikel af en anden staa i Morgenbladet. Den er af Færden. Du er forundret og næsten stødt over, at jeg personlig har overbragt Bogen til Friele. Men jeg havde mine gode Grunde. Hovedgrunden var den, at lede hans Opmærksomhed hen paa Færden som Anmelder. Jeg var en Smule bange for, at Præsten Daniel Thrap⁵⁹⁵ skulde komme til at anmelde den. Dette havde ikke været brav. Friele var forøvrigt overmaade hyggelig, og jeg havde en længere Samtale med ham over vore politiske Forhold, som han jo kjender saa godt. Heuch er desværre bleven ikke ubetænkkelig syg. Han vaagnede for nogle Dage siden ganske overgydt med Blod. En Aare i Nakken var sprungen og han spyttede i flere Timer uafsladelig Blod. Han havde arbejdet over Kræfter. Han skulde igaar holde et Foredrag over Din Bog for "Forbundet", den store Studenterforening, der staa i Opposition med "Fram". Han er saare glad i Dine Digte. Han maa nu holde sig inde i 8 Dage og standse med al - Røgning. Forhaabentlig kommer han til at

⁵⁹⁴ Bredo Morgenstjerne i *Aftenposten* 1883, No. 79A, 6.april.

⁵⁹⁵ Daniel Smith Thrap (1832-1913), cand. theol. 1856; personellkapellan ved Bergens domkirke 1860-76; 1876-80 res. kap. i Modum; fra 1880 sogneprest i Petri menighet i Christiania. Produktiv kirkehistoriker. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* V, 750; *Norsk biografisk Leksikon* 16, 317-20.

omtale Digtene siden. Prof. Johann Storm⁵⁹⁶ betegnede Din Bog som brilliant. Han er en skarp Dommer. Jeg tænker den baner sig Vej trods den store Haupt-und Statsaction, der nu er sat i Scene af vore Oprørere og beschæftiger Gemyterne. De Herrer ere i Grunden i langt større Pine end Statsraaderne. Opraabet til Christendommens Venner⁵⁹⁷ og de tre hidtil udkomne Smaaskrifter⁵⁹⁸ have gjort et overordentlig stærkt Indtryk. De sidste ere stereotyperede og trykte i 50 000 Exemplarer.⁵⁹⁹ Og dog kan man ikke tilfredsstille Kravet, saa stærkt blive de begjærede. Det tredje om Rigsretten er af en af vore fineste Penne. Nu skal et fjerde om Bevilgingsnegtelserne komme, af den samme Pen,⁶⁰⁰ og et femte om Radikalismens Maal, af Johnson selv.⁶⁰¹ Ogsaa han har udtalt sig med stor Anerkjendelse om Dine Digte og ment, at endog Ibsen maatte anerkjende Dit store Talent tiltrods for det modsatte Standpunkt. Der er sendt Exemplarer til en hel Del Personer til Anmeldelse, hvis Navne Bernhoft har opgivet for Parman. I Sverige har Wirsén og Afzelius faaet Exemplarer.

Nu tilbage til din Helbred. Du faar da endelig lade være at drikke Toddy og røge, hvis Du mærker, at det gjør Dig nervøs og indskrænke Selskabeligheden, saa meget, som muligt. Du har allerede længe tiet om Ries's. Du er dog ikke Uven med dem? Emil er igaar kommen herhid. Endnu har vi ikke seet ham. I næste Uge udkommer min første Bog (Martin af Bracara's *De correctione rusticorum*).⁶⁰² Prøveexemplaret har jeg allerede faaet. Den anden, større (*Kirchenhistorische Anecdota*) kommer i Juli.⁶⁰³ Nu skriver jeg paa en Afhandling over Psalme 130 i Luthersk Ugeskrift⁶⁰⁴ for at tjene lidt Penge. Thi mine lærde Bøger koster mig blot Pænge. Jeg skal tilsende Dig alle de Kritiker over Din Bog, som jeg kan overkomme. Skriv igjen til mig, naar Du har holdt Din Katechisation. Jeg havde gjerne seet Dig sparet for den. Jeg tænker dog, Du klarer Dig, bare Du er noget rolig. Hils Biskopen hjertelig fra mig!

⁵⁹⁶ Johan Frederik Breda Storm (1836-1920), lærer ved Nissens Skole 1860-64; 1864 filologisk embedseksamen; lærer ved Aars og Voss skole 1864-81; foreleste fra 1871 som stipendiat ved universitetet i europeiske språk, 1873 utnevnt til professor i romansk og engelsk filologi. Engasjerte seg sterkt bl.a. i målsaken. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* V, 486-93; *Norsk biografisk Leksikon* 15, 77-82.

⁵⁹⁷ Det bekjente "Opraab": "Til Christendommens Venner i vort Land" ble først publisert i *Morgenbladet* 28. januar; senere i flere aviser og som særtrykk (Christiania 1883). Gjengitt hos Carl Fr. Wisløff, *Politikk og kristendom. En studie omkring oppropet "Til Christendommens Venner i vort Land (Januar 1883)*, Bergen 1961, 209-12. Carl Paul Caspari var blant oppropets underskrivere.

⁵⁹⁸ "Udstederne af Opraabet "Til Christendommens Venner i vort Land"" utga en serie nummererte småskrifter i oppropets kjølvann: Nr. 1: (Thv. Klaveness), *Politik og Christendom* (1883); Nr. 2: Karl Roll, *"Den politiske Situation" og de Christne* (1883); Nr. 3: (Hartvig Lassen), *Det radikale Parti og Rigsretten* (1883). Jfr. fullstendig liste hos Wisløff, anf. skr., 234.

⁵⁹⁹ Om "Opraablitteraturen", responsen og debatten, se Wisløff, anf. skr., 131-63.

⁶⁰⁰ Heftet om bevilgningsnektelsene kom som nr. 6, men skrevet av en annen: (Oskar Julius Tschudi), *Det radikale Parti og Bevilgningsnektelserne*; mens "denne pen" skrev Nr. 7: (Hartvig Lassen), *Det radikale Parti og det absolute Veto* (1883).

⁶⁰¹ Dette ble ikke utgitt.

⁶⁰² Jfr. ovenfor note 591.

⁶⁰³ *Kirchenhistorische Anecdota* nebst neuen Ausgaben patristischer und kirchlich-mittelalterlicher Schriften. Veröffentlicht und mit Anmerkungen und Abhandlungen begleitet. I. Lateinische Schriften. Die Texte und die Anmerkungen (Universitätsprogram zur vierten Säcularfeier der Geburt Luthers), Chra. 1883.

⁶⁰⁴ Af det Dybe. Ps 130, udlagt, i: *Luthersk Ugeskrift* 13 (1883), 253-60; 285-92; 333-39.

Joseph skal jeg sige, at Du ønsker Brev fra ham. Han er tilbudt en Post ved Storjohanns Skole (som nu ikke mere er i St.'s Hænder) med 2000 Kroners Gage (prompt Betaling). Jeg haaber, han modtager den. Hans Medlærer Gjerløw roser ham som en kundskabsrig og dygtig Lærer, som Disciplene elske, og som ogsaa forstaar at holde Disciplin. Gj. var nylig hos mig. Men svært trist er J. - ligeoverfor os, ikke ligeoverfor Folk udenfor Huset. Eugen er fortiden i Lillehammer, hvor han vicarierer for Rector Knap, en stor Ære for en philologisk Student. Den 20de April skal han komme tilbage.

Dog nu maa jeg slutte, hvis Brevet iaften skal komme afsted og naa Dig paa Tirsdag. Lad Dig ikke for meget afficere af Smaating.

Din Dig kjærligt hengivne Fader.

Mama hilser og skal snart skrive. Hilsen til Ris's og Rectoren!

30. Caspari til Theodor Caspari⁶⁰⁵

Kjære Theodor!

Jeg maa ledsage Mama's lange Brev med nogle Linjer fornemmelig betræffende Din Ansøgning om det *Schäfferske* Legat. Jeg har angaaende dette talt først med Professor Monrad og saa med Prof. Lorenz Dietrichson,⁶⁰⁶ der er Formanden i den Comité, efter hvis Anbefaling Kirkedepartementet uddeler Stipendiet. Han meddelte mig idag, at Ansøgningsterminen vistnok var udløben idag, men at Du desuagtet endnu kunde melde Dig, idet man ikke tager det saa nøje med Terminen, og Stipendiet først uddeles i Juni. Du faar da skrive *strax* Din Ansøgning. Den maa stiles *til det høje Departement for Kirke- og Undervisningsvæsen*. (Ordene Til - væsen skrives baade over Brevet og paa Addressen.) Du maa i Ansøgningen udtale hvortil Du vil have Stipe(ndiet,) hvorfor det er nødvendigt for Dig, og her(til nævne?) Dine to Digtsamlinger og den Anerkjende(lse de have) fundet, endelig undertegne simpelthen ær(bødigst, Navn) og Datum. Det Schäfferske Legat e(r oprættet af en) Toldembetsmand paa Vestlandet S(chäffer ...) for Kunstnere, mest Billedhuggere(,)

⁶⁰⁵ Brevet er udatert, men må etter sitt innhold høre hjemme mellom foregående og følgende brev (også udatert), dvs. være skrevet noen tid etter 7/4, men i god tid før brev nr. 32 (31/5).

⁶⁰⁶ Lorentz Henrik Segelcke Dietrichson (1834-1917), dosent i nordisk litteratur ved Uppsala universitet 1861; kunsthistoriske studier i Italia 1862-65; 1867-68 lærer ved Fria Konsternas Akademi i Stockholm; 1869 ekstraordinær professor samme sted; 1875 utnevnt til professor i kunsthistorie ved universitetet i Kristiania. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 155-57; *Norsk biografisk Leksikon* 3, 322-330.

dernæst Musikere; Digtere ere dog i K(.....). Det lød paa Dietrichson, som om han m(ente Du) havde god Udsigt til at faa en Del, hvis (Du søgte) det. Han vil Dig vel. Foruden ham sidder en(dnu) Prof. Petersen,⁶⁰⁷ Catharinus Bang,⁶⁰⁸ Weisse⁶⁰⁹ og Skavlan⁶¹⁰ i Comitéen. De to sidste ere dog borte, saa det alene kommer an paa Dietrichson, Petersen og Bang, en meget god Constellation. Der er endnu et Stipendiefond, Du kan ansøge af: de af Stortinget til Kunstnere bevilgede Stipendier. Men det er langt usikrere, om Du vil faa Andel af den. Stortingets Bestemmelse lyder, takket være Johan Sverdrup saa, at Kirkedepartementet hidtil aldrig har bevilget noget Stipendium til nogen Digter, men kun til Kunstnere i engere Forstand (Prof. Dietrichsons Meddelelse). Jeg tror forøvrigt ikke, at Du just behøver at benytte Stipendiet strax. Jeg er dog enig med Dig i, at Du, hvis Du vil rejse, gjør bedst at rejse strax. Kammerherren vil vistnok fare af sit gode Skind, naar han faar høre, at Du vil strax drage med Thrine til Tydskland og Italien. Vi har foreløbig ikke sagt ham Noget om Sagen. Du kan kanske (sen)de din Ansøgning til mig. Jeg skal da adres(sere) og overbringe den.

(Bet)ræffende Din Bog, saa har det Factum, (at Færd)ens Anmeldelse endnu ikke er bleven (trykt i) Morgenbladet, sikkert kun sin Grund (i at Friel)e for Øjeblikket ikke har Plads til (den. Den) bestaar af mindst to Artikler. De (...)ede Rigsretsdebatter indtage et for(fæ)rdeligt Rom. Man er dog snart kjed af den(ne) og længes efter anden Næring. Friele har da optaget foreløbig en kortere Anmeldelse, der efter Parmans sigende er bleven ham indleveret af en Katechet *Fyhn*⁶¹¹ i Eger- eller Farsund, en af Morgenbladets Medarbejdere. Det kan ikke Skade, men er gavnligt, at Anmeldelserne ikke komme paa een Gang. Dagbladet og Konsorter har endnu ikke udtalt sig. Det er heller ikke nogen let Sag for dem at gjøre det. Din Bog gaar forøvrigt her, efter hvad jeg har hørt af to Boghandlere, meget godt. De Anmeldelser, som Parmann og jeg kan overkomme, skal blive Dig tilsendte. Parmann vil sende mig en af Dagene det halve Honorar. Jeg skal da sende Dig det. Heuch har fattet den Beslutning at holde et Foredrag over Digtene for "Forbundet", en Studenterforening, der

⁶⁰⁷ Fredrik Petersen (1839-1903), cand. theol. 1862; lærer ved Aars og Voss skole 1863-73; 1868-72 universitetsstipendiat i teologi; 1875 utnevnt til professor i teologi ved universitetet, overtok Gisle Johnsons lærestol i systematisk teologi. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 422; Ludvig Selmer, *Professor Fredrik Petersen og hans samtid*, Oslo 1948.

⁶⁰⁸ Cathrinus Dorotheus Olivius Bang (1822-1898), cand. theol. 1852; 1857-62 lærer ved Nissens Latin- og realskole; universitetsstipendiat i nordisk litteratur 1858; konstituert professor i samme fag fra 1867 og ordinær prof. fra 1869. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 165; *Norsk biografisk Leksikon* 1, 364-67.

⁶⁰⁹ Johan Peter Weisse (1832-1886), filologisk embetseksamen 1858; etter diverse lærerposter ansatt som professor i latinsk filologi ved universitetet i Christiania 1875. Opphold i Rom 1882-83. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* VI, 314f.

⁶¹⁰ Olaf Skavlan (1838-1891), cand. jur. 1861; stortingsreferent 1862-66; diverse lærerposter; universitetsstipendiat i Nordens litteraturhistorie 1871; 1877 utnevnt til professor i europeisk litteraturhistorie. 1882-84 opphold i syden grunnet sykdom. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* V, 301-303.

⁶¹¹ Karl Henry Fyhn (f. 1853), cand. theol. 1876; kateket i Farsund 1878-83; deretter garnisons- og sogneprest i Fredriksvern.

bestaar af omtrent 250 Medlemmer, ganske af sig selv. Han er meget glad i Dine Digte og kalder dem "eine That". Han er nu frisk igjen, og jeg tænker han snart vil komme til at holde Foredraget.

Dog nu far vel. Jeg skal i et stort Selskab hos Stiftsprovst Bruun⁶¹² og maa klæde paa mig.

Din

Dig hengivne

Fader.

31. Caspari til Theodor Caspari⁶¹³

...tion laa mig fjernt, thi jeg beklager Monrads vistnok meget uskyldige, men under den nuværende Ophidselse yderst uforsigtige Ytring om Statskup.⁶¹⁴ Jeg er ikke engang sikker paa, at ikke Titelen paa det Skrift fra det sjette Aarhundrede, jeg nylig har udgivet, "De correctione rusticorum", af en eller anden Abderit vil blive opfattet som en intenderet Fornærmelse mod de norske Bønder. I det nuværende Norge gives der intet Forunderligt mere. Jeg er oftere saa tilmode, som om jeg skulde bede Eder om Forladelse for, at jeg i Femti- eller Sextiaarene ikke gik tilbage til Tydskland.

Forøvrigt siger jeg nu om Dagen oftere med Dine egne Ord: Det gaar ikke videre tryg(t) med Kroppens Seilads paa det Sidste, de(t) knager betænkelig stygt i den gamle Kis(te.)⁶¹⁵ Jeg er svært nervøs og trænger alvorlig til et 6 Ugers Ophold i Steben. Det kan jeg nu ikke faa, førend Dit Bryllup er over, og jeg har bragt de to smaa Piger, Marie og hendes

⁶¹² Anders Heinrich Julius Bruun (1820-1898), cand. theol. 1843; 1849-56 prest ved Kristianssands Tugthus; 1856-69 lærer i homiletikk, liturgi og pastortaleologi ved det praktisk-teologiske seminar; 1869-82 sogneprest i Grønland sogn, Christiania; fra 1882 stiftsprovst og sogneprest ved Vår Frelses menighet i Christiania. 1861-94 medlem av Comiteen (fra 1866 Centralcomiteen) for Jødemissionen i Christiania, der Caspari var formann 1861-92. Medlem av Bibelselskapets Centralcommittee 1882-98. Jfr. bl.a. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 489.

⁶¹³ Første ark av dette brev foreligger ikke. Som innholdet viser, må det være skrevet etter foregående, men før nr. 32 (terminen for Theodors bryllup er ennå ikke problematisk).

⁶¹⁴ Etter stortingsvalget senhøsten 1882 skrev Marcus Jacob Monrad (jfr. ovenfor, note 576) en lengre artikkelserie i *Morgenbladet*, 'I Anledning af Valgene' (nr. 277A; 280A; 287A og 289A). I den tredje av disse (17. okt.), som senere ble kjent som "statskupp-artikkelen" forekom følgende passus: "Og endelig, naar Trykket bliver ret føleligt, naar altfor store Interesser staa paa Spil, og den almindelige Uvilje naar et Toppunkt, vil en dristig Regjering ikke risikere meget, men vil meget mere have Landets bedste Kræfter med sig, om den – beraabende sig paa Nødværgets Ret - Gud afvende Varslet - vover et Statskup, hvorved Storthingets Beslutninger aabenbart tilsidesættes." (Her sitert fra Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 98; jfr. også Øystein Sørensen, *1880-årene. Ti år som rystet Norge*, Oslo 1984, 42).

⁶¹⁵ Første vers av diktet 'Lig i Lasten', *Tidsbilleder*, 43: "Det gaar ikke videre trygt / med Tidens Seilads paa det Sidste, / det knager betænkelig stygt / i den gamle Kiste."

Veninde Alette Bech, til Neuen-Dettelsau. Marie har jeg dog tænkt at beholde hos mig i Steben. Begge Dine Ansøgninger har jeg bragt i Departementet efter at jeg havde tilføjet den Sum, som Du bede(r) om, 1200 Kroner. Jeg kjendte den af et af Dine s(idste) Breve. Det er meget rimeligt, at Du faa(r Stipendiet?) Storthinget maatte da stille det saa, at Du ikke kan faa, f.Ex. ved at erklære, at Digtere skulle være udelukkede, eller intimidere Comiteen (Dietrichson, Bang og Petersen). Vi staa begge to paa det sorte Bret. Lad mig nu engang høre Noget fra Dig. Du skal jo i Slutningen af denne Maaned rejse til et Skolemøde paa Molde.⁶¹⁶ Gid I maatte faa saa smukt Vejr, som vi nu har her! Har Du nylig faaet et Brev af Mama? Hun paastaar at have overleveret mig et, som jeg skulde lægge ind i mit. Jeg mindes ikke at have modtaget Noget. Thrine er, som Du ved, paa Fredrikshald hos Grimsgaards, og hos Kammerherren stelles i hendes Fravær Værelserne til Brylluppet. Hvordan staa det nu med Din Helbred? De sidste Efterretninger har foruroliget os Noget. Eugen fører paa Lillehammer, som det lader, et Liv fuldt af Moro. Han kommer ikke, førend Skoleaaret er tilende. Rector Knapp maa besøge et Bad. Joseph er muntre om Dagen end før. Det hører ikke til Umulighederne, at han en skøn Dag frier til Mimi Sømme. Endog Prof. Johnson tror at have bemærket, at han har meget tilovers for hende. Jeg vilde være meget glad i Valget. Kunde bare En frie for ham. Dog jam satis!

Din Dig kjærligt hen-
givne Fader.

32. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 31te Mai 83

Kjære Theodor!

Ligesom Mama svarer jeg Dig ufortøvet paa Dit sidste Brev, som har givet mig adskilligt at tænke. Lad mig sige Dig det uden Videre: Det gaar *umuligt* an, at Du opsætter Dit Bryllup til Februar eller Marts næste Aar og rejser alene. At gjøre dette er for sent i alle Maader. Al Verden ved, at I skulde gifte Eder i Juli,⁶¹⁷ Forberedelserne til Brylluppet er i fuldeste Gang, Gemytterne fuldkommen forberedte paa det, Thrine vilde faa *et meget uhyggeligt Halvaar*. Du har jo ogsaa selv for ikke saa længe siden bedet om, at det maatte finde Sted i Juli. Der kan kun ske Et af To: Enten rejser Du med Thrine strax efter Brylluppet, eller Du opsætter Din Rejse et Aar. Jeg haaber, at det Første vil kunne ske. Tager jeg ikke

⁶¹⁶ Jfr. nedenfor slutten av brev 32 og note 620.

⁶¹⁷ Carl Theodor Caspari og Katharina Magdalene Wahl ble gift 20. juli 1883. Jfr. *Studenterne fra 1870*, Christiania 1895, 26.

Fejl, saa vil Du faa Stipendium, omend kanske ikke den fulde Sum, Du har bedet om. Der ere Mange om disse Stipendier, og man plejer at afknappe Noget af hvert Stipendium for at desflere kunne faa. Vi skal nok søge at erstatte det Manglende. Jeg tror ikke at Thrines Medrejse i nogen følelig Grad vil være Dig til Hinder ved Dine Excursioner og Iagttagelser. Derimod vil den være Dig til største Hygge, til Betyggelse og - til Besparelse. Jeg tror ikke, at Rejsen med hende vil koste Dig *stort* mere end uden hende. Om Dine Excursioner har jeg den Tro, at de ere baade unødvendige og farlige. Verden er af Tannhäusere fuld, og Du behøver ikke at søge dem op i Spelunker eller rejse til Verdens Ende for at finde dem. Den første bedste moderne Literat- eller Kunstnerkreds vil byde Dig dem i mere end eet Exemplar. Kongens Kjøbenhavn og Keiserens Berlin ere fulde af dem. Af Samtaler med dem, af Disputationer med dem, af at høre dem snakke indbyrdes vil Du faa mere Material end Du trænger til. I Spelunker finder Du forøvrigt den raa, træske, aldeles ureflekterede Sandselighed, ikke den reflekterede. Steder hvor Sandselighedens Mysterium fejres, ere dertil for Liv, Helbred og Penge yderst farlige Steder. Du har desuden opfattet Tannhäusersagnet, som jeg synes, noget ensidigt og mindre dybt. Fru Venus er ikke simpelthen Sandselighedens, men Hedenskabets Repræsentant ved hvilket rigtignok Sandseligheden er et meget stærkt fremtrædende og væsentligt Træk. Havde hun været kun dens Repræsentant, saa havde Tannhäuser ikke behövet at gaa til Paven; enhver katholsk Præst havde da været nok for ham. Hans Brøde er frafaldet til Afgudsdyrkelse, Hedenskab og dermed Fornegtelse af Christus, hvortil han rigtignok for en stor Del blev forført af Sandselighed. Sagnet's Pointe ligger dertil ikke deri, at han vandrer til Rom, men at Rom ikke giver ham Trøst i hans Angest, saa han fortvivlet vender tilbage til Venus. Sagnet er eminent evangelisk og en Protest mod den Anskuelse, at Frafald til Hedenskabet er saa stor en Synd, at den ikke kan tilgives. Vaarherre giver Paven et Dementi, idet han underkjender hans Dom. Det er, saa at sige, et antipapistisk, reformatorisk Sagn. Dog en Digter tør jo omgaas frit med sit Stof. Sandt at sige havde jeg troet, at Din Rejse havde til Formaal at se Italiens Natur, gamle og middelalderlige Kunst og mægtige historiske Mindesmærker og modtage frugtbare Indtryk og Impulser af alt dette. For at samle Material til en Dramatisering af Tannhäusersagnet, saaledes som Du har opfattet det, vilde Paris eller Berlin være et langt bedre Sted end Rom. Du har forøvrigt ogsaa glemt, at i Italien Sproget vil lægge Dig *store* Hindringer i Vejen. Du forstaar jo ikke Italiensk og kun utilstrækkelig Fransk. Katholske Præster kan Du finde i München og andetsteds i Tydskland i tilstrækkeligt Antal og af bedre Qualitet end i det uvidende og overfladiske Italien. - Faar Du ikke noget Stipendium, hvad jeg ikke tror, Du risikerer, eller faar Du kun et lidet, saa faar Du opsætte Din Rejse til næste Aar. Det er ingenlunde saa umuligt eller saa vanskeligt, at Du da kan gjøre den, *alene* naturligvis, som Du tænker Dig det. En Mand kan jo rejse fra sin Hustru en 5-6 Maaneder. Jeg har jo i 1866 været i dette Tilfælde. Jeg var dengang noget nær 5 Maaneder borte i Italien, Spanien, Frankrige og Tydskland. Jeg havde dengang 4 Børn. Du

maatte i dette Tilfælde bare være taalmodig, ligesom Du maatte være det ifjor, - ingenlunde til Skade, men til stort Gavn for Din Digting. Du maa tilstaa, at Din Bog ikke var bleven, hvad den er bleven, hvis det var gaaet efter Dit Hoved, og den var udkommen et Aar tidligere. Det kommer jo heller ikke an paa, hvor hurtigt og hvor meget man producerer, men paa Productets Qualitet. Tænk paa Welhaven og paa Wergeland. Saa er Du jo ogsaa ung og har Tiden for Dig. Men hvordan det end bliver, jeg skjønner ikke, at Du kan undlade at holde Bryllup i næste Maaned (Juli). Dét er mit, ligesom Mamas Cæterum censeo. Din Ære og Din Kjærlighed til Thrine kræver det.

Hvad Tidsbillederne angaar, saa sagde Parmann mig iforgaars, at der kun endnu var 216 Exemplarer paa Lager, og at der endnu bestandig kom nye Rekvisitioner. Rigtignok ved han endnu ikke, hvor mange af de omkringsendte og senere rekvirerede Exemplarer der ere blevne solgte. Men Bogen er unegtelig gaaet meget godt. Erik Bøghs Anmeldelse har Du nu vel faaet af Thrine. Den var dansk- og bøghsk-overfladisk. Der er kun een Anmeldelse kommen, der er i Højde med din Bog, Færdens, og af den haves kun nogle Stumper.⁶¹⁸ Friele har undskyldt sig mod Færden med mangel paa Plads. Ja, han er en underlig Mand! Dagbladet tier fremdeles. De Folk ere rolige og praktiske. Munchs Digt⁶¹⁹ var jo svagt, men han er 71 Aar gammel og har jo aldrig været noget Fremragende. Han mener det jo særdeles godt. - Hvad Storthinget har gjort med Videnskabsselskabet, ved Du. Et nyt Capitel i Molboerhistorierne. Jeg tror ikke, at Selskabet overlever det norske Storthing. Du kan ikke tro, hvor Norgetræt jeg er. Var jeg bare ti Aar yngre!

Dog nu faar jeg slutte. Maatte Toget til Vestnes⁶²⁰ have styrket Dig! Skriv snart igjen!

Din

Deg elskende Fader.

⁶¹⁸ Færdens anmeldelse stod trykket i Morgenbladet 1883 nr. 116A (29. april), 120A (3. mai), 123A (6. mai), 156A (9. juni) og 157A (10. juni).

⁶¹⁹ Andreas Munch (jfr. brev 16, n. 86), Efter Læsningen af Theodor Casparis "Tidsbilleder", *Morgenbladet* 1883, nr. 128A.

⁶²⁰ Jfr. Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, 117f: "Treskolemødet mellem de romsdalske skoler. Efter planen skulde det avholdes hvert tredje aar, og reisemaalet var i 1883 *Sylte*, anneks til Vestnes, - inderst i Tresfjorden. Det var en straalende fornøiet gutteskare, som 30te mai 1883 toget ombord i konsul Chr. Johnsens dampskib "Ganger Rolf", paa utfærd til de vakreste trakter i Romsdalsfjorden. ... alle ydre omstændigheter under denne fire dages utfærd - fremforalt veir og vind, var slik, at den maatte bli et minde for livet for den gutteflokk, som, her jeg sitter og skriver, allesammen nu er ældre mænd. Det frygtede Hustadviken laa som et blankt speil, Moldefjeldene som blaa eventyr langt ute i synsringen, og Vestnesstrandene lyste som det skjære guld. - Opvisningen for oberstløytnant Sommerschild nede paa øren i Sylte næste dag gik fortreffelig. Hvem av de tre kompanier, Kristianssunds sorttrøier, Moldes røde og Aalesunds blaatrøier, som gjorde det bedst, skal jeg ikke kunne avgjøre. Men da hele bataljonen - 250 gutter - tilslut defilerde forbi oberstløytnanten med flyvende faner og klingende spil, var det et syn, som hverken lærerflokk (35 lærere) eller den forsamlede menneskemængde saa snart glemte. Paa mig har ialfald dette møte mellem de tre romsdalske byers skoleungdom i en av Norges skjønneste egne gjort et uforglemmelig indtryk." Jfr. ogsaa E. Molland, *Norges kirkehistorie i det 19. århundre II*, Oslo 1979, 117f.

33. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 18de October

1883

Kjære Theodor!

Dine to Breve, det første med Rejsebrevet til Morgenbladet, det andet med Kantaten⁶²¹ til Rektor Bødtker har jeg modtaget. Begge, Rejsebrevet og Kantaten, ere sendte til sit Bestemmelsessted. Om Rejsebrevets Enkeltheder har jeg intet at bemærke. Kun synes mig dets første Halvdel (Böhmerwaldturen og dens Hændelser) at være ubetydelig, hvad der naturligvis har sin Grund i Gjenstanden. Hvad Kantaten angaar, saa er jeg noget nær vis paa, at Du har misforstaaet Bødtker, fordi han har brugt et uheldigt og misforstaaeligt Udtryk. Han har sikkert med "Kantate" kun ment en simpel Sang. Thi hvorledes kan en egentlig Kantate, som Din, componeres og synges i Christianssund? Som jeg har hørt her, bruges "Kantate" oftere paa en lax Maade og i videre Forstand om en *Sang*. Kunde Du ikke lade Bødtker faa en saadan, digtet f.E. til Melodien af "Vor Gud han er saa fast en Borg"? Tid til at digte den og til at sende den directe eller indirecte til Christianssund har Du nok.

Det er egentlig kun dette, som bringer mig til idag at skrive til Dig. Jeg forbeholder mig at lade snart følge et udførligere Brev paa disse Linjer. For Øjeblikket er jeg forhindret fra at skrive det. Jeg maa skynde mig med at blive færdig med det indledende Forord til mit Program til 10 November.⁶²² Det bliver ulige længere og udførligere, end jeg havde tænkt mig, og Forelæsningerne (4),⁶²³ Bibeloversættelsen (nu tre Eftermiddage) og Facultets- og Collegieaffærerne (jeg er for Tiden Dekan) tage desværre min Tid i høj Grad i Beslag.

Med de hjerteligste Hilsener til Dig og Trine.

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

⁶²¹ Senere trykket i *Lyrisk og Satire*, Christiania 1887, 55-58.

⁶²² *Kirchenhistorische Anecdota* nebst neuen Ausgaben patristischer und kirchlich-mittelalterlicher Schriften. Veröffentlicht und mit Anmerkungen und Abhandlungen begleitet. I. Lateinische Schriften. Die Texte und die Anmerkungen (Universitätsprogram zur vierten Säcularfeier der Geburt Luthers), Chra. 1883.

⁶²³ Høsten 1883 havde Caspari følgende forelesningsprogram:
50 Udvalgte Psalmer (forts., 3t); Indførelse i Marcusevangeliet (1t).

34. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 14-16de Nov.
1883

Kjære Theodor!

Endelig er da baade mit Arbejde paa mit Program endt (i disse Dage er 60 Exemplarer vandret til Udlandet) og Lutherfesterne over, saa jeg kan komme til et nogenlunde ordentligt Brev til Dig. Hint Arbejde tog aldeles Beslag paa min Tid, da det skulde være færdigt til Dagen, og det indledende Forord, hvori der skulde siges Noget om hvert af de 18 Skrifter, som danne Bogens Indhold, krævede en hel Del Studier.

Lad mig nu først tale om os selv. Vi lever for Tiden naturligvis meget stille, da jo Ingen uden den tause Joseph, der ved sit Væsen undertiden bringer mig "in gelinde Verzweifelung", er hjemme. Dette vil nu for en Del blive anderledes, naar Eugen er kommet hjem. Han længes meget efter Homansbyen No. 17, som han skriver, fordi han finder Livet i Lillehammer yderst trivielt og trist, og jeg negter ikke for, at ogsaa jeg længes efter ham. Marie er jo ikke at faa førend i September næste Aar. Da ogsaa Rebekka og Jakob skulde komme i Visit til Juul, saa vil det da ikke mangle paa en Smule Liv i Huset. Paa indre Bevægelse mangler det *mig* ingenlunde. Herfor sørger den frivole og over al Maade skjændige Revolution, hvori vi leve, og specielt Rigsretten, denne "Spottgebunt von Dreck und Feuer", kun altfor meget. Vær dog ikke bange for, (a)t jeg nu skulde udbrede mig over begge Dele og sy(nge) "ein leidiges politisches Lied" for Dig. Du sidder jo i den skandinaviske Forening⁶²⁴ ved Kilderne. - Du har vel seet, at der til Nytaar skal udkomme under Mejdells⁶²⁵ Redaction et Maanedsskrift (hver anden Maaned et Hefte) mage til Sars's og i Opposition til dette. Medarbejderne er forstørstedelen gode nok; bare Redactøren selv, der er bleven "en fuldblods Højremand", er driftig nok. Du kunde her med Tiden rykke ind Et og Andet af Dine egne Ting, M. vil sikkert nu ikke behandle Dig som før. *Er* Du nu beskæftiget med "Tannhäuser"?⁶²⁶ Jeg havde jo ønsket, at Du maatte behandle selve det gamle Sagn i Form af et dramatisk Digt af samme Art som Göthes Faust og Ibsens Peer Gynt. Men da burde Du ikke behandle T. som en Repræsentant for den *reflectede* Sandselighed.⁶²⁷ Han, den middelalderlige T., er en Repræsentant for den ureflecterede, der

⁶²⁴ Den skandinaviske forening i Rom.

⁶²⁵ Ditmar Meidell (1826-1900), grunnla sammen med G.A. Berg og J.T. Rørdam bladet "Krydseren" i 1849; var dette blads og senere - fra 1855 - "Aftenbladet"s redaktør til sistnevnte gikk inn 1881. Utga 1884-85 *Norsk Maanedsskrift for Literatur, Kunst og Politik*. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 28f; *Norsk biografisk Leksikon* 9, 128-130.

⁶²⁶ Noe større diktverk om dette tema kan Th. Caspari ikke ses å ha utgitt. Han behandlet Tannhäuser-sagnet i diktet Tannhäuser i *Tidsbilleder*, 129-133.

⁶²⁷ I diktet Tannhäuser i *Tidsbilleder* forekommer følgende vers: "Ei *det* engang kan vi, at trølle / hos Venus med *uplettet* Flag, / vort Hang til det rent Seksuelle / har Sygdommens grublende Drag. / Vi brænder og maa reflektere / selv midt i Omfavnelsens Tag, / vi syder og maa dissekere; / just *det* er vort Tannhäuser-Nag."

bringer ham til Frafald fra Christendommen, og Sagnets Pointe ligger i det guddommelige Dementi, Paven faar. Sagnets Forfatter (sit venia verbo! et Sagn har jo ingen Forfatter) er en "testis veritatis evangelica", et Vidne for den dybe Sandhed, at ingen Synd er saa stor, at den ikke skulde kunne tilgives; mod den middelalderlige Katholicisme. Saaledes som Du opfatter Tannhäuserfiguren, egner den sig enten for et modernt egentligt Drama eller for - en Roman. Du vil jo nu behandle Themaet episk. Nu ja, Romanen er jo det moderne Epos, om man vil, og derfor kan vel et Romanstof ogsaa engang behandles i episk Form. At Du i Paludan-Müllers "Adam Homo" har et Forbillede med Hensyn til Formen, maa Du ikke bryde Dig om. Jeg er meget spændt paa at se "Canto primo". Kanske den kan trykkes i det nye Tidsskrift. Jeg vilde i saa Fald meddele den først en af dets Medarbejdere, f.Ex. Lorenz Dietrichson, der vil Dig meget vel. Dog lader os ikke sælge Bjørnens Hud, førend den er skuddt. Din Correspondance til Morgenbladet er, som Du vil have seet, trykt, saavidt jeg har kunnet erfare, har den i det Hele taget, gjort et godt Indtryk. Alles Sind er dog for Tiden altfor meget optaget af Politikken, denne aandelige Meldug, der lægger sig over alle Ting, til at man lægger videre Mærke til saadanne Smaatterier. Saa er ogsaa min "Martin af Bracara" og mine "Kirchenhistorische Anecdota" væsentlig skrevne *for Udlandet*. Her "kräht kein Hahn danach." "Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli" sang Ovid i Tomi. - Af Trines Brev har vi hørt, at Du, med hende, vil besøge Ibsen. Jeg er spændt paa at høre om Modtagelsen og Samtalen. Jeg tror ikke, at han vil modtage Dig koldt og være frastødende. Han er ikke nogen Bjørnson. Meget mere vil han, som jeg formoder, tage det godt op, at Du besøger ham og beviser ham Din Veneration, hvis jeg tør bruge dette Ord. Men Meget ud af ham vil Du neppe faa. Kanske han og Fru Ibsen indbyder Eder, og da tør det jo hende, at han tør op. Han skal kunne være meget venlig og snaksom i engere Kredse.⁶²⁸ - Du har nu gennemvandret Rom, og gjør det endnu. Jeg skulde gjerne høre Noget om Dine Vandringer og Dit Udbytt(e) af dem, det vil sige noget udførligere om (begge) Dele, thi baade Trine og Du selv har jo skrevet Et og Andet derom i Eders Breve. Hvordan finder Du Personerne, som Du omgaaes med i den skandinaviske Forening? Er Du ikke kommen i Berørelse med nogen Ikke-Skandinaver, Tydsker eller Italiener? Har I besøgt den tydske Gudstjeneste, som I har ligeoverfor Eders Bolig, thi det tydske Gesandtskabschapel ligger jo paa monte Tarpeio? Skriv snart til mig og, naar Du skriver, saa send mig tillige en Bemyndigelse til i Dit Navn at hæve de 750 Kroner, som ere Dig tilstaaede af Kongen af de af Stortinget til Kunstneres Rejser i Udlandet bevilgede Midler. De maa hæves, førend Du kommer tilbage. Jeg skal sætte dem i Banken, for at Du senere kan betale en Del af Dit Creditbrev med dem. Om de to hundrede Kroner, som Du skal have erholdt af det Schäfferske Legat, har jeg Intet hørt. Har Du faaet dem allerede før Din Rejse? Et Pas behøver Du vel nu ikke, da Du er kjendt af Consulen. Vil Du ikke ogsaa gjøre Gesandten Din Opvartning med Trine? Hvordan staar det med

⁶²⁸ Om Theodors besøk hos Ibsen i Rom, se *Fra mine unge aar*, 137-144.

Oversættelsen for Parman? Husk, at Du trænger til Penge. Vore Finantser ere saa bedrøvelige, at vi har meget vanskeligt for at betale hvad jeg har brugt af mit Creditiv i afvigte Sommer. Jeg maa absolut skrive Noget, som indbringer en Smule Penge for at kunne betale det. Nu har jeg jo Tid dertil, og jeg har begyndt at skrive et Skrift over Marcus-Evangeliet for Studenterne og det større Publicum.⁶²⁹ Jeg holder netop Forelæsninger over dette Evangelium. - Idag læste jeg en Scene af Bjørnsons "Over Ævne" i en Avis. Hos ham er det antichris(tel)ige Hundegalskab kommet til det fuldeste Udtryk. Han undser sig ikke engang for at trække Per(soner) med Navns Nævne inn i sin forrykte Polemik. (Professor Petersens; hvis Navn han fordrejer i Peitersen.) De norske Forhold "stinke mich an".

Dog jeg maa slutte. Saa lev da, og lad mig snart høre fra Dig. Tusinde Hilsener til Trine, (s)i jeg takker for hendes Breve, som jo ogsaa vi faa at læse.

Din

Dig hengivne Fader.

35. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 5te December 1883

Kjære Theodor! Jeg skrev igaar et Brev til Dig, hvori jeg lagde den hosliggende Vexel, for idag at afsende begge Dele. Dit Brev fra 28de Nov., som jeg fik igaarftes, og for hvilket jeg takker Dig, bringer mig til at skrive et nyt Brev. Du faar herved Vexelen, 150 Kroner eller 208 fr. 33 cent. i Beløb. Femti Kroner er af Din Svigerfader, femti af os og femti af Josef. Summen er bestemt til en Rejse til Neapel og Omegn. Forhaabentlig kan I gjøre den for den. Du har at præsentere Vexelen for den Banquier, hvis Navn staar ved Foden af den (Wedekind et Compagnie). Jeg recommanderer Brevet, for at det sikkert skal komme i Dine Hænder. Du faar fremdeles herved et Exemplar af Din Cantate. Du ser, at den dog er bleven trykt, sat i Musik og sunget den 10de November. Rektor Bødtker sendte mig et Par Exemplarer, om med et Par Linjer til mig, eller ikke, erindrer jeg ikke. Jeg tror dog uden dem. Jeg glemte uheldigvis at melde Dig det i mit Brev fra 17de November og sende Dig et Exemplar. Mine Tanker pleje desværre at gaa altfor meget i lige Linje. De Tanker, jeg har i Øjeblikket, fortrænger alle andre. Tilgiv mig Forglæmmelsen. Din Cantate synes jeg forøvrigt godt om og langt bedre om end Prof. Dietrichsons.⁶³⁰ Den er ganske anderledes original. Jeg

⁶²⁹ Dette ble ikke utgitt.

⁶³⁰ *Kantate ved det kgl. norske Fredriks Universitets Jubelfest til Erindring om Martin Luthers 400-aarige*

har dog ingensteds seet den aftrykt eller omtalt. Om Din Correspondance har jeg hørt udtale, at den hæver sig betydelig over, hvad man almindelig finder i Correspondancer. Forøvrigt kan Du jo ikke vente, at man i den til Himmelen stinkende Rigsretts-Tid skal fæste sin Opmærksomhed synderlig paa Correspondancer fra Udlandet. Vore Tilstande ere i Sandhed forfærdelige, og der hviler et tungt Tryk paa hvert alvorligt Sind. I Slutningen af Januar skal Kongen komme herhid - om for at slaa et Slag eller for at capitulere? Om cirka 2 1/2 Maaned skal I komme tilbage. I hvilken Tilstand vil I kanske finde Norge!

Jeg kan ikke negte, at jeg alt længe og for Tiden mere end nogensinde lider af Hjemve. Men jeg har jo nu snart fyldt mit syttiende Aar og er saaledes nødt til at tilbringe mine sidste Leveaar og dø i den kogende norske Gryde.

Hvad Du og Thrine beretter om Eders Møde med Ibsen har naturligvis interesseret mig meget.⁶³¹ Du skal faa tilsendt et Exemplar af "Polemiske Sonnetter" og "Tidsbilleder". Jeg er dog bange for, at Ibsen, ifald han læser de to Bøger, vil blive ligesaa vred paa Dig (og kanske ogsaa paa mig), som Bjørnson, om end hans Vrede vil ytre sig paa en anden Maade, end dennes. Han synes at være saare "empfindlich". At jeg, den Gamle og - jeg taler rent objectivt - den gamle, anseede Videnskabsmand ikke har gjort ham en Visit i Dresden - skal vel være i München - er ganske i sin Orden,⁶³² hvad ogsaa Bugge og Petersen, som begge to har gjort en saadan, i sin Tid, har sagt mig. Cui bono skulde ogsaa en saadan Visit have været. Vi tilhøre to forskjellige Kloder. `A propos! Har Du læst Bjørnsons "Over Ævne". B. har i dette Stykke glimrende vist, at han aldeles ikke ved, hvad Christendommen og Kirken er. Han anser hin for at være et Foster af Hysterie (Luther hysterisk!) og denne for at være et Samfund af Mirakelkrævere -ventere og -magere. Med Rette betegner Gustav Jensen⁶³³ hans Angreb som et Slag i Luften. Hvad de Karle plager sig med Christendommen, som de dog aldrig faa Bugt med!

At Du ikke er tilfreds med det Udbytte, Rom har givet Dig, har sin Grund ikke alene deri, at Rom nu dels er Historiens og Kunstens Stad, dels et uinteressant modernt Riges Capitale, men ogsaa og endnu mere deri, at Du ikke har Forbindelser der og ikke kan Italiensk, ja ikke engang Fransk. Din Omgang har derfor været indskrænket til de faa Skandinaver, Du tilfældigvis har truffet paa. Ikke engang med Tydskere er Du hidtil kommet i Berørelse, hvad Du kanske havde kunnet gjøre. (Er det ikke besynderligt, at Du for Tiden

Fødselsdag den 10 Novbr. 1883, Christiania 1883 (4 sider).

⁶³¹ Jfr. Th.'s skildring i *Fra mine unge aar*, 141f.

⁶³² Jfr. Ibsens replikk i Roma iflg. Theodor Caspari: "Faren besøkte mig ikke, da han var i Rom, og nu ser det ut til, at sønnen vil følge eksemplet." (*Fra mine unge aar*, 141).

⁶³³ Gustav Margerth Jensen (1845-1922), cand. theol. 1868; deretter privatlærer i Kragerø; 1871-74 lærer i Skoger; 1874-76 personellkapellan hos Jørgen Moe (Vestre Aker); 1876-1880 personellkapellan hos Chr. Nygaard (samme sted); 1881-88 hovedlærer ved praktisk teologisk seminar; fra 1888 tredjeprest ved Trefoldigheds Menighed. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 134-36. Jensens artikkel: Bemærkninger ved Bjørnsons "Over Ævne", i: *Luthersk Kirketidende*, 4. Række 14 (1883), 222-29.

lever i *Jesuitismens Hovedstad*, og dog tænker paa at øse Din Kundskab om den af en *Bog!*). Jeg tror ikke, at dette Forhold vilde blive stort anderledes i Paris, - af de samme Aarsager. Du maa gjøre Dine Studier over den moderne Virkelighed i Kongens Kjøbenhavn og i Tydskland, hvis Sprog Du forstaar, og hvor Du har og kan faa de fornødne Forbindelser. Den moderne Verden er overalt den samme og man behøver derfor just ikke at rejse til dens Hovedstad for at finde den.

Hvad et nyt Oplag af Dine Tidsskildringer angaar, saa skal jeg tale med Parman en af Dagene. Jeg spurgte ham for en sex Ugers Tid eller en Maaned siden, om første Oplag nu ikke var udsolgt. Han svarte mig, at han havde endnu en Del Exemplarer paa Lagret og vidste ikke, hvor mange af dem, han havde sent til alle Kanter, vare blevne solgte. Det vilde han først erfare i Slutningen af Aaret.

Det gjør mig meget ondt at høre, at Du i November har befundet Dig mindre vel og ikke kunnet producere. Det er uden Tvivl Klimatets Indflydelse. Nu maa jo den romerske Vinter komme, og den vil gjøre Dig godt. Ogsaa Rejsen til Neapel skal, som jeg haaber, styrke Dig. Tving Dig ikke til Production. Naar Du bare først var færdig med Oversættelsen af den kjedelige *Bog!*

Jeg skal nu lade mig udbetale de 950 Kroner og opbevare dem for Dig. Mama takker Thrine hjerteligt for Brevet til hende, som har glædet hende meget. Hun kan ikke skrive med,⁶³⁴ da hun i denne Uge en stor Del af Dagen maa staa i Studenterhjemmets Bazar (!). Pauline har skrevet, at hun ikke kan træde i Eders Tjeneste, saa I maa se Eder om efter en anden Tjenestepige. Naar Thrine skriver igjen til sine Forældre, saa send dog nogle Linjer med til Din Svigerfader. Han har ventet og venter (med Rette), at ogsaa Du engang skulde skrive et Brev til ham.

Jeg tænker mig nu om, om jeg atter skulde have glæmt at meddele Dig Noget. Men jeg formaar ikke at finde Noget. Saa ved jeg da ikke Mere at sige end at ønske Eder Begge en glædelig Juul og en god Udgang af det gamle og Indgang i det nye Aar. De hjerteligste Hilsener fra mig, Mama og Josef til Dig og Thrine!

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

Eugen morer sig for Tiden med at lave Komoedier og tillige være Regisseur og Skuespiller. Han er en glad Gut, som ikke tager sig Tidsforholdene nær. Marie er saa rask og fornøjet, som man kan være i et Institut. Nylig fik hun en Takkeadresse fra sine 8 norske Meddiscipler, fordi hun i Spilletimen havde - kastet op efter Nydelsen af en Ret Næper og derved befriet hele den norske Koloni for i Fremtiden at faa spise denne Ret. Et højst fornøjeligt Træk!

⁶³⁴ Ledig plass på siste brevside er dog benyttet til et lite brev fra fru Caspari.

36. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 6te Decem-
ber 1883

Kjære Theodor!

Jeg troede ikke, da jeg iforgaars skrev et temmelig langt Brev til Dig og tog Afsked med Dig for det gamle Aar, at jeg allerede idag paany skulde skrive til Dig, og dog føler jeg Trang til at gjøre det.

Jeg har igaar kjøbt et Exemplar af Dine polemiske Sonnetter og et af Dine Tidsbilleder og ladet Parman sende Dig dem. Dette Factum og den Samtale, som jeg ved denne Lejlighed har havt med P. er det, som fornemmelig bringer mig til, saa at sige, at fortsætte mit Brev fra iforgaars. - Jeg er kommen i nogen Tvivl, om Du gjør ret i at forære den skandinaviske Forenings Bibliothek Dine to Digtsamlinger i den Hensigt, at Ibsen skal komme til at læse dem, hvad han sandsynligvis ogsaa vil gjøre, da hans Søn⁶³⁵ jo er Foreningens Bibliothekar, og som saadan maa tage Notits af Gaven. Kanske dog kun Sønnen læser dem og refererer for Faderen, hva han har læst. Jeg er meget bange for at Ibsen i begge Tilfælde ikke blot paa Grund af Polemikken mod ham i Digtene, *men ogsaa fordi han vil skjønnne, at Du har foræret dem til Foreningens Bibliothek for at spille ham dem i Hænderne*, vil blive opbragt paa Dig, og Du derved vil paadrage Dig Ubehageligheder baade i Rom og for Fremtiden. Du kunde jo opbevare Exemplarerne til Din Afrejse og først da forære dem Bibliotheket; men dette vilde dog være fejgt eller i det Mindste synes at være det; og den forstemmende Hensigt vilde ogsaa da let skjønnnes af ham og Andre. Nei! enten maa Du undlade at forære Bibliotheket Bøgerne eller - præsentere ham dem selv i al Beskedenhed og med en frimodig Erklæring. Dette vil han kanske tage nok saa godt op, ifald jeg ikke tager ganske Fejl af hans Character. - Dette var det Første, hvorom jeg vilde skrive Dig. Saa kommer det Andet. Parman meddelte mig, at han har tænkt paa at sende Dig et Udvalg af Kongens Digte (25 tror jeg) med Opfordring til at oversætte dem.⁶³⁶ Den Digter, af hvem han før havde vildet lade oversætte dem, havde vist sig Sagen ikke voxen. Jeg vil nu forberede Dig paa Factumet. Selv er jeg i Tvivl om, hvad Du bør gjøre. Paa den ene Side stiller sig, at Du ved Oversættelsen vil komme i personlig Berørelse med Kongen, som jo allerede nu er meget gunstig stemt mod Dig, hvad der ogsaa skal have vist sig ved Uddelingen af

⁶³⁵ Sigurd Ibsen (1859-1930), jurist, fulgte sine foreldre på deres utenlandsreiser 1864-84. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 6, 487-95.

⁶³⁶ På Oslo NB finnes ingen norsk oversettelse av Oscar II's dikt fra denne tid, derimot *Vers og Prosa 1872-1897*, oversatt av Alma Forsberg, Christiania 1897.

Kunstnerstipendierne, og at dette paa en eller anden Maade kan blive gavnligt for Dig paa Din ellers jo desværre ikke meget lyse Fremtidsbane. Paa den anden Side vil Oversættelsen i vort gement demokratiske og højst illojale Samfund let vække Odium mod og Foragt for Dig som en Hofdigter. Jeg synes dog ikke, Du bør tage Hensyn til dette Sidste.

Hovedspørgsmaalet er dog, hvorledes Du vil finde Digtene, og om Du vil føle Lyst til Gjerningen. Opgaven er jo ogsaa en Smule delicat. Erindrer jeg ret, saa sagde P. mig tidligere, at Kongen vilde se Oversættelsen, førend den blev trykt, hvad jeg ogsaa finder meget naturligt. Du behøver dog vist ikke at bestemme Dig førend Du kommer herhid. Jeg længes meget efter den Tid, thi jeg vil gjerne engang tale grundig med Dig om Din Realisme. I Breve kan der ikke forhandles om Saadant. Dine Digte ere paany anmeldte af P. med Tilføjelse af enkelte gunstige Domme over dem. Om et nyt Oplag, sagde han, kunde der for Øjeblikket ikke være Tale. Aarsregnskabet er endnu ikke sluttet. Tidspunktet vilde heller ikke være synderlig gunstig for en ny Udgave. (I det Trondhjemske staar man ved Oprørets Rand).⁶³⁷ Hartvig Lassen har netop udgivet en Samling af kritiske og polemiske Opsatser.⁶³⁸ Jeg havde haabet deri at finde en Kritik over Dine Tidsbilleder, men Bogen indeholder kun den kritiske Anmeldelse af de polemiske Sonetter. Hosliggende sender jeg Dig en Anmeldelse af Tidsbillederne i "Dansk Kirketidende", Grundtvigianernes Hovedorgan. Jeg har faaet Bladet gennem Lindeman.

Jeg slutter anden Gang med glædelig Jul og godt Nytaar.

Din Dig kjærligt hengivne Fader.

Skulde mod Formodning gamle Ibsen beklage sig for Dig over at jeg ikke har besøgt ham, saa sig, hvad sandt er, at jeg vistnok anser ham for Tidens største Digter, men at vore Livsanskuelser ere diametralt modsatte.

Om din Correspondanse hørte jeg igaar atter en meget rosende Dom, især om det Parti, som handler om den Wagnerske Fremtidsmusik. Hjertelige Hilsener til Thrine.

(Til brevet er vedlagt en afskrift av en anmeldelse av Theodors diktsamling i *Dansk Kirketidende* 1883 No. 48)

⁶³⁷ Om den spente situasjon ved årsskiftet 83/84, se Kaartvedt, anf. skr., 308f.

⁶³⁸ *Kritik og Polemik*. Smaaskrifter. Christiania 1883.

37. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 2den
Januar 1884

Kjære Theodor!

Fremfor Alt ønsker jeg Eder et godt og lykkeligt Aar. Vi kan Alle trænge til et saadant Ønske, thi det Aar, som netop er begyndt, truer jo med at blive et annus fatalis for hele vort norske Samfund. Den 28de skal Kongen med Dronningen komme, og ligesaa Deputerede fra alle Venstreforeninger i Landet, sammenkaldte af "Presidenten". Februar, min 70de Geburtstagsmaaned og den Maaned, I komme tilbage, bliver vel Afgjørelsestiden. Al Verden lever under (et t)ungt Tryk i Forventning om, hvad der skal komme. Vore (Forhol)d faa virkelig mere og mere Lighed med den franske Revolutions.

Hoslagt sender jeg Dig et Brev fra Rektor Bødtker. Han har skrevet et ogsaa til mig og er næsten fornærmet over, at jeg havde tvivlet paa, at en Cantate kunde sættes i Musik og executeres i Christianssund. Han er særdeles glad i Din Cantate. Det siger sig selv, at Du skriver ham til og anmelder Din Ankomst.

Nylig fik Du fra Ploug⁶³⁹ et Exemplar af hans nyeste Digtsamling med venlig Hilsen. Du faar da vel takke. Om dine Tidsbilleder blev der mig fortalt, 1) at der staaer en overordentlig rosende Anmeldelse af dem i det svenske Blad Väktaren, og 2) at de skulle oversættes paa Tydsk. Oversætteren skal være en Slesviger, der er doctus in utraque lingua og aldeles förtjusat i dem. Den sidste Efterretning har jeg fra Bernhoft.

Med Rebekka staaer det brav. Imorgen kommer hun vel til at staa op og være en liden Stund oppe. Samme Dag har vi et stort Selskab: 33 Personer, Voxne og Børn af alle Aldre og Størrelser. Det er ikke blot din Svigerfader som er ifærd med at gaa af sit gode Skind. Jeg siger dog med den gamle Homer eller mit dem göttlichen Dulder Odysseus hos ham:

Dulde, du gutes Gemüth, schon Härteres hast Du erduldet.

Dit Stipendium, 950 Kroner, har jeg for længe siden hentet. Det ligger vel opbevaret hos mig. Ligesaa har jeg bragt Din Correspondance med de i mit forrige angivne Forandringer, som jeg har tilladt mig i Din velforstaede Interesse, til Morgenbladets Redaktion. Jeg haaber, at Friele lader den trykke før Rigsretten igjen begynder, den 10de Januar. Ellers kan Du vente længe.

Jeg ved ikke, om jeg har skrevet Dig i mit sidste Brev, at jeg i dette Halvaar udgiver "Bibelske Afhan(dlinge)r" (et populært Arbejde paa omtrent 25 Ark) hos Parman.⁶⁴⁰

⁶³⁹ Jfr. brev nr. 28, note 580.

⁶⁴⁰ *Bibelske Afhandlinger*, Chra. 1884.

Trykningen begyn(der i disse) Dage. Det første Hefte skal være ferdigt til min Geburtsdag. Jeg har ikke hørt Noget om, at de theologiske Studenter eller nogen Anden tænker paa at gjøre noget særligt i Anledning af den. Jeg ønsker heller ikke, at der bliver gjort noget saadant. Min Attraa er at kunne leve og virke her i Stilhed og Forborgenhed. Kanske jeg rejser med Mama til Kongsberg til den Dag. Folk har jo ogsaa i denne Tid at tænke paa Andet end paa at fejre en gammel tydsk Sprænglærds Fødselsdag. Mine "Triumpher" (sit venia verbo!) fejrer jeg i Udlandet i de tydske, engelske og franske lærde Tidsskrifter.⁶⁴¹ Hos os vil man komme til at sige til mig, hvad man under Revolutionen sagde til Chemikeren Lavoisier, da han bad om, at man maatte opsætte hans Henrettelse til han var færdig med nogle Undersøgelser: "La republique n'a pas besoin de vos travaux."

Dog jeg maa slutte, for at Brevet endnu kan hentes iaften. Hils Trine hjerteligst fra mig. Alle i Huset, ogsaa Johnsons som netop er her hos os, sende sine Hilsener til Eder. Lad mig snart høre fra Dig.

Din

Dig kjærligt hengivne Fader.

⁶⁴¹ Jfr. følgende anmeldelser av Casparis skrift *Martin von Bracara's Schrift De correctione rusticorum*, zum ersten Male vollständig und in verbessertem Text hg., mit Anmerkungen begleitet und mit einer Abhandlung über dieselbe, sowie über Martins Leben und übrigen Schriften eingeleitet (Herausgeg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Chra. 1883; Zöckler i *Luthersk Ugeskrift* 14 (1883), 14-16; M. Johansson i *Teologisk Tidskrift* (Uppsala) 23 (1883), 461; H. Rönsch i *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 27 (1884), 237-42; i *Revue critique d'histoire et de littérature* 1884, I, 105ff; Zöckler i *Evangelische Kirchen-Zeitung* 1883, No. 26; Krusch i *Historische Zeitschrift* 1883, 128-30; i *Neues Archiv* 9, 650; Steinmeyer i *Zeitschrift für d. Alterthum* 1884, 285ff; A. von Harnack i *Theologische Literaturzeitung* 1883, No. 25. Og anmeldelsene av Casparis *Kirchenhistorische Anecdota* nebst neuen Ausgaben patristischer und kirchlich-mittelalterlicher Schriften. Veröffentlicht und mit Anmerkungen und Abhandlungen begleitet. I. Lateinische Schriften. Die Texte und die Anmerkungen (Universitätsprogram zur vierten Säcularfeier der Geburt Luthers), Chra. 1883; A. von Harnack i *Theologische Literaturzeitung* 1884, No. 8; Rönsch i *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 17, 243-45; Ph. Weber i *Wölfflins Archiv für lateinische Lexicographie* 1, 255-66; Funk i *Lit. Rundschau* 1884, No. 2; Böhringer i *Deutsche Literatur-Zeitung* 1884, No. 42; N. Bonwetsch i *Theologisches Literaturblatt* 1884, No. 21; Zöckler i *Evangelische Kirchen-Zeitung* 1884, No. 19; R. Bonghi i denne forf.s *La cultura* Vol. 5, No. II; i *Mélusine* II, 25ff.

38. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 5te Januar
1884

Kjære Theodor!

Omne bonum trinum, Aller guten Dinge sind drei. Saa faar Du da et tredje Brev fra mig med Penge i. Joseph har hentet fra Parman de 360 Kroner og lagt i sin rørende Kjærlighed 40 til, for at det skulde blive 400. "Jeg selv har jo ikke Brug for Penge" mente han.

Din versificerede Skaaltale har vi læst i Aftenposten.⁶⁴² Den er overmaade Smuk og har vundet overalt stort Bifald. Ogsaa Din Svigerfader var særdeles indtaget i den. Der har jo været et talrigt skandinavisk Publikum tilstede den Aften. Nu, Du snart skal drage hjem, kommer Du først i de Forhold, hvori Du fra Begyndelsen af skulde have staaet. Glem ikke paa Din Tilbagerejse at opholde Dig i det Mindste en Dags Tid i Erlangen.⁶⁴³

Ogsaa Din Correspondance er trykt, den stod alt igaar i Morgenbladet. Joseph eller Eugen kan nu hente Honoraret for Dine to opuscula.

Dog jeg maa slutte for at købe Vexelen og a(t) sende Brevet. Derfor kun et Level og mange Hilsener til Thrine.

Din

Dig kjærligt hengivn(e)
Fader.

39. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 29de
Marts 1884

Kjære Theodor!

Du ønsker at høre lidt af mig om den politiske Situation. Hvad jeg kan sige Dig om status rerum, er i Korthed dette: Der foreligge tre Muligheder:⁶⁴⁴

1. Kongen tager et Centrumministerium, og Vetospørgsmaalet skaffes ud af Verden derved, at dette Ministerium proponerer for Stortinget Statsraadernes Adgang til Thinget

⁶⁴² "Skaaltale for "Norden". I den skandinaviske Forening i Rom Juleaften 1883"; senere trykket i *Lyrik og Satire*, Christiania 1887, 18-23.

⁶⁴³ Der bodde Gerhard von Zezschwitz, fru Casparis bror.

⁶⁴⁴ Til det følgende, jfr. især A. Kaartvedt, anf. skr., 335-65.

med den livius-smittske Tilsætning,⁶⁴⁵ at aftrædende Ministre ere valgbare *overalt* til Stortinget, og Stortinget accepterer denne Proposition. I dette Tilfælde ignorerer Kongen den 9de Junibeslutning,⁶⁴⁶ medens Stortinget antager den nye Proposition som en Modification af denne sin Beslutning.⁶⁴⁷ Hver Part bliver da ved sit. Stridspunktet bliver ikke afgjort. Folkebevæbningssamlagenes-Spørgsmaal bliver skaffet ud af Verden ved et eller andet lignende Expedient.⁶⁴⁸ Bliver denne Mulighed til Virkelighed, saa *glide* vi ned i Afgrunden.

2. Kongen tager et kraftigt Højreministerium,⁶⁴⁹ *i fald han finder et saadant*, lader det ikke komme ind i Thinget, nægter Udbetaling af Bevilling til Folkebevæbningssamlagene, modsætter sig overhovedet alle Storthingsmajoritetens Overgreb og, ifald den kommer med en ny Rigsret, enten erklærer, at han ikke taaler en paa Basis af Negtelse af hans Ret nedsat Domstol eller lader den dømmes, men beholder sine Statsraader, og sætter, ifald Majoriteten saa gjør Oprør, Magt mod Magt. I dette Tilfælde *kan* vi frelses.

3. Kongen *kan ikke* finde noget kraftigt Højreministerium og *vil ikke* tage noget Centrumministerium, og takker af, da det saaledes ikke er muligt for ham at regjere. I dette Tilfælde *styrte* vi ned i Afgrunden, - hvis ikke da Sverige for at hævde Unionen griber ind.

Kongen *vil* gjerne (saa tror jeg) vælge nr. 2. Om han, hvis det viser sig, at han ikke *kan* det, vælger n. 1 eller n. 3, er uvist. Det sidste Alternativ er dog rimeligere end det første.

Gjennem Prof. Johnson, der har det fra Statsraad Holmboe,⁶⁵⁰ har jeg hørt, at Ministeriet alt er valgt.⁶⁵¹ Forholder det sig virkelig saa, saa er altsaa Kongen ikke tilsinds at abdicere. Bedrager min Anelse mig ikke, saa kommer det nye Ministerium til at bestaa af drabelige Højremænd. Da er Krigen erklæret, og Kampen begynder.

Jeg tror ikke, at Svenskerne vil taale en urolig og upaalidelig norsk Republik, styret af Voldsmænd og Eventyrere, bag sin Ryg. De kan det heller ikke. Sveriges egen Existents kommer derved i stor Fare. Der er vistnok ikke faa Svensker, som helst ville blive af med Norge, og somme turde have det samme Ønske, som hin engelske Statsmand udtalte

⁶⁴⁵ Brødrene biskop Smitt og byfogd Livius Smitt havde foreslått at statsrådene skulle ha adgang til Stortingets forhandlinger, og tidligere statsråder skulle være valgbare til Stortinget utenfor sitt bostedsdistrikt. Jfr. O. Gjerløw, *Norges politiske historie* I, 1934, 169.

⁶⁴⁶ Den 17. mars 1880 vedtok Stortinget for tredje gang at statsrådene skulle ha adgang til Stortinget. Kongen nektet sanksjon. Den 9. juni samme år vedtok Stortinget - mot Høyres stemmer - at 17. mars-beslutningen var gjeldende grunnlov, uten hensyn til kongens sanksjonsnektelse. Jfr. Kaartvedt, anf. skr., 50-94.

⁶⁴⁷ Den her skisserte politikk ble prøvd av kongen med "juni"ministeriet med Ole Jacob Broch som statsminister i juni 84, men brøt raskt sammen. Jfr. Sørensen, anf. skr., 66f; og Kaartvedt, anf. skr., 394ff.

⁶⁴⁸ Det var strid om bevilgninger til folkebevæbningssamlagene, som var venstredominerte, og tildels rustet seg mot forsøk på maktbruk fra konge og regjering. Jfr. Sørensen, anf. skr., 54f; 58-64.

⁶⁴⁹ Dette var hva kongen først forsøkte, med det såkalte "aprilministerium" under Christian Homann Schweigaard; jfr. Sørensen, anf. skr., 65f; og Kaartvedt, 366ff.

⁶⁵⁰ Jens Holmboe (1821-91), fra 1874 medlem av regjeringen, bestyrte i tur og orden alle 7 departementer. Fradømt sitt embete ved riksstrettsdom 21. mars 1884. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 6, 257f.

⁶⁵¹ Ministeriet Christian Schweigaard ble utnevnt 3 april.

angaaende Irland, at Havet maatte sluge det, men Statsræsonen er stærkere end slige Ønsker, hvortil endnu kommer Hensynet til Sveriges Ære. Men de vil, som her af indsigtfulde Folk antages, først lade Forvirringen og Elendigheden i Norge blive ret stor, førend de gribe ind. Gjør de dette, saa kan der jo ikke være nogen Tvivl om, at de sejre over det svagere og dertil splidagtige Rige, og da er det forbi med dettes fulde Selvstendighed og nuværende "Frihed". Svenskerne hade den norske Venstre, og foragte den norske Højre, desværre begge Dele med rette.

Nu er de to Statsministre og fem Statsraader dømt til Embetsfortabelse.⁶⁵² Statsraad Johannesen blev idag dømt til en Mulkt af 8000 Kr. (Han havde stemt for Statsraadernes Adgang til Thinget.)⁶⁵³ Han vil dog selv uttræde af Regjeringen. Mandag og Tirsdag⁶⁵⁴ blive Schweigaard og Hertzberg dømt til samme Straf.⁶⁵⁵ Af disse bliver ialfald Hertzberg staaende. Han er en *Mand*. Saa har man da hængt Retfærdigheden i den legale Forms Strikke, Fru Themis i sit eget Strømpeb(aand). "Die That stinkt zum Himmel", som Sheakspeare⁶⁵⁶ udtrykker det. Det er saare uhyggeligt at leve i det nye Norge. Man faar Kvalme syv Gange om Dagen. Jeg ønsker, at jeg var, hvor Peberet gror, eller at Normændene var det. Men "trop tard" og "mitgefangen, mitgehangen".

Jeg lader mig forøvrigt ikke forstyrre i mine Arbejder. Nylig udkom det første Hefte af mine "Bibelske Afhandlinger" og om en tre Uger udkommer det andet. Ligesaa er jeg fuldfærdig med min store Afhandling over den af mig i 81 opdagede Tale "De sacrilegiis",⁶⁵⁷ et højst mærkeligt Skrift fra det syvende Aarhundrede, lige vigtigt for Cultur- og Sproghistorie. Nu oversætter og bearbejder jeg den nylig i Constantinopel opdagede ældste Kirkeordning fra omkring 100 efter Christus, uden Tvivl den største Opdagelse paa den ældste Kirkehistories Grund i vort Aarhundrede. Oversættelsen og Afhandlingen ere bestemte for Luthersk Ugeskrift,⁶⁵⁸ som betaler godt. Jeg maa nemlig gjøre Penge til min projecterede Sommerrejse. For mine "Bibelske Afhandlinger" faar jeg mellem tolv og tretten hundre

⁶⁵² Statsminister Selmer ble dømt ved riksrettsdom 27. feb. 1884; dagen etter ble dommen lest i Odelstinget, jfr. *Storth. Forh.* 33 (1884), 7. Del, 84f. Den norske statsminister i Stockholm, Otto Richard Kierulf ble dømt 17. mars (jfr. *Storth. Forh.*, anf. bind, 87), ministrene Nils Vogt og Jens Holmboe fikk sine dommer lest i Odelstinget 21. mars (anf. sted, 87f); Henrik Laurentius Helliesen og Christian Jensen den 24. mars (anf. sted, 89), Adolph Frederik Munthe og Ole Andreas Bache den 28. mars (anf. sted, 91).

⁶⁵³ Statsråd Jacob Lerche Johansen ble dømt 29. mars og fikk sin dom lest i Odelstinget 1. april, jfr. *Storth. Forh.*, anf. bind, 92.

⁶⁵⁴ Dvs. 31. mars og 1. april.

⁶⁵⁵ Schweigaard fikk sin dom lest i Odelstinget 1. april, sammen med Johansen og Nils Christian Egede Hertzberg, jfr. *Storth. Forh.*, anf. bind, 92f.

⁶⁵⁶ Sic!

⁶⁵⁷ Kirkehistoriske Rejsefrugter, III. En Augustin tillagt Tale mod Christnes Iagttagelse af alskens overtroiske hedenske Skikke, i: *Theologisk Tidsskrift*, Ny Række 9 (1884), 485-545. Senere utgitt som egen publikasjon på tysk: *Eine Augustin fälschlich beigelegte Homilia de sacrilegiis. Aus einer Einsiedeler Handschrift des 8. Jahrhundert herausgegeben und mit kritischen und sachlichen Anmerkungen, sowie mit einer Abhandlung begleitet* (Hrsg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Christiania 1886.

⁶⁵⁸ Den ældste Kirkeordning, i: *Luthersk Ugeskrift* 15 (1884), 375-82; 393-408.

Kroner. Alle mine regulære Indtægter gaa, som jeg udtrykker mig, i Statskassen, d.v. i Huskassens Afgrund. Mama samler nu siden forrige Høst paa de 13-1400 Kroner, som min og Maries Rejse samt hendes Installation paa Anstalten plus Boghandlerregning i Leipzig har kostet. Endnu er hun neppe kommen halvvejs, og jeg ser nok, at jeg maa tilskyde en Del af mit Honorar for Bibeloversættelsen, ifald Gjelden endelig skal blive betalt. `A propos: Har Rektor Bødtker faaet det Exemplar af første Hefte af min Bog, som jeg for en 14 Dage siden har tilsendt ham?

Af Trines særdeles hyggelige og takkelige Breve, for hvilke vi er hende meget taknemmelige, ser vi, at I nu ere fuldstændig indrettede og har det saa godt, som man kan have det i Christianssund. At lavere mellem de to gamle Damer, Scylla og Charybdis, er sikkert ingen let Sag og en stor Kunst, men jeg haaber, at I kan gjøre det Vidunderlige og vedblive at være de to fiendtlige Parters Venner. Hvor langt er Du nu kommet med Dit sociale Epos? Du skriver Intet om det, men kun om nogle Digte, Du vil sende til Meydel, deriblandt et til Ibsen.⁶⁵⁹ Han fortjener virkelig et saadant, efter hvad Du skriver. En saadan storslaaet Objectivitet og Upersonlighed havde jeg dog ikke tiltroet ham. Hvor forskjellig fra den usle, foragtelige B.B. er han ikke; ham, som fra sit sikre Skjul i P. nu igjen har angrebet Kongen paa det skammeligste.⁶⁶⁰ Endelig har Regjeringen opmandet sig og sat baade ham⁶⁶¹ og en anden lignende Slyngel, der er optraadt paa samme Maade i Dagbladet,⁶⁶² under Action. Jeg forudsætter, at Du i Digtet til Ibsen ikke fornægter Dit aandelige Standpunkt, som er saa forskjelligt fra hans. Bevar forøvrigt Kladden til de Digte, Du sender til Meydel, forat det ikke skal gaa Dig, som det gik Dig engang med Aftenbladets Redactør. Jeg har ingen rigtig Fiducit til M. Han skal være meget træg. Mange Penge kan Du ikke tjene med disse Digte. Er Du nu færdig med Oversættelsen for Parman. Skil Dig dog endelig ved dette Arbejde. At Du ikke læser nogen anden Avis end Christianssundsposten, forundrer mig meget. Kan Du da ikke med nogle Andre tilsammen holde et Exemplar af Morgenbladet eller dog Aftenposten, der kun koster halvt saa Meget, som M., og skal indeholde meget Godt?

Saa gaar Du da Faderglæder imøde, og skal vi da blive Bedstefader og *Bedstemoder!* Hvor gjerne kom jeg ikke til Barnedaaben! Men dette lader sig neppe gjøre. Gud give T. en god Stund! Josef, haaber jeg, skal komme. Han er forøvrigt ret trist om Dagen, røger næsten ikke mere og spiser paafaldende Lidet. Han tænker paa at søge en Statsskolepost til Sommeren. Gid han kunde faa en i Christianssund! Jeg haaber, at han, forinden han drager

⁶⁵⁹ Antakelig det som senere ble trykket i *Lyrik og Satire*, 24-27.

⁶⁶⁰ I tallrike artikler i venstrepressen i Christiania. En av artiklene - i *Verdens Gang* 1884 Nr.36 (25. mars) - var så skarp i tonen overfor kongens håndtering av riksstrettdommene, at regjeringen 26. mars beordret redaktøren, O. Thommessen, satt under tiltale for majestetsforbrytelse. Jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen I* (Bull/Paasche/Winsnes, Norsk Litteraturhistorie 4), Oslo 1937, 645f; Kaartvedt, anf. skr., 564.

⁶⁶¹ Dvs. *Verdens Gang*, jfr. forrige note.

⁶⁶² Redaksjonell artikkel i Nr. 94 (21. mars). Tiltalen utferdiget 29. mars - samme dag som Caspari skriver! Jfr. *Departements-Tidende* 1884, 344; og Kaartvedt, anf. skr., 564.

bort, forlover sig med M.S. Han er hver onsdag Aften hos fru S. Naar han bare ikke behøvde at fri forat blive forlovet! - Søndag efter Paaske bliver Maia confirmeret. Hun er meget glad i "Solen", hendes Confirmator, Rector Maier.⁶⁶³

Om jeg vil komme til at kunne rejse til Sommeren? Fremtiden er saare usikker og dunkel. End ikke, at jeg kommer til at drage til Amerika, hører til Umulighederne. Sejrer de Karle, saa ve os! De ere capable til hvad det skal være. Dette er Manges Dom.

Skriv nu ret snart igjen og lad os komme i en ordentlig Correspondance. Tusind Hilsener til Trine! Hils Fru Riis og Christian hjertelig. Ligesaa Hilsener til Rectoren og hans elskværdige Frue. Mama, Josef og Eugen hilser Eder.

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader

40. Caspari til Theodor Caspari

(7. mai 1884)⁶⁶⁴

Kjære Theodor!

Et Par Linjer vil jeg dog tilføje til Mamas Brev til Trine. Til Mere har jeg desværre ikke Tid idag. Dine tre Digte har jeg faaet. Om det til Ibsen synes jeg meget godt. Den "Pantsatte Bondedreng"⁶⁶⁵ er saa haanende mod Bønderne, at Du vilde rende Dig en Stage gennem Livet, om Du lod det se Lyset *nu*. Det tredje om Marcus Aurels Rytterstatue,⁶⁶⁶ finder jeg, er uden nogen rigtig Pointe. Marc Aurels Moral er desværre gaaen fløiten i vor Tid med alt det Øvrige. Vil Du have Digtet til Ibsen trykt i Meydels Maanedsskrift? Af dette Tidsskrift er nu det andet Hefte udkommet. Det er mindre interessant end det første. Jeg er bange for, at Foretagendet er et dødt Foster. Højre disponerer over ringe Kræfter, og disse ere dovne og energiløse. Hvad Dig angaar, saa vil jeg gjerne, at Du beskæftigede Dig med Dit store Verk. Dog i den nærmeste Tid faaer Du jo noget Andet at tænke paa. Vor store Familiebegivenhed her, Josefs Forlovelse, har opfyldt os Alle med Glæde. Hun er virkelig sød og barnlig, den Mimi, og Josef er bleven en ganske Anden siden han har hende. Gid han kunde blive ansat i Christianssund! Til St. Hans skal jeg rejse til Tydskland for at streife

⁶⁶³ Forstanderen for diakonisseanstalten i Neuendettelsau, der Marie ble konfirmert, jfr. *Studenterne fra 1889*, Christiania 1914, 131.

⁶⁶⁴ Udatert brev; til dateringen, jfr. nedenfor note 668.

⁶⁶⁵ Senere trykket i *Lyrisk og Satire*, 86.

⁶⁶⁶ "Marc Aurels Statue paa Capitol", *Lyrisk og Satire* 14f.

omkring paa Bibliothekerne, besøge Steben og hente Marie. Inden Afrejsen er der dog endnu Meget at gjøre. Det andet Hefte af mine "Bibelske Afhandlinger" er udkommet, og jeg skal i disse Dage sende Rektor Bødtker et Exemplar. Hvad Politikken angaar, saa har nu vore Revolutionære begyndt Krig med det nye Ministerium⁶⁶⁷ ogsaa. Det Hele ender vel med enten Nødverge fra Kongens Side, vulgo kaldet Statskup, eller med, at han erklærer, at han ikke kan regjere længere, d.v.s. med Sveriges Indblanding, der vilde føre til Uafhængighedens og "Frihedens" Forlis. Den eneste Frelse vilde være, om Valgene til næste Aar skulde faa et saadant Udfald, at de Revolutionæres Magt blev knækket. Frækheden indenfor og udenfor Storthinget voxer med hver Dag. Aldrig har der vel existeret et saa taabeligt Folk, som det nuværende norske. Man lever som i et stort Galehus.

Vi vente nu med Spænding paa Efterretninger fra Christianssund. Maatte Gud lade Alting gaa godt! Skriv dog ret snart igjen til mig! Hils Trine tusinde Gange. Hilsener ogsaa til Christian, Fru Riis og Rektoren.

Din

Dig kjærligt hengivne Fader.

Heute hat Statsraht Dahl im Storthing auf dessen Fragen geantwortet, glänzend, wie es heisst.⁶⁶⁸ Uforvarende har jeg givet Dig denne Efterretning paa Tydsk, Jeg kommer netop fra et Brev til Bernhard.

41. Caspari til Theodor Caspari

Xnia 19/5 84

Kjære Theodor!

Jeg havde gjerne skrevet før til Dig, men jeg vilde afvente Dit andet Brev til Kammerherren, førend jeg gjorde det. Dit første indeholdt nemlig Et og Andet, som foruroligede os noget, en Uro, som voxte da der ikke kom noget Brevkort iforgaars. Gud ske

⁶⁶⁷ "April-ministeriet" Schweigaard.

⁶⁶⁸ Lars Christian Dahll (1823-1908), yrkesmilitær, utnevnt til statsråd og sjef for Armédepartementet i Schweigaards aprilministerium (3. april). "D. møtte i Odelstinget 7/5 1884, iført galauniform, og traadte med raske bevægelser og klirrende vaaben ind i salen. Med militær præcision svarte han paa de ... fremsatte spørsmåal, hvorefter han med de eleganteste bønninger til tinget og dets præsident forlot forsamlingen" (*Norsk biografisk Leksikon* 3, 249). Spørsmålene gjalt det avgåtte ministeriums hemmelige rustninger med tanke på folkeoppstand hvis man motstod riksrettsdommen. Om Dahll og hans opptreden, jfr. Kaartvedt, anf. skr., 388 og 563 (note 3), med der anf. litt.; og *Norsk biografisk Leksikon* 3, 248f.

Lov, at Alt staar saa godt!⁶⁶⁹ Saa modtager da, Du og Trine, mine bedste bedstefaderlige Lykønskninger til den Lilles lykkelige Ankomst. Maatte I faa megen Glæde af ham og maatte Trine snarest muligt igjen komme paa Benene. Dine nærværende Følelser ere mig jo ikke ubekjendte, og det var netop Dig, som engang fremkaldte dem hos mig. Bedstefaderlige vil jeg først faa, naar jeg har faaet se min *Sønnessøn* (jeg udtaler dette Ord med Stolthed). Jeg tænker Din Aversion for Guttebørn er nu mindre stærk end før. Lad os oftere faa Smaa-efterretninger.

Dit Digt til 17de Mai bragte jeg strax den følgende Dag med et Par Linjer til Friele. Han har optaget det og stillet det i Spidsen for Constitutionsdagens Morgenblad.⁶⁷⁰ Har Du sendt Ibsen Dit Digt til ham? og vil Du lade det trykke, og hvorda? "Den pantsatte Bondedreng" er et lidet Mesterstykke, men saa fuldt af (forøvrigt berettiget) Haan mod de forguede og almægtige Bønder, at der ikke kan være Tanke paa at lade det trykke end ikke uden Dit Navn, thi man vilde gjette sig til dette. Hvad Du skriver om Din Nervøsitet og om dens Kilde (at Du ikke er stærk i Disciplinen), foruroliger mig. Du maa i Ferierne gjøre en drabelig Rejse. Midlerne til den skal nok bringes tilveje. Desværre vil vi ikke kunne sees i Sommer. Jeg skal idag fem Uger rejse til Tydskland og kommer ikke tilbage førend henimod Midte September, da jeg skal afhente Marie den 31te August og derefter har at gjøre adskillige Besøg og Smaarejser med hende. At besøge Eder i den nærmeste Tid gaar allerede derfor ikke an, fordi jeg maa deltage i den mundtlige Examen i Myhres Sted. Jeg har just ikke havt megen Nytte af min Frihed for et Par Forelæsninger ugentlig (i sidste Semester har jeg holdt ligesaa mange, som de Øvrige) og for Examina og bryder mig heller ikke synderlig om at have den. Af mine "Bibelske Afhandlinger" er nu det andet Hefte udkommet (jeg sender idag atter et Exemplar til Bødtker), og vil det tredje, hvoraf Halvdelen allerede er trykt, udkomme før min Afrejse. Det fjerde og sidste skal jeg gjøre ferdig til Høsten. Saa har jeg da ialfald begyndt at skille mig ved mine Forpligtelser. Et Par Skrifter over Markus- og Matthæusevangeliet⁶⁷¹ skal følge paa de "Bibelske Afhandlinger". Til at skrive Puggecommentarer, som spare Studenterne for at høre Forelæsninger, har jeg grumme liden Lyst. Men Noget faar jeg vel ogsaa gjøre i den Retning. Der kommer nu om Dagen en Mængde Anmeldelser af mine to tydske Skrifter fra ifjor ind til mig, tydske og franske, alle fulde af den største Anerkjendelse.⁶⁷² Her er de saa ukjendte som om de vare udkomne i Cochinchina. Vore theologiske Studenter siges for Tiden at være de mest radikale, hvad der fornemmelig skyldes den Omstændighed, at der er saa mange "Bondestudentar" iblandt dem, og dernæst Agitationer udenfra (Kristoffer Brun og i den sidste Tid ogsaa Jakob Sverdrup⁶⁷³).

⁶⁶⁹ Theodors og Katharinas første sønn Carl Paul ble født 13. mai, jfr. *Studerterne fra 1870*, Kristiania 1920, 12f.

⁶⁷⁰ Senere trykket i *Lyrisk og Satire*, 90f.

⁶⁷¹ Disse ble aldri utgitt.

⁶⁷² Jfr. ovenfor brev nr. 37, note 641.

⁶⁷³ Jakob Liv Rosted Sverdrup (1845-99), cand. theol. 1869; lærer ved Nissen skole; bestyrer av Sogndals

Studenterhjemmet er kommet i Miscredit ved at huse en Del radikale Studenter, som drive Agitation der. Bestyrelsen ser sig nødt til i disse Dage at holde et Møde for at raadslaa om hvorledes den skal sætte en Stopper for dette Uvæsen. Jeg har med Bedrøvelse læst, hvad Du skriver om Din Disputation med Brodtkorb. Kjære, afhold Dig dog fra saadant. Du skader Dig kun derved. Er Du nu endelig færdig med Oversættelsen af den kjedelige tydske Bog for Parmann. Skil Dig dog ved dette Arbejde! Du glæmmer vel ikke at levere en Indberetning om Din Rejse til Kirkedepartementet? Den skal være indleveret senest sex Maaneder efter Tilbagekomsten. Du er nu allerede i den fjerde.

Imorgen skal der igjen være Examination i Stortinget, forudsat at Statsraad Munthe kan møde.⁶⁷⁴ Han er meget syg. Storthingsmajoritetens Hensynsløshed og Tyranni kjender ingen Grændser. Quiusque tandem! Fremtiden er virkelig trøstesløs.

Dog jeg faar nok slutte for denne Gang. Mine varmeste og kjærligste Hilsener til Trine. Hils Riises og Rektoren!

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

42. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 24de Oct.

1884

Kjære Theodor!

Vore Breve have krydset hinanden. Mit maa omtrent samme Dag være kommet til Dig, som Dit kom herhid. Jeg siger: herhid, ikke: til mig, thi jeg fik det ikke strax, men først sidste Mandag, Dagen efter min Tilbagekomst fra Kongsberg. Jeg har nemlig fra forrige Fredag til Søndag Eftermiddag været paa Besøg hos Rebekka og Jakob for at undgaa en "Dandsemoro"

Folkehøjskole 1871-78; fra 1878 sogneprest i Leikanger; 1876 innvalgt på Stortinget, meget aktiv i kirkepolitiske saker. Preget av vestlandsk pietistisk vekkelsesfromhet, lanserte i skriftet *Om Menighedsraad* 1870 tanken om menigheters valgrett og selvstyre. 1883 Kirkekomiteens formann; 26. juni 1884 utnevnt til minister i regjeringen Johan Sverdrup. Først minister i Stockholm; byttet i juli 1885 stilling med kirkeministeren Elias Blix, byttet igjen med ham sommeren 1886. Øvet som regjeringsmedlem stor innflytelse over sin onkel Johan Sverdrup; nært alliert med Ole Vollan og Lars Oftedal. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon*, V, 557-59; *Norsk biografisk Leksikon* 15, 395-403.

⁶⁷⁴ Adolph Fredrik Munthe (1817-84), offiser og statsråd; 19. okt. 1877 utnevnt til statsråd og sjef for Armeedepartementet. Dømt ved riksrettsdom 25. mars. Han skulle møtt i Stortinget den 20. mai - dagen etter dette Caspari-brev - for å svare på spørsmål om samme sak som Dahll, men var for syk, og sendte en skriftlig redegjørelse, jfr. Kaartvedt, 388. Han døde 7. sept. samme år. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 9, 485f.

her i Huset og en Middag for Kongen hos vor "major domus", hans Excellence Haman II,⁶⁷⁵ hvortil jeg var indbudet tilligemed Monrad, som ligefrem sagde: Nei, Tak, saa Universitetet ved den Leilighed kom til at glimre ved sin Fraværelse. (M. og jeg vare de to eneste Universitetslærere, som bleve indbudne). Jeg har iforgaars talt med Prof. Daa⁶⁷⁶ angaaende Dit Ønske. Han sagde, at han vel kjendte til en Mængde Disputationsafhandlinger fra det forrige Aarhundrede (allesammen naturligvis affattede paa Latin), men ikke til nogen Beskrivelse af en Disputation fra denne Tid (en saadan existerede neppe), hvad jeg heller ikke gjør, saa vi desværre ikke kan hjælpe Dig i dette Stykke. Men skulde ikke Magisterslenget i Peer Paars samt Erasmi Montani Syllogismer ligeoverfor Peer Degn i Forbindelse med hvad der er kommet frem for Lyset paa vore Dages Folkemøder være et tilstrækkelig Grundlag for en humoristisk-satyrisk Fremstilling af en Disputation om det "absolute Veto"? Vi her skal paa Holbergsdagen have en akademisk Højtidelighed, ved hvilken Ernst Sars skal holde Talen⁶⁷⁷ (om Holberg som Historiker), medens Daa skal levere Programmet til den og Lorenz Dietrichson og Ole Olsen Cantaten⁶⁷⁸ og Musiken dertil. Jeg kommer vel til ogsaa ved denne Leilighed at glimre ved min Fraværelse. Jeg er jo ikke sikker paa, at Sars ikke vil komme til at forarge mig (Holberg har ogsaa skrevet en Kirkehistorie paa sin Maner), og at jeg ikke bliver nødt til at tage en af hans Excellences Kumpaner under Armen og føre ham ind i Festivitetsalen. Jeg vil ikke være nogen Paradehest foran Radikalismens Triumphvogn. Den stakkars Blix! Han var langt lykkeligere som min "Personelcappellan", som jeg engang kaldte ham i Spøg, end han nu er som Sverdrups. Denne "Landets første (værste) Borger" bringer ham ved sine Henvendelser "in statum strangulationis".

Dog den forestaaende Forelæsning minder mig om, at jeg maa slutte. Skriv snart igjen og hils Thrine hjertelig. Alle i Huset lader hilse.

Din

Dig hengivne Fader.

Jeg er meget spændt paa at høre det Parti af Dit nye Digt, hvormed Du er færdig og glæder mig, til at høre det. Overarbeid Dig ikke!

⁶⁷⁵ Johan Sverdrup!

⁶⁷⁶ Ludvig Daae (1834-1910); cand. phil. 1859; lærer ved Drammens lærde og Realskole til 1863; derefter universitetsstipendiat i historie; 1869 utnevnt til universitetsbibliotekar; fra 1876 professor i historie. Virksom som konservativ politiker og folketaler. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 86f; *Norsk biografisk Leksikon* 3, 178-81.

⁶⁷⁷ Johan Ernst Welhaven Sars (1835-1917), 1860 assistent i Riksarkivet; fra 1870 universitetsstipendiat i historie; fra 1874 ekstraordinær professor. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* V, 42f; og Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen I* (Bull/Paasche/Winsnes, Norsk Literaturhistorie 4), Oslo 1937, 207-29. Sars' jubileumstale er gjengitt i *Norske Universitets- og Skoleannaler* 3. Række 21 (1885), 92-120; ble ogsaa utgitt som særtrykk: *Prof. J.E. Sars' Foredrag ved Universitetets Holbergsfest den 3die December 1884*, Christiania 1885.

⁶⁷⁸ Ludvig Holberg. *Cantate og Declamation ved Universitetets Fest den 3die December 1884*, Christiania 1884.

43. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 24de
November 1884

Kjære Theodor!

Hvor gjerne jeg vilde skrive til Dig mindst hveranden Uge, hvis jeg bare ikke var overlæsset med alskens Arbejder og Brevskrivningen faldt mig noget lettere. Nu ligger jeg in extremis med mine "Bibelske Afhandlinger". For nogenlunde at kunde holde mit Ord, at der iblandt dem ogsaa skulde være nogle forhen ikke trykte, maa jeg efter at have skrevet en dybtgaaende og svær ny Afhandling over Jeremias's indre Liv endnu bearbejde et Par af mine populære Forelæsninger over Jeremias's Bog. Hermed er jeg netop beskjæftiget. At bearbejde gamle Sager er næsten vanskeligere end at skrive nye. Det tredje Hefte er ferdigt; det fjerde, hvoraf tre Ark alt ere trykte, maa være ferdigt i Midten af næste Maaned. Jeg maa altså skynde mig med det resterende Arbejde. Havde jeg bare dette! Paa Fredag ere Examinanderne færdige med sine skriftlige Arbejder, og begynder Læsningen af disse, et Arbejde, som jeg var fri for i en Del Aar, men som jeg nu har faaet paany, siden Blix er bleven Statsraad.⁶⁷⁹ Saa kommer den mundtlige Examen. Indtil Fredag holder jeg endnu Forelæsninger, og Bibeloversættelsen gaar sin Gang indtil Begyndelsen af den mundtlige Examen. Til alt dette kommer de Bryderier, som Bernhofts Sygdom (han har faaet et Slagtilfælde og kan Intet mere bestille) volder mig som Jødemissionscomitéens Formand.⁶⁸⁰ De ere ikke ringe. Og saa de velsignede Selskaber, hvis største Del Mamas mange Bekjendtskaber har skaffet mig paa Halsen, og som undertiden stjæle næsten 1 1/2 Dag fra mig! (Jeg er Dagen efter dem i Regelen halvt ødelagt). Og saa med Alt dette snart 71 Aar paa Ryggen, megen Nervøsitet i Kroppen og al den "Aufregung" og Ærgrelse, som Livet i det nye Norge eller, som jeg kalder det, Sverdrupiet (efter Paradigmet Tyrkiet) og Narragonien, volder mig.

Du spørger mig, om jeg vil holde et Par Forelæsninger i Christianssund under mit Ophold der til Bedste for de fattige Arbejdere. Hvis man vil tage tiltakke med, at jeg foredrager to, tre af dem, som jeg tidligere har holdt her over udvalgte Afsnit af Jesajas's Bog eller over udvalgte Afsnit af Patriarkernes Historie i første Mosebog, *ja*. (Naturligvis ikke forhen trykte). Nye kan jeg ikke udarbejde. Vil man det, saa faar man sørge for Lokale og alt det Øvrige. Jeg agter at rejse tredje eller fjerde Juledag. Underret mig om, naar Dampskibet

⁶⁷⁹ Blix var statsråd i regjeringen Sverdrup 1884-88.

⁶⁸⁰ Theodor Christian Bernhoft (jfr. brev nr. 24, note. 28) var sekretær i Centralcommitteen for Jødemissionen 1861-63 og 1880-1885. Jfr. Christian Ihlen, *Den norske Israelsmisjons historie i hundre år. 1844-1944*, Oslo u.å., 103-107 og Skarsaune, «*Israels Venner*»: *Norsk arbeid for Israelsmisjonen 1844-1930*, 91-113; 157-165..

Riddervold gaar fra Trondhjem til Christianssund. Jeg glæder mig meget til Samværet med Dig, Thrine og den Lille. Lidt ubehageligt for mig bliver Misforholdet mellom Dig og Riises. Jeg kan naturligvis ikke undlade at besøge disse. Hvor sørgeligt, at to Ungdomsbekjendte, der leve sammen paa et Skjær, som Christianssund, og dertil ere Colleger, skulle komme i et saadant Misforhold til hinanden!⁶⁸¹ Jeg kan begribe, at Opholdet i Ch. maa være meget tungt for Dig og kan bringe Dig paa saadanne Tanker, som den, at søge en Skolestyrerpost paa Røraas, en Tanke, som Du endelig ikke maa realisere. Ingen føler saa meget med Dig, end din Fader. Der gaar ikke nogen Dag hen, uden jeg gjør det. Mit Ønske er, at der maatte aabne sig for Dig en Adjunctpost eller i det Mindste en lignende Post, som den, Du nu har, i en By som Drammen eller en af de andre Byer ved vore tre Jernbaner her. Lad Dig ikke altfor Meget kue af Dine nuværende Forhold, hold Modet oppe! Deus providebit. Ingen af os gaar nutildags paa Roser. Gjenvordigheder staalsætter.

Naar jeg kommer, skal vi flittig conversere om disse Ting og om mange andre. Det glæder mig at høre, at det gaar fremad med Dit Epos, omend langsomt. Jeg er spændt paa at høre om og af det. Har Du læst "Vildanden"? (Jeg har det ikke). Efter Kritkerne at dømme maa det være et trøstesløst Stykke. Det er Løgn og atter Løgn og tredje Gang Løgn, at Samfundet kun tæller slige Uslinger, som Ibsens Mennesker. Hvad det norske Folk trænger til, det er en rigtig stor og almindelig Calamitet, der gaar gennem Marv og Ben og gjør en Ende paa alt det Kokketeri med Pessimismen, alt det Narrevæsen med Maal-, Kvinde- og Totalafholdssagen, og alt det radikale Kjeltringvæsen, som nu har lagt sig som en klam Taage over det. Det maa blive virkeligt ulykkeligt, og det tilgavns.

Hos os i Huset gaar det jo nok saa brav. Mama holder sig i sit Skin angaaende B. og M.⁶⁸² Materien er ogsaa paa begge Sider for ubekvem. Vi faar ingen S-iade No. 2. Josef bliver menneskeligere og menneskeligere, meddelsommere og meddelsommere, relativt at forstaa. Til Ch. faar Du ham nok ikke med. Eugen er den glade Gut, han altid har været. Hvad jeg savner hos Begge, ere almindelige Interesser. Eugen har dem endnu mindre end Josef. Denne har ikke været at bevæge til at aflægge Ed til Constitutionen og lade sig indføre i Mandtallet for at kunne deltage i det forestaaende Communevalg. Fra Rebekka har vi netop havt Brev. Hun er rask, men bliver dog snart træt. Henimod Slutningen af Januar skal Begivenheden indtræde.⁶⁸³ Jeg imødeser den ikke uden en vis Ængstelighed og Bekymring. Gid hun kunde være her hos os!

Dog nu maa jeg slutte. Lad mig snart høre fra Dig!. De hjerteligste Hilsener til Thrine og et bedstefaderlig Kys til Carl. Hils ogsaa Rektoren fra mig! De to sidste Hefter af min Bog

⁶⁸¹ Jfr. ovenfor, brev nr. 22, note 551.

⁶⁸² Er "B." Maries kjæreste? Jfr. om Jørgen Breder nedenfor brev nr. 54, note 757; og "Brederinden" i brev nr. 63. Marie Caspari ble senere, 2. juli 1903, gift med Alfred Krarup. Jfr. *Studenterne fra 1889*, Christiania 1914, 131f.

⁶⁸³ Rebekka Caspari Johnson fikk 5. feb. 1885 datteren Vilhelmine Marie, jfr. *Studenterne fra 1873*, Christiania 1898, 162f.

bringer jeg ham vel bedst personlig. (Den tredje December skal vi have en Holbergsfest paa Universitetet. Jeg er en af indbyderne, men kommer nok til at glimre ved min Fraværelse, ligesom ved Sverdrups Middag for Kongen. Ernst Sars skal holde Talen. Gid vi kunde fejre en levende Holbergs Fødselsdag! Han vilde kunne fraadse i Narrer.)

44. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 21/22 Dec. 84

Min kjære Theodor!

Kun nogle Linjer idag, da vi jo snart skulle tale med hinanden i det vide og brede. Jeg rejser Fredag den anden Juledag herifra, hvis der ikke skulde komme Noget imellem, hvad jeg ikke haaber og tror, og kommer altsaa, om Gud vil, idag otte Dage (den 28de) med Statsraad Riddervold til Christianssund. At komme før var umuligt for mig. Vi have imorgen (Mandag den 22de) vor sidste Examen dag. Vor glørværdige Revolution har jo igjen lagt hele Byrden paa mig.⁶⁸⁴ Ja, jeg har denegang endog examineret i to Fag, i gamle testamente og i Kirkehistorie. Nu er jeg noget træt og glæder mig ogsaa derfor til Rejsen. Den vil, som jeg tror, forfriske og styrke mig trods Anstrængelserne. Jeg bringer et Kabinetsbillede af Ibsen og mig med mig og ligesaa et af Mama. Hun har nemlig ladet sig fotografere for Nogen Tid siden. Hendes Billede er vellykket. Mama har forøvrigt været syg og sængeliggende i nogle Dage. Et Øjeblik saa det ud, som om hun skulde faa Lungebetændelse.

(Jeg skriver det Følgende Mandag Morgen). Igaar var hun for første Gang igjen oppe. Bare hun nu ikke er altfor dristig! Istedetfor een Gaas skal jeg bringe to Gjæsser med og jeg ved ikke hvad forøvrigt. *Mit* Julepresent til Eder bliver 100 Kroner. Om jeg kan bringe dem med mig eller bliver nødt til at sende Eder dem noget senere, er afhængigt af Parmann. Jeg har at faa af ham for min Bog omtrent 1300 Kroner. Forhaabentlig lader han mig faa ialfald en Del af Summen endnu før Jul. Idag udkommer min Bog,⁶⁸⁵ ledsaget af et meget godt litograferet Billede af mig. Saa er jeg da færdig med det Arbejde ogsaa. Jeg maatte i den ellefte Time udarbejde endnu een ny Afhandling. I næste Aar vil jeg begynde at udgive "Bidrag til Indførelse i de fire Evangelier", et Arbejde, hvortil jeg glæder mig meget.⁶⁸⁶ Med 31te December udløber, Gud ske Lov, min Dekanats- og Collegietid og ligesaa min

⁶⁸⁴ Siden Blix var blitt utnevnt til statsråd, bortfalt den tilsvarende lettelse i Casparis forelesnings- og eksamensbyrder, jfr. ovenfor brev nr. 19, note 527.

⁶⁸⁵ *Bibelske Afhandlinger*, jfr. ovenfor, note 640..

⁶⁸⁶ Utkom ikke.

Formandstid i Videnskabselskabets historisk-filosofiske Klasse. Jeg har frabedt mig Gjenvalg. Siden den Tid, Videnskabselskabet har stillet sig i et Afhængighedsforhold til Storthinget for at faa de 4000 Kroner, har jeg ingen Glæde mere i det og kommer vel til sjelden eller aldrig at deltage mere i dets Møder. Rygh⁶⁸⁷ og Sofus Bugge⁶⁸⁸ indtage af samme Grund den samme Stilling til det, de "liberale" er meget servile, og Politiken inficerer og ødelægger alting hos os! Det er utroligt, hvor meget jeg længes efter Stilhed og Ro, d.v.s. stilt og roligt Arbejde. Alle ydre Affairer og alt Selskabsvæsen er mig imod. Jeg haaber, at man ikke plager mig med det sidste i Christianssund mere end højst nødvendigt. Jeg taaler jo heller ikke at være længe oppe om Aftenen. Jeg kommer til at holde to *eller tre* Forelæsninger i Christianssund over Micha 4,1-5 (Jes. 2,2-4 og Sak 8,20-23), den store og mægtige Spaadom om Zionsbjergets Ophøjelse og Folkenes Strømmen til det, en af de største profetiske Missionstexter. Jeg ville gjerne holde nogle Forelæsninger over et Afsnit i første Mosebog; men jeg har ikke kunnet finde mine populære Forelæsninger over Patriarchernes Historie igjen.

Dog finis imponendus est his literis. Hils Thrine og Lillegutten hjerteligst og kjærligst fra mig! Jeg længes svært efter at se Gutten. Forhaabentlig plages han ikke af vordende Tænder under mit Ophold. Alle her hilse, men jeg alene kommer. Forhaabentlig faar jeg endnu et Brev fra Dig, førend jeg rejser. Du har jo lovet mig et.

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader

⁶⁸⁷ Oluf Rygh (1833-1899), cand. philol. 1856; fra 1858 universitetsstipendiat i historie; 1863 lektor og 1866 professor i historie. Medlem av Videnskabselskabet i Christiania fra 1859; preses 1876-78 og generalsekretær 1878-83. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 633-35; *Norsk biografisk Leksikon* 12, 64-80.

⁶⁸⁸ Elseus Sophus Bugge (1833-1907), filologisk embetseksamen 1857; i 1860 ansatt som universitetsstipendiat i sammenlignende språkvitenskap; 1864 ekstraordinær lektor i samme fag; fra 1866 professor. Folkeminnesamler og utgiver av oldnorske tekster. Medlem av Videnskabselskabet i Christiania fra 1858, vise-preses fra 1884. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 510-12; *Norsk biografisk Leksikon* 2, 356-68.

45. Caspari til Theodor Caspari

Christiania, den 19de

Januar 1885

Kjære Theodor!

Senere, end jeg gjerne havde villet, kommer jeg til at tilskrive Dig. Sagen er, at min Rejse vistnok var meget heldig - der var ikke Søgning paa Turen til Trondhjem, saa jeg havde det nok saa lunt nede i Salonen, og der var vakkert og ikke altfor koldt Vejr paa Turen til Christiania, saa jeg havde det meget godt i de varme Kupéer -, men at jeg alligevel kom meget angreben til Christiania, en Følge af min totale Mangel paa Appetit paa den hele Rejse. I mit Telegram kunde og ville jeg ikke tale derom. Appetiten er jo nu langsomt blevet noget bedre, men videre rar er den endnu ikke. Alt kogt kjød og al Steg er mig imod; jeg lever bare af en Smule raa Skinke, skavet raat Kjød og et Par blødkogte Æg om Dagen foruden af Rissuppe. Søvnens var i de første Nætter meget daarlig, og Nervøsiteten var meget stor. I de sidste Nætter er hin dog bleven ulige bedre, og denne er blevet meget mild. Men nu har Diarrhæe indstillet sig, som mætter mig meget og har forhindret mig fra at gaa ud baade igaar og idag. Jeg har konsulteret Keyser⁶⁸⁹ og skal nu tage en Smule Opium. Han har forbudt mig at begynde med Forelæsningerne før 2 Februar (idag 14 Dage). Kunde jeg bare faa min normale Appetit igjen. For nervøse Folk er Mad Medicin. Som I ved, var jo ogsaa allerede i Ch. min Appetit klein.

Nu ved Du, hvorfor jeg ikke har skrevet før. Jeg var saa mat og medtaget og saa lidet oplagt til alle Ting. Tusind Tak til Eder begge for Eders kjærlige Modtagelse! Gid, jeg bare ikke havde været en saadan Ridder af den sørgelige Skikkelse hos Eder! Min Rejse vil trods min Svaghed hos Eder staa i behagelig Erindring for mig, især naar jeg først er kommen ud af min nuværende status depressionis.

Angaaende Dine Anliggender har jeg endnu ikke kunnet foretage Noget. Jeg haaber at komme ret snart sammen med Heuch. Da skal jeg levere ham Dine Artikler om "Vildanden"⁶⁹⁰ og tale med ham om Din Fremtid. Hvad Meidell angaar, saa synes jeg nu at det er bedst, at jeg ikke rekvirerer Dine Digte af ham. Du behøver dem jo ikke, da Du har Exemplarer af dem. Det er ikke troligt, at han endnu vil optage dem. Han maatte for længe siden have gjort dette, hvis han havde villet gjøre det. Lad ham løbe og hav ikke mere Noget at bestille med ham. Han vil Dig neppe vel og deler vel den udbredte Fordom mod den bundne Form. Allermindst maa der kræves af ham Honorar for de tre optagne Digte. Maanedsskriftet renter vist ikke, og hvad Du vilde faa for dem, er sikkert næsten ingenting.

⁶⁸⁹ Jacob Johan Keyser (f. 1828), cand. med. 1852, privatpraktiserende lege i Christiania. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 216.

⁶⁹⁰ Publisert i *Christianssundsposten* nov. 1884.

Lad ham løbe og arbejd saa meget som muligt paa Dit store Arbejde - dog uden at overanstrenges Dig og skade din Helbred. Ogsaa "her vil ties og bies". Din Tid kommer nok. Lad mig faa Fortsættelsen altefter Arbejdet skrider frem.

De hjerteligste Hilsener til Thrine og Mange Kys til Gutten! Hils ogsaa Rektoren og Frue og alle de Øvrige hjertelig og tak dem i mit Navn. Her staar Alting godt. Idag otte Dage den 26de skal Mama rejse til Kongsberg. Rebekka, som er rask, venter sig fra den Tid af. Gud give i sin Naade, at Alting gaar godt. Jeg kommer da til i 2-3 Uger at være alene. Marie skal føre Scepteret i Huset. Jeg har telegraferet til Onkel Bernhard og skal snart skrive ham til. Lad mig nu snart faa høre fra Eder. Alle hilse. Jeg har ladet sende Rektoren det manglende Hefte.

Din Dig hengivne
Fader.

46. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 30te
April 1885

Kjære Theodor!

Idag kommer jeg da endelig til at skrive det Brev, Du utaalmodig venter paa. Jeg har, siden jeg sidst tilskrev Dig, uafladelig været stærkt beskæftiget med Forelæsningerne, som nu optage mere af min Tid, end før, med Bibeloversættelsen og fremforalt med Theol. Tidsskrift, hvilket jeg for en meget stor Del maa fylde med alskens Afhandlinger og Opsatser, og dertil oftere lidt af en usædvanlig høj Grad af Nervøsitet. (Engang var jeg endog saa klein, at jeg maatte gjøre en liden Rejse til Kongsberg, og da jeg efter Tilbagekomsten første Gang optraadte paa Kathedret, var jeg overmaade nær ved at sende Tilhørerne hjem igjen.) Hertil kom, at jeg, førend jeg skrev, gjerne vilde læse Din "Bragesnak" for Andreas Aubert⁶⁹¹ og ikke saa snart kunde faa fat i ham. Forrige Løverdags er dette endelig lykkedes mig, og nu skriver jeg da. Endnu vil jeg tilføje, at Brevskrivning for mig altid er et formeligt Arbejde, der kræver Tid.)

Jeg har nu læst "Bragesnakket" mindst fire Gange, engang for Dine Brødre, eengang for A.A. og to eller tre Gange for mig alene og vil nu meddele Dig Deres og mine egne Bemærkninger om det. Eugen, der jo som den yngste maa antages bedst at kjende til de senere Aars Skoleungdom, gav Din Fremstilling det Skudsmaal, at den bærer Virkelighedspræg. Saa talte de 16-17 Aars Gutter virkelig nu. Især fremhevede han, at de bar

⁶⁹¹ Jfr. ovenfor, brev nr. 28, note 593.

sig saaledes ad ligeoverfor Pontoppidans Forklaring, som "Brage" gjør. Ogsaa senere har han paa mit Spørgsmaal udtalt sig i denne Retning. Josefs Dom var i denne Henseende noget afvigende. Han fandt Fremstillingen noget outreret. Ikke saa Andreas. Dine Brødre bemærkede desforuden, at Rektor Bødtker let kan blive stødt ved V. 8 i Forbindelse med V. 4. Du lader din Rektor her holde Mandags Andagter og lægger ham hist en kjærlighedsløs; plump og saarende Ytring om eller til den stakkars skindfattige Bjerkeseth i Munden. Men nu skal Bødtker være den eneste Rektor i Landet som holder saadanne Andagter,⁶⁹² og man maa derfor ved Ytringen uvilkaarlig tænke paa ham, og han maa gjøre dette selv. Jeg finder, de har Ret. Kan du ikke lægge Ytringen i en Andens Mund eller give den en almindeligere Form? Jeg maa rigtignok indrømme, at den passer bedst i en Rektors Mund. Andreas fremhævede to Ting. Den ene var, at en af de virkelige Personer, som havde foresvævet dig ved Din Fremstilling, nemlig Garborg, skimter altfor tydelig frem i den. Man maatte i Vers 5 følg. nødvendigvis tænke paa ham. Du var her for personlig, og det var overhovedet Din Fare at være det. Han kaldte i saa Henseende Din Satire aristofanisk. Ogsaa jeg har ved Bjerkeseth uvilkaarlig maattet tænke paa Garborg (og det samme have ogsaa Dine Brødre gjort), især ved Vers 6 Linje 3 og 4 (hans skarpe - Filippenser). Du bør forandre disse to ogsaa ellers utækkelige Linjer. At B. periodevis plages af Filippenser er jo ogsaa et rent betydningsløst Træk. (Just derfor vil man ved det tænke paa en bestemt Person, paa G.) Alt det Øvrige om ham faar Du nok beholde. Rigetignok vil Bondestuderne og deres for Tiden saa mægtige Velyndere tage Dig hele Skildringen af ham (du (overstrøket: synes jo at haane hans Fattigdom og) gjør ham jo til Antichristendommens Bærer) meget ilde op, men det faar Du nu sætte Dig ud over. Det Andet, hvorover Andreas ankede, er Din Reflection i de 5 Vers, som gaa forud for de to sidste. Han fandt den uklar. Jeg er slet ikke enig med ham heri. Den synes mig at være meget klar. Det Eneste, som ikke er klart for mig, er, om dens Indhold medfører Sandhed, eller ej. Jeg har ingen Erfaring i dette Stykke. De Vers, hvori Du har fremstillet den, er forøvrigt mesterlige, hvad ogsaa A. anerkjender. Skal jeg nu udtale min Dom om det Hele, saa maa jeg sige, at jeg er særdeles fornøjet med det. Du har tegnet Charactererne godt og med Consekvens, Humoret er fornøjeligt og Satiren træffende. Kun synes jeg, at Guttestriden virkelig er en Smule udtværet, ihvorvel den muligens tager sig anderledes ud, naar man kommer til at læse den paa Prent, end nu, da man læser den i Manuscript, og forekommer det mig, som om Bjerkeseth dog var en Smule for lærd eller belæst for en Skolegut (endog Koranen skal han jo have læst). Gives der virkelig *Skolegutter*, som han? Han er ialfald en Exeption. Vers 18 har noget for min Følelse Stødende. Vor Herres Person og Navn indblandet i Guttevaaset! V. 19, 20 og 22 forsoner dog i nogen Grad med V.

⁶⁹² Om rektor Bødtker, jfr. ovenfor brev nr. 22, note 552. Om Bødtkers mandagsandakter, jfr. Å. Holter, *Det norske Bibelselskap gjennom 150 år*, 335: "Han kom fra en gammel og myndig presteslekt (...), og presten i seg fornektet han aldri. Han var visstnok den eneste rektor i landet som samlet "Disciplene" til andakt hver mandag morgen..."

18. Der er da dog een Gut med noget Alvor og nogen Character i Flokken. Den lille Clarus Blom redder overhovedet, saa at sige, Situationen *og Dig selv, Poeten*. Ligeoverfor ham tager sig Din *Helt*, Gustav, ud som en *Pjalt*. Du har sandelig ikke givet Nutidens Skoleungdom noget godt Skudsmaal. Staar det virkelig saa slet til med den? Jeg ved det ikke.

Du ser, at jeg har gjort mig Umage med "Bragesnakket". Jeg interesserer mig meget for Fortsættelsen af Digtningen og synes om Planen og Gangen, i Særdeleshed ogsaa om Inddelingen i Capitler med særegne Overskrifter. (Tilføyet i margen: Særlig glæder jeg mig til Skildringen af Jotunfjeldnaturen. Kunde Du ikke een Gang gjøre Jotunfjeldnaturen til et eget paa een Gang landskabsmalende og symbolsk-allegorisk Digt?) Hvad angaar den projecterede Fremstilling af det Chr. K.'ske Elskovseventyr,⁶⁹³ saa er jeg bange for, at Du vil komme til at blive for personlig. Gid Du kunde arbejde hurtigere! Naar der bare aabnede sig en Udsigt til, at Du kunde komme os nærmere og blive Adjunkt! Det er fortvivlet, at vi ikke skulle kunne se hinanden før Juul, og da for en saa kort Tid. Jeg kommer til at rejse til Tydskland den 20. Juni, om Gud vil. Før min Afrejse skal jeg sende Dig 100 Kroner til Din Sommertur. Jeg tager dem fra mine egne Rejsepenge. Din Familie skal altsaa til Høsten faa en Tilvækst? Jeg har, siden jeg fik denne Efterretning, omhyggelig undgaaet at træffe Din Svigerfader. Jeg er bange for hans Jammerklage. Thrine vil vel nu ikke blive saa vel modtagen, som hun vilde være bleven det, hvis Begivenheden ikke havde forestaaet. Men hun er tapper og uforsagt og klarer nok Situationen. Jeg glæder mig meget til hendes og Guttens nærforestaaende Ankomst. Løverdag før Pintse skal vi Alle til Kongsberg til Daabsfesten.⁶⁹⁴

Hjertelige Hilsener til Thrine og et Kys til Gutten. Hils Rektorens og de Øvrige - Alle her hilser, ogsaa Andreas har bedt mig at hilse Dig fra ham.

Din Dig hengivne
Fader.

⁶⁹³ Maleren og forfatteren Christian Krohg (1852-1925) innledet i 1884 et kjærlighetsforhold til sin malerelev Othilia ("Oda") Engelhardt, født Lasson (1869-1935), og giftet seg med henne 4. okt. 1888. Jfr. Ketil Bjørnstads dokumentarroman *Oda!* Oslo 1983; og Ø. Sørensen, *1880-årene*, 82f.

⁶⁹⁴ Jfr. ovenfor, brev nr. 43, note 683.

47. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 9/12 85

Kjære Theodor!

Endelig kommer jeg da til at skrive til Dig. Hidtil har mine mange Arbejder og, desværre maa jeg tilføje, min saare plagsomme og stundom næsten uudholdelige Nervøsitet, der hemmer mig i alt hvad jeg gjør, forhindret mig fra at gjøre det. Jeg har nu omsider faaet Ferier. Forelæsningerne ere sluttede, i den skriftlige Del af Examen behøver jeg ikke at tage Del, og den mundtlige vil kun vare i fire Dage. Bibeloversættelsesarbejdet vil ogsaa komme til at standse i disse Dage. Høsten 87 vil vi blive aldeles færdige med det. Jeg længes efter dette Tidspunkt, uagtet jeg med Arbejdets Ophør vil komme til at miste en Indtægt af 1200 Kroner om Aaret. Dersom jeg havde været Professor i Erlangen, hvad jeg jo i 1857 og kanske ogsaa i 1867 havde kunnet blive, saa havde jeg allerede i Begyndelsen af forrige Aar kunnet gaa af med hele min Gage som Pension. I det velsignede nye Norge maa jeg holde ud, saa længe jeg kan tygge Grød. Endog en Venstremand, som Prof. Brandt,⁶⁹⁵ ytrede engang mod mig i Vrede over de norske Pensionsforhold, at han aldrig vilde tage sin Afsked, omend han saa skulde være sengeliggende i aarevis. De kan ikke afsætte mig, fordi jeg er syg, sagde han. Jeg skulde i disse Dage gjerne i flyvende Fart kjøre omkring hele Mjøsen, som jeg gjorde det i 58, for at mine Nerver kunde blive en Smule styrkede. Men det lader sig ikke gjøre. Jeg maa tage tiltakke med smaa Tourer i Nærheden af Byen per pedes apostolorum.

Jeg glæder mig saare til at se Dig igjen. Det er jo nu næsten et Aar, siden jeg sidst saa Dig. Som jeg hører, kommer Du allerede Mandag eller Tirsdag otte Dage, to eller tre Dage før Juleaften. Jeg sender Dig indliggende 50 Kroner til Touren hertil. De andre 50 skal Du faa, naar Du rejser hjem igjen. Jeg har samtidig kun een Bøn til Dig: Vær rigtig snild, venlig og hensynsfuld med Mama. Er Du det ikke, saa falder Skylden tilbage paa mig (Non pluit Zeus, duc ad Christianos), og jeg har ellers nok at bære.

Hvad siger Du om Genis Forlovelse med Alette?⁶⁹⁶ Vi saa den Sag komme, og jeg havde kun ønsket, at han havde ventet til, at han var blevet færdig med sin Examen. Jeg er her ikke *saa* tryg, som jeg var dengang Du forlovede Dig med Trine, og Josef med Mimi. Begge, Eugen og Alette, ere noget lette (ikke at tage i slem Forstand). Gud give sin Naade til Forholdet! En forstandig og begavet Tingest er hun. Som saadan har jeg lært hende at kjende paa Rejserne til og fra Neuendettelsau.

Saa er da en Forsoning kommet istand mellem Eder og Riises. Maatte den blive av Varighed! Jeg er dog bange for, at det oprindelige Forhold ikke ganske vil blive restitueret.

⁶⁹⁵ Fredrik Peter Brandt (1825-91), retthistoriker, professor fra 1866. Jfr. nedenfor, brev nr. 59, og *Norsk biografisk Leksikon* 2, 138-140; Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 429f.

⁶⁹⁶ Alette Bech, jfr. ovenfor brev nr. 31. Denne ble det ikke noe av; Eugen Caspari var ugift til han 2. april 1912 giftet seg med Birgit Rude, jfr. *Studenterne fra 1880*, Oslo 1930, 45f.

Men ogsaa saa er det bra. Det vil bidrage til at gjøre Dig Din Stilling i Ch. lettere, saa længe den varer. Gid, den ikke maatte vare længe, thi jeg længes meget efter at have Dig nærmere, og Du er i Længden ikke tjent med at leve paa et saa afsides liggende Skjær.

Herom minder mig det siste Parti af Din "Tannhäuser", Episoden om Rikke Tillesen, thi den synes mig at vidne om, at Du altfor meget lever paa Erindringer fra svundne Dage. Du tværer for meget ut paa R.B., et i Grunden tarveligt og aflægs Object. I Episoden findes enkelte Træk, som jeg maa betegne som Virkelighedens Carricatur og som ligefrem uvirkelige. Dog jeg fortsætter ikke. Vi kunne jo snart tale baade om Episoden og om meget Andet i det Vide og Brede.

Du kommer da ogsaa til at figurere i Menageriet, kaldet "Juleroser". Jeg troede først, at det var Stykket om den norske Forlovelse (Ars amandi),⁶⁹⁷ som Du havde sendt til H. Jæger. Saa er det, efter hvad jeg har læst i Dagbladet, Hymnen til Vaaren.⁶⁹⁸ Jeg fandt den i sin Tid meget poetisk, men lidt sandselig. Du har gjort Ret i, at Du ikke har ladet optage Ars amandi i Juleroser. Du er derved sluppet for at anticipere et af de bedste Partier af Dit store Digt. Jeg længes fremdeles efter satyriske Digte af Dig, som Bel i Babel,⁶⁹⁹ Mongolsk Kjæmpevise⁷⁰⁰ og Ode til de Cymbre og Teutoner.⁷⁰¹ Dog jeg skjønner at til saadanne behøves der Stød udgaaende fra det offentlige Liv. Maatte mange saadanne Stød komme, og Du ad denne Vej om ikke lang Tid faa en hel Samling af Satirer istand.⁷⁰² De ville virke.

Dog jeg maa slutte. Tusinder Hilsener til Trine og Kys til Dine prægtige Gutter! Mange Tak for Carls Photographie! Det store er aldeles fortrinlig.

Din Dig kjærlig hengivne
Fader.

⁶⁹⁷ Senere publiceret i *Lyrik og Satire*, 97-102.

⁶⁹⁸ Senere publiceret i *Lyrik og Satire*, 35f.

⁶⁹⁹ Senere publiceret i *Lyrik og Satire*, 79-85. Diktets tre siste vers finnes i avskrift av C.P. Caspari i NB's brevsamling.

⁷⁰⁰ Først offentliggjort i *Morgenbladet* 1885, No. 270; senere publiceret i *Lyrik og Satire*, 92-94.

⁷⁰¹ Senere publiceret i *Lyrik og Satire*, 95-96.

⁷⁰² Samlingen *Lyrik og Satire* utkom 1887, jfr. nedenfor brevene av 17. mars og 9. mai 1887 (nr. 57f).

48. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 12/12 85

Kjære Theodor!

Jeg har for et Par Dage siden faaet et Brev fra Onkel Bernhard, hvori han beder mig om at blive underrettet gennem mig om, hvilken Dag Eders Lille skal blive døbt. O.B. forudsætter, at han allerede er hjemmedøbt, og at kun Stadfæstelsen af Daaben i Kirken staa tilbage. Vi har, d.v.s. Mama og jeg, har hidtil Intet hørt om Daaben overhovedet (saa vidt jeg ved). Skriv ham dog strax og underret ham om Sagens Stilling og Daabsdagen. Meningen med hans Spørgsmaal kan Du nok tænke Dig. Han meddelte mig i sit Brev tillige, at han til Juul skulde sende 100 Kroner, 20 for Mama og 16 for hver af Børnene.

Din Dig hengivne
Fader.

49. Caspari til Theodor Caspari

Christiania den 9de

Februar 1886

Kjære Theodor!

Endelig kommer jeg da til et Brev til Dig, et Brev skrevet midt ud af en svær Forkjølelse, der nu allerede to Gange har nødt mig til at holde mig inde og rimeligvis endnu i flere Dage, meget imod min Vilje, vil binde mig til mit Contor. Det Otium, jeg har faaet derved, er desværre ikke noget rigtigt Otium, da jeg ved Stueatmosphæren er bleven saa mat og lidet oplagt til Arbejde.

Lad mig først og fremst takke Dig og Thrine for Eders Telegram igaar og gratulere Dig til Din egen forestaaende Fødsels-dag, paa hvilken vel vore Breve vil komme til Christianssund. Altsaa allerede 33 Aar gammel. Cæsar var kommet videre i den Alder end Du. Gid Aaret maatte bringe Dig nærmere hen til Christiania! Dog dertil viser sig jo, desværre, for Tiden ingen Udsigt. Dine Udsigter ere under det t(yran)niske Skjændsels-regimente, som rider os som en Mare, overhovedet jo alt Andet end lyse. Adjuncten (hvilken Herlighed!) hænger forfærdelig høj for Dig.

At vi ikke telegraferede til lille Bernhards Daab, havde sin Grund deri, at vi ikke vare visse paa Dagen. Vistnok havde Du jo nævnt den for os, men da Du rejste saa kort Tid før den, vare vi alligevel i Tvivl, om ikke Daaben skulde finde noget senere Sted. Derover, at jeg ikke har sendt Dit Digt strax til Friele, men foranlediget Andreas, som jeg dengang

tilfældigvis mødte, til at læse det og skrive Dig derom, er Du neppe misfornøjet. Du var jo selv ikke ret fornøjet med det, og saavel jeg, som Dine Brødre fandt Din egen Dom om det nok saa rigtig. Dessuden er Historien for gammel. Hvem tænker nu paa This-Møllers og Consorters Fadaiser i forrige Sommer?⁷⁰³ Skal sligt tugtes ad satirisk Vej, saa maa det ske strax. Jeg ved jo, at Du med Digtet har villet tugte det usle norske Venstrevæsen overhovedet, men det concrete Tilfælde, hvorpaa Du har gjort det, er dog af for gammelt Datum. Det Indtryk af Latterlighed, som Begivenheden (sit venia verbo!) skal have gjort i sin Tid, er for længe siden forsvundet. Derimod skulde jeg ønske, at Du nu snart vilde slaa ned paa den frisindede Forening,⁷⁰⁴ dens Bohêmemode, Afskyresolution, samt dens Æresmedlemmer og Gratulanter, de Herrer Ibsen, Bjørnson og (last not least) den ynkelige Jonas Lie med sin "Indarbejdelse af en frisindet Samvittighed i Folket",⁷⁰⁵ at Du slaa ned paa alt dette som paa "ein gefundenes Fressen". Det er en sjelden gunstig Lejlighed til et virkningsfuldt satirisk Digt. Endog den tamme, snille Andreas syntes dette. Men fyndigt, drastisk og bidende maatte det blive. Gjenstanden er ligesaa taknemlig, som den er ufarlig. Jeg haaber, Du selv har allerede tænkt paa den, og kanske faar jeg endog Digtet med det Brev, Du taler om i Dit Telegram, eller faar jeg see det pludselig i Morgenbladet ligesom ifjor Din "Mongolsk Kjæmpevise" og Din "Ode til de Cimbrer og Teutoner". Du har den misundelsesværdige Opgave at ledsage de Narrestreger og Kjæltringstreger, hvorpaa det nye Norge er saa rigt, med satiriske Svøbeslag paa dets Bag og at agere den Domme feldende Chorus i den nynorske Komødie. To Ting hører til denne Opgaves Løsning: et kraftigt ethisk Pathos som Basis og Baggrund, og en etsende Satire i den mest prægnante og kunstnerisk mest fuldendte Form. Vers af *denne* Art gjør sig nok gjældende i vor Versehadt Tid. "Indignatio facit versus" heder et gammelt romersk Ord, og Lessing siger meget træffende: "Die Wahrheit ist doch Wahrheit, wie ich sehe, *gut eigerieben* thut sie wehe." Satiren er det bedste Middel til at bibringe de Tykhudede Sandheden og det eneste til at straffe de Kjæltringer, som hverken frygte Gud eller Mennesker.

Nu kommer vel ogsaa Christianssundsvalget til at blive forkastet, paa den jammerligste og elendigste Basis. Forhaabentlig bliver det da s(om i denne Om)gang sker, at Højre sejrer anden Gang med større Majoritet end første. Her gaar forøvrigt (Rygte)r om, at Sverdrup skal staa paa svage Fødder paa Grund af sin Optræden den 9de Juni ifjor,⁷⁰⁶ ja at hele Ministeriet skal være i Fare. Det er Unionsanliggenderne, som ere Skyld heri. Ha(det

⁷⁰³ Hans Thiis Møller (1812-1900), handelseksamen i 1834; samme år etablerede han seg som kjøpmann i Molde. Lokalpolitiker og skribent, engasjerte seg for å få lagt jernbane til Molde. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 221f; *Norsk biografisk Leksikon* 9, 565f.

⁷⁰⁴ Den frisindede Studenterforening, jfr. P. Fuglum, *Norge i støpeskjeen 1884-1920* (Norges Historie, red. K. Mykland, b. 12), Oslo 1978, 49.

⁷⁰⁵ Om Jonas Lies støtte til Christiania-bohemen og Hans Jæger, jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen I* (Bull/Paasche/Winsnes, Norsk Litteraturhistorie 4), Oslo 1937, 726f.

⁷⁰⁶ Nektelsen av diktergasje til Alexander Kielland, jfr. Sørensen *1880-årene*, 72.

mod) Norge voxer stadig i Sverige og er der særdeles mægtigt. Man kræver et Sonoffer. Forleden hørte jeg endog, at Christianssundsvalget skal blive forkastet *for at aabne Sverdrup Adgang til at blive valgt der til Storthingsmand*, ifald han skulde falde som Førsteminister. Næsten hele det svenske Statsraad er for Tiden her.

Jeg glæder mig over at lille Carl nu er fuldkommen restitueret. Det har vist været en alvorlig og ængstelig Tid for Eder. Gid jeg kunde se de to Smaa! Ak, at vi leve saa langt borte fra hinanden og har saa vanskeligt for at komme til hinanden! Her er Alt ved det gamle. Eugen og Alette har været i nogle Dage paa Kongsberg og Mama ligesaa. Joseph venter paa en Lejlighed til at blive Adjunct. Paa Tromsø er der jo atter en Adjunctpost ledig, som han vel vilde faa. Men han søger den ikke, og det med Rette. Vestigia terrent! Eugen har faaet Respit med den anden Del af sin Examen. Han kommer til at gaa op til den først til næste Juul.

Maatte Du i det nye Livsaar ikke plages af Nervøsitet og faa rig Lyst og Kraft til at digte! (Hvad vilde Kammerherren sige, om han læste disse Ord!) Og maatte Thrine og Dine Smaa altid være friske og raske i det og disse sidste udvikle sig for Dine Øjne til Fryd for Dit Hjerte. Vi faar vel med Tiden se et Photographi af lille Bernhard, den Ubekjendte.

Dog jeg maa slutte. Tusinde Hilsener til Thrine og Kys til de Smaa!

Din Dig hengivne

Fader.

Jeg har ogsaa faaet et Telegram fra Fru Riis og Christian! Vilde Du eller Thrine bringe hende og ham min Tak for det, - vilde det være mig kjært.

For de indliggende ti Kroner faar Du købe Dig noget til Din Fødselsdag.

50. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 19/3 86.

Kjære Theodor!

Jeg har alt længe vildet besvare Dit sidste Brev med "Digtet om Digtet",⁷⁰⁷ men kommer af forskellige Aarsager først idag til at gjøre det. Dit Digt synes jeg overordentlig godt om. Det er et af de bedste, Du har skrevet. Jeg har været i Tvivl, om jeg strax skulde sende det til Henrik Jæger, da Tidsskriftet Nordens første Nummer ikke skal udkomme, førend til Høsten. Jeg har dog nu sendt det, men efter først at have ladet det afskrive af Eugen. Du skrev, at Du kun havde en Del af Kladden, og jeg var bange for, at Jæger i den

⁷⁰⁷ Senere publiceret i *Lyrisk og Satire*, 67-78.

lange Tid mellem den Dag, han fik det, og den Tid, det skal trykkes, kan søle det bort. Du har jo Erfaring i den Sag. Copien ligger nu hos mig. Josef og Eugen syntes ligesaagodt om Digtet, som jeg. I Andreas's Bryllup⁷⁰⁸ har vi ikke været. Vi vare ikke indbudne. Familierne ere saa store, og Bryllupsrummet var vel ogsaa indskrænket. Dit Bryllupsdigt, som i rette Tid blev sendt til Wilhelm Aubert,⁷⁰⁹ gjorde megen Lykke og fortjener det. Det skal have bragt en Del Munterhed ind i det alvorlig-højtidelige Selskab. Jeg har siden leilighedsvis seet Andreas; han var meget fornøjet med det. Er Du ikke snart igjen færdig med et Parti af Tannhäuser? Du har optaget Broch⁷¹⁰ i Digtet under navnet Blok. Navneligheden synes mig at være for stor. Ak, om Du kunde komme os nærmere! Men derpaa er jo, desværre, for Tiden ikke at tænke. At Christianssund har givet vore Storthingstyranner en Lection, er saare fornøjeligt. Men hvad hjælper det? De vedblive at handle, som de har gjort. Jeg øiner ingen Frelse for Norge. Den eneste vilde være, om det dumme og lave Folk (jeg taler om Massen) kom under Curatel. Men jeg tror ikke, at Nogen gider at overtage Curatelen. Næsten alle Svensker ere rasende paa Normænderne. Men de gjør sikkert ingen Ting. Det Eneste, de gjør, er at de i unionel Henseende lader Alting blive ved det Gamle til stor Ærgrelse for Normænderne. Vi har nu i den nærmeste Tid at vente Kirkens og siden Skolens Ødelæggelse. Ogsaa Universitetet bliver efterhaanden ødelagt. Det norske Folk har i Længden ikke Betingelserne for at danne en civiliseret Stat. Det tyvende Aarhundrede vil derfor sikkert bringe dets statlige Selvstændigheds Undergang. Ak at Constituenterne i 1814 var saa idealistiske og Franskmanden Bernadotte saa - skal jeg sige klog eller fejg?! At vi har mistet to af vore dygtigste og hæderligste Professorer, Weisse⁷¹¹ og Broch,⁷¹² ved Du. Jeg maa ved Tanken paa Weisse og P.O. Schjøtt⁷¹³ bestandig tænke paa Schillers Ord: "Den Patroklos liegt begraben, und Thersites kehrt (bleibt) zurück." Ligesaa ved Du, at Christiania Præster og det theologiske Fakultet, hine paa to Medlemmer nær og dette paa Myhre nær, har

⁷⁰⁸ F.L. Andreas V. Aubert (jfr. ovenfor, brev nr. 28, note 593) giftet seg 2. mars 1886 med Martha Johanne Védastine Moe, datter av Jørgen Moe. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 1, 307; og *Studenterne fra 1868*, Christiania 1919, 10.

⁷⁰⁹ Vilhelm Maribo Bille Aubert (1868-1908), advokat, sønn av Ludvig Maribo Benjamin Aubert, Andreas' bror, jfr. ovenfor brev nr. 15.

⁷¹⁰ Sikter antakelig til Ole Jakob Broch (1818-89), matematiker og fysiker, politiker, forsøkte 5. juni - 22. juni 1884 å danne et sentrumsministerium. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 2, 184-195.

⁷¹¹ Johan Peter Weisse (1832-86); cand. philol. 1858; 1861 adjunkt ved Trondhjems Kathedralskole; 1865 adjunkt ved Fredrikshalds Lærde- og Realskole; adjunkt ved Christiania Kathedralskole 1874; 1875 utnevnt til professor i latinsk filologi. En av universitetets mest avholdte lærere og forelesere. Døde 7. mars 1886. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* VI, 314f, og *Norsk biografisk Leksikon* 18, 387-92.

⁷¹² Jens Peter Broch (1819-86), cand. theol. 1843; lærer ved Nissens Skole 1843-45; deretter universitetsstipendiat i østerlandske språk; fra 1863 ekstraordinær lektor i samme fag; 1866 ekstraordinær professor og 1866 ordinær professor i orientalske språk. Spesialist i arabisk. Døde 15. mars 1886. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 2, 179.

⁷¹³ Peder Olrog Schjøtt (1833-1926), cand. philol. 1859; 1861 lærer ved Nissens Skole, fra 1862 lærer ved Gjertsens Latinskole og Christiania Kathedralskole. 1865 konstit. lektor i gresk filologi ved Universitetet. 1866 utnevnt til professor i samme fag. Eksentrisk og hypoteseglad oldtidshistoriker; medarbeider i E. Sars' *Nyt Tidsskrift*, politisk agitator for Johan Sverdrup; 13. mars 1888 - 5. juli 1889 medlem av regjeringen Sverdrup. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 12, 431-38.

henvendt sig til Kongen med Bøn om at sammenkalde et consultativt Kirkemøde og til Stortinget med Bøn om ikke at foretage Noget, førend dette er blevet hørt.⁷¹⁴ Vi udrette naturligvis Intet, undtagen, at Præsterne i stort Antal vil slutte sig til os.⁷¹⁵ Vi har ogsaa kun sat os i Bevægelse for ikke at lade overgaa Kirken Ødelæggelse uden at kny. De fanatiske Ung-Grundtvigianere⁷¹⁶ (de ældre, alvorlige staa paa vor Side)⁷¹⁷ har allerede begyndt paa den frækkeste Maade at haane os og mistænkeliggjøre vort Skridt.⁷¹⁸ Fritænkerne og de vestlandske Pietister vil naturligvis følge efter. Jeg maa søge at drukne min Græmmelse i videnskabelige Arbejder. Der trykkes nu et Arbejde af mig af stor videnskabelig Betydning⁷¹⁹ og et andet er forstørstedelen færdig. Bibeloversættelsen tager en god Del af min Tid i Beslag, da den skal være færdig til Høsten 87. Jeg har nu alt i to Maaneder lidt af Bronchit. Den gaar vist ikke, førend det bliver varmt. Ellers er jeg nok saa rask og har baade Arbejdslyst og Arbejdsevne.

Hvor gjerne jeg saa Eder og de to smaa Gutter! Men det lader sig jo ikke effectuere fra nogen af Kanterne. Jeg kommer til at rejse strax efter Pintse og kommer ikke tilbage førend i Begyndelse af September. Hils Thrine hjertelig fra mig og kys Gutterne. Mama, som sidder hos mig, lader hilse.

Din

Dig hengivne Fader.

Indliggende Brev til Litterat (!) Theodor Caspari har jeg faaet igaar.

⁷¹⁴ Våren 1886 forelå to lovforslag om opprettelse av menighetsråd - ett (konservativt) fra det frivillige kirkelige landsmøte i Christiania 15.-29. okt. 1885, og ett (radikalere) fra statsrådene Jakob Sverdrup og Elias Blix. Motstanden mot statsrådenes forslag var stor i geistligheten. "Statsraad Sverdrups Kirkelov (er) det Værste af det meget Onde, som truer Herrens Menighed i denne Tid. Thi denne Lov har glemt, at Kristi Rige ikke er af denne Verden. Hvis ikke den norske Kirke gjør, hvad den formaar, for at hindre denne Lov, da har den fortjent sin Dom: at faa denne Lov til at herske over sig og dermed at gaa sin Opløsning i Møde" (*Luthersk Ugeskrift* 18 (1885), 309). Den 12. mars sendte en rekke prester i Christiania og professorene Johnson, Caspari, Bugge og Bang et bønnskrift til Kongen (offentliggjort i *Luthersk Kirketidende* 4. Række 19 (1886), 107-10) med anmodning om at han i kraft av Grunnlovens par. 16 måtte sammenkalle et offisielt kirkemøte til drøftelse av de mange kirkelige spørsmål som var oppe i tiden. De samme avsendere rettet ogsaa en henvendelse til Stortinget med anmodning om at dette ikke måtte treffe noen endelig avgjørelse i kirkereformspørsmålet før kirkemøtet hadde uttalt seg (offentliggjort samme sted, 110f.) Jfr. E. Molland, *Norges kirkehistorie i det 19. århundre II*, Oslo 1979, 67-69.

⁷¹⁵ Av 651 norske geistlige gav 538 de to bønnskrifter sin tilslutning, Molland anf. skrift, 69.

⁷¹⁶ Viggo Ullmann og W.A. Wexelsen stod bak et privat lovforslag om valgmenigheter, jfr. Molland, anf. sted.

⁷¹⁷ Blant bønnskriftenes underskrivere var den gamle grundtvigianer O.A. Domaas, jfr. Molland, anf. sted.

⁷¹⁸ Jfr. oversikt over og kommentar til pressedebatten om prestenes og professorenes bønnskrift i *Luthersk Kirketidende* 4. Række 19 (1886), 137-39.

⁷¹⁹ *Eine Augustin fälschlich beigelegte Homilia de sacrilegiis. Aus einer Einsiedler Handschrift des 8. Jahrhunderts herausgegeben und mit kritischen und sachlichen Anmerkungen, sowie mit einer Abhandlung begleitet* (Hrsg. von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Christiania), Christiania 1886.

51. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 31/3 86

Kjære Theodor!

Idag fik jeg "Digtet om Digtet" tilbage fra Henrik Jæger per Bypost i Convolut uden et eneste Ord fra ham. Har han tilskrevet Dig og sagt, at og hvorfor han ikke kan bruge det, eller at han ikke har Brug for det nu og derfor vil sende Det foreløbig tilbage til mig? Hans Adfærd er mig gaadefuld. Josef mener, at han er indvortes og udvortes ligesaa. Han skal være en værdig Staldbroder af sin Navne og Fætter. Skulde han ikke have tilskrevet Dig, saa vilde jeg raade Dig til at kræve Dine to andre Digte tilbage eller udgive dem, førend han kan benytte dem. Kanske det ville være brav, om Du satte Dig i Forbindelse med Holger Drachman,⁷²⁰ som jeg nu er bleven en ganske Anden, og kanske ogsaa med Erik Bøgh. Svar mig paa disse Linjer. Andreas har Adskilligt at udsætte paa "Digtet om Digtet", men finder Slutningen overordentlig smuk. Kanske han skriver snart til Dig. Forøvrigt staar Alt vel hos os. Mama takker Thrine for Brevet og lader hilse. Skulde Du til Sommeren ikke ville gjøre en liden Tur til Kjøbenhavn og knytte personlige Forbindelser der. Hos os her sidder i alle Retninger Pøbelen i Højsædet og gjør det hver Dag mere. O at jeg skulde forvilde mig iblandt et saadant Folk, som det norske!

Disse Ord har jeg kastet paa Papiret i største Hast, thi Johnson kommer strax til Bibeloversættelsesmødet. Hjertelige Hilsener til Thrine og Kys til Gutterne!

Din

Dig hengivne

Fader.

⁷²⁰ Holger Henrik Herholdt Drachmann (1846-1908), dansk maler og forfatter, venn av Georg Brandes, debuterte med *Digte* 1872, jfr. ogsaa romanen *Tannhäuser* 1877. Brøt med Brandes i 1883 og inntok i 1880-årene et mer konservativt standpunkt. Jfr. *Dansk Biografisk Leksikon* 4 (1980), 32-36.

52. Caspari til Theodor Caspari

Leipzig den 30te Juni 86.

Kjære Theodor!

Efter mit Løfte sender jeg Dig samtidig med dette Brev 100 Kroner i Postforskud til din forestaaende Sommerrejse. Onkel Bernhard har føjet 20 til, saa Du altsaa faar 120. Røb ikke paa nogen Maade for Mama, at jeg har sendt Dig Pengene, ellers bliver hun i sin, forøvrigt ikke ugrundede, økonomiske Bekymring rent fortvivlet. Maatte Du nu recreere Dig til gavns og styrke Dig til Dit Vinter- eller snarere Aarsfelttog. Du har vel hørt om, at stakkels Eugen ikke kan rejse med Eder, idet han maa exercere ligetil den 31te Juli? Jeg er her siden forrige Søndag. Upasselighed nødte mig til at opsætte Rejsen en Uges Tid. Paa Kattedag havde vi en svær Storm, saa jeg blev meget søsyg, men det gik snart over. Min Ferietid er denne gang kortere end ellers, thi jeg skal allerede den 2 September komme tilbage. Forelæsningerne og især Bibeloversættelsen gjør det nødvendigt. Der trykkes for tiden en stor Afhandling af mig i Luthardts Tidsskrift.⁷²¹ Den er rettet mod den yngre Harnack og faar rimeligvis flere efterfølgere. Den angaar den christelige Troes Forsvar med historiske Vaaben. Mit nylig udgivne Skrift over en Homilia de sacrilegiis lader til at skulle fremkalde en hel Literatur. Gjenstanden er af ualmindelig og alsidig Interesse. Jeg skal nu igjen paa Togt eller Jagt. Berlin og Wolfenbüttel, St. Gallen og Einsiedeln, Salzburg Vre..münster og Atmunt i Steiermark ere mit Maal. Onkel Gerhard er desværre meget klein. Jeg er rigtig bange for, at han kun endnu har en meget kort Tid at leve.⁷²² Tante Julie⁷²³ skrev nylig, at det er tvivlsomt, om jeg i Erlangen vil faa ham at se, saa svag er han. Kom denne gang endelig ikke til Christiania. Der er ingen Mening i at Du kommer didhen, og Din Svigerfader samt Mama vil komme i stort Oprør, hvis Du gjør det.

Dog jeg maa slutte hvis Brevet og Pengene endnu skal afsendes idag. Derfor et hjerteligt Farvel og mine bedste Ønsker til Rejsen. Hils Thrine hjertelig fra mig og kys Børnene. Fotografien har jeg overleveret Onkel B. Han takker for den og lader hilse.

Din

Dig kjærligt hengivne Fader.

⁷²¹ Hat die alexandrinische Kirche zur Zeit des Clemens ein Taufbekenntniss besessen oder nicht, i: *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben* 7 (1886), 352-75.

⁷²² Gerhard von Zezschwitz døde 20. juli 1886, jfr. *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (3. Aufl.) 21, 673.

⁷²³ Julie von Meier, von Zezschwitz' annen hustru. Jfr. den anf. art. i *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 671.

53. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 28/10 86

Kjære Theodor!

Jeg benytter den Fritid, som Stiftsmødet har forskaffet mig, til Brevskrivning og skriver da først og fremst til Dig. Tak for Dit sidste Brev og for de Digte, Du har sendt mig! Det "Bethoven" overskrevne,⁷²⁴ synes jeg, er noget dunkelt, men jeg fatter dog Meningen og finder det forøvrigt ligesaa dybt og højt poetisk som Nordlyset.⁷²⁵ Digtet "Den store Bøigen"⁷²⁶ er jeg meget fornøjet med, om jeg end ikke forstaar Et og Andet deri. Kun ønsker jeg, at Du maatte sætte i "Rabbuni"'s Sted noget Andet. Det gaar ikke an at bruge Skriftens Ord paa den Maade, Du undertiden gjør. Maria Magdalenas Ord til den opstandne Frelser, kan ikke overføres af Dig paa Hr. Ibsen.⁷²⁷ Digtet er desværre endnu ikke kommet i Andreas Auberts Hænder, hvad der ikke er min, men Dine Brødres Skyld, som jeg har bedet om at overlevere ham det (gjentagne Gange), men som endnu ikke har gjort dette. Han skal dog imorgen faa det. Ogsaa de to smaa Epigrammer synes jeg om. Mon Henrik Jæger vil optage Juleaforismen⁷²⁸ i "Juleroser"? Kanske han gjør det, idet han tyder det paa sin Vis. I "Norden" findes kun Dit Visitkort, men ikke Noget af Dine Digte. De skal vel staa i "Juleroser". Særdeles fornøjet er jeg med "Byg Dig et Crematorium"⁷²⁹ (Du burde have skrevet "Columbarium"; thi "Crematorium" var det Sted, hvor Ligene brændtes, "Columbarium" det, hvor deres Aske opbevaredes i Urner) og med "Aandsfrihed",⁷³⁰ som idag morges stod at læse i Morgenbladet. Begge ere blodige, og det trænges til. Mere saadant! Her ligger Din Begavelse, omend ingenlunde her alene. Jeg er spændt paa at se, hvad Ibsen nu igjen har brygget sammen.⁷³¹ Hans "Stjerner i Taage"⁷³² er Taage uden Stjerner. Ikke fra Noget er man i Norden fjernere end fra Samling. Strid og Splid, hvor man ser hen. Jeg ønsker fremdeles, at Du maatte komme til at udgive en ny Digtsamling, "Lyrisk og Satirisk".⁷³³ At være Lærer og Poët dazü er at foretrække for at være Poët og Lærer dazü. Det er sundere og gavnligere. Kun

⁷²⁴ Senere publicert i *Lyrik og Satire*, 49-52.

⁷²⁵ *Tidsbilleder*, "Nordlys", 118-120.

⁷²⁶ Senere publicert i *Lyrik og Satire*, 117-120.

⁷²⁷ I den i *Lyrik og Satire* publicerte versjon, p. 118, lyder det aktuelle vers som følger: "Og du har stillet mig paa Valgets Skille / til Jordskjælv, Lynild og Basuners Røst, / har budt mig "Intet eller Alt at ville" / og strengt advaret mig for Halvheds Brøst, / for selv - nu Gudskelov! du hjertemilde, / at vælge - Ingenting - o søde Trøst! / Aa, Rabbi! se paa mig! staar jeg tilskamme? / Nei, du vil Ingenting og jeg - det samme."

⁷²⁸ Jfr. *Lyrik og Satire*, 140.

⁷²⁹ *Lyrik og Satire*, 112-116.

⁷³⁰ *Lyrik og Satire*, 110f.

⁷³¹ *Rosmersholm* ble publicert ca én måned (23. nov.) etter dette brev, jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 77.

⁷³² Ibsens dikt "Stjerner i Lystaaage" ble senere publicert i tidsskriftet *Norden*, København 1887, hefte 1.

⁷³³ Usikkert, om Th. har nevnt dette som en mulig tittel, eller om C.P. her lanserer den selv.

at ikke Lærergjeringen trykker altfor meget paa Poësen. Du siger, at det er Dig ligegyldigt, i hvilken Smaaby Du lever, hvis Du ikke kan leve i Hovedstaden. Jeg er ikke af Din Mening. I en af de smaa Byer omkring Christiania vilde Du for det Første have en Smule Natur hele Aaret rundt og for det Andet oftere kunne komme til Christiania, ligesom ogsaa vi vilde kunne komme til Dig. Jeg ønsker derfor meget, at Du maatte komme os nærmere. Tak for Marie! Hun er kvik og livlig. Mama er rent ulykkelig over, at hun skal læse til Artium, fordi hun tror, hun derved vil blive ukvindelig og uskikket for Ægteskabet. Jeg tror det ikke. Hun beskæftiges og maa udrustes til i Nødsfald at kunne staa alene i Livet. Jeg vil forøvrigt kun, (resten av brevet mangler).

54. Caspari til Theodor Caspari

Undskyld den fæle
Skrift. Docti male
pingunt.

Christiania 11/1 87

Kjære Theodor!

Du har vist allerede i nogen Tid ventet paa Svar paa Dit sidste Brev og den medfølgende Sendelse. At jeg har ladet Dig vente saa længe, har sin Grund ikke saa meget i Arbejde, ihvorvel det ikke har manglet ganske paa saadant heller, men i min Helbredstilstand: siden Nytaar, Søvnløshed og Nervositet, der har gjort mig indisponeret næsten til Alting og formelig lammet mig. Nu maa jeg da endelig "mich aufraffen" og begynde paa at skrive Breve og arbejde ordentlig.

Lad mig nu først ønske Dig og Dine alt Godt i det nye Aar, som jo for Dig i mere end een Henseende vil blive af Betydning. Det glæder mig, at Du nu er kommet ligetil Indledningsdigtet til Din nye Digtsamling,⁷³⁴ som jeg alt længe har stundet efter. Jeg har været og er særdeles fornøjet med Dine fire sidste Digte, som jeg igaar har overbragt Andreas. Før kunde jeg ikke, fordi han hele Tiden har været borte paa Kongsvinger. Jeg læste dem med det samme for ham, hvad jeg altid gjør efterat at have sat mig fuldkommen ind i dem. Der er jo Et og Andet i dem, jeg ikke fuldkommen forstaar, saaledes f. Ex. den næstsiste Strophe (Vers, som vil modtage Dine Gutter med Velvilje og føde dem med kjellandsk

⁷³⁴ *Lyrik og Satire.*

Martssne?).⁷³⁵ Og ligesaa er der enkelte Smaating, som jeg ønsker forandrede. (Kan Du ikke forandre "Jøss"; d.e. Jesus, i Indledningsdigtet⁷³⁶ og "Afganer" i "Historisk Firkort"? Det første støder mig og vil kanske støde Andre endnu mere, og Afganerne ere Russernes Modstandere.)⁷³⁷ Særdeles glad er jeg i "Julenat".⁷³⁸ Det er et aldeles klassisk Digt. Men Du har kun altfor ret. Tiden har ikke Barn og gider ikke Barn.⁷³⁹ Der gives dog ogsaa her en "tilsløret Menighed", de "7000, som ikke har bøjet Knæ for Baal"! Paa Dem maa og kan Du regne, hvad den lyriske Del af Samlingen angaar. Paa den medsendte Fortegnelse savner jeg Digtet til Mama til hendes 50 aarige Fødselsdag. Det var et smukt Digt og vil vinde Kvindernes Hjerter for Dig. Jeg har desværre ikke mere noget Exemplar af det. Men Du har vel et.⁷⁴⁰ Ellers kan vel ogsaa en Afskrift opdrives her; thi det blev i sin Tid afskreven af enkelte af Mamas Veninder. Digtede Du ikke flere Digte til Thrine end "Den pressede Viol"⁷⁴¹ og "Naar med Myrt i dit Haar"?⁷⁴² Du har sat ? til de tre venetianske Digte "Paa Riva", "Festen i Venedig" og "Duernes Middag". De ere mig ikke saa præsentable, at jeg kan fælde en Dom, om Du bør optage dem eller ikke. Du maa ikke optage for mange af Din tidligere lille Samling af Venetianske Sonetter.⁷⁴³ Jeg vil raade dig af de tre alene at optage det sidste, der saavidt jeg erindrer, kun stod i Morgenbladet. Dog ? "Generade Visiter" bør ikke optages og ligesaa lidt "Divus sum cum Odiseus". Derimod indser jeg ikke, hvorfor Du ikke kunde optage "Concurrancedigtning".⁷⁴⁴ Der er Sandhed og Humor i det. (Jeg har alle tre Digte samt "Den norske Bonde"⁷⁴⁵ og "Rugden er kommen"⁷⁴⁶ liggende for mig, og Du kan faa dem, naar Du vil). Til Kantate ved Lutherfesten⁷⁴⁷ har jeg sat et ? Digtet synes mig efter min Erindring ikke at være videre heldigt. Jeg vilde overmaade gjerne, at Du kunde optage *Ars amandi*;⁷⁴⁸ thi det er et saare godt og fornøjeligt Digt, et af de bedste, Du har skrevet. Har Du paa Forhaand faaet Penge af H. J. for det? Kunde Du ikke skrive ham til, og spørge ham, om han har noget imod, at Du optager det. Han har jo hidtil ikke ladet det trykke i Norden, der mest fyldes med Noveletter og Smaafortællinger efter Tidens Skik og Smag. "Serenaden"

⁷³⁵ Dette vers - antakelig fra innledningsdiktet - gjenfinnes ikke i den utgitte samling.

⁷³⁶ Th. har åpenbart etterkommet denne anmodning, jfr. innledningsdiktet i *Lyrik og Satire*.

⁷³⁷ Det aktuelle vers lyder i sin trykte utgave: "Himlen mørkner; / hylende fra Turans Ørkner, / Don og Dnjepr, / Volgas Stepper / skyder nye Uveirsskarer, / tætte Snedrev af Tartarer, / Slaver enet med Zuaver, / tæt Mongoler paa Romaner, / Faner flagrende bag Faner ... (*Lyrik og Satire*, 124).

⁷³⁸ *Lyrik og Satire*, 46-48.

⁷³⁹ Allusjon til 2. vers i åpningsdiktet: "Men med dig selv faar du ("min yngste, min kjæreste Gut, lyse Lyrik") lege og le. / Tiden den har ikke Barn, skal du vide. / Knarken vil nyde sin Zola i Fred... (*Lyrik og Satire*, VII).

⁷⁴⁰ Diktet kom ikke med i *Lyrik og Satire*.

⁷⁴¹ "Til en presset Fiol", *Lyrik og Satire*, 28f.

⁷⁴² *Lyrik og Satire*, 30.

⁷⁴³ Ingen av de tre omtalte dikt er med i *Lyrik og Satire*.

⁷⁴⁴ Ingen av disse tre finnes i *Lyrik og Satire*.

⁷⁴⁵ Antakelig det samme som "Var dig, Bonde, nu kommer Garden", *Lyrik og Satire*, 87-89.

⁷⁴⁶ *Lyrik og Satire*, 37f.

⁷⁴⁷ *Lyrik og Satire*, 55-58.

⁷⁴⁸ *Lyrik og Satire*, 97-102.

synes jeg ikke om.⁷⁴⁹ Den er mig for sandselig (jeg gaar efter Erindringen.) Men hvorledes, efter hvilket Princip vil Du nu ordne Digtene indenfor de to Afdelinger Lyrik og Satire? Digtet om Digtet, som hverken hører til den ene eller den anden (det er didaktisk) burde efter min Mening følge ovenpaa Indledningsdigtet, som en Slags Indledning No. 2 (Du faar forøvrigt udelade: "Frit efter Schiller" i Overskriften. Hvad Du har af Schiller i det, er for Lidet til en saadan Betegnelse, og Du skader Dig kun selv ved den. Stryg Ordene!).⁷⁵⁰ At Du optager Bel i Babel, har jeg ikke Noget imod. Kun bør Du sætte Aarstal foran Digtet,⁷⁵¹ hvad Du muligens ogsaa kan gjøre med et andet af de øvrige. Digtet er bleven en Slags Spaadom, som Dr. Bang engang ytrede mod mig. Og saa faar Du forandre den sidste Linje: "lige lavt og dumt",⁷⁵² saavidt jeg erindrer. Den er for grov og vil blive taget Dig forfærdelig ilde op. Du faar ikke ærte og ægge og forbitre mere end nødvendigt. Hvad "Den mongolske Kjæmpeviser" angaar, saa stødtes Prof. Monrad ved det svenske "lysned til ham".⁷⁵³ Du satiriserede over "Maalet" og brugte dog selv unorske, svenske Ord, sagde han. Jeg svarte ham, at Du brugte Ordet kun efter Johan Sverdrup. Du faar ialfald sætte det mellem Anførselstegn. Om "Krematorium" istedetfor "Kolumbarium" har jeg skrevet Dig før. Rigtignok er dette jo et ubekjendt Ord. Den historiske Anmærkning, som Du har tilføjet til "Var dig Bonde, nu kommer Garden" er vel ikke blot bestemt for mig? Du bør beholde den for Læserne overhovedet.⁷⁵⁴ Der spørges, om Du ikke overhovedet af og til bør ledsage Dine Digte med oplysende Noter. At Du ikke har gjort det i "Polemiske Sonetter" har skadet Dig. Jeg er imod, at Du lader trykke "Historisk Firkort" i Morgenbladet. Jeg har angaaende Friele den samme Følelse, som Du. Der maa ikke for Meget være trykt af Samlingen, før den udkommer. Endelig Samlingen kommer jo om ikke lang Tid ud. Snarere kan Du, naar Trykningen er saa vidt fremrykket, at Bogen i den nærmeste Tid vil komme ud, lade trykke dette eller et andet Digt for at gjøre opmærksom paa, at den vil komme. Dette var Andreas's Mening. Digtet "Inferno"⁷⁵⁵ har Andreas ikke faaet af mig. Du skrev, at Du gjerne vilde have de Digte, som laa hos mig, tilbage. Derfor sendte jeg det med. Ønsker Du, at han skal læse det, saa kan Du jo sende mig det med et eller andet af de fem endnu ufødte, som Du taler om. Din Kritik af Rosmerholmen har jeg her hørt rose meget, og det fra forskjellige Kanter. Kanske Du fra Trondhjem kan faa et andet Exemplar til mig. Jeg er spændt paa at læse den. Jeg er ganske enig med Dig angaaende Dine Fordringer til Parman, men jeg frygter for, at han ikke

⁷⁴⁹ Ikke med i samlingen.

⁷⁵⁰ I "Digtet om Digtet" er ordene strøket, men diktet står på overgangen mellom "Lyrik" og "Satire", midt i samlingen, 67-78.

⁷⁵¹ "Bel i Babylon", *Lyrik og Satire*, 79-85, er datert "1881".

⁷⁵² I den publiserte versjon lyder siste vers: "Kun det *virkelig reelle* / faar den stakkels Guddom ei, / det har *de halvfjers*, som stelle / om ham, forbeholdt for sig. / Mens de myldrer frem og maser / med at fylde i sin Vom, / staar han der, hin Gud for Fraser / lige dum og lige tom."

⁷⁵³ I *Lyrik og Satire* (93) er dette endret til "Lytet til Fyrsten..."

⁷⁵⁴ Noter er beholdt i *Lyrik og Satire*, 87.

⁷⁵⁵ *Lyrik og Satire*, 126-136.

vil gaa ind paa dem. Efter Dine Ytringer har Du en anden Boghandler in petto. Bare det ikke er en i Trondhjem eller Bergen. Færden ytrede mod mig, at *Du endelig ikke maatte lade udkomme Bogen i Provindsen: Dette vilde volde Dig den største Skade*. De, som jeg har talt med, betegne Cammermeyer som den rimeligste og bedste Mand. Han er ikke saa sneversindet og meget om sig. Skade, at Du er kommen paa Kant med ham. Ønsker Du det, saa vil jeg tale med ham, ifald der ikke skulde blive noget af en Contract med Parman, til hvem Du først maa gaa.⁷⁵⁶ Jeg skal, som forrige Gang, besørge Correcturen og konsultere af og til Andre.

Josef og Eugen ere siden kort før Jul i Berlin, og vi har faaet flere Breve af dem. Josef er ogsaa der trist. Han savner Arbejde og har ikke Lyst til at fornøje sig. Eugen er derimod aldeles i sit Esse og savner kun en Fornøielsescamerad. Som jeg hører, skal han nu faa en i Breder,⁷⁵⁷ der i disse Dage ligeledes skal rejse til Berlin. Jeg hører ikke om, at de har ladet sig inscribere og høre Forelæsninger, hvad de dog skulde gjøre. Josef har forøvrigt nu Udsigt til snart at blive Adjunct. Blix, som jo nu har overtaget Cultusministeriet, sagde nylig til mig af sig selv, at Josef stod højt paa Listen til Befordring.⁷⁵⁸ Du, Stakkel, kan vel vente endnu længe, som Theolog og for Dine mange Synders Skyld, som Du nu er ifærd med at forøge. Dog, hvo ved, hvor nær vor nuværende Tilstands Ende er. Vore Tilstande blive med hver Dag skandaløse. Denne Albertinesjou!⁷⁵⁹ Det hele er forøvrigt *politisk*. Det gjælder at styrte den store Tillidsmand fra igaar, Joh. Sverdrup. Søndag kl. 1 skal en Arbejderprocession toge med Fane til ham for at bede om at hæve Beslaglæggelsen af Albertine.⁷⁶⁰ "Kunstnerforeningen" har ligeledes erklæret sig imod Beslaglæggelsen efter Garborgs Andragende, den Mands, der er kommen af Skarnet og er Skarn. Satiren er for god for sligt Væsen, der, for at bruge et Sheakspearsk Udtryk, stinker til Himmelen. Slige Karle burde skikkes ud i et Regiment Soldater og komme til at staa for Fienden som Kanonføde. Kanske det engang sker.

Dog jeg maa slutte for denne Gang. Jeg vil gjerne enda skrive til Josef. Derfor Farvel! Hjertelige Hilsener og Ønsker til og for Thrine og de Smaa.

Din Dig kjærligt hengivne Fader.

Mama og Marie hilser.

⁷⁵⁶ Boken utkom hos Parmann: "P.T. Mallings Boghandels Forlag (G.Kr. Johs. Parmann)".

⁷⁵⁷ Jørgen Breder (født 1862), cand. jur. 1886, turistreise til Tyskland i begynnelsen av 1887 sammen med Josef Caspari. Jfr. *Studenterne fra 1880*, Christiania 1905, 59.

⁷⁵⁸ Josef Caspari var 1883-93 lærer ved Hauges Minde; ble i aug. 1893 konstituert adjunkt ved Tromsø skole; 1898 konst. lektor ved Hamar skole. Jfr. *Studenterne fra 1875*, Christiania 1900, 23f.

⁷⁵⁹ Christian Krohgs *Albertine* ble utgitt 20. des. 1886, og straks etter beslaglagt. Det ble holdt store protestmøter, blant annet et stort arbeidermøte med 700 deltakere, som sendte en delegasjon til Johan Sverdrup for å protestere mot beslagleggelsen. Jfr. Ø. Sørensen, *1880-årene*, 90f; og A.H. Winsnes, *Norges litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen 2* (Bull; Paasche; Winsnes, Norsk Litteraturhistorie 5), Oslo 1937, 170f.

⁷⁶⁰ Søndag 16. januar ble det arrangert en stor demonstrasjon av arbeidere og studenter, med over 5000 fremmøtte på Stortorvet. Demonstrasjonen gikk til Stifsgården og sendte en deputasjon inn til statsminister Sverdrup. Han kunne bare love dem å tenke over saken. Jfr. Sørensen, *1880-årene*, 91.

55. Franz Delitzsch til Caspari

Leipzig 6. Feb. 1887

Geliebter Freund!

Empfange zu Deinem bevorstehenden Geburtstage die herzinnigsten Segenswünsche Deiner alten Coätanen und Kameraden und untrüglichen Begleiter durch die grosse Lebensstrecke, welche zu durchmessen Gott uns gewürdigt hat. Er schenke Dir einen möglichst heiteren Lebensabend, nehme Dich und Deine I. Frau und den bereits vielverzweigten Stammbaum Eurer Kinder und Kinderskinder in Seinen Gnadenschutz und erhalte mir Deine Liebe, welche in der letzten Zeit sich so treu bewährt hat.

Ich habe meine Dankbarkeit für Euren Comité-Beschluss⁷⁶¹ bereits in einem Brief an Euren Secretär momentanen Ausdruck gegeben. Dalman will kommen, wie er mir geschrieben, und ich werde demnächst das Berufungsschreiben entwerfen, welches auch dir zur Unterschrift zugehen wird.

Deine kirchenhistorischen Publicationen finden überall so ungeteilte Anerkennung, z.B. neulich im Lit. Centralblatt, dass ich mich, so oft ich dergleichen lese, mich in deine Seele hinein freue. Loofs⁷⁶² ist von hier nach Halle berufen und Neurath, der dort mit ihm concurrirte, nach Wien, wie ich höre. Victor Schultze (Greifswald); hat sich mit der jüngsten Tochter des Kaufmann Felix' verlobt und wird also Luthardts Schwager.

Dein lieber Bruder ist wohl. Fast scheint es dass deine zwei Dioskuren⁷⁶³ hier gewesen. Faber⁷⁶⁴ sagte er habe ihn mit zwei jungen Männern gehen sehen. Das wäre sehr unrecht, wenn er sie mir nicht zugeführt hätte.

Werden wir uns im Sommer wiedersehen? Vielleicht erhält mich Gott so gesund als ich jetzt bin. Eine neue Bearbeitung meines Genesis-Comm.⁷⁶⁵ ist im Druck begriffen: Ich

⁷⁶¹ I Centralcommittéen for Jødemissionen i Christiania, hvor Caspari var formann og H. Blom sekretær, ble ifølge protokollen den 17. jan. 1887 besluttet: "Andragende fra Prof. Delitzsch om en Understøttelse af 1000 Kroner til Licentiat Marx-Dalman, forat han kan tilflytte Leipzig og der ofre sig for Jødemissionen, specielt gjennem literært Arbeide. Bevilget 1000 Kr. aarlig for det første for et Tidsrum af 5 Aar" (Den norske Israelsmisjons Arkiv, A,2). Gustav Marx (Dalman) ble knyttet til Institutum Judaicum i Leipzig som stipendiat.

⁷⁶² Friedrich Loofs (1858-1928), professor i kirkehistorie; fra 1882 i Leipzig; fra 1887 i Halle til han ble pensjonert i 1926. Jfr. *RGG* (3. Aufl.) IV, 448.

⁷⁶³ Josef og Eugen, jfr. brev nr. 54.

⁷⁶⁴ Wilhelm Faber (1858-1910) var en av Delitzsch's studenter, og ble etter hvert hans høyre hånd som sekretær for den Sächsische sentralforening for jødemisjonen. Se Skarsaune, «Israels Venner», 175f.

⁷⁶⁵ *Neuer Commentar über die Genesis*, Leipzig 1887. Denne erstattet 4. opplag (fra 1872) av Delitzsch' Genesiskommentar, som kom i første opplag i 1852, og som dengang bidro til å fjerne Caspari fra Delitzsch.

sehne mich wieder auf mein hebr. N.T. zurückkommen zu können.

Beachte in S.a.H. 1887.2 den Eisaufbruch in Tópio-Széle bei Budapest.⁷⁶⁶ Grüsse
deine l. Frau, die Schwester des Unersetzlichen, und deine l. Kinder von

Deinem

treuverbundenen

Delitzsch

56. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 7/3 87.

Kjære Theodor!

Jeg var netop ifærd med at skrive til Dig, da jeg fik Dit Brev. Saa kan jeg da tillige besvare det. Af "Lyrik og Satire" ere de tre første Ark satte og corrigerede af mig. Da Sætteren sætter hver Uge tre Ark, saa vil det Hele være sat om 14 Dage og udkomme henimod Slutningen af denne Maaned. Efter Sætterens Dom indeholder Manuscriptet Material til *mere end otte* Ark.⁷⁶⁷ Er det saa, saa vil Du faa noget Mere i Honorar end 400 Kroner. Der gaar akkurat 14 Sider af det indbundne Manuscript paa et trykt Ark. Men da det løse indeholder tildels Mere paa Siden end det indbundne, og da de større Digte optage mindre Rum end flere mindre tilsammen, saa lader Omfanget sig ikke nøjagtigt beregne. Jeg har nu strøget "Sne i Luften". Det er bra, at det falder bort. Vil Du beholde Christofer eller "Christoforo" som Du har skrevet (hvorfor just den italienske Form?),⁷⁶⁸ saa faar det saa være. Aforismen "Rosmershomsparret" er unegtelig noget dunkel. Ogsaa her har ialfald En, Prof. Johan Storm, fundet dette. Jeg skal derfor stryge det. Du taber ikke Noget derved. En og Anden er bleven stødt ved denne "noble Digterbande" i "Moderne Vikingetog",⁷⁶⁹ idet de har fundet det vel grovt. Men da Digtet har staaet i Morgenbladet, saa faar det vel blive staaende. "Maimorgen"⁷⁷⁰ og "Stjerneklart"⁷⁷¹ har jeg fundet meget gode. De ere indføjede paa den af Dig bestemte Plads. Istedetfor "sjete" i "Rom i sin Forfaldstid i det sjete Aarhundrede" har

⁷⁶⁶ Det siktes til Gustav Dalmans artikel Lichstrahlen (über J. Lichtenstein in Tàpio-Szele), *Satt auf Hoffnung* 24 (1887), 54-68, om "Bezirkrabbiner" J. Lichtenstein i Tàpio-Szele og hans omvendelse til kristendommen.

⁷⁶⁷ Boken ble på VIII + 140 sider, altså 10 ark. Jfr. også brev nr. 57.

⁷⁶⁸ "Christoforos Stylites", *Lyrik og Satire*, 140 (en aforisme over Christopher Bruun).

⁷⁶⁹ "Ja, hvad gi'r den os igjen, / denne noble Digterbande, / som fra Rom og fra Paris / aarlighaars paa denne Vis: / elsker, elsker dette Landet"? (*Lyrik og Satire*, 107).

⁷⁷⁰ *Lyrik og Satire*, 39f.

⁷⁷¹ *Lyrik og Satire*, 53f.

jeg sat "sjette". Ogsaa Aars,⁷⁷² hvem jeg spurgt om Skrivemaaden, sagde, at han skrev "sjette", og det samme svarede alle de Andre, jeg har spurgt. "Bell'étagen" er blevet til "Belétagen" efter Prof. Sophus Bugges Raad. Du ser, jeg konsulterer i Tvivlstilfælde vægtige Autoriteter. I "Bel i Babylon" mangler den næstsidste Linje i Dit Manuscript, enten nu jeg eller Du af Vanvare har glemt den. Jeg skal tilføje den efter "Morgenbladet". "Ars amandi" har jeg indføjet paa sin Plads. Digtet vil gjøre megen Lykke. Hvad der vil tjene Dig til stor Fordel, er Samlingens brogede Mangfoldighed. De lyriske Digte vil skaffe Dig mange Venner og især Veninder og bevirke, at de skarpe satiriske vil støde en Del Gemytter mindre. Parman vil aabenbart have Digtene ud, førend Kongen rejser, for at kunne overlevere ham et Exemplar. Men dette vil neppe lade sig gjøre. Jeg er enig med Dig i at Bogen ikke faar nogen Vignet. Vestigia terrent.

Jeg glæder mig, at I har faaet Børnene igjen, og at de ere raske og friske. Maatte de vedblive at være det og I med! Medens I have Storm, ja Orkan, har vi her det deiligste Vaarveir, som om vi vare i Mai. Veiret er næsten ængstelig blidt og varmt. Fra Berlin har jeg nylig havt Brev. Joseph og Eugen skulle omkring den 15de Marts rejse til Dresden, Prag, Wien og maaske Venedig eti. Onkel Bernhard har givet enhver af dem 100 Mark til denne Reise. Midt i Mai skal de komme tilbage og jeg rejse si per bellum licet.

Hjertelige Hilsener til Thrine og Børnene!

Din Dig kjærligt hengivne Fader.

Joseph søger efter mit Raad Frederikshald. Burde han ogsaa søge Molde?

57. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 17/3 87.

Kjære Theodor!

Bare nogle Linjer! Af Din Bog ere nu otte Ark satte, og Resten, omtrent 1 1/2 Ark, vil

⁷⁷² Jakob Jonathan Aars (1873-1908); cand. philol. 1860. Opprettet i 1863 sammen med P. Voss en Latin- og Realskole i Christiania. Tallrike publikasjoner om norsk språkhistorie og rettskrivning. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 21-23; *Norsk biografisk Leksikon* 1, 36f.

nok blive færdig i Slutningen af denne Uge eller senest førstkommende Mandag, saa Digtene ville udkomme før Ende Marts, en otte Dage før Paaske. Correcturerne har kostet mig adskillig Bryderi, da Arkene kom Slag i Slag, og jeg har maattet spørge mine videnskabelige Colleger om Dit og Dat. Det var godt, at største Parten af Trykningen faldt i de fjorten Dage, da Landsmødet holdt sine Møder, og jeg derfor var fri for Bibeloversættelsen. Jeg har idag været hos Parmann for at spørge ham, om han ikke ville avertere i Aviserne, at Bogen skal udkomme i den nærmeste Tid. Han svarede, at han selv havde tænkt paa at gjøre dette og skulde gjøre det strax. Meddelelsen af et eller andet Digt som Prøve behøves naturligvis ikke, da jo enkelte af Dine satiriske Digte har staaet i Morgenbladet og andetsteds. Jeg glæder mig over, at Du dog faar henimod 500 Kroner, altsaa ikke saa Meget under, hvad Du fra først af har villet have.

Om Dine fremtidige Arbejder skal jeg udtale mig en anden Gang.

Jeg befinder mig i denne Tid just ikke videre vel. Vaaren er ikke min Ven. Jeg længes meget efter Semesterets Slutning og Reisen til Tydskland, Schweiz og Italien (Rom). Jeg har ansøgt om et Bidrag til denne Reise (500 Kroner), og betvivler ikke, at jeg vil faa det,⁷⁷³ uagtet Ansøgningen maa traversere vor nuværende Regjering, deriblandt Hr. Jacob Sverdrup.⁷⁷⁴ Jeg forbereder mig alt videnskabeligt til Reisen. Fra Joseph og Eugen venter vi Brev fra Dresden, hvorhen de i disse Dage maa være komne fra Berlin. Som Du ved, vil de derifra til Prag, Wien, Venedig etc. Mama og Marie befinde sig vel. Mama har faaet Thrines Brev og takker hjerteligst for det. Idag er Kammerherrens Fødselsdag. Vi skal gjøre ham i Eftermiddag vor Visit.

Farvel! Hjertelige Hilsener til Thrine og Guttene fra mig, Mama og Marie, som idag skal paa Studenterbal, efterat hun iforgaars har været paa et Privatbal!

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

⁷⁷³ Jfr. *Departements-Tidende* 59 (1887), 442: "Under 10de Juni d.A. er der ... naadigst tilstaaet følgende Stipendier: 1. Professor Dr. Caspari kr. 500,00 som Bidrag til en videnskabelig Reise til Rom og Schweiz."

⁷⁷⁴ Jfr. ovenfor, brev nr. 41, note 673.

58. Caspari til Theodor Caspari

Xnia 9/5 87.

Kjære Theodor!

"In Sturm und Drang" et Par Linjer. Jeg har faaet et indbundet Exemplar af "Lyrik og Satire" til Ibsen af Parman. Han ville ikke, at jeg skulde, eller at Du skulde kjøbe det. Han ville forskaffe mig Ibsens Adresse og saa sende mig Exemplaret med den. Jag skal da sende det til (Ib)sen tillige med Dit Brev. For at Du sender Ibsen et Exemplar taler, at det ellers ser ud, som om Du havde forgaet Dig mod ham og nu var bange for ham, og at han ellers kunde tro, at Du virkelig arrigt har belleret ham (I. har vist alt læst Dagbladet). Med din Recensent i Dagbladet (en Rosenkrands Johnsen,⁷⁷⁵ en Broder af Maleren af samme Navn⁷⁷⁶) *maa Du under ingen Omstændighed indlade Dig*. Det er aldeles under Din Værdighed at gjøre dette. Sligt maa man absolut ignorere. Ingen Mand, paa hvis Dom der kan lægges den mindste Vægt, lader sig vildlede af en Udgydelse som denne bohemiske Kutorvguts.⁷⁷⁷ Slike Kritiker ere i Dagbladet selvforstaaelige og slaa sig selv ihjel. Dine Digte blive her meget læste og læste med megen Glæde. Dagbladets "Kritik" foragtes almindelig. *Gjør endelig intet i Sagen*, hvad saa end Ibsen svarer Dig.

Prisen for de to indbundne Exemplarer anvend til at kjøbe en Geburtsdagspresent til Carl. Jeg gratulerer ham og Eder til den 13de Mai. Gid jeg kunde se ham og Bernhard! Mama bringer Presenter med til begge Gutter. Fredag kommer Joseph og Eugen tilbage, saa jeg endnu kan være (en) Dag sammen med dem. Onkel Bernhard har sendt dig 100 Mark til mig. Jeg har faaet dem idag. Mama skal bringe dem med. Prof. Daa sagde mig nylig, at han og hans Medredactør I. Nielsen gjerne vilde optage din Afhandling. Han ønskede dog, at Du først maatte se den engang igjennem. Han er ikke fornøjet med enkelte filosofiske Udtryk som "immanent" og "facultativ" og synes, at Din poetiske Stil er bedre end Din prosaiske, en Dom, som jeg ogsaa har hørt af Andreas's Mund. Optag endelig hans Bemærkninger og Raad ikke fortryde(lig) ... (resten av brevet mangler).

⁷⁷⁵ Peter Markus Gjõe Rosenkrantz Johnsen (1857-1929), pressemand; 1880-81 redaktør av *Haugesunds Budstikke*, fra 1883 bosatt i Christiania og medarbeider i forskjellige blader; fra 1887 i *Dagbladet*. Stod boheme-kretsen nær. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 166f; *Norsk biografisk Leksikon* 7, 78-80.

⁷⁷⁶ Hjalmar Johnsen (født 1852), marinemaler. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 162.

⁷⁷⁷ Jfr. følgende strofe fra innledningsdiktet i *Lyrik og Satire*: "Se Jer saa fore, og tag Jer iagt / for de bohemiske "Kutorvegutter", / de, som har Kunsten som Kua til Slagt, ..."

59. Caspari til Professor Fredrik Brandt⁷⁷⁸

Xr. 30/8 87

Hr. Professor Brandt!

Det gjør mig meget ondt, at jeg er ude af Stand til at tage Deres og Deres Broders⁷⁷⁹ venlige Indbydelse, for hvilken jeg hjertelig takker, til Følge. Der skal nemlig just imorgen klokken 4 holdes et Møde hos mig i Anledning af de Besvarelser af den theologiske Prisopgave, vi har modtaget, og dette Møde lader sig ikke opsætte, da vor Dom over Prisaftandingerne allerede iovermorgen skal tilstilles Universitetsekretæren. Tør jeg bede Dem i mit Navn at takke Prof. Uhlig for det Besøg, han havde tiltænkt mig, og at udtale for ham min Beklagelse over at jeg er gaaet glip af dette Besøg.

Ærbødigst og venligst

Prof. Caspari

60. Caspari til Theodor Caspari

Xnia 10/10 87

Kjære Theodor!

Jeg har gjort Skridt for at forskaffe Dig Skrifter om Tannhäusersagnet. Prof. Moltke Moe⁷⁸⁰ har givet mig en lang Fortegnelse over saadanne. De fleste have dog kun Interesse for Videnskabsmænd, idet de bestaa af tørre kritiske Undersøgelser, spækkede med lærde Citater og alskens literariske Notiser. En af de Faa, der gjør en Undtagelse herfra, Grässes "Der Tannhäuser und der ewige Jude",⁷⁸¹ skal jeg i de nærmeste Dage tilsende Dig. Jeg har laant Bogen fra Bibliotheket. Du vil i den finde foruden en Fremstilling af Sagnet en Række middelalderlige tydske Digte og et dito Dansk, hvori det er behandlet. Et andet efter Moes sigende aandfuldt Skrift over Sagnet af Paulus Cassel⁷⁸² haaber jeg senere at kunne tilsende

⁷⁷⁸ Jfr. ovenfor, brev nr. 47, note 695.

⁷⁷⁹ Kristian Kornelius Hagemann Brandt (1831-1905), offiser. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 2, 140f.

⁷⁸⁰ Ingebret Moltke Moe (1859-1913), sønn av biskop Jørgen Moe, samler av folketradisjoner, 1886 utnevnt til professor i "norsk Folkesprog med Forpligtelse til ogsaa at foredrage norsk Folketradition". Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 53; *Norsk biografisk Leksikon* 9, 272-76.

⁷⁸¹ Johann Georg Theodor Grässe, *Der Tannhäuser und der Ewige Jude. Zwei deutsche Sagen in ihrer Entstehung und Entwicklung*, 2. Aufl., Dresden 1861.

⁷⁸² Paulus Stephanus Cassel (1821-93), konvertitt fra jødedommen, hans jødiske navn var Selig Cassel. Født i Gross-Glogau; studerte historie i Berlin under Ranke; virksom som jødisk publisist og politiker. Døpt 1855. Fra 1867 predikant for Berlin-selskapet for jødemisjonen i Christkirche i Berlin. Også som kristen fortsatte Cassel i skrift og tale sin kamp mot antisemittismen. Jfr. J.F.A. de le Roi, *Die evangelische Christenheit und die Juden II*

Dig. Jeg maa laane det af Moe. Angaaende Livet i de middelalderlige Byer skal jeg raadføre mig med Prof. Daae. Jeg kjender kun den yngre Hegels store Værk "Ueber das mittelalterliche Städtelieben".⁷⁸³ Men ogsaa dette er aldeles videnskabeligt.

Hvad siger Du om Ibsens Optræden i Stockholm?⁷⁸⁴ Jeg tror virkelig at den megen Drik har altereret hans Hjerne og fyldt den med aandelig Taage, som han nu idelig projicerer i den ydre Verden, og hvoraf han danner Taagebilleder. Han ved vistnok, hvad han ikke vil, men ikke, hvad han vil. Og Bjørnsons og Brandes's Strid.⁷⁸⁵ Hvilken Comoedie! Og nu har vi her det store Minister concilium, hvor det Spørgsmaal drøftes, hvem der skal smides ud, Jakob eller Astrup.⁷⁸⁶ En Minister comoedie! Virkelighedscomoedien i vort Samfund er saa stor, at der ikke er Noget at gjøre for en Comoediedigter end at vise den frem. Og hvor hurtigt alt dette Væsen sich abgespielt hat. Die Todten reiten schnelle.

Stakkars Joseph skal vel heller ikke blive Adjunct hos Eder. Han ligner nok den Syge ved Bethesda Dam. Altid kommer en Anden i mellem. Eugen, som trives nok saa godt i Stavanger, kommer herhid til Julen, medens Du naturligvis maa blive i Ch. Mit cæterum censeo er, at Du maa komme os nærmere. Men hvorledes effectuere dette? Kammerherren blev nylig dødelig forskrækket, da han fik høre, at to Klasselærere havde faaet Afsked. Hans forskræmte Fantasi saa Eder allerede staa inde paa en bar Bakke. Det var brav, at Du trøstede og beroligede ham en Smule.

(Schriften des Institutum Judaicum in Berlin No. 9), Berlin 1891, 189-91; Jacob Gartenhaus, *Famous Hebrew Christians*, Grand Rapids 1979, 57-60. Caspari sikter til et essay om Tannhäusersagnet i Cassels *Aus Literatur und Symbolik*, Leipzig 1884; jfr. brev nr. 61.

⁷⁸³ Her siktes antakelig til Karl Hegel, *Chroniken der deutschen Städte I-III*, Leipzig 1877-82. Caspari har sannsynligvis sammenblandet dette verks tittel med tittelen på K. Lamprechts verk, nevnt nedenfor i brev nr. 61.

⁷⁸⁴ Under et kort opphold i Stockholm høsten 1887 ble Ibsen hyllert av venner og beundrere ved en festlighet i Grand Hotel 24. sept. I sin takketale sa Ibsen blant annet: "Det er blevet sagt, at ogsaa jeg, og det paa en fremskudt Plads, har været med at skabe en ny Tid i Landene. Jeg tror derimod, at den Tid, vi nu staar i, kunde med lige saa god Føje betegnes som en Afslutning, og at deraf er noget nyt nu i Begreb med at fødes. Jeg tror nemlig, at Naturvidenskabens Lære om Evolutionen ogsaa har Gyldighed med Hensyn til de aandelige Livsfaktorer. Jeg tror, at der nu ret snart forestaar en Tid, da det politiske Begreb og det sociale Begreb vil ophøre at eksistere i de nuværende Former og at der ud af dem begge vil voxe sammen en Enhed, som foreløbig bærer Betingelserne for Menneskehedens Lykke i sig. Jeg tror at Poesi, Filosofi og Religion vil smelte sammen til en ny Kategori og til en ny Livsmagt, som vi nu levende forøvrigt ikke kan have nogen klarere Forestilling om. ... Navnlig og nærmere bestemt tror jeg at vor Tids Idealer, idet de gaar tilgrunde, tenderer imod det, jeg i mit Drama "Kejser og Galilæer" har antydnet ved Betegnelsen "det tredje Rige". (Her sitert etter Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 25; jfr. også referatet fra festen i *Aftonbladet* 1887, nr. 222).

⁷⁸⁵ En heftig avispolemik sommeren 1887; jfr. Francis Bull, *Norges Litteratur fra februarrevolutionen til verdenskrigen 1* (Bull/Paasche/Winsnes, Norsk Litteraturhistorie 4), Oslo 1937, 656f; P. Amdam, *Bjørnson og kristenarven 1875-1910*, Trondheim 1977, 86.

⁷⁸⁶ Jakob Sverdrup: jfr. ovenfor brev nr. 41, note 673. Hans Rasmus Astrup (1831-98), forretningsmann, statsråd i Johan Sverdrups regjering 3. aug. 1885 - 17. feb. 1888; jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 1, 302-304. Etter at Jakob Sverdrups lovforslag om menighetsråd var blitt nedstemt i Stortinget i 1887, forlangte tre av regjeringens medlemmer - S.A.B. Arctander, Astrup og B. Kildal - at Sverdrup måtte gå av, ellers ville de forlate regjeringen. Arctander tvang igjennom et møte om dette med hele regjeringen i begynnelsen av oktober. Johan Sverdrup tok nevøen Jakobs parti, og 20. okt. leverte de tre sine avskjedsøknader. Jfr. art. Johan Sverdrup i *Norsk biogr. Leksikon* 15, 424f, og art. S.A.B. Arctander, samme verk 1, 208f.

Johnson og jeg har nu daglig Bibeloversættelses-Correcturmøder, et anstrengende Arbejde for Øjnene og "die Kopfnerven". Vi kommer til at blive færdige med Profeterne og dermed hele det gamle Testamente inden Udgangen af Aaret. Gid jeg derefter ikke behøvede at deltage i Oversættelsen af det nye Testamente, og gid, jeg kunde tage Afsked fra mit Embede for at kunne fuldføre mit Livs Literære Arbejder, hvoriblandt der er enkelte af vidtrækkende kirkelig Betydning! Men jeg kan hverken det Ene eller det Andet. Jeg føler nu smerteligt, at jeg ved at forblive i Norge har bundet mig til et uciviliseret Folk - kanske mit Livs store Vildfarelse. Havde jeg i 57 fulgt Kaldet til Erlangen, saa havde jeg allerede for 3-4 Aar siden kunnet tage min Afsked med hele min Gage som Pension. Her hos os betragtes og behandles jo Embedsmændenes Pension som en Naadeløn og en Fattigforsørgelse (gammel Hund, gammel Hest), bliver ved dens Bestemmelse taget Hensyn, og det ofte det smaaligste Hensyn til den Smule Formue, man ejer, behandles man ved den desforuden efter sine politiske og kirkelige Anskuelser, og har man ovenikjøbet at risikere ein ägyptisches Todtengericht von ungewaschenen Mäulern. Da er det bedre at holde ud, saa længe man kan forsvare det, saa trykkende det regulære af Oplagthed og temporær Skikkethed uafhængige Arbejde end er, naar man er bleven gammel. Schliesslich werde ich aber doch in den sauren Apfel beissen müssen.

Jeg har tænkt i Julen at recreere mig ved en liden Rejse. Da Rebekka og Jakob i den Tid kommer herhid, saa agter jeg mig til Hammar, gamle Tomter. Til Christianssund kan jeg af flere Grunde desværre ikke udstrække min Rejse. Vestigia terrent.

Lad mig nu snart faa høre Noget fra Eder! Ligger Du poëtisk aldeles brak? Jeg spurgte nylig P., hvordan det gik med "Lyrik og Satire" og fik det Svar "daarligt. Digte læses ikke." Du faar da skrive et Drama eller et Epos eller - en Roman.

Hjertelige Hilsener til Thrine, Carl og Bella! Denne er jo nu alt to Aar gammel. Hvor gjerne jeg saa de smaa Fyre igjen!

Din

Dig kjærligt hengivne
Fader.

61. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 17/1 88.

Kjære Theodor!

Det er nu meget længe siden, jeg sidste Gang skrev til Dig. Jeg har i lang Tid dels været stærkt optaget med Arbejde (det gjaldt at blive færdig med Oversættelsen af det Gamle Testamente, som nu endelig ogsaa er færdig), dels, af forskjellige Grunde, været i en meget nedtrykt Stemning (jeg har i den sidste Tid endog havt en hel Del søvnløse Nætter, saa jeg maatte ty til Kloral!). Under disse Omstændigheder har jeg ikke havt synderlig Lyst til at skrive Breve, en Lyst, som jo overhovedet er saare liden hos mig. Hertil kom, hvad Brev til Dig angaar, endnu, at jeg hidtil har været ud af Stand til at give Dig nogen Oplysning vedkommende Skrifter om det middelalderlige Byliv. Dette Sidste har nu siden igaar forandret sig, hvorfor jeg nu ogsaa strax idag tilskriver Dig. Den mand, som har skaffet mig Oplysningerne, er Prof. Moltke Moe. Han har givet mig en hel Fortegnelse af Skrifter over det middelalderlige Byliv og Lov overhovedet. Flere af dem findes paa Bibliotheket hvorfra jeg skal laane dem til Dig, eet skal jeg kjøbe til Dig. Moe har ogsaa leveret mig Cassels Skrift "Aus Literatur und Symbolik",⁷⁸⁷ som aabnes med en Opsats om Tannhäusersagnet. Jeg skal sende Dig ogsaa denne Bog (med hans Tilladelse). Bibliotheksbøgerne maa Du naturligvis *snarest mulig* benytte og *saa sende mig tilbage*. Man risikerer ved dem, at de blive krævede tilbage, idet en Anden vil have dem. Det er overhovedet riskant at sende dem til Christianssund, da de for det Meste ere enkelte Dele af større Verker eller hele Tidsskrifter. Du faar da naturligvis ogsaa passe paa dem og behandle dem forsigtig. Et af de Skrifter jeg skal bestille hos Kammermeyer er "Deutsches Städteleben, ein Vortrag von Lamprecht."⁷⁸⁸

Tak for Dit sidste Brev! Vi vare saa uforsigtige, at vi lod Kammerherren faa to af Dine Digte, Zambos Spørgsmaal angaaende den norske Parlamentarisme og Jaabæks Bonderige. Det første voldte ham da en søvnløs Nat og mig den følgende Dag en mindre behagelig Samtale med ham. Han saa i det et nyt Angreb paa Regjeringen (*Jakob*, Vollan⁷⁸⁹ og Oftedal) og derfor Fare for Dig, Trine og Børnene. Jeg tilstaar forøvrigt, at jeg ikke likte Din Rolle ved Julemannen. Du glemmer for meget, at Du er Religionslærer og som saadan ogsaa bør skaane oftedølske Forældres Følelser. Havde jeg været Din Rektor, saa havde jeg ikke været saa favil som Rektor Bødtker. En Smule mere alvorlig og forsiktig, kjære

⁷⁸⁷ Jfr. ovenfor, brev nr. 60, note 782

⁷⁸⁸ Karl Lamprecht, *Deutsches Städteleben am Schluss des Mittelalters*, Heidelberg 1884.

⁷⁸⁹ Ole Christiansen Vollan (1837-1907), cand. theol. 1861; fra 1867 klokker og lærer/skoleinspektør i Bergen. En av lederne i Moderate Venstre fra 1885; sammen med Jakob Sverdrup flittig skribent i Oftedals avis *Vestlandsposten*. Disse tre utgjorde lederskapet i Moderate Venstre, og samarbeidet om Jakob Sverdrups kirkelige reformpolitikk. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* VI, 218f; *Norsk biografisk Leksikon* 18, 222-230.

Theodor! Christian Riss fortalte mig Alkehistorien. Den kunde være bleven ret fatal for Dig. Du bør ikke gaa paa Jagd Lørdag Aften og komme hjem Søndag Morgen. Saa længe Du ikke har et andet Sind, maa Du i det mindste tage en Smule Hensyn til, hvad Din Stilling kræver.

Eugen er nu rejst og ligesaa Rebekka, som har været her i de sidste Dage. Vi havde i Julen først en Familiemiddag, saa en stor Dandsemoro for de Unge og iforgaars et stort Selskab. Cyclussen er nu afsluttet, og jeg faar Ro. Det bliver da ogsaa paa Tide, thi senest førstkommende Mandag begynder mine Forelæsninger og i de sidste Dage af Ugen Arbejdet ved Oversættelsen af det nye Testamente. Der findes sjældnen en Mand, der med 74 Aar er saa belæsset med Arbejde, som jeg. Ved siden af Forelæsningerne og Bibeloversættelsen arbejder jeg stadig paa det andet Bind af mine kirkehistoriske Anecdota⁷⁹⁰ og mine Studier over Troesregelen hos Irenæus,⁷⁹¹ et fundamentalt Arbejde over en Gjenstand af overordentlig stor Betydning for vor Tid. Forøvrigt er Arbejdslivet dog ogsaa en Trøst for mig, thi det nøder mig til at vende Blikket bort fra al den Usselhed, Schofelhed og alt det ligefremme Skurkeri, i hvis Midte jeg med mange andre gode Mænd er nødt til at leve. Desværre kan jeg paa Grund af Mangel paa Penge denne Sommer ikke rejse til Tydskland. Jeg har dog tænkt paa at tilbringe en Del af mine Ferier i Sverige (Strömstad eller et lignende Sted) for at høre en Stund saa Lidet som muligt om Højre og Venstre og være en Stund saa fri, som muligt, for det politiske Hurlumhei i dette Aar.

Josef har nu søgt Aalesund. Jeg er bange for at han paa Grund af Engelsken heller ikke faar denne Post og altsaa maa søge det fjerne og farlige Tromsø.⁷⁹² Han har saare liden Lyst til at gjøre det, især fordi han er bange for, at Eriksen snart skal forflyttes og Radikaleren og Atheisten Hirst blive hans Efterfølger.

Dog nu maa jeg sige Dig Farvel, thi jeg skal endnu skrive en hel Hoben Breve. Gud bevare og velsigne Dig og Dine i det nye Aar! Hils Trine og Børnene hjerteligst fra mig. Her lade Alle hilse hjertelig.

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

P.S. Marie læser om Dagen Ciceros Taler mod Catilina og Sallusts Skrift om den samme Mand og skal snart begynde med at læse Herodot og Homer! Samtidig staar Græsken paa Proscriptionslisten (Latinen vil følge efter), og hvad Hebraisken angaar, saa har Jakob

⁷⁹⁰ Utkom 1890: *Briefe, Abhandlungen und Predigten aus den zwei letzten Jahrhunderten des kirchlichen Alterthums und dem Anfang des Mittelalters*. Mit Anmerkungen und Abhandlungen begleitet (Universitätsprogramm), Chra. 1890.

⁷⁹¹ To studier: Brugen af *hypothesis* om Troesregelen hos Irenæus, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 2 (1888), 159-60; og: Om Betegnelsen af Troesregelen som *ho kanoon tees aleetheias*, "regula veritatis" hos Irenæus og andre Kirkelærere fra det andet og tredje Aarhundrede, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 2 (1888), 549-563.

⁷⁹² Josef Caspari var i perioden 1883-1893 lærer ved "Hauges Minde"; ble i august 1893 konstitueret adjunkt ved Tromsø skole. Jfr. *Studenterne fra 1875*. Christiania 1900, 23f.

Sverdrup i disse Dage ligefrem udtalt mod Bugge, at den for Fremtiden ikke mere burde kræves af Theologerne. Hvilken Skjæbnens Ironi, at jeg, en Ἑβραῖος ἐξ Ἑβραίων, der i 57 havde kunnet blive Professor ved det dengang første lutherske Facultet i Tydskland, kanske i Slutningen af mit Liv skal blive nødt til at læse over den norske Oversættelse af det gamle Testamente, altsaa den norske Vulgata! Er Du nu snart færdig med Dit tredje Foredrag?, og naar og hvor skal Du da holde Foredragene?, og hvor skulle de blive trykte? Vil du tilbyde dem Vidar eller søge at faa dem udgivne som en liden Bog? Jeg er spændt paa at læse dem.

62. Caspari til Theodor Caspari

Xnia 10/2 88.

Kjære Theodor!

Hjertelig Tak for Brevet og Telegrammet og de varmeste Ønsker for Dig og Dine til Din Fødselsdag! Var det ikke et goldt Ønske, saa goldt som Christianssunds Jordbund, saa vilde jeg ønske Dig, at Du i Dit 36te Aar kom bort derfra og til Christiania eller til et eller andet Sted i Nærheden. Men Tiderne ere pinagtige, og det ikke alene for Dig, men ogsaa for Andre, til Ex for vor stakkars Joseph, hvis Haab atter er blevet skuffet, idet Regjeringen for at imødekomme det sparsomme (og dog saa ødsle) Storthings Sparetanke foreløbig har sløifet den for kort Tid siden af den vacant erklærede lille Adjunctpost i Aalesund. Ogsaa for mig ere de pinagtige. Jeg sukker under den dobbelte Dobbeltstilling, hvori jeg befinder mig (local og universal, Gamle Testamente og Kirkehistorie), og under al den Uro, der hersker paa det kirkelige Omraade. Om at det theologiske Studium skal *re-* eller snarere *de-*formerer og særligt Hebraisk afskaffes, har jeg vel allerede skrevet til Dig. Nu ville Mange ogsaa forandre Daabsritualet ved at sløife Forsagelses- og Troesspørgsmaalene ved Barnedaaben (ogsaa mine Collegaer Johnson, Bugge og Petersen ere for denne Forandring), hvorimod jeg kommer til at stride med Næb og Kløer.⁷⁹³

Indenfor Fakultetet har vi to Spørgsmaal, Spørgsmaalet Munch født Myhre⁷⁹⁴ og Spørgsmaalet Petersen.⁷⁹⁵ Denne afviger jo længere, jo mere fra vor Kirkes Lære og bringer

⁷⁹³ En departemental komite til revisjon av dåpsliturgien og andre kirkelige handlinger var nedsatt på nyåret 1887; formann i komiteen var kirkestatsråden selv, Jakob Sverdrup. Komiteens utkast forelå i oktober 1887 og ble sendt til høring blant annet til Teologisk Fakultet, med uttalefrist ultimo januar 1888. (Et revidert utkast ble sendt til høring i mai '88). Jfr. L. Flatø, *Den store liturgirevisjonen i vår kirke 1886-1926*, Oslo 1982, 59f. Fakultetets uttalelse er gjengitt i *Departements-Tidende* 1889, 645ff. Til saksbehandlingen og debatten om trosspørsmålene, jfr. Lars Flatø, anf, skrift 63-66; viktige innlegg i saken: Oluf Saxe i *Luthersk Kirketidende* 5. Række 3 (1888), 249-256; 265-275; 281-293; Gustav Jensen samme sted, 301-312.

⁷⁹⁴ Jfr. ovenfor, brev nr. 17, note 521. Myhre/Munch var tiltagende sykkelig og i lange perioder sykepermittert.

⁷⁹⁵ Fredrik Petersen holdt 21. sept. 1887 et foredrag i den theologiske studenteforening "Om Inspirationen". Trykket i *Luthersk Kirketidende* 5. Række 2 (1887), 353-62; 369-74; ogsaa utgitt som særtrykk, *Om Inspirationen*,

ogsaa mange Studenter til at gjøre dette. Han er og bliver Rationalismens Banebryder iblandt os. Et Foredrag over Inspirationen som han nylig har holdt og ladet trykke i Luthersk Kirketidende, bliver nok Udgangspunktet til en stor Strid. Overalt Higen efter Forandringer, overalt Strid og jeg er gammel og vil gjerne have Fred og faa Tid til at afslutte mine store Livsarbejder. Mine Forelæsninger anvender jeg megen Tid paa og har ogsaa et fuldt og tro Auditorium, og til dem er siden igaar kommet Oversættelsen af det nye Testamente (Medarbejdet ved Bugges Udkast), som koster mig betydelig mere Tid end den nu færdige Oversættelse af det gamle gjorde det. Under disse Omstændigheder har jeg hidtil ikke rukket at hente de Bøger til Din "Tannhäuser", jeg har lovet Dig, paa Bibliotheket. Jeg kan kun engang om Ugen komme dithen, hver Fredag. Men Du skal nu faa dem meget snart. Cassels Afhandling om Sagnet har jeg allerede liggende, og Lamprechts "Deutsches Städteleben" har jeg bestilt gjennem Cammermeyer. Jeg glæder mig til at kunne læse Dine tre Foredrag. Jeg var for nogle Dage siden hos Pastor Færden paa Tilbagerejsen fra Kongsberg, hvor jeg har været et Par Dage. Han sagde mig, at man vilde være meget taknemlig i Drammen, paa Frederikshald og andetsteds, hvis Du vilde holde Foredragene der. Om Du gjorde, hva de kalder ... (resten av brevet ikke bevart).

63. Caspari til Theodor Caspari⁷⁹⁶

...gevel gamle Sverdrup, i egentlig Forstand. Han kommer nok til at faa sin Død af Bataillen.⁷⁹⁷ Sic transit gloria mundi! Om circa to Aar faar vi forhaabentlig et Ministerium Stang.⁷⁹⁸ Stang er en overlegen Mand, mod hvem de Reves Helte ere rene Pygmæer. Om ikke Ola Fedt dog endelig kommer til Forstand? Til Sommeren og Høsten bliver der nok en forfærdelig Hurlumhei, for hvilken jeg ialfald for en Maanedes Tid kommer til at flygte til Sverige (Strömstad). Til Tydskland kan jeg ogsaa derfor ikke rejse, fordi det rimeligvis kommer til en stor, almindelig europæisk Krig. Russland vil bare vinde Tid til at ruste sig fuldstændig.

Foredrag, Christiania 1887. Jfr. motsvar fra K. Krogh-Tonning, *Om Inspirationen*, Christiania 1888. Krogh-Tonning anklaget Petersen for rasjonalisme, mens Gisle Johnson i Luthersk Kirketidende forsvarte ham (*Luthersk Kirketidende* 5. Række 3 (1888), 175-83 - i samme årgang flere diskusjonsinnlegg i saken).

⁷⁹⁶ Første brevark av dette brev er ikke bevart; det må iflg. innholdet være skrevet ca en måned etter foregående.

⁷⁹⁷ Venstre hadde blitt splittet i to partier 5. feb. 1888, og fire av statsrådene forlot regjeringen. Bjørnson konspirerte med statsministeren i Stockholm, Ole Richter, om å styrte Johan Sverdrup. Jfr. bl.a. P. Fuglum, *Norge i støpeskjeen 1884-1920* (Norges historie bind 12), Oslo 1978, 57-66; og Ø. Sørensen, *1880-årene*, 105-108.

⁷⁹⁸ Emil Stang (1834-1912), Høires leder. Felte Johan Sverdrup ved mistillitsforslag 26. juni 1889 (Sverdrup søkte deretter selv avskjed), og dannet en høyre regjering. Jfr. Fuglum, *anf. skr.*, 72f; og Sørensen, *anf. skr.*, 108.

Joseph har nu ogsaa søgt Tromsø. Om han faar det? Blix er nu trængt ud af Ministeriet ved Uhyggen i hans Stilling og ved det nye Norges Biskop Nicolaus, Jakob Sverdrup. Denne dominerer nu indtil videre i Kirken og Skolen. Det næsten almindelige Had vil dog ikke taale ham længe der. Blix kommer rimeligvis til at indtage sin gamle Stilling og da ogsaa til at blive igjen min Personelcaplan. Hvis han vil overtage Forelæsningerne over Genesis og en og anden Gang examinere i mit Sted er jeg fornøjet. Mine Forelæsninger i de sidste to til tre Aar har været overordentlig stærkt besøgte, og, hvad jeg lægger mest Vegt paa, Tilhørerantallet har i Slutningen af Forelæsningerne været vel saa stærkt, som i Begyndelsen. Men jeg anvender ogsaa megen Tid og Kraft paa dem. Med Oversættelsen af det Gamle Testamente ere vi nu færdig og holder allerede en Maanedes Tid med⁷⁹⁹ at oversætte det nye (Bugge, Johnson og jeg). Vi, det vil sige Bibelselskabets Centralcomité, har iforgaars overleveret Kongen et Exemplar af det gamle Testamente. Han talte usigelig aabenhjertet til os om Tilstand og Personer.⁸⁰⁰ Saa skal han gjøre næsten ligeoverfor hver Mand, med hvem han ved sig enig.

Fra Eugen har vi i lang Tid ikke faaet nogen Efterretninger, saa jeg begynder at blive urolig. Marie læser og fornøjer sig. Brederinden har udspillet. Hvor gjerne jeg saa Eder, særlig Smaaguttene! At vi skulle være saa langt borte fra hverandre!

Hils Trine og Guttene hjertelig fra mig. Her hilse Alle. Mama har vel ogsaa gratuleret Trine til hendes Fødselsdag fra mig.

Din

Dig kjærligt hengivne
Fader.

Naar Du har benyttet Grässes og Cassels Bog saa send dem tilbage. Hin tilhører Bibliotheket, og denne Prof. Moltke Moe.

⁷⁹⁹ Sic!

⁸⁰⁰ Før overstrykninger og korrigeringer: ... om Tilstandene og Personerne i Norge.

64. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 11/10 88.

Kjære Theodor!

Jeg vilde for længe siden have skrevet til Dig, og især vilde jeg gjerne have gjort dette, efterat jeg havde faaet høre, at Du atter var bleven saa nervøs, hvis jeg ikke havde været saa forfærdelig overlæst med Arbeide, fornemmelig ved Udarbejdelsen af en Fakultets-betænkning for Kirkedepartementet over Forsagelses- og Troesspørgsmaalene ved Barnedaaben.⁸⁰¹ Nu har jeg, Gudskelov, dette Arbeide bag Ryggen, og har derved faaet lidt Pusterum, saa jeg kan sætte mig til at skrive til Dig. Mit Brev bliver nærmest et Svar paa Dit, som jeg fik igaar, og paa hvad Thrine i et Brev til Rebekka har skrevet til denne om Dig. Jeg fik høre om dette forrige Løverdags, da Mama og jeg vare i kort Besøg hos hende og Jakob.

Jeg vil da fremfor Alt gjentage for Dig, hvad jeg sagde til Dig, da vi afvigte August var sammen her, og Du allerede dengang klagede over Nervøsitet. Lad Dig endelig ikke overvinde og kue af den Nervøsitet, som nu atter tynger paa Dig. Ondet, der er rent legemligt (deri har Din Læge fuldkommen ret), har ikke, paa langt nær ikke den Bærevidde, som Du tillægger det. Som det er kommet, saa viger det igjen efter nogen Tids Forløb. Tro mig, som har en næsten 40-aarig Erfaring paa det Felt. Saa længe det staar paa, har man allehaande mørke Tanker om sig og sin Fremtid. Men disse medføre ikke Sandhed, hvad Erfaringen siden viser, de ere kurzlebige Fostere af Nervøsiteten. Jeg har lagt Mærke til hos mig, at der hersker en vis Periodicitet i denne Lidelse. Jeg havde min første og værste Form i 49, den anden 7 Aar efter i 56 og den tredje og sidste 14 Aar efter i 1869. Siden har jeg haft Fred for slige Tørn. Tager jeg ikke fejl, saa er det nu 7 Aar, efter at Du havde den første Tørn paa Tromsø. Hvor lidet man bør stole paa sine Fornemmelser og Tanker under stærk Nervøsitet, har jeg grundigen erfaret. I 49 troede jeg, jeg skulde ikke leve til Advent og til Nytaar, og se, jeg lever endnu den Dag idag og er saa spænstig og arbejdsfør som en ung Mand. I 56 troede jeg, at det nu var forbi med min Virksomhed, og hvilken Virksomhed har jeg ikke udviklet siden hin Tid? Professor Voss⁸⁰² forstod sig ulige bedre paa min Tilstand, end jeg. Da jeg i Slutningen af 56 fik et Kald til Erlangen og spurgte ham, om jeg kunde modtage det (det vilde medføre langt større Arbeide for mig end det, jeg havde i Chr.), svarede han med Ja, til min største Forbauselse. Jeg kunde, mente han, trods min Nervøsitet arbeide langt Mere. Og ved denne Anskuelse blev han ogsaa siden. Hvor rigtig hans Dom var, har Erfaringen vist. Jeg har aldrig arbejdet mere end siden 57. Dengang begyndte min Virksomhed først ret. Du

⁸⁰¹ Gjengitt i *Departements-Tidende* 1889.

⁸⁰² Joachim Andreas Voss (1815-1897), cand. med. 1842; lektor i medicin ved Universitetet fra 1850; fra 1861 professor. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* VI, 226f.

har desværre arvet min Nervøsitet, men ogsaa min Elasticitet og Seighed. Dine Aandsarbejder bære Vidnesbyrd herom. Vær derfor trøstig og bliv rolig i Dit Sind, da vil ogsaa Søvnens igjen indfinde sig hos Dig uden Chloral, hvis Brug jeg ikke liker. Slip den engang og prøv, om det ikke gaar uden den. Beskjæftig Dig heller ikke altfor meget med Dit Onde, men vend Dine Tanker udad. Og, kjære Theodor, fly hen til Gud, som ved Din nuværende Plage aabenbart vil sige Dig Noget. Den er for ham en Hanke, hvorved han vil drage Dig til sig. Der er dog ikke at faa Frelse og Fred og Kraft og Trøst uden af og hos ham.

Hvad angaar Din Tanke, at ombytte Din nuværende Stilling ved Statsskolen i Christianssund med en Plads ved et Blad i Christiania og dertil en Del Timer ved en Skole hersteds, saa kan jeg jo godt forstaa den. Men der taler dog ikke Lidet imod den. Lønningen ved vore Privatskoler her, endog de største, er bedrøvelig lav og nylig atter bleven nedsat, fordi disse Skoler paa Grund af sin store Mængde har saa vanskelig for i økonomisk Henseende at bære sig. Jeg har dette fra paalideligt Hold. Og Arbeidet ved et Blad bliver heller ikke videre honoreret og er dertil usikkert, ganske bortset fra den Fare for Characteren, hvormed det efter Mænds Sigende, som selv har været Medarbejdere ved Blade, er forbundet. Den Stilling, Du nu har, giver Dig dog et, omend tarveligt og surt erhvervet, saa dog sikkert Levebrød og gjør, at Du er fri for Bekymringer for Existensen, som maa være meget slemme. Min Tanke er endnu bestandig den, at Du maa se at komme fra Christianssund til et eller andet Sted i Nærheden af Christiania, t.Ex. Drammen, i en lignende Stilling, som Du nu har, for at Du kan have os og vi Dig i Nærheden. Ogsaa literarisk Arbeide vilde Du da kunne faa lettere. Det kan dog ikke være saa forfærdelig vanskeligt at faa den samme Stilling i en anden By, især for en Mand, som Du, der har været Statsskolemand i en Række Aar og vist vil blive godt anbefalet. Lad nu igjen høre ret snart fra Dig.

Kunde Du holde de Forelæsninger, Du har holdt i Chr. og Thr., til Juul, om ikke her, saa dog i Drammen, saa vilde du kunne besøge os i Juleferierne, hvad jeg meget ønsker. Jeg selv kan ikke i denne Tid komme til Eder. Det er dog i min Alder for riskant for mig, og - jeg maa arbeide endog i Ferierne. Kanske det lader sig gjøre, at Du kommer til os i Dine Juleferier ogsaa uden at Du holder Forelæsningerne.

Dog nu maa jeg slutte. Jeg gjentager: Lad Dig endelig ikke for meget nedkue af, hvad Du nu lider. Det gaar igjen over. Dette ligger i Nervøsitetsens Natur.

Hjertelige Hilsener til Thrine og Børnene!
Alle her hilse.

Din

Dig kjærligt hengivne
Fader.

65. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 24/12 88

Kjære Theodor!

Uagtet jeg jo om en tre Dage kommer til igjen at skrive til Dig, idet jeg strax efter Festen skal tale med Knudsen og meddele Dig derefter hans Svar paa min Henvendelse, kan jeg dog ikke undlade allerede idag at besvare Dit Brev, som jeg netop har faaet, med nogle Linjer. Kjære, lad Dig dog ikke kue saa meget af Din Nervøsitet! Den er plagsom, men slet ikke farlig i *nogen* Henseende. Den holder heller ikke ved. Dette maa Du bestandig foreholde Dig og søge at blive Herre over den, som jeg er blevet det. Hold endelig Forelæsningerne i Aalesund i Begyndelsen af næste Aar! Rejsen og Opholdet ville oplive Dig. Man maa, naar man er i en saadan Nervestemning, komme ud af sig selv og glemme sig selv. Og dette bliver lettere, naar der ligger en vis ydre Tvang paa Een. Tro mig, jeg er meget erfaren i den Ting. Du kommer sikkert ud over dette ogsaa.

Eugen telegrapherte iforgaars fra Christianssund, at Lindholmen, hvormed han kommer, har havt Uvær, og at han først vilde komme idag, Mandag, enten med Dampskibet eller paa Jernbanen (fra Laurvig). Enda er han ikke kommen.

Photographien glæder os meget. Det er et Par vakre, søde Gutter. Maatte deres Juleglæde vække Glæde hos Dig! Hvor gjerne var jeg i denne Tid hos Dig!

Hjertelige Hilsener til Thrine og Børnene! Alle her hilse.

Din

Dig

kjærligt hengivne

Fader.

Hils Rector Voss⁸⁰³ fra mig, naar Du kommer til Aalesund! Vi har i afvigte Sommer været sammen i Laurvik.

⁸⁰³ Valentin Voss (1834-1900), cand. philol. 1857; 1858-1863 lærer ved Drammens Lærde- og Realskole; 1863-75 overlærer ved Fredrikshald Realskole; 1875-90 rektor ved Ålesunds offentlige Almenskole. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* VI, 236.

66. Caspari til Theodor Caspari

Christiania 9/1 89.

Kjære Theodor!

Jeg fik igaar Dit Telegram, talte idag med Rigsarchivar Birkeland⁸⁰⁴ og meddeler Dig nu hvad jeg har hørt af ham. Foruden Bastian Dahl⁸⁰⁵ og Aage Skavlan⁸⁰⁶ har Scharffenberg⁸⁰⁷ og *Tschudi*⁸⁰⁸ meldt sig. Den sidstnævnte er cand. jur. og Forfatter af Skriftet "Om Forholdet mellem Stat og Kirke". Han fik i sin Tid af Collegiet et stort Stipendium til en videnskabelig Rejse i Udlandet, jeg erindrer ikke mere i hvilket Øiemed. Han skal være en særdeles dygtig Mand. Der er en Mulighed for, at ogsaa Jess Daa,⁸⁰⁹ en Søn af Prof. Daa, der for Tiden er constitueret Amtmand og tidligere har arbejdet i Rigsarchivet til Rigsarkivarens store Tilfredshed, vil komme til at melde sig til Posten. Øverland,⁸¹⁰ Forfatteren af Norgeshistorien, tænker derimod ikke paa at gjøre dette. En juridisk Candidat, vil, hvis ikke en Mand, der tidligere har arbejdet ved Rigsarchivet, søger Posten, *caeteris paribus*, blive foretrukken for Ikkejurister. Angaaende Feriespørgsmaalet, saa meddelte B. mig, at der ikke er nogen Sommerferier. Dog vilde, mente han, Stiftsarkivaren i Trondhjem, hvis han vilde foretage en Rejse om Sommeren, altid finde En eller Anden, der midlertidig vilde overtage hans Gjerning. Det er jo saa med alle Embedsmænd, undtagen Professorer og Skolemænd, at de ingen Ferier har. Birkeland gav mig et Skrift af ham om "Arkivvæsenets Ordning", hvori der S. 73-76 staar en "Instrux for Stiftsarkivaren for Centralarkivet i Trondhjem". Jeg sender Dig dette Skrift med hans Tilladelse og med Bøn om, at sende mig

⁸⁰⁴ Michael Birkeland (1830-96), cand. jur. 1855. 1852 assistent i Riksarkivet; 1863 byråsjeff samme sted; fra 1875 riksarkivar i det da selvstændiggjorte Riksarkiv. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* I, 261f.

⁸⁰⁵ Bastian Anastasius Dahl (1851-95), cand. philol. 1874. 1875-85 lærer ved Aars og Voss's Skole i Christiania, 1885 universitetsstipendiat i latinsk filologi; senere periodevis ansatt i arkivetaten; 15. mai - 31. desember 1892 som konstituert stiftsarkivar i Trondheim. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* II, 97; *Norsk biografisk Leksikon* 3, 185f; *Studenterne fra 1868*, Christiania 1919, 69-74.

⁸⁰⁶ Aage Gerhard Skavlan (1847-1920), cand. theol. 1872. Fra 1875 lærer ved forskjellige private skoler i Christiania. Fra 19. aug. 1890 til 1. juli 1891 konstituert som stiftsarkivar i Trondheim. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* V, 299; *Studenterne fra 1868*, Christiania 1919, 333f; *Norsk biografisk Leksikon* 13, 489f.

⁸⁰⁷ Antakelig Ulrich Ditlev Scharffenberg (f. 1854), cand. jur. 1882; fra 1885 ansatt i Departementet for offentlige arbeider. Jfr. *Studenterne fra 1873*, Christiania 1898, 240.

⁸⁰⁸ Oscar Julius Tschudy (f. 1850), cand. jur. 1872. 1873 aut. overrettsakfører; 1875-83 ansatt i Kirkedepartementet; fra okt. 1883 redaktør av Christianssands Tidende; 1884-90 stipend for å studere kirkerett i utlandet; fra 1891 sakfører og redaktør i Namsos; 1907 sorenskriver i Karmsund. Utga blant annet *Stat og Kirke. Sex populære Afhandlinger*, Christiania 1888. Jfr. *Studenterne fra 1868*, Christiania 1919, 376-78.

⁸⁰⁹ Jess Daae (f. 1860), cand. jur. 1883; 1884-85 assistent i Riksarkivet; 1885-87 sorenskriverfullmektig i Nedre Romerike; 1888 fullmektig hos amtmannen i Stavanger. 9. sept. 1889 utnevnt til stiftsarkivar i Trondheim, men søkte avskjed allerede i 1890 for å etablere seg som overrettssakfører i Stavanger. Jfr. *Studenterne fra 1877*, Christiania 1902, 38f.

⁸¹⁰ Ole Andreas Øverland (1855-), fra 1881 assistent i Riksarkivet, arbeidet med historiske studier, fra 1885 med offentlig understøttelse fra Stortinget. Utga *Illustreret Norges Historie I-V*, Christiania 1885-95 (dessuten en "folkeutgave" i 12 bind 1887-98). Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* VI, 735-38.

det tilbage, saa snart Du har læst "Instruxen". Sandt at sige, tror jeg efterat have læst denne Instrux ikke, at Du er Manden for dette Embede. Det ligger ikke for Dig. Bliv derfor ikke modfalden. Deus providebit. Gud vil nok sørge for Dig.

Hvordan har Du det nu? og hvorledes er det gaaet Dig i Aalesund? Har Du tjent en Slump Penge og hygget Dig der? Lad Dig endelig ikke cujonere af Nervøsiteten. Den er lej, men ikke i nogen Henseende farlig. Skriv nu snart. Geni rejste forrige Fredag, Rebekka og Jakob igaar. Vi er atter alene. Hjertelige Hilsener til Thrine og Børnene.

Din

Dig kjærligt hengivne

Fader.

67. Caspari til Theodor Caspari

Xnia 8/10 89

Kjære Theodor!

Endelig kommer jeg til et Brev til Dig. Saa længe Orientalistkongressen⁸¹¹ var ivente, maatte jeg idelig sysle med mine Foredrag til den baade under mit Ophold i Udlandet og efter min Tilbagekomst. (Jeg kom just derfor tidligere tilbage, end jeg elles vilde have gjort, for at kunne lægge den sidste Haand paa Foredragene, saa Du vilde have truffet mig her, om Du var kommet i Slutningen af Juli.) Og efterat Congressen, som anstrængte mig i høj Grad, da jeg som den mest kjendte af os alle her - jeg har gennem min arabiske Grammatik været Lærer for omtrent Halvdelen af dens Medlemmer - idelig maatte samtale snart med den ene, snart med den anden, endelig var over, saa maatte jeg kaste mig med Kraft ind i det afbrudte Arbejde paa mit Program.⁸¹² Her havde jeg først og fremst at gjenoptage Traaden der, hvor jeg fire Maaneder iforvejen havde sluppet den, læse mig igjen ind og tænke mig igjen ind i den for mig halvt fremmed blevne Gjenstand, et hverken let eller behageligt Arbejde. Nu har jeg for ialfald til Vaaren at blive færdig, at anvende hver ledig Time paa det, saa meget mere, som jeg skriver saa tungt og langsomt. At granske er Intet for mig - deri er jeg lynsnar - at give mine Tanker Form, det koster mig Tid og Sved, og det saa meget mere, som jeg gjør store Forandringer til Formen og prøver hvad jeg har skrevet mange Gange med Øret. Her har Du Forklaringen, hvorfor jeg ikke har skrevet før. - Tak nu for Dine to Breve, især det sidste. Du har altsaa søgt, og Du har naturligvis gjort vel heri, uagtet der jo ikke er at tænke paa, at

⁸¹¹ Jfr. J.D.C. Lieblein, Orientalistkongressen, i: *Aftenposten* 1889, No. 554 og 560. Kongressen ble holdt i Christiania og Stockholm.

⁸¹² Jfr. ovenfor, brev nr. 61. note 790.

Du skulde faa Posten. Jeg haaber at Saxlund⁸¹³ faar den, og at dermed Klasselærerposten bliver ledig for Dig. Jeg tror, *den* vil Du faa.⁸¹⁴ Saxlund har dog en farlig Concurrent i - Skolebestyrer Nickelsen,⁸¹⁵ med hvis Skole det gaar saa slet, at den gamle Mand mirabile auditu søger den, en Adjunctpost med 2200 Kroner som Gage. Rektor Müller⁸¹⁶ skal imidlertid være i høj Grad indtagen i Saxlund, og denne skal allerede have faaet et Slags Løfte om den. Ogsaa Jakob søger forøvrigt Adjunctposten, som jeg har hørt af ham under mit Ophold paa Kongsberg iforgaars paa Rebekkas Fødselsdag. Hvor jeg vil have Dig og Eder alle her, kan Du tænke Dig. Hvor ofte har ikke den Tanke rørt sig hos mig, at besøge Eder i Julen. Men "vestigia terrent" (jeg var jo saa klein sidste Gang), og jeg maa desværre anvende hele Ferietiden til mit Program, hvis Slave jeg er. Du selv skal jo forøvrigt ud til Molde. `A propos Molde: Jeg ejer af Gregorovius kun to Bind (de to første), og af disse har *Du* rimeligvis eet hos Dig. Jeg er saaledes kun istand til at sende Dig det andet. Kanske jeg dog kan laane hele Verket paa Bibliotheket. Jeg glæder mig over, at Du flittig arbejder paa "Peer Gyndts Digte".⁸¹⁷ Men anstreng Dig dog ikke for meget. Husk Tromsø! Dit Ønske at komme til Berlin, Wien og München vil Du, haaber jeg, opnaa. Jeg haaber ogsaa selv at kunne bidrage Noget dertil. Du har ialfald nu ikke længer en Hindring i det fæle Sverdrupske Regimente. De, som nu styrer,⁸¹⁸ vil Dig vel. Hvordan er det med Dine projecterede Foredrag over den Ibsenske Dramacyclus? Han gjør nu Furore i Udlandet, ifjor i mit paa poetisk Produktion saa fattige Fødeland. Hans Stykker ere Gift. Den kommende forfærdelige Krig vil forhaabentlig rense den aandelige Luft og feje meget Stygt bort, deriblandt ogsaa den Ibsenske Muse.

Jeg er sjelden rask og frisk trods alt Arbejde. Det er, som om Alderen ikke bider paa mig. Jeg har endnu megen Arbejdslyst og er fuld af Fremtidsplaner. Ak kunde jeg *skrive* saa let, som Du og Eugen! (*Han* er taus som Graven). Mama kommer iaften fra Kongsberg, hvor hun har været over otte Dage. Hendes Giftermaalsplaner med Marie ere trængte tilbage til hendes Hjertes inderste Krog. Marie hører enkelte Forelæsninger, men læser ikke til anden Examen, hvorover jeg er fornøjet. Hun har begyndt at stille lidt i Huset og hos Joseph og Mimi. Til Eder kommer hun neppe, derimod vel til Kongsberg. Mimi er nu kommet sig efter en alvorlig Affaire, hun havde paa Gjendesheim. Jeg ved ikke, hvem af de To, hun eller Joseph, er mere elskværdig. Hvorledes han har forandret sig! De ere oftere hos os og vi af og

⁸¹³ Jacob Andreas Saxlund (1852-1909), cand. theol. 1875; fra 1878 klasselærer ved Christiania Kathedralskole; 23. nov. 1889 utnevnt til adjunkt samme sted. Jfr. *Studenterne fra 1869*, Christiania 1894, 184f; og Christiania 1919, 108.

⁸¹⁴ Theodor Caspari ble klasselærer ved Christiania Kathedralskole fra 1890. Jfr. brev nr. 69 og *Studenterne fra 1870*, Christiania 1920, 12f.

⁸¹⁵ Niels Stockfleth Schultz Nickelsen (f. 1834), cand. theol. 1852; skolebestyrer i Christiania, senere residerende kapellan.

⁸¹⁶ Carl Arnoldus Müller (1818-93), cand. philol. 1844. 1851-74 rektor ved Trondhjems Kathedralskole; 1874-93 rektor ved Christiania Kathedralskole. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* IV, 129f.

⁸¹⁷ Utgitt som: *Digte af Peer Gynt*, Christiania 1891.

⁸¹⁸ Ministeriet Emil Stang, jfr. ovenfor, brev nr. 63, note 798.

til hos dem. Gid det samme snart maatte blive Tilfældet med Eder og os! Hvad jeg længes efter at se Eders to smaa Gutter! Du maa hilse og kysse dem fra Bedstepapa. Du har idag faaet et Telegram fra mig til Bernhards Fødselsdag, som lovede Dig dette Brev. Jeg har villet indfri Løftet samme Dag og derfor lagt Arbejdet paa Programmet tilside.

Et Spørgsmaal: Vi har her en Cand. theol. Knutzon,⁸¹⁹ hvis jeg ikke tager fejl en Brodersøn eller dog en nær Slægtning af Eders Matador, den hovedrige Knutzon.⁸²⁰ Candidat Knutzon er en særdeles dygtig Orientalist og - min praesumtive Efterfølger. Men han er skindfattig. Han bliver nu Doctor i Philosophi og lader trykke en Afhandling, der vil koste ham en 400 Kroner. Hvad⁸²¹ det nu ikke muligt, at hans rige Slægtning forærede ham denne Sum eller dog en Del deraf? Knutzon er vistnok netop bleven Stipendiat. Men sit Stipendium trænger han til Livsophold. Kan Du gjøre noget i den Sag eller dog forhøre Dig, om der er noget at haabe. Kanske Consulen allerede understøtter ham, eller Kandidaten selv har henvendt sig til ham. Vore Rigmænd er desværre ingen Mæcenater for Videnskabsmænd. De mangle den dertil fornødne Dannelse og Interesse. - Dog jeg maa slutte. Hjertelige

Hilsener til Thrine og Gutterne. Marie lader hilse Eder hjerteligt.

Din Dig hengivne Fader.

⁸¹⁹ Jørgen Alexander Knudtzon (1854-1917), født i Trondheim av foreldre Hans Nikolai Knudtzon (en *fetter*, ikke bror, av N.H. Knudtzon, jfr. neste note) og Catharina Sophie Dorothea Amalie Trampe. Cand. theol. 1880; Practicum 1883; filosofisk doktorgrad i desember 1889: *Om det saakaldte perfeektum og imperfektum i hebraisk*, Christiania 1889. 1882-85 bosatt i Christiania, underviste i hebraisk. 1885-87 stipendiareise for å studere gammeltestamentlig teologi og assyriske ved tyske universiteter. Høsten 1889 adjunktstipendiat "med forpligtelse til at holde forelæsninger over noget af det gamle testamente for theologer i første semester 1890. Jeg var jo, før jeg søgte reejestipendium, af professor Caspari bleven opfordret til at uddanne mig som hans efterfølger og netop at søge reejestipendium med det maal for øje. Højere vedkommende, som hørte paa mine forelæsninger, fandt imidlertid, at de "manglede den theologiske aand". Saa vendte jeg theologien ryggen og kastede mig over assyriologien." Fra 1891 flere offentlige stipendier til reiser i utlandet for å studere semittiske språk; ekstraord. professor i semittiske språk 1907. Utga *Tel-el-Amarna-brevene*, Leipzig 1905-15. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 7, 499-502; og *Studenterne fra 1872*, Christiania 1897, 93-95 (sitatet 93f).

⁸²⁰ Nicolay Henrik Knudtzon (1816-95), spansk, portugisisk og brasiliansk konsul og den ledende forretningsmann i Kristiansund; grunnla klippfiskhandelen. Jfr. *Norsk biografisk Leksikon* 7, 505-508; og Th. Caspari, *Fra mine unge aar*, kap. 8: "Fra Storkonsulens by", 105-116.

⁸²¹ Sic!

68. Caspari til Theodor Caspari

Xnia 6/11 89.

Kjære Theodor!

Da Mama idag skriver til Thrine, tilføjer jeg til hendes Brev nogle Linjer til Dig. Endelig er da Andreas kommen tilbage fra Paris, saa jeg har været istand til at overgive ham de fem Digte, Du sendte til Joseph. Han var sidste Søndag hos mig, og jeg maatte da læse dem for ham. Vi syntes begge to godt om dem, jeg især om "Moser I rene"⁸²² og "Firkanten".⁸²³ Men hvordan Du atter gaar i Ibsens Spor! Din nye Digtsamling bliver vel et lyrisk Pendant til hans Per Gynt.

Som Du vel allerede har seet af Aviserne, har til Adjunctposten ved Kathedralskolen her Adjunkt Rørholt⁸²⁴ fra Hammar meldt sig. Han er en farlig konkurrent for Saxlund.⁸²⁵ Valget vil vel komme til at staa mellem disse To. Bliver Rørholt den Lykkelige, saa staa atter Hammar ledig. Saa kan Du da søge Hammar, og, ifald Saxlund skulde søge sig didhen og faa Posten, hans Post her.

Baade Mama, jeg og Marie har nylig været paa Kongsberg. Kunde vi bare paa samme Vis komme til Eder! Det er en Crèvecoeur for mig ikke at kunne det. Dog jeg haaber, at Dine Dage i Christianssund (e)re talte.

Jeg har siden Congressen forlod Christiania uafbrudt arbejdet paa mit store Program.⁸²⁶ Midte denne Maaned skal da endelig Trykningen fortsættes, og til Vaaren haaber jeg skal det Hele (30 Ark) være færdigt og udkomme. Jeg har lagt et uhyre stort Arbejde i Bogen. Den vil berige Kirkehistorien med nogle nye Kapitler af høj Interesse. Jeg skaber lig Dig, men ad Videnskabens Vej. Overalt har jeg maattet gaa ubanede Veje. Saasart jeg er ferdig, skal jeg gaa i Krig med Harnack angaaende Troesregelen i den ældste Kirke, en Gjenstand af kapital Betydning for Christendommen.

Har Du seet Bjørnsons nyeste antichristelige Product "Paa Guds Veje". Den Mand har ikke Ro eller Rist. Klippen er vistnok sikker for at blive knust af Lerkrukken, men mange Svage forfører han dog. Jeg har nylig læst et Stykke (Opsats) af ham, der saa ret viser, at han kun er "ein flacher und roher Rationalist". Der er hverken skabt Dybde i Tænkning eller i indre Liv hos ham, og dertil er han et Monstrum af Uvidenhed. Gid, Gud maatte knuse ham for at frelse ham selv og befri Samfundet fra hans skadelige Virksomhed!

I næste Uge begynder den theologiske Examen (19 Candidater). Jeg maa denne Gang

⁸²² "Moser, i vakre, vilde", i: Th. Caspari, *Digte af Peer Gynt*, Christiania 1891, 20f.

⁸²³ Samme sted, 22-24.

⁸²⁴ Rørholt

⁸²⁵ Om Saxlunds utnevning, jfr. ovenfor, note 813.

⁸²⁶ Jfr. ovenfor, brev nr. 67, begyndelsen, og brev 61, note 790.

deltage i den. Joseph og Mimi lever vel og ligesaa Maja, som hører et Par Forelæsninger hos Daa og Johan Storm. At hun skulde studere noget Fag bliver der ikke Tale om. Sie hat auch gar nicht das Zeug dazu. Hun begynder da endelig at drive en Smule huslige Sysler. Fra Eugen hører vi saare Lidet. Lad nu ret snart igjen høre fra Dig og hils Thrine og de Smaa hjerteligst.

Din

Dig hengivne Fader.

69. Caspari til Theodor Caspari

Xnia 26/11 89.

Kjære Theodor!

Igaarftes læste jeg i Morgenbladet, at Saxlund har faaet Adjunctposten ved Kathedralskolen hersteds. Jeg har idag i denne Anledning været hos Expeditionschef Knudsen⁸²⁷ for at spørge ham, om den ledige Klasselærerpost skal bibeholdes, og om den er bestemt for Philologer eller Theologer. Han svarede mig, at den skal bibeholdes, og at den er for Theologer. Adjuncten alene kan ikke bestride hele Undervisningen i Religion. Han maa altsaa have Hjelp i en theologisk Klasselærer. Desforuden meddelte Knudsen mig, at Rector Müller har ytret (rimeligvis i den til Kirkedepartementet afgivne Indstilling angaaende Adjunctposten), at en Mand, som Du, burde drages til Hovedstaden. Expeditionschefen ytrede desforuden, at Du nu havde været længe nok i Christianssund. Efter alt dette vil Du uden Tvil faa Posten, hvis Du søger den. En Herlighed er den jo ikke, og Christiania er ialfald med Hensyn til Logis et dyrere Levested end Christianssund. Men det er Hovedstaden, og baade Du og Trine kan ikke til evig Tid leve i Afkrogen Christianssund. Imorgen Aften skal vi være hos Kammerherren i Selskab. Kanske jeg der træffer Rector Müller. Han har oftere været der som Thrønder og vel ogsaa gammel Ven. Da skal jeg meddele ham, at Du har tænkt paa at søge den ledige Post og høre, hvad han siger. Han har tidligere oftere talt om Dine Digte og vil Dig saare vel. Din Svigerfader er je⁸²⁸ bange for, vil ikke synes om Ederes Flytning herhid. Han vil frygte for *sin Ro*. Hvor meget jeg vilde glæde mig at faa Eder Alle herhid, behøver jeg ikke at sige Dig. Til Christianssund kan jeg desværre ikke komme, fremforalt fordi jeg maa anvende Ferierne paa at blive færdig med mit Program. Tænk, at Maia skal rejse i Januar til Tydskland (Dresden) for en Tid af tre til fire Maaneder. Hun vil se

⁸²⁷ David Faye Knudsen (1837-1922), cand. philol. 1861. 1867-73 adjunkt ved Fredrikshalds Skole; 1873-80 adjunkt ved Christiania Kathedraalskole; 1880-82 overlærer samme sted. 9. mars 1882 utnevnt til ekspedisjonssjef for skolevesenets anliggender i Kirkedepartementet, fungerte til 1894. Jfr. Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* III, 299.

⁸²⁸ Sic!

sig om en Stund i Verden, nyde Musik og Kunstskatte og lære Tydsk og Engelsk. Jeg kunde ikke afslaa hende Opfyldelsen af hendes Ønske, ihvorvel det vil koste mange Penge.

Kunde Du ikke skrive en Kritik over Bjørnsons "Paa Guds Veje", en Kritik med Neb og Klør, og hvori Du ikke lagde Fingrene imellem. Denne Varg i Veum fortjener den alvorligste Afstraffelse. Han grasserer, som Du ved, for Tiden i Byen. Hans Hovmod og hans Uforskammethed har ingen Grændser. Jeg tror ikke, at der findes et saadant Phænomen iblandt noget andet Folk.

Forøvrigt⁸²⁹ er her alt vel. Vi vente Jakob, Rebekka og Eugen til Jul. Skulde jeg ikke komme til at skrive før Festen, saa ønsker jeg Dig, Trine og Guttene al mulig Glæde til den.

Hjertelige Hilsener til Trine og Guttene!

Mama og Maia hilse.

Din

Dig kjærlig hengivne Fader.

70. Caspari til Fredrik Nielsen⁸³⁰

(10. Juni 1891)⁸³¹

Kjære Hr. Kollega!

Min hjerteligste Tak for Deres Skrift,⁸³² som jeg har læst med levende Interesse, og hvoraf jeg har lært ikke saa lidet ...⁸³³

De spørger mig, om De har forstaaet mig rigtig baade med Hensyn til det af Dem meddelte Referat af min Artikel om Daaben og Daabspagten⁸³⁴ og med Hensyn til min Polemik med Harnack,⁸³⁵ og ønsker at erfare af mig, hvor langt jeg kan gaa med i den almindelige Betragtning, som Deres Skrift indeholder. Jeg tror at kunne svare paa hint Spørgsmaal med Ja. Jeg har selv oftere følt, at min nuværende Kamp har adskillig Lighed

⁸²⁹ Sic!

⁸³⁰ Her gjengitt etter Fredrik Nielsens offentliggjørelse i samme forf., *Prof. Caspari og Grundtvig. En Replik til Prof. H. Scharling* København 1893, 8-11.

⁸³¹ Dette brevets datum er meddelt av Nielsen, anf. skrift, 6; men er ikke tatt med i selve gjengivelsen av brevet.

⁸³² Fredrik Nielsen, *Luther og Grundtvig*, København 1891.

⁸³³ "Udeladelse af nogle venlige Ord om mig og mit Hjem, som ikke vedkommer fremmede", Fr. Nielsen, anf. skr., 6f.

⁸³⁴ Caspari, Nogle Oplysninger angaaende den oldkirkelige Betragtning af Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Indgaaelse af en Pagt med Gud, i: *Theologisk Tidsskrift*, Tredje Række 2 (1888), 564-588. Jfr. Fr. Nielsen, *Luther og Grundtvig*, 50, note 1.

⁸³⁵ Hat die alexandrinische Kirche zur Zeit des Clemens ein Taufbekenntniss besessen oder nicht, i: *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben* 7 (1886), 352-75. Jfr. Fr. Nielsen, *Luther og Grundtvig*, 50, note 1.

med Grundtvigs, dengang han stred mod Clausen (*si licet parva componere magnis*). Hvad jeg vil, er at hævde den christelige Tro, Grundtro, mod den Alt opløsende moderne Bibel- og Dogmekritik. Denne Tro finder jeg udtalt i Troesbekjendelsen ved Daaben, thi ved Daaben er det, vi har at søge den. Det er jo sin Tro, Christi Menighed her forelægger og kræver. Denne Tro er efter sit Indhold saa gammel som Kirken selv, og Formuleringen af den er *overvættes* gammel. To ting formaar jeg imidlertid ikke at antage: at den *in terminis* har lydt i de ældste Tider saaledes, som vi har den i vor nuværende Daabsbekjendelse, og at den skriver sig fra Herren i den Forstand, hvori dette er Tilfældet med Fadervor. At antage det første formener Troesbekjendelsens Historie mig (hvad der senere er tilføjet, har dog alt sammen allerede ligget i den simplere Formel - *sit venia verbo*), og for at antage det Sidste maatte jeg have Kirkens udtrykkelige, ligefremme Vidnesbyrd herom. Men dette mangler aldeles. Kirken kjender nok til en *oratio dominica*, men ikke til en *fides dominica*. Et Herrens Ord er Troesbekjendelsen kun i den Forstand, at Herren i sit Kjøds Dage har forkyndt og lært alt det, som den indeholder, og som han har befalet at døbe til Faderens og Sønnens og den Helligaands *Navn*. Hele Troesbekjendelsen er kun en Udfoldelse af dette Navn. Denne Udfoldelse er skeet paa Herrens og Apostlenes Evangelieforkyndelses Grund under den Helligaands Veiledning, saa at man gjerne kan sige, at Troesbekjendelsen er et Verk af ham. Den er en Del af Daabspagten. Betragtningen af Daaben som en Pagt gaar tilbage til den kirkelige Urtid, har hersket gennem alle Kirkens Tidsaldre, har Hjemmel i Skriften og følger, for at udtrykke mig saaledes, af selve Sagens Natur. Ogsaa vor Kirkeafdeling har vedkjendt sig den, hvorom dens Psalmer og ypperste asketiske Skrifter vidne. Det er Grundtvigs store Fortjeneste, en Fortjeneste, der ikke kan vurderes høit nok, at han med Kraft har pegt paa, at den christelige Tro er at søge ved Daaben, i Daabsbekjendelsen, og at han med Kraft har fremhævet og hævdet Daabens Pagtes-Character.

Hvad det andet Punkt i Deres Brev angaar, saa er jeg fuldkommen enig med Dem. Ogsaa jeg er i Tidens Løb bleven mere og mere økumenisk. Jeg kalder mig oftere, halvt i Spøg, en *katholsk* Lutheraner. Vi ere ikke fra idag eller igaar, heller ikke fra 1517, men fra Begyndelsen og: *Christiani sumus, nihil Christiani a nobis alienum esse debet*. Dette siger jeg tiltrods for, eller snarere fordi jeg med Liv og Sjæl er Lutheraner. Vor lutherske Kirkes Grundbekjendelse er jo ogsaa en *confessio catholica* i bedste Forstand. Deres Collegas Angreb paa Grundtvig og hans Disciple⁸³⁶ synes ogsaa mig at være ubetimeligt. Vi har sandelig i vore Dage noget Andet at gjøre end at slaas indbyrdes. Vi har fremforalt *unitis viribus* at stride mod den moderne "grundstürzende" Vantro, en stor og svær Opgave, og dernæst mod den jesuitiske Papisme og det ukirkelige Sectvæsen. Naturligvis kan og bør ved Siden heraf ogsaa en *amica disceptatio* angaaende vore Differentser finde Sted.

⁸³⁶ Carl Henrik Scharling, *Grundtvig eller Luther? Et Blik paa Nutidens danske Kirkeforhold*, København 1891.

Tag, kjære Collega, foreløbig tiltakke med disse faa, fattige Ord. Forhaabentlig faar jeg i Kjøbenhavn at supplere det Sagte og forklare det noget nærmere. -